

Szerkesztette

Püski Levente – Ónadi Sándor

Schrek Katalin – Sipos Nikoletta

KORSZAKOKRÓL KORSZERŰEN

Debrecen

2023

KORSZAKOKRÓL KORSZERŰEN

KORSZAKOKRÓL KORSZERŰEN

A 2022. április 29/30-án megrendezett
Modernkortörténeti Doktorandusz Konferencia
tanulmányai I.

Szerkesztette:

PÜSKI LEVENTE – ÓNADI SÁNDOR – SCHREK KATALIN – SIPOS NIKOLETTA

Debrecen, 2023

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

Lektorálták:

Püski Levente, Schrek Katalin, Kerepeszki Róbert

Technikai szerkesztő:

Ónadi Sándor

Borítóterv:

Gliga Evelin

A borítón:

Széchenyi István (Ferenc József) tér a Magyar Tudományos Akadémiával. Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.05.033, Online: <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=82088>

Wiener Strasse, a Császári és Királyi Hadsereg katonai repülőtere. Forrás: Fortepan / Herzka Ferenc, Online: <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=218788>

József körút - Rákóczi út sarok, Nemzeti Színház a Blaha Lujza téren. Forrás: Fortepan / Magyar Rendőr,

Online: <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=18098>

A Szabadság (Ferenc József) híd. Forrás: Fortepan / Plohn József.

Online: <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=204240>

Erzsébet körút 1., a Pesti Hírlap fiókhivatala előtt sokadalom várja a híreket az I. világháború kitörése idején. Forrás: Fortepan / Országos Széchényi Könyvtár, Online: <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=256238>

A kötet kiadását támogatta:

Debreceni Egyetem Történelmi Intézet,

Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

ISBN 978-963-490-560-8

ISBN 978-963-490-561-5

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézet

© Szerzők

Debrecen, 2023

Tartalom

Előszó.....	7
SCHVÉD BRIGITTA KINGA	
„Tánc a lengyelek körül” – Lengyelország felosztásainak vizuális retorikája és az európai hatalmi egyensúly kérdése a brit politikai sajtóban (1791–1796).....	9
LENGYEL ÁKOS	
A komáromi nemesi társadalmi réteg kutatásának részeredményei – komáromi szekeresszázadok a 19. században.....	25
BUZGÓ GÁBOR	
Az éghajlati anomáliák gazdasági- és társadalmi hatása bibari falvakban a 19. század második felében.....	33
NAGY ÁDÁM	
A dualizmus kori vidéki választókerületek képviselőinek kollektív emlékezete.....	51
BALATONI BALÁZS	
„Autonómia vagy anatómia”. A Balkán Bizottság rendezési tervei a Balkán-félszigeten az első világháború idején (1914–1919).....	67
TURNÁR ERIK	
A német–szovjet kapcsolatok kérdése a szovjet források tükrében 1918–1921.....	81
BOBAY ISTVÁN ZOLTÁN	
Rosenfeldi Pawlonszky Ede katonai pályája 1850-től 1917-ig, különös tekintettel a mexikói osztrák önkéntes sereg harcaira.....	95
IVÁNCsó ÁDÁM	
Bulissa Károly: az irredenta szlovák ügyvéd.....	115
NÉMETH CSABA	
Budapest legnagyobb bérháztulajdonosai: Táfler Izák és Táfler Kálmán.....	129
SZOKA MARGIT	
Újfehértó 1926-os választói névjegyzéke.....	145
TASCHEK ZOLTÁN	
Az Országos Társadalombiztosító Intézet szervezetének kiépülése (1927–1930)...	153

KOVÁCS GYULA

Az 1930. szeptemberi debreceni munkástiűntetés..... 165

DEZSŐ KINGA JULIANNA:

ifj. Révész Imre közéleti és politikai szerepvállalása a korabeli sajtó tükrében..... 179

BAUMAN FRUZSINA KATALIN

Miniszterelnökök a ravatalon

Gömbös Gyula és Teleki Pál gyászszertartása és temetése a Horthy-korszakban ... 193

SIPOS NIKOLETTA

A két világháború közötti női bűnözés sajtónarratívái..... 207

TARNAI ESZTER

„...a környékről éjjel és nappal a községterületét zabláló oroszkeatonák fosztogatják.”

A megszálló Vörös Hadsereg Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 1945-ben..... 227

KALLÓ OLGA BORBÁLA

A humor, mint kétélű fegyver szerepe a vész-korszak megítélésében 239

TÓTH NIKOLETT

Az újjáépítés szolgálatában: A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége.

Az MNDSZ I. Országos Találkozójának szemszögéből..... 249

LÓRINC ANDREA

1. emelet, 9. sor, 4-5. szék, balközép: (színház)politikai irányváltások a második világháború után két színésznő párhuzamos életrajzán keresztül..... 263

LAKATOS DORINA

Nők az Államvédelmi Hatóságban..... 279

GÁVA SZABINA

A történelemtankönyvek nőképe..... 293

HÉJJAS FLÓRA

Karinthy Ferenc zsidóképe műveiben..... 315

NAGY ISTVÁN

A napos oldal és az árnyékos oldal. Forráshány és fejlesztések a helyi turizmuspolitika napirendjén Hajdúszoboszlón az 1960-as években 325

A kötet szerzői..... 339

Előszó

A már több évtizede történetírással foglalkozó szakemberek rendszerint szereztek maguknak annyit tudást, tapasztalatot, jártasságot és kapcsolatrendszert, ami nem csekély előnyt, illetve könnyebbséget jelent számukra munkásságuk folytatásához. Egy fiatal pályakezdőnek azonban a megfelelő szakmai közegbe való beilleszkedés, a szükséges ismertség megszerzése nem csekély kihívást jelent. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, valamint a Történelmi és Néprajzi Doktori iskolája éppen ennek megkönnyítése érdekében szervezett nagyszabású konferenciát. A 2022. április 29-30-án lebonyolított rendezvény célja kifejezetten az volt, hogy szakmai fórumot biztosítson a történész doktorandusz hallgatók számára, annyi behatárolással, hogy a magyar és egyetemes történeti előadások tematikája a 18. század végétől a 20. század második feléig tartó időbeli kereten belül maradjon.

Bár a konferencia sikerrel lezajlott, annak szakmai hatása akkor teljesebben ki igazán, ha az ott elhangzott előadások írásos formában is megjelennek, s jelen kötet éppen ezt a célt szolgálja. Különböző okok miatt nem minden referátum kapott helyet ebben a munkában – a többi megjelenése folyamatban van -, de így is egy terjedelmes, 22 kéziratot magába foglaló kötettről van szó. A szerzők legnagyobb számban két felsőoktatási intézményből – Debreceni Egyetem és Eötvös Loránd Tudományegyetem – érkeztek, de mellettük más kutatóhelyek is képviselve vannak (Eszterházy Károly Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem).

Az egyes tanulmányok formai szempontból – tagolás, jegyzetelés – egységes szerkesztésűek, azon túl viszont a szövegformálás egyértelműen a szerzők egyéniségének, stílusának, szaknyelvi jártasságának a lenyomata. A kötetben elsősorban a 18–20. századi magyar történelmi múlt került előtérbe, az egyetemes történeti kérdések nagyobbrészt egy másik, később megjelenő munkában fognak szerephez jutni.

Tematikai téren a jelzett időbeli kereteken túl az egyes írások többnyire illeszkednek napjaink történetírói főáramlataihoz. Így hiányzik a hagyományos politikai eseménytörténeti megközelítés, helyette inkább a társadalomtörténeti szemlélet vált meghatározóvá. Méghozzá tágan értelmezve, nyitva más diszciplínák irányába, melynek következtében a tanulmányokat meglehetősen széles szellemi horizont jellemzi. Ezzel együtt is érzékelhetőek azonban bizonyos súlypontok, melyek között említendő a családi, illetve személyes életpályák feldolgozása, a választáskutatás, a nőtörténet felé fordulás vagy egy adott időszak közgondolkodásának vizsgálata.

A szerkesztők többek között abban reményben végezték munkájukat, hogy a jelen kötet visszatükröz valamit abból, hogy hol tart ma az új-, és modernkori történelemmel foglalkozó fiatal generáció. S természetesen bízva abban, hogy a kötetben megjelenő tanulmányok egy olyan munka állomását jelentik, melynek betetőzését idővel egy doktori értekezés sikeres megvédése jelenti.

Püski Levente

„Tánc a lengyelek körül” – Lengyelország felosztásainak vizuális retorikája és az európai hatalmi egyensúly kérdése a brit politikai sajtóban (1791–1796)*

Bevezetés

Lengyelország¹ első felosztását követően II. Szaniszló Ágost lengyel uralkodó (1764–1795) hiába bízott a nyugat-európai államok támogatásában, hiszen azok nem kívántak katonai konfliktusba kerülni sem a felemelkedő orosz és porosz nagyhatalmakkal, sem a közép-európai rendezések szempontjából olykor kecsesetetőbb partnernek ígérkező Habsburg Monarchiával.² 1790–1791-re a nemzetközi politikai légkör reménytelenül negatívvá vált Lengyelország számára, az 1790-ben kikényszerített és aláírt lengyel–porosz szövetségkötés feltételei pedig már előrevetítették az állam további felosztásait.³ A négyéves szejm (másnéven nagy szejm, 1788–1792)⁴ 1791. május 3-i alkotmányában foglalt,⁵ Oroszország jóváhagyása nélkül hozott reformok végül arra készítették II. Katalin orosz cárnőt (1762–1796), hogy 1792-ben megtámadja

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ A *Lengyelország*, illetve *lengyel* kifejezések a tanulmány egészében a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaságra (*Rzeczpospolita*) vonatkoznak.

² Az 1772. évi első felosztás brit sajtóvisszhangjának alapvető történeti elemzését lásd: Horn, David B.: *British Public Opinion and the First Partition of Poland*. Edinburgh, 1945. Ujabban, az első felosztás brit politikai ikonográfiáját is bemutatva lásd: Schvéd, Brigitta Kinga: *The First Partition of Poland and the Issue of the European Balance of Power in Contemporary English Media (1772–1774)*. *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, XI. (2021) 203–225. Szaniszló Ágost reformjaival és nyugat-európai, azon belül is nagy-britanniai kapcsolatrendszerével kapcsolatban lásd: Butterwick, Richard: *The Enlightened Monarchy of Stanisław August Poniatowski (1764–1795)*. In: Butterwick, Richard (Ed.): *The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context, 1500–1795*. New York, 2001. 193–218.

³ Davies, Norman: *God’s Playground: A History of Poland. Volume I: The Origins to 1795*. New York, 2005. 386–411. A felosztások lengyel historiográfiájáról lásd: Serejski, Marian Henryk: *Europa a rozbiory Polski: Studium historiograficzne*. Warsaw, 1970.; Morley, Charles: *The Partitions of Poland in Polish Historiography*. *The Polish Review*, Vol. 17. (1972) No. 4. 3–10.; Müller, Michael: *Rozbiory Polski. Historia Polski i Europy XVIII wieku*. Poznan, 2005.

⁴ Lukowski, Jerzy: *The Partitions of Poland: 1772, 1793, 1795*. London–New York, 1999. 148–150.

⁵ A Május 3-i alkotmány újításainak részleteiről és kontextusáról lásd többek között: Fiszman, Samuel (Ed.): *Constitution and Reform in Eighteenth-century Poland: The Constitution of 3 May 1791*. Bloomington, 1997.; Lukowski, Jerzy: *Disorderly Liberty. The Political Culture of the Polish–Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century*. London–New York, 2010. 223–236.

a megmaradt lengyel területeket.⁶ Az orosz és porosz fél egymás ellen nem kívánt háborúba bocsátkozni, így javaslatot fogalmaztak meg Lengyelország újabb felosztására vonatkozóan, amelyet az orosz cárnő és II. Frigyes Vilmos porosz király (1786–1797) 1793 januárjában írt alá.⁷ A porosz fél a forradalmi Franciaország elleni háborúban (első koalíciós háború, 1792–1797) a nyugati szövetségeseinek, köztük Nagy-Britanniának nyújtott segély fejében mintegy „kölségtérítésként” bővítette területeit az elcsatolás során.⁸

Bár 1791 tavaszán az Ocsakov-ügy fokozta a túlzott orosz hatalomszerzéssel kapcsolatos félelmeket, egyben pedig a lengyel szövetség értékét Nagy-Britannia⁹ számára, továbbá 1791 márciusa és májusa között tetőzött is egy brit–lengyel megállapodás lehetősége, ez a stratégiai opció az orosz fegyverkezési válsággal együtt, valamint az 1792 tavaszán kirobbanó francia–osztrák és francia–porosz háború okán gyorsan szertefoszlott. Mindez annak ellenére alakult így, hogy a brit közvélemény, sőt még az uralkodó és a kormányzat is elsöprő többséggel üdvözölte a Május 3-i alkotmányban foglalt lengyel reformokat. A Lengyelországot felosztó szerződések, valamint a Kościuszko-felkelés nagyban foglalkoztatta a brit közvéleményt; 1791-ben az Ocsakov-válság kapcsán élénk közéleti figyelem irányult a keleti kérdésre, illetve megoldási lehetőségei iránt; ifj. William Pitt brit miniszterelnök (1783–1801) kormányának idején

⁶ Ennek részét képezte az 1792 tavaszán Targowicében, orosz háttértámogatással megalakuló konföderáció, amely érvénytelenítette a négyéves szejm alatt kialakított közigazgatási rendszert, és nemesi felkelést hirdetett az államhatalom ellen. Lásd: Ring Éva: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” A nemesi köztársaság válságának anatómiája. Budapest, 2001. 193–194.; Szokolay Katalin: Lengyelország története. Budapest, 2006. 88–89.

⁷ A szentpétervári egyezmény (a második lengyel felosztási szerződés) értelmében Poroszország megszerezte többek között Gdańsk és Toruń városát, melyeket az első felosztás során még nem kaparintott meg; ezeken kívül pedig gyakorlatilag szinte egész Nagy-Lengyelország és Nyugat-Mazóvia területét is bekebelezte (58 000 km²). Oroszország 250 000 km²-rel növelte területeit; ez szinte egész Belorussziát, a teljes Dnyeperen túli ukrán területeket és Podóliát magában foglalta. Lásd: Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”, 194.; Szokolay: Lengyelország története, 90.; Soós István: A lengyel anarchia. Lengyelország felosztásai (1772, 1793, 1795). In: Poór János (Szerk.): A kora újkor története. Budapest, 2009. 137–138. Gdańsk (a korabeli angol forrásokban Danzig vagy Dantzig) városát 1793 folyamán szállta meg a porosz hadsereg, melyről különösen sokat cikkeztek a korabeli brit sajtóban; kereskedelmi szempontból a város porosz annektálása kifejezetten fájdalmasan érintette a nagy-britanniai gazdasági érdekeket a térségben.

⁸ Az orosz és a porosz uralkodó a második felosztási egyezményből kihagyta az osztrák felet, azzal az indokkal, hogy az osztrák császár a Franciaország elleni háború költségeinek fejében később Elzász-Lotharingia megszerzésével kárpótolhatja majd országát. Lásd: Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”, 194.

⁹ Az 1706. és 1707. évi egyesülési törvények (*Acts of Union*) révén Anglia (és a hozzátartozó Wales), valamint Skócia egyesítette királyságait, melynek köszönhetően a két ország elveszítette korábbi szuverenitását és egy új politikai egységben, Nagy-Britanniában egyesült. A tanulmány egészére vonatkozóan az esetlegesen előforduló *Anglia*, *angol* vagy *angliai* kifejezések tehát minden esetben Nagy-Britanniára vonatkoznak.

a parlament egyik központi kérdésévé vált az Ocsakov-ügy, valamint a keleti kérdés, illetve Nagy-Britannia szerepe annak előnyös rendezésében.¹⁰

A Pitt-kormány az Ocsakov-ügyet követően, 1792 után azonban úgy ítélte meg, hogy a brit érdekeket nem feltétlenül szolgálja egy aktív és önzetlen külpolitika a keleti kérdésben. Nagy-Britannia emiatt hivatalosan elhatárolódott a második felosztással kapcsolatos lengyel aggodalmaktól, e távolságtartás azonban nem mentesítette a szigetországot a lengyel felosztások következményeitől. Így tehát a lengyel aggodalmaknak folyamatosan teret adtak a brit sajtótermékek – kiemelten az ellenzéki és radikális lapok – publicistái.¹¹ A szigetország érdekeltsége a lengyel ügyben széles körben, sokrétűen és tartósan fennállt, főleg a geopolitikai kérdések, így az orosz befolyás növekedésétől való félelem, a ruszofóbia,¹² a brit biztonság, főként pedig az európai erőegyensúly veszélyeztetettségének kérdése kapcsán. Mindezek mellett természetesen a gazdasági érdekeltségek sem voltak elhanyagolhatóak, hiszen Lengyelország – különösen a haditengerészeti utánpótlás és a gabona tekintetében – értékes kereskedelmi partnere volt Nagy-Britanniának.¹³ Jelen tanulmány mindezek fényében a második (1793. január), valamint az utolsó (teljes) lengyel felosztás (1795. október) közötti, kifejezetten pedig a Kościuszko-felkelés (1794. március 24. – november 16.) alatti brit politikai sajtó retorikáját és politikai ikonográfiáját kívánja bemutatni. A tanulmány kitér az 1793. januári oroszporosz egyezmény előzményeire és következményeire, a felkelés kitörésére és leverésére, mindeközben pedig bemutatja az európai hatalmi egyensúlyban különösen érdekelt Nagy-Britannia véleményét Lengyelország újabb felosztásairól, illetve a lengyel felkelés támogatásáról.

¹⁰ A brit parlamentben 1791 folyamán zajló Ocsakov-vitáról lásd bővebben többek között: Cunningham, Allan: *The Oczakov Debate*. *Middle Eastern Studies*, Vol. 1. (1965), No. 3. 209–237.

¹¹ Davies, Norman: „The Languor of so Remote an Interest”: *British Attitudes to Poland, 1771–1832*. *Oxford Slavonic Papers (New Series)*, Vol. 16. (1983), No. 16. 79–81.

¹² A korabeli brit közvélemény oroszellenességéről lásd bővebben többek között: Duffy, Michael: *The Englishman and the Foreigner*. Cambridge, 1986. A 18. század utolsó éveiben megjelenő brit médiatermékek, kifejezetten a karikatúrák ruszofóbiájáról lásd újabban: Sashalmi, Endre: *The Late-Eighteenth Century European Balance of Power and Russophobia in the English Media: The Ochakov Crisis (1791)*. *RussianStudiesHu*, Vol. 4. (2022) No. 2. 111–122.

¹³ Wicklum, M. Ellen: *Britain and the Second and Third Partitions of Poland*. Ph.D. Dissertation. London School of Economics and Political Science. London, 1999. 320–326.

1. A kortárs brit sajtóvisszhang a lengyel ügy alakulásáról és a második lengyel felosztásról (1791–1793)

A sajtótermékek aktivitásának köszönhetően a brit közvélemény folyamatosan tájékozódhatott a lengyel helyzet alakulásáról.¹⁴ 1792-re a legtöbb kormányzati lap elismerte, hogy a lengyel kapituláció elkerülhetetlen volt, bár az *Oracle* korainak tartotta Szaniszló Ágost meghátrálását.¹⁵ A felháborodás fő iránya az orosz cárnő ellen irányult, a hírek és a kommentárok szinte minden esetben kemény oroszgyűlölő hangnemet ütöttek meg.¹⁶ A *Public Advertiser*-ben megjelenő „Cassandra” álnéven író szerző levelei¹⁷ és számos más újságban publikált verses felajánlások hosszasan foglalkoztak Lengyelország vereségével és az orosz törekvésekkel. Poroszország francia frontról történő visszavonulását széles körben a nyugati szövetségesek közötti súrlódásoknak tulajdonították, valamint annak a félelemnek, hogy Oroszország osztrák összejártsáással anektálni kívánja Lengyelországot.¹⁸

Sokak számára mindez új bizonyítékot szolgáltatott a „machiavellista” Katalin látszólag kielégíthetetlen ambícióira, és rávilágított az ocsakovi brit visszavonulás elvett lépésére. Az ellenzéki újságírók előszeretettel ostorozták a brit miniszterelnököt, amiért nem sietett Lengyelország védelmére.¹⁹ Egy névtelen író, aki az 1788. évi hármas szövetségről (és az akkoriban fontolóra vett lengyel csatlakozásról) elmélkedett, csodálkozott, hogy Lengyelországot most „[...] ily megmagyarázhatatlanul elhagyták [...]”; véleménye szerint Nagy-Britannia „[...] híres rendszerének [ti. a hatalmi egyensúly rendszerének – S. B.] nagy része [...]” megsemmisült.²⁰

Bár a kormányzati lapok is bővelkedtek a felháborodott, a brit erkölcsöt megkérdőjelező cikkekben, a lengyel események alakulásának fényében azonban már kezdett általánosabbá válni a vélekedés, hogy a brit beavatkozás egyetlen jutalma csupán „egy látszólagos, azonban veszélyes dicsőség” volna.²¹ A brit újságok 1792 és 1793 folyamán alapvetően úgy ábrázolták a lengyeleket, mint

¹⁴ A brit, azon belül is kiemelten a londoni sajtó történetének alakulásáról a 18. század második felében lásd bővebben: Black, Jeremy: *The English Press: A History*. London, 2019. 45–76.; Gardner, Victoria E. M.: *The Business of News in England, 1760–1820*. Basingstoke, 2016. 15–46.

¹⁵ Lásd például az *Oracle* alábbi számait: 23 August 1792, 5 September 1792, 21 September 1792.

¹⁶ Wicklum: *Britain and the Second and Third Partitions of Poland*, 176.

¹⁷ *Public Advertiser*, 15 August 1792, 22 August 1792, 27 August 1792.

¹⁸ Lásd például: *Oracle*, 26 October 1792; *Public Advertiser*, 29 October 1792. Katalin e téves hírek szerint ekkorra már elfoglalta Gdańskot és Toruńt, miközben ezeket a gazdasági szempontból különösen fontos lengyel városokat tudvalevő, hogy a porosz király kaparintotta meg.

¹⁹ Lásd például: *Public Advertiser*, 14 August 1792, 23 August 1792, 5 September 1792, 10 October 1792, 19 October 1792; *Morning Herald*, 17 August 1792; *Oracle*, 17 August 1792, 23 August 1792, 29 August 1792, 19 October 1792; *The Times*, 26 October 1792.

²⁰ *Patriot*, 13 November 1792, 126–132. (Kiemelés tőlem – S. B.)

²¹ *Public Advertiser*, 23 August 1792.

akiket ugyan már a földre kényszerítettek, de még nem igáztak le teljesen. Széles körben úgy vélték, hogy a Május 3-i alkotmány feláldozása vagy drasztikus reformja meg fogja akadályozni az ország teljes körű felosztását.²² Ekkoriban még a *Times* is határozottan kizárta egy „új felosztás” lehetőségét,²³ de feltételezte, hogy a három szomszédos hatalom valamilyen formában már elhatározta, hogyan alakuljon Lengyelország sorsa.²⁴

Idővel, a nemzetközi helyzet alakulásával párhuzamosan, azonban egyre kevesebb helyet kaptak a lengyel kommentárok, és az *Oracle* október 27-i siráma már jól jellemzi a brit sajtóban uralkodóvá váló hangulatot: „Lengyelország szabad sasát felemésztette az orosz medve – a Zsarnokság letaszította a legszebb Napot, a szabadságot az égből.”²⁵ A főbb londoni ellenzéki lapok között a *Morning Chronicle* élen járt abban, hogy rendszeresen előrevetítette a megmaradt lengyel területek teljes háromfelé osztását.²⁶ 1793. február 5. után, amikor számos londoni lap teljes egészében vagy kivonatolt formában leközölte a második felosztásról szóló porosz nyilatkozatot, az ellenzéki sajtó egyöntetűen teljes megcsonkítást jósolt és a megszálló orosz és porosz seregeket ostromozta.²⁷ A kormányzati lapok kevésbé következtettek teljes felosztásra, és röviden, illetve kritika nélkül közvetítették a porosz biztosítékokat arra vonatkozóan, hogy a megmaradt lengyel területek feldarabolása nem áll a porosz fél szándékában.²⁸

A lengyelországi porosz invázió igencsak megnehezítette Nagy-Britannia helyzetét a kontinentális szövetségeseivel, a francia háborúval, valamint a hatalmi egyensúly rendszerének fenntartásával és biztosításával kapcsolatban.²⁹ Az ellenzéki írók ebben a helyzetben mindinkább fokozták a brit kormányellenes propagandát. A *Morning Chronicle*-nek fájt, hogy Nagy-Britannia „[...] önelégülten szemlélte [...] egy egész népnek ezt a rettenetes pusztulását, miközben anatómákat zúdítt a franciák kegyetlen elvei és nagyravágyási tervei ellen.”³⁰ Február 7-én

²² Lásd például: *The Times*, 14 August 1792; *London Chronicle*, 4–6 September 1792; *Diary, or Woodfall's Register*, 27 September 1792.

²³ *The Times*, 21 August 1792.

²⁴ *The Times*, 22 August 1792.

²⁵ *Oracle*, 27 October 1792.

²⁶ *Morning Chronicle*, 10 January 1793, 12 January 1793, 28 January 1793.

²⁷ *Morning Post*, 5 February 1793, 6 February 1793, 8 February 1793, 9 February 1793, 20 February 1793, 13 March 1793; *Gazetteer*, 7 February 1793; *Morning Chronicle*, 7 February 1793.

²⁸ *Diary, or Woodfall's Register*, 6 February 1793; *Oracle*, 14 February 1793.

²⁹ A korabeli európai, illetve brit erőegyensúly-politika elméleti és eszmetörténeti alapvetéseiről lásd bővebben többek között: Anderson, M. S.: *Eighteenth Century Theories of Balance of Power*. In: Hatton, Ragnhild – Anderson, M. S. (Eds.): *Studies in Diplomatic History*. London, 1970. 183–198.; Schroeder, Paul W.: *The Transformation of European Politics, 1763–1848*. Oxford, 1994.; Sheehan, Michael: *The Balance of Power: History and Theory*. New York, 1996. Az európai hatalmi egyensúlyról mint politikai gyakorlatról, annak 18. századi kulcspontjairól lásd: Schrek Katalin: *Az erőegyensúlyi rendszer kihívásai*. In: Bárány Attila (et al.): *A nemzetközi kapcsolatok története*. Debrecen, 2020. 161–181. Kiemelten: 166–169.

³⁰ *Morning Chronicle*, 5 February 1793.

pedig így érvelt a hatalmi egyensúly indokolatlan veszélyeztetése kapcsán: „[...] nem jelent-e veszélyt *Európa egyensúlyára* oly hatalmak gyarapodása, amelyek már egy egész királyságot birtokba vettek, és nyíltan azzal a kifejezett céllal egyesülnek, hogy egy másik országot megszálljanak, és annak kormányát úgy alakítsák át, ahogy az a saját érdekeiknek vagy szeszélyeiknek a legjobban megfelel? Mégis ezek azok a hatalmak, amelyeknek a fegyvereit segíteni fogjuk, és amelyeknek a hadseregeit talán fizetni fogjuk! [...] [ti. a brit miniszterek – S. B.] részesei voltak vagy lennének az elárult királyság leigázásának és valószínűsíthető felosztásának?”³¹

2. A második felosztás és a Kościuszko-felkelés következményeinek megjelenítése a brit sajtóban (1793–1795)

A brit lapok 1793 nyarán következetesen dicsérték a lengyel nemzetet és szimpatizáltak az ország helyzetével és lakosaival. Sok szó esett a sajtóban arról az aspektusról, hogy a lengyel uralkodó külföldi beavatkozást keresett, Katalin cárnőt pedig rendre elmarasztalták a sajtótermékek. 1793 januárját követően egyre inkább kegyetlenkedtek jellemén és erkölcssein, és gúnyos hangon „üdvözölték” a lengyel győzelem tiszteletére tervezett hálaadásának hírért.³² Bűneinek litániáját felsorolva – Péter cár meggyilkolásától a brutális török háborúkon át Lengyelország két felosztásáig – a *Cambridge Intelligencer* például azt sugallta, hogy a történelem a cárnőt, „Nagy-Britannia nagy, jó és illusztris szövetségesét, [...] a legnagyobb csapások közé fogja sorolni, amelyekkel Isten valaha is az emberi nemet sújtotta [...]”,³³ majd a pokolba való leszállását jósolta.

A sajtótermékek a porosz királyt, Frigyes Vilmost is szidalmazták ugyan, azonban jóval ritkábban.³⁴ Ennek oka elsősorban természetesen az volt, hogy a porosz fél a Franciaország elleni háborúban Nagy-Britannia szövetségesének számított; emiatt – főként a kormányzati sajtóban – nem marasztalták el oly kemény hangnemben, mint az orosz felet. Miután pedig július elején széles körben elterjedtek a sajtóban azok a – minden bizonyítékot nélkülöző – híresztelések, hogy Ausztria kisajátította a krakkói, lublini és sandomierz-i pfalziakat (azaz porosz alattvalókat), a brit sajtó előszeretettel állította be I. Ferenc császárt (1792–1806) a harmadik „despotikus ragadozónak”.³⁵

³¹ Morning Chronicle, 7 February 1793. (Kiemelés tőlem – S. B.)

³² Lásd például: Morning Post, 30 September 1793. („Impromptu” című vers a „gőgös Katalinról, Európa csapásáról”)

³³ Cambridge Intelligencer, 19 October 1793.

³⁴ Lásd például: The Times, 10 May 1793, 20 May 1793, 29 May 1793, 31 May 1793, 17 July 1793; Oracle, 31 May 1793, 21 October 1793, 25 October 1793; Morning Post, 5 July 1793, 25 October 1793, 26 October 1793, 29 October 1793; Morning Herald, 1 August 1793; Morning Chronicle, 19 October 1793, 1 November 1793; Cambridge Intelligencer, 26 October 1793.

³⁵ Gazetteer, 3 July 1793; Morning Chronicle, 3 July 1793; Morning Post, 3 July 1793; The Times, 4 July 1793, 8 August 1793; Oracle, 24 July 1793; Cambridge Intelligencer, 3 August 1793.

A „despoták” elkerülhetetlen, európai és Brit-szigeteken való előrehaladásáról szóló, mindenütt jelenlévő jóslatok különösen az egyre erősödő brit ruszofóbiára játszottak rá,³⁶ melyhez kapcsolódóan gyakran alkalmazott retorikai elem volt a hatalmi egyensúllyal szembeni fenyegetés felvillantása: „Óvakodjatok Nagy Katalin ambícióitól, [...] gondoljátok át az *európai hatalmi egyensúly* szisztematikus lerombolásának súlyos következményeit [...]”³⁷ – figyelmeztetett sok, elsősorban (de nem kizárólag) ellenzéki lap.³⁸ A kormányzati oldalon az *Oracle* „állandó és szisztematikus” orosz ambíciókat azonosított, mint egy egész Európát fenyegető potenciális veszélyt;³⁹ a *Times* pedig Franciaországot „az oroszlánbőrbe bújó szárnak”, Oroszországot pedig „a báránybőrbe bújó farkasnak” állította be.⁴⁰

A második felosztást követő hónapokban a brit közvéleményt komolyan foglalkoztatta a beavatkozás és fellépés kérdése, ám a kormányzati lapok többnyire egyszerűen csak gyászolták Lengyelországot. Az ellenzéknek kedvező lapok azonban, amelyek szokás szerint gyakran hivatkoztak Ocsakovra, beavatkozásért kiáltottak. A *Morning Post* például a következőképp szidta a brit kormányt, amiért nem avatkozik be a lengyel ügybe: „Mi az a közös érdek, ami egyesíti a kormányt és az ellenzékét, hogy tétlenül nézzék egy olyan ország feldarabolását, amely nem követett el más bűnt, minthogy Nagy-Britannia mintájára alkotmányt hozott létre? – Mr. Pitt! [...] mentsen meg egy tehetetlen nemzetet a despotizmus méregfogától [...]”⁴¹ A *Morning Chronicle* előszeretettel tárta fel olvasói előtt Oroszország és Poroszország bűneit, gyalázza a francia háborút és Nagy-Britannia francia és porosz szövetségét Lengyelország „ragadozóival”, mely szövetséget mindig kollaborációként értelmeztek. A lap hasábjain a brit miniszterelnök értékes brit embereket és pénzt pazarolt a francia háborúra,⁴² és „a térképen” figyelmen kívül hagyta „Lengyelországot”, továbbá „[...] faltól falig minden szabadságot Katalin falánk ölébe dobott.”⁴³

³⁶ Wicklum: Britain and the Second and Third Partitions of Poland, 194–195.

³⁷ Morning Post, 24 August 1793. (Kiemelés tőlem – S. B.)

³⁸ Lásd például: Morning Post, 20 July 1793; Morning Chronicle, 13 September 1793, 21 September 1793, 26 September 1793; Cambridge Intelligencer, 21 December 1793.

³⁹ Oracle, 16 May 1793.

⁴⁰ The Times, 27 August 1793. Lásd továbbá: Oracle, 10 August 1793; Diary, or Woodfall’s Register, 12 August 1793.

⁴¹ Morning Post, 26 April 1793.

⁴² Morning Chronicle, 2 October 1793.

⁴³ „Poland on his map / All Liberty from Pole to Pole / He threw in Kate’s voracious lap.” (Morning Chronicle, 9 September 1793.) – A *Pole to Pole* (szó szerint „sarktól sarkig”, a szerző fordításában „faltól falig”) kifejezés ügyes szójáték Lengyelország (*Poland*), illetve a lengyel nép (*Pole[s]*) nevével, átvitt értelemben utalva arra, hogy az orosz (és a porosz) ambíciók Lengyelország egészének bekebelezésére irányulnak, valamint arra, hogy Katalin cárnő minden egyes lengyel alattvaló [ti. lengyeltől lengyelig – S. B.] szabadságára tör, amelyben a brit kormány semleges politikájával „szövetségese” az orosz cárnőnek.

1794 tavaszán továbbra is virágzott a sajtóban az elnyomott Lengyelország iránti szimpátia, illetve a felosztó hatalmak, Nagy-Britannia szövetségesei, azok ambíciói és a szigetország nyugati kötelezettségvállalásai miatti ideges spekuláció. Az ellenzéki lapok jellemzően igyekeztek az erkölcstelen és kapzsi kontinentális despotákat – különösen a sok esetben „felkent, alsószoknyás Nagy Katalinnak”⁴⁴ nevezett cárnőt – és az együttműködő brit kormányzatot szidni. Figyelmeztettek, hogy ha Európa elismeri a belső beavatkozást Lengyelországban, akkor másoknak is alá kell vetniük magukat e manipulációnak, és hamarosan Nagy-Britannia is közvetlenül megérezheti az orosz veszélyt.⁴⁵ Az 1794 tavaszán kitörő lengyel lázadás, melynek vezetését márciustól Tadeusz Kościuszko (1746–1817) tábornok vállalta el, megdöbbentette és egyben ámulatba is ejtette a brit közvéleményt, pillanatnyilag átformálva a lengyel ügyhöz való brit viszonyulást. Lengyelország „szerencsétlenségeinek sorozata” az *Oracle* szerint áprilusra már azzal fenyegetett, hogy valódi háborút robbant ki Közép-Kelet-Európában.⁴⁶ A brit politika szinte minden irányzata optimista volt a felkelés tavaszi és nyári hónapjaiban. Május 21-én szintén az *Oracle* azt harsogta, hogy „a lengyelek, minden emberi számítással ellentétben, [...] napról napra félelmetesebbnek tűnnek ellenségeik számára”.⁴⁷

A nemzetközi európai politika körülményei, valamint a történelmi precedens azonban ismételten elmarasztalta a lengyelek ügyét. A *Times* és a *Morning Chronicle* számára április 14-én Varsó „rendkívüli háborús állapota” félreérthetetlen bizonytalanságról tanúskodott.⁴⁸ A másnapi *Oracle*-vezércikk kiemelte „a harmadik feldarabolásról szóló híreszteléseket, [...] melyeket most már általánosan feltételeznek.”⁴⁹ A *Morning Post* frankfurti hírek alapján azt állította, hogy „Poroszország, Oroszország és Ausztria minden biztonnyal elhatározta Lengyelország teljes felosztását, úgy, hogy még a Királyság vagy Köztársaság neve is teljesen eltörlődik a föld színéről.”⁵⁰ Az ellenzéki sajtó keményen támadta Kościuszko ellenfeleit, különösen Oroszországot. A szeptember 20-i *Cambridge Intelligencer* például elítélte Katalint, mint meggyilkolt férje, III. Péter cár trónbitorlóját. A *Morning Chronicle* hangsúlyozta, hogy a cárnő éppen azokat a módszereket alkalmazza Lengyelországban és az Oszmán Birodalomban, amelyektől a

⁴⁴ Eaton, Daniel Isaac: *Politics for the People: or, a Salmagundy for Swine (Hog's Wash)*, II/10. (1794) 11–15.

⁴⁵ *Cambridge Intelligencer*, 21 December 1793, 11 January 1794, 15 March 1794; *Morning Chronicle*, 7 January 1794, 13 January 1794, 10 March 1794; *Bee*, 18–22 January 1794; *Morning Post*, 9 January 1794, 16 January 1794, 12 February 1794, 24 February 1794, 3 March 1794, 10 March 1794.

⁴⁶ *Oracle*, 26 April 1794.

⁴⁷ *Oracle*, 21 May 1794.

⁴⁸ *The Times*, 14 April 1794; *Morning Chronicle*, 14 April 1794.

⁴⁹ *Oracle*, 15 April 1794.

⁵⁰ *Morning Post*, 23 April 1794.

francia külpolitikában mennydörgő módon írtózott.⁵¹ A ruszofóbia élt és virult; a *Register of the Times* például „Európa nemzeti függetlenségére nézve a legriasztóbb következményeket” ígérte: „[...] még magára Nagy-Britanniára nézve is kiterjed az orosz ambíciók emésztő örvénye [...], és csupán azt a szomorú kiváltságot fogja meghagyni számára, hogy az utolsó áldozatává váljék.”⁵²

Poroszországot is viszonylag élesen bírálták a lapok, amiért brutálisan bánt Lengyelországgal, valamint azért, mert a felosztás közepette elhanyagolta a nyugat-európai szövetségeseivel, köztük Nagy-Britanniával közös ügyét, azaz a francia háborút. A brit lapok szerint II. Frigyes Vilmos Lengyelországban „[...] kielégítené katonai dicsőségének azt a szomját, amelynek oltásához a champagne-i francia borok túlságosan hígak voltak.”⁵³ Mivel Lengyelország második felosztásában Ausztria közvetlenül nem vett részt, a brit újságok bizonytalanok voltak azzal kapcsolatban, hogy Ausztriát belekeverjék-e az orosz–porosz összeküvésbe.

A médiatermékek azonban gyakran tették felelőssé együttesen a három államot, melyre kiváló példák találhatóak a korabeli brit karikatúrákat, satirikus nyomtatványokat vizsgálva. A *Morning Chronicle* augusztus 19-i számában Katalint, Frigyes Vilmost és Ferencet például „a három királyi begynek” nevezte,⁵⁴ mely „képnek” számos vizuális példájával találkozhatunk a korabeli brit politikai metszeteken.⁵⁵ Lengyelország sorsa végül Varsó külvárosánál, Pragánál pecsételődött meg, melynek hírének elsőik között a *Sun* közölte 1794. november 19-én. A brit sajtó ezután felmérte a helyszínt: Nagy-Britannia „[...] jó szövetségese, a CÁRNŐ 20 ezer férfit, nőt és gyermeket vetett kardélre egy reggel alatt [...]”,⁵⁶ írta a *Morning Chronicle*, amely hamarosan már 30 500 ártatlan életet számolt össze, akiket mindössze huszonkét nap alatt pusztítottak el.⁵⁷ A sajtó által lefestett kép szerint nyugtalan csend borult a városra, amikor Szuvorov orosz tábornok és csapatai 1794. november 10-én bevonultak: a „nyomorúságos Lengyel Királyság” visszazállt a „telhetetlen despoták birodalmába”.⁵⁸

⁵¹ *Morning Chronicle*, 15 July 1794, 8 August 1794. Lásd továbbá: *Morning Post*, 24 June 1794, 12 August 1794, 4 September 1794, 5 September 1794; *Cambridge Intelligencer*, 13 September 1794; *Oracle*, 20 December 1794.

⁵² *Register of the Times*, 30 August – 11 September 1794. 332.

⁵³ *Morning Chronicle*, 8 May 1794.

⁵⁴ *Morning Chronicle*, 19 August 1794. – A begy, amely a madarakban a felvett táplálék raktározására és előzetes emésztésére szolgál, ez esetben érzékletesen utal a felosztó hatalmak mohó étvágyára, egyszersmind pedig arra, hogy a második felosztást követően egyre hatékonyabban és gyorsabban „emésztik fel” a szomszédos hatalmak a lengyel államot.

⁵⁵ Mindezzel a tanulmány 3. pontja foglalkozik részletesen.

⁵⁶ *Morning Chronicle*, 20 December 1794.

⁵⁷ *Morning Chronicle*, 5 January 1795.

⁵⁸ *Morning Chronicle*, 10 December 1794.

3. A lengyel felosztások és a Kościuszkó-felkelés korabeli vizualitása (1791–1796)

A politikai médiatermékek széles palettáján külön vizsgálati területet képeznek a kortárs grafikai médiumok, így például az elsősorban sajtótermékekben publikált korai karikatúrák és szatirikus nyomtatványok. E források politikai ikonográfiai és vizuális retorikai elemzése viszonylag új területnek számít a történettudományban, így az eddigiekben kevésbé, vagy csak felületes módon kerültek a kutatás homlokterébe.⁵⁹ A vizualitás vizsgálatának beemelése nem képezte részét a korabeli brit sajtóvizsgálatot elemző Wicklum kutatásainak, akinek célja kifejezetten a közmédia írott forrásainak áttekintése volt.⁶⁰ Emiatt jelen tanulmányban fontos irányvonal az előzőekben elemzett textuális források mellett a vizuális médiatermékek vizsgálatba való bevonása is. A felosztásokra, illetve az 1794. évi felkelésre reflektáló brit metszettek vonatkozásában a *British Museum* digitalizált gyűjteményéből, illetve a múzeum szatirikus politikai nyomtatványait tartalmazó katalógusainak releváns köteteiből a továbbiakban öt figyelemre méltó grafika elemző bemutatására kerül sor. A metszettek alapvetően két tematikát érintenek; vagy az orosz ambíciókban rejlő veszélyt hangsúlyozzák, vagy a három felosztó hatalom együttes fellépésének és szövetkezésének negativitását helyezik a vizualitás fókuszába.

a) Az orosz ambíciókban rejlő veszély hangsúlyozása

A brit sajtó az 1791-es Ocsakov-ügytől kezdődően egyre inkább az orosz ambíciókban rejlő fenyegető veszélyt ítélte a leginkább problémásnak Nagy-Britannia és nyugati szövetségesei szempontjából. A *Fiúk játszámája, avagy az orosz medvecsalló*⁶¹ című metszeten például azt láthatjuk, ahogy Ocsakovot követően egyre komolyabb aggodalmat keltettek a brit közvéleményben az orosz fegyverkezésről érkező hírek. William Dent 1791 májusában publikált munkája az orosz fegyverkezés kemény kritikája; a gazdag és sokszereplős ábrázolás középpontjában Katalin cárnőt egy medve testében láthatjuk, ahogy a földön fekszik, balra néz, és mellső mancsaival egy *Ocsakov*

⁵⁹ Az utóbbi évtizedekben, főként a képi fordulat (*pictorial turn*), illetve az úgynevezett ikonikus fordulat (*iconic turn*) révén a képi (vizuális) kommunikáció kutatásának felerősödése tapasztalható a társadalom- és bölcsészettudományok területén, így a történettudományban, illetve annak társterületein is. Vö. többek között: Mitchell, W. J. T. (Ed.): *The Language of Images*. Chicago–London, 1980.; Boehm, Gottfried: *Die Wiederkehr der Bilder*. In: Boehm, Gottfried (Hrsg.): *Was ist ein Bild?* München, 1994. 11–38.; Doris Bachmann-Medick: *Cultural Turns: New Orientations in the Study of Culture*. De Gruyter, 2016. Kiemelten: 245–278.

⁶⁰ Wicklum: *Britain and the Second and Third Partitions of Poland*, 2.

⁶¹ „Boys’ Play, or The Russian Bear Bait” (szatirikus nyomtatvány, 1791. május 3.), *British Museum*: Nr. 1868,0808.6047, online: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6047 (Elérés: 2023. június 28.); BMSat. 7852. In: George, M. D.: *Catalogue of Political and Personal Satires Preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum*. Vol. VI. (1784–1792). London, 1938. 783–784. (A továbbiakban: *BM Catalogue VI*.)

feliratú oszlopot szorongat. Körülötte az európai hatalmakat ábrázoló, egymástól viszonylag távol álló alakok mindegyike egy-egy ostorral üti az Oroszországot szimbolizáló medvét; a leginkább szembetűnő alakok Poroszország és Nagy-Britannia uralkodói.

A közvetett módon az európai hatalmi egyensúly aktuális állását is reprezentáló kép bal oldalán Frigyes Vilmos áll, groteszk figurája hosszú, lebegő bajusszal és sarkáig érő hajfonattal, aki ostorát ütésre emelve azt mondja: „Adok neki egy ütést, ami majd hasznára válik.” A porosz királlyal szemben III. György brit uralkodó (1760–1820) egy hannoveri lovon ülve jobbról galoppozik az orosz medve alakja felé, ostorát szintén felemeli, mondván: „Adok neked otthon, te elégedetlen vacak.” – utalva az uralkodók dinasztikus összefonódásaira. A metszet, amelyet nem véletlenül épp a Május 3-i alkotmány kihirdetésének napján publikáltak, egyben tisztelgett is az egyébként a világ második és Európa első modern, kartális alkotmánya előtt. A lengyel reformok, valamint az oroszokkal és poroszokkal szembeni fegyverkezés végül azonban elbukott, a targowicei konföderáció ellehetetlenítette az önállósodási folyamatokat, és legitímálta az orosz megszállást.

Az 1790–1791-es években a brit kormány azonban még igyekezett békés kompromisszumra törekedni Oroszországgal és Poroszországgal, így próbálva elkerülni, hogy egész Európára kiterjedjen a háborús helyzet, amely komoly diplomáciai sikert jelentett Katalin cárnő számára, és rossz híret keltette Lengyelországnak, ahol 1791. május 3-án egy olyan békés forradalom zajlott le, amely megerősíthette volna az országot, ha más körülmények nem vezetnek a felosztáshoz. A Dent-féle metszeten az orosz medve távolabbi oldalán látható alakok között többek között Lengyelország ábrázolása is kivehető. Szaniszló Ágost király így üzen a cárnőnek: „Adok neki egy finom ütést, még akkor is, ha az a hátamat törné és a részeim felosztását okozná.” A lengyel király szavai egyszerre utalnak az 1791 tavaszán már jól érzékelhető orosz fegyverkezés negatív hatásaira, de egyben a lengyel uralkodónak és népének kiállítására is.

Isaac Cruikshank 1792 októberében publikált *Kegyvesztett Bobadil, avagy a dübörgő Katalin* című metszete⁶² is az orosz fegyverkezés veszélyeire utal. A metszet azt a közkeletű gondolatot ragadta meg, hogy Katalinnak a Franciaország elleni hadjáratához viszonyuló passzív támogatását annak érdekében tervelték ki, hogy eltereljék a figyelmet – különösen az osztrák és porosz figyelmet – a cárnő lengyelországi cselszövéseiről.⁶³ Ahogy azt több sajtótermék is hirdette, Katalin annak érdekében sürgethette az első felosztásban partnereiként működő Poroszországot és Ausztriát a

⁶² „Bobadil Disgraced or Kate in a Rage” (szatirikus nyomtatvány, 1792. október 10., kiadó: S. W. Fores), British Museum: Nr. 1868,0808.6231, online: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6231 (Elérés: 2023. június 28.); BMSat. 8124. In: BM Catalogue VI. 929.

⁶³ E probléma megjelenését a brit sajtóban lásd például: Oracle, 17 October 1792, 18 October 1792.

Franciaországban történő beavatkozásra, hogy Lengyelországot zavartalanul és minél gyorsabban bekebelezhesse. A metszet közepén a cárnőt láthatjuk a lengyel király, Szaniszló Ágost, valamint Károly Vilmos Ferdinánd braunschweigi herceg között. A cárnő a hajánál fogva megragadta és fogva tartja a lengyel királyt, így Szaniszló arcát nem láthatjuk, a braunschweigi herceget pedig kinyújtott karjával, benne jogaival fenyegeti, és épp a hátába rúg. A cárnő a következőket mondja a hercegnek: „De a gyáva lelkedet a pokolba rúgom, / azt gondolom, hogy halálra rémültél meztelen hátsóiktól.⁶⁴ / Takarodj a szemem elől, vagy Téged és sereged – a férjem után küldöm.”

A katonai egyenruhát viselő herceg rémülten menekül Katalin elől, menekülése közben még kalapját is leejti.⁶⁵ Szaniszló is próbál elhúzódni, miközben azt kiáltja: „Engedd el a területemet, ó, Szaniszló, micsoda szégyen”. Mellette egy asztalon látható az uralkodó koronája, valamint egy papír, rajta a következőkkel: „Szabályok és parancsok, amelyeket hallgatólagosan be kell tartani Katalinnak”; utalva arra, hogy a felosztási folyamatban a lengyel fél folyamatosan különalkuk megkötésére volt kényszerítve. A Szaniszló mögötti falon Franciaország térképe látható Anglia déli részével és az „angol csatornával” együtt. A „Franciaország” szót, alatta pedig a francia államot egy éles, határozott vonal osztja ketté, az északi részén az alábbi felirattal: „Az én részem”. A metszet készítője így utal arra a komoly aggodalomra, hogy az orosz cárnő Európa térképének teljes átrendezését, azaz az európai hatalmi egyensúly felborítását tervezi, amely komoly fenyegetést jelenthet Nagy-Britannia európai érdekeltségeire nézve.

Az orosz ambícióktól való rettegés főként a Kościuszko-felkelés leveréséről érkező hírek hallatán harapódzott el a brit médiában, emiatt pedig a ruszofób satirikus nyomtatványok is elszaporodtak. Erre jó példa a már említett Cruikshank *Királyi kapcsolódás* című véres képi ábrázolása,⁶⁶ amelyen Katalin cárnő tábornoka, Szuvorov épp Varsóban van, miközben bemutatja a cárnőnek a lemészárolt lengyel katonák és civilek fejét, ezzel gyönyörködtetve az uralkodónót. Az 1795. január 7-ére datálható metszeten a trónon ülő Katalin buzgón fogadja a lengyelek levágott fejét, amelyeket

⁶⁴ A „hátsók” alatt a metszet egyértelműen Franciaországra utal, jelezve, hogy Poroszországot és Ausztriát a cári Oroszország sürgette a francia beavatkozásra, Lengyelország zavartalanabb bekebelezése érdekében.

⁶⁵ A politikai ismeretek mellett a korabeli satirikus nyomtatványok feltételezték és egyben igényelték is a (szép)irodalom, különösen például Milton és Shakespeare munkáinak ismeretét, hiszen sok satíra irodalmi utalásoktól hemzseg. A Bobadil a hengegő katona karakterének gyűjtőneve; a metszeten a franciák elől visszavonuló porosz parancsnok, a braunschweigi herceg tűnik fel a hengegő Bobadil szerepében – bár itt már nem hengeg, hiszen kegyvesztetté vált –, aki eredetileg Ben Johnson *Every Man in His Humour* című, 1598-as színdarabjában szerepelt mint Bobadill kapitány.

⁶⁶ „Royal Recreation” (satirikus nyomtatvány, 1795. január 7., kiadó: S. W. Fores), British Museum: Nr. 1868,0808.6401, online: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1868-0808-6401 (Elérés: 2023. június 28.); BMSat. 8607. In: George, M. D.: Catalogue of Political and Personal Satires Preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum. Vol. VII. (1793–1800). London, 1942. 149–150. (A továbbiakban: BM Catalogue VII.)

kegyetlen külsejű tábornoka, Szuvorov kínál neki, akit az orosz cárnő 1794-ben Lengyelországba küldött annak érdekében, hogy a lehető leghatékonyabb eszközökkel és leggyorsabb módon tegye tönkre Kościuszko felkelését.

Szuvorov Lengyelországba érkezése után a lázadást gyorsan leverték: a tábornok 1794 szeptemberében Bresztnél legyőzte Kościuszko hadait, másfél hónap múlva pedig bevette Varsó elővárosát, Pragát, ahol a mészárlások során az orosz katonák megközelítőleg 20 000 civil lakost gyilkoltak le. Ennek hatására egy nappal később Varsó is kapitulált.⁶⁷ A metszeten a felkelés teljes kudarcát és a szörnyű megtorlást láthatjuk kifinomult módon, de igen erőteljesen ábrázolva. Szuvorov tábornok a hajánál fogva épp három fejet nyújt a császárnőnek. Ingujja fel van gyűrve; bal kezében egy csomó fej, bal karja alatt egy hosszú, véres kard és egy dokumentum, rajta *A varsói kapitulációs cikkek* felirattal. A tábornok így szól cárnőjéhez: „Így, Királyi Úrnőm, a legteljesebb mértékben teljesítettem az Ön gyengéd, szeretetteljes és anyai megbízatását Lengyelország e megtévesztett népe iránt, és elhoztam Önnek tízezer lengyel fejet, amelyeket a kapituláció utáni napon [sic!] gyengéden leválasztottak megtévesztett testükről.”⁶⁸

Ahogy olvashatjuk, Cruikshank érzékletesen igyekszik bemutatni angol nézői számára a korabeli orosz propaganda kommunikációs szókészletét a tábornok szájába adott szavakkal, hangsúlyozva a „megtévelyedett lengyelek” propagandisztikus fogást. A cárnő a tábornokkal, valamint egy démonnal is társalog. Előbbinek azt válaszolja: „Kedves tábornokom, Ön jól teljesítette a megbízatását; de nem tudta hát rávenni a lengyel nők egyikét sem, hogy mérgezzék meg a férjüket?” – válaszában második fele rejtett utalás III. Péter cár meggyilkolására. Ahogy láthatjuk, a brit közmédiában továbbra is szívesen alkalmazták az előző metszetben már látott, Péter cárral szemben elkövetett merényletre vonatkozó utalást, amely jelzi, hogy a brit közvélemény Katalin iránti undora továbbra is erős volt férje, a néhai Péter cár meggyilkolása miatt. A kép jobb felső sarkában látható ördögi alak dicsérő szavakkal illeti a cárnő „lenyűgöző” teljesítményét,⁶⁹ akinek Katalin azt a feladatot adja, hogy készítse elő az oltárokat „e szép áldozatokra”, hiszen „*Te Deumot* kell tartanunk a [jeles – S. B.] alkalomból.”⁷⁰

⁶⁷ Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”, 215.

⁶⁸ A „Királyi Úrnőm” (*Royal Mistress*) megszólítás esetében a *mistress* kifejezés elsődleges jelentése úrnő, másodlagos jelentése azonban szerető, így utal a metszet készítője arra, hogy Szuvorov tábornok a híresztelések szerint egyben a cárnő szeretője is volt.

⁶⁹ A démon szavaiban is visszaköszön Katalin férjének, a néhai Péter cárnak a meggyilkolása, hiszen az ördögi alak az alábbi szavakkal dicséri meg a cárnőt: „Bravó, ez még a mérgezés jelenetét is túlszárnyalja.”

⁷⁰ Az egész jelenetet ferde szemmel nézi egy Fox-mellszobor a kép jobb oldalán. Ennek oka, hogy 1792 márciusában elterjedt a hír, hogy Katalin cárnő egy Fox-mellszobrot állított ki szekrényében, tisztelegve a brit politikusnak az Ocsakov-válság idején betöltött szerepe előtt. A cárnő a Fox-büszöt állítólag Démoszthenész és Cicero mellszobrai társaságában tartotta. Lásd: BM Catalogue VII. 150.

Egy évvel később, Cruikshanknek a cárnő halálos ágyán látott látomásáról készült hátborzongató, *Az elmélkedés pillanata, avagy egy mese a jövő idők számára* című ábrázolásán⁷¹ szintén élénken jelenik meg a felkelés varsói megtorlásának ábrázolása, valamint Katalin néhai hitvesének meggyilkolt alakja. A metszeten azt is láthatjuk, ahogy a láncra vert lengyel király, Szaniszló – utalva a Kościuszko-féle felkelésre – megpróbált szembeszállni a metszeten óriási sátáni alakként, a pokolba zárva ábrázolt cári ellenféllel.⁷²

b) A három felosztó hatalom szövetkezésének szatírja

Bár a brit közvélemény az Ocsakov-válságtól kezdődően fokozatosan egyre inkább az orosz ambíciókat ítélte a leginkább veszélyesnek az európai hatalmi egyensúlyra nézve, valamint Nagy-Britannia érdekeinek szempontjából, a médiatermékek azonban számos alkalommal tették Oroszországot, Poroszországot és Ausztriát közösen felelőssé a lengyel ügyben. Erre kiváló példa Richard Newton angol karikatúristának a felosztó hatalmak szövetkezésére fókuszáló, 1794. augusztus 5-ére datálható szatirikus nyomtatványa, amely a *Tánc a lengyelek körül* címet viseli.⁷³ Ahogy a dátumból láthatjuk, e metszet esetében már jóval a második felosztás után járunk, amelyben ugyan közvetlen módon nem vett részt Ausztria, azonban a politikai légkör érezte, hogy a lengyel helyzetet még nem tekintik befejezettnek a közép-kelet-európai felosztó hatalmak. Ekkor már javában zajlott a Kościuszko-féle felkelés, ami bár eleinte elért bizonyos sikereket, de 1794 késő őszen már sejtető volt, hogy a lázadás a nagyhatalmi szövetkezés áldozatává fog válni, amely végül november közepén be is következett.

Newton kézzel színezett metszetén balról jobbra haladva Poroszország (II. Frigyes porosz király), Oroszország (II. Katalin orosz cárnő) és Ausztria (II. Ferenc német-római császár)⁷⁴ uralkodóinak egészalakos portréi láthatóak, ahogy kézenfogva, ugrálva táncolnak az épp önfeledten gyakorlatozó, apró lengyel katonák körül. A metszet készítője ezzel az aktussal igyekezett utalni arra, ahogy a Kościuszko által vezetett lengyel felkelés résztvevői 1794 márciusától megpróbálták fegyverkezni az elnyomó hatalmak ellen. Katalin cárnő fintorogva néz le a lengyelekre, a másik két uralkodó pedig elégedetten mosolyog.

⁷¹ „The Moment of Reflection or a Tale for Future Times” (szatirikus nyomtatvány, 1796. december 26., kiadó: S. W. Fores), British Cartoon Prints Collection (Library of Congress): PC 1 – 8844 (B size) [P&P], online: <https://www.loc.gov/item/99404753/> (Elérés: 2023. június 28.); BMSat. 8844. In: BM Catalogue VII. 280–281.

⁷² BM Catalogue VII. 281.

⁷³ „A Dance round the Poles” (szatirikus nyomtatvány, 1794. augusztus 5.), British Museum: Nr. 1878,0511.1374, online: https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1878-0511-1374 (Elérés: 2023. június 28.); BMSat. 8483. In: BM Catalogue VII. 101.

⁷⁴ A metszet készítője Németországgént (sic!) hivatkozik a Habsburg Monarchiára, ami gyakori volt a korszak angol médiatermékeiben.

A művész ezzel is azt igyekezhetett sugalmazni a nézők számára, hogy az orosz hatalmi ambíciók voltak a legveszélyesebbek, a két másik uralkodó pedig „csupán” kihasználta a zsákmányolás lehetőségét. Az uralkodók feje felett futó, nem túl igényes kézzel írt szövegekből arra következtethetünk, hogy a három figura az alábbi dallamra táncol:

„A lengyelek körül táncolunk most vígan, ha! / Mi vagyunk a nagylelkű trió, ha!
/ Kukurikú! [Poroszország sora – S. B.]
Nemsokára jól elrúgom a nagy Kościuszkót / Az aljas táborából Moszkvába. /
Kukurikú! [Oroszország sora – S. B.]
Szép táncot látsz itt / Most már elfordítottuk gondolatainkat Franciaországtól!
/ Kukurikú! [Ausztria sora – S. B.]”

Kórusban pedig a következő sorokat intézik a lengyel katonákhoz: „Akkor énekeljünk és táncoljunk hát körülöttük. / Hamarosan felakasztjuk, lelőjük vagy megfojtjuk őket. / Kukurikú!” A porosz király sorai is utalnak a felosztás háromhatalmi aspektusára, a Katalin cárnő szájába adott mondatok pedig kifejezetten hangsúlyozzák az orosz haderőnek a Kościuszkó felkelése elleni támadását.⁷⁵ II. Ferenc sorai jól érzékeltetik azt a reálpolitikai tény, hogy bár hiába remélte 1793 elején az orosz és porosz fél, hogy Ausztria elfoglalja Elzász-Lotharingiát, és így kielégíti nagyhatalmi igényeit, a nyugati fronton azonban nem a várakozások szerint alakultak az események. Poroszország és Ausztria Lengyelországgal való elfoglaltsága végzetes volt a szövetségesek flandriai hadjárata szempontjából, Elzászt pedig képtelen volt elfoglalni a német-római császár, ezért egyre hevesebben támadta a szentpétervári egyezményt, arányos részesedést követelve Ausztria számára.

A helyzetre végül csakis Lengyelország teljes felosztása lehetett a megoldás, az osztrák császár ezért utal a Newton-féle metszeten olvasható soraiban arra, hogy elfordul a francia területektől, és ő is inkább Lengyelország felé tekint. Kościuszkó serege júliusban és augusztusban ugyan Varsóban visszaverte az egyesült porosz és orosz seregek együttes támadását, a katonai veszély azonban várható volt, hogy egyre szorongatóbb lesz az ősz közeledtével. Ezt kiválóan sugallja az említett ábrázolás, amely egyben jól érzékelteti, hogy ezekben a hónapokban Kościuszkó és katonái már a felosztó hatalmak kezében voltak. Az apró lengyel katonák hátat fordítanak a három kolosszális táncosnak, akik éppen őket akarják szétzúzni, miközben gyakorlatoznak. A katonák között látható egy bolondsapkát viselő dobos alakja, aki akár Kościuszkó is lehet, utalva az általa vezetett lázadás örültségére, amely a metszetkészítő sugalmazásában kezdetektől fogva bukásra volt ítélve.

⁷⁵ Annak ellenére, hogy 1794 nyarának elejétől kezdve az orosz katonaság mellett egyre nagyobb létszámú porosz haderő harcolt Lengyelországban, sőt júniusban az osztrák hadsereg is benyomult Kis-Lengyelország területére. Lásd: Ring: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?”, 213.

Konklúzió

Ahogy a legtöbb nyugat-európai államról, úgy Nagy-Britanniáról is elmondható, hogy alapvetően, illetve elvi szinten nem támogatta, a kormányzati és ellenzéki sajtóban gyakorta támadta Lengyelország első, majd további felosztásait. Az 1780-as évek végére az egyre szorosabbá váló brit–lengyel kapcsolatok kölcsönös gazdasági, kereskedelmi és stratégiai előnyökkel kecsegtettek, főként az erősödő orosz hatalom ellenében. Bár 1791 tavaszán az Ocsakov-ügy fokozta az orosz veszélytől való félelmet és egyben a lengyel szövetség értékét Nagy-Britannia számára, 1791 tavaszán pedig reális is volt egy brit–lengyel megállapodás lehetősége, ez a stratégiai opció az orosz fegyverkezési válsággal együtt, valamint az 1792 tavaszán kirobbanó francia–osztrák és francia–porosz háború okán gyorsan szertefoszlott. Az első, majd később a második felosztás, valamint az 1795-ben végrehajtott harmadik, egyben teljes felosztást megelőző 1794-es Kościuszko-felkelés nagyban foglalkoztatta a brit közvéleményt, a Pitt-kormány azonban az Ocsakov-ügyet követően úgy ítélte meg, hogy a keleti kérdésben nem feltétlenül kíván támogatni egy aktív és önzetlen külpolitikát; felméréseik szerint közvetlenül és kézzelfogható módon nem forogtak kockán brit érdekek a lengyel felosztások következtében, így ténylegesen nem avatkoztak be a felosztó hatalmak ügyébe.

Nagy-Britannia tehát hivatalosan elhatárolódott a második felosztással kapcsolatos lengyel aggodalmaktól, de a távolságtartás nem mentesítette a keleti zavargások következményeitől, a lengyel aggodalmaknak pedig folyamatosan teret adtak a brit sajtótermékek publicistái. Ahogy azt láthattuk a tanulmányban felsorakoztatott példákon keresztül, a szigetország érdekeltsége a lengyel ügyekben széles körben, sokrétűen és tartósan fennállt, melyek között az orosz befolyás növekedésétől való félelem, a ruszofóbia, a brit biztonság és az európai erőegyensúly kérdései domináltak. Mindezek mellett természetesen a gazdasági érdekeltségek sem voltak elhanyagolhatóak, hiszen Lengyelország – különösen a haditengerészeti utánpótlás és a gabona tekintetében – értékes kereskedelmi partnere volt Nagy-Britanniának. 1793-ban a brit külügyminisztérium örömmel vette tudomásul, hogy Ausztriát kizárták a második felosztásból, a továbbiakban pedig a kormány – a brit reálpolitikai érdekek alapján – szükségyszerűen kitarzott a Franciaországgal szembeni háborúban, főként a kárpótlás biztosítása és a brit semlegesség érdekében. Nagy-Britannia nem vétózta meg a lengyel–litván nemzetközösség területének feldarabolását, a gyakorlatban tehát megtűrte a közép-kelet-európai államok felosztási gyakorlatát, mindeközben azonban, a tanulmányban bemutatott példákból jól láthatóan, állandó jelleggel figyelemmel kísérte az európai hatalmi egyensúly alakulását, aggódva szemlélve a porosz és az osztrák, majd a második és harmadik felosztás között már szinte kizárólagosan az orosz fél túlkapásait.

LENGYEL ÁKOS

A komáromi nemesi társadalmi réteg kutatásának részeredményei – komáromi szekeresgazdák a 19. században

A 19. századi Komárom városában élő nemesek – azon belül a szekeresgazdák – rétegének eddigi kutatása több nehézségbe is ütközik. Elsősorban magát a „szekeresgazda” fogalommeghatározást kell megvizsgálni. Komáromban a 18. század második felében már használták az egyházi anyakönyvekben – igaz csak elvétve – a „szekeresgazda” szót, mint foglalkozás meghatározásaként. Eddig egyelőre nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy a 18. században a nemesi társadalmi réteg egy részét illették volna ezzel a megnevezéssel. Azonban a 19. században már egészen biztos, hogy a köznyelv így nevezte a városban élő nemesek egy endogám közösségben élő csoportját. Szinte kizárólag nemesekből állt ez a közösség, viszont volt rá példa, hogy a hű munkásukat, szolgálójukat is „maguk közé emelték”. Jó néhány családnak lehet tudni a nemességszerzés, nemesi bizonyáglevelék időpontját. Ezek mellett nem maradnak el a nemességigazolások, és egyéb nemesi perekkel kapcsolatos fennmaradt anyagok. Számottevő család a Csallóköz nyugati részéről és más vármegyéből települt Komáromba – leginkább a 18. század folyamán – mivel ott már nem tudták gyarapítani földjeiket, leginkább Pozsony vármegyéből vették kelet felé az irányt és Komáromban egy nagyon jó letelepedési helységekre találtak. Ilyen nemzetségek voltak például: várbogyai Antal, padányi Gulyás, Füssy, bögellői Kossár, Kelemen, Illés stb. A nemzetség fogalmával kapcsolatban Ballabás Dániel meghatározását ajánlott használni: „A nemzetség fogalma alatt itt és a továbbiakban egy közös őstől fiágon leszármazó, azonos vezetéknévvel viselő személyek összességét értjük. Ez nem azonos azzal, amit manapság általában családnak tekintünk.”¹

A városba költözés jellegzetességei

A nagyszámú betelepülés oka, valószínű, hogy a város gazdasági felemelkedése. Igaz, hogy a várost komoly természeti csapások érték a 18. század második felében, de ennek ellenére gazdasága prosperáló volt. Ezt támasztja alá Bácskai Vera a *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején* című munkájában. A szerző a településeket piacközponti funkciójuk erőssége szerint csoportosította. Az általa készített klaszteranalízis eredményei közt megtalálható Komárom városa. Itt a III. csoportban találhatjuk meg Komáromot, olyan városok mellett mint: Debrecen,

¹ Ballabás Dániel: A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század). In: Kollega Tarsoly István et al. (Szerk.): Genealógia 2. Budapest, 2013.

Arad, Eger, Nagyvárad, Gyöngyös, Gyula, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Szatmárnémeti és Versec. Erről a csoportról a következőt írja a szerző: „Fejlett és nagyon fejlett központok, sok és jövedelmező szántóterülettel (1,4 hold/fő; 3,3 forint/hold), sok szőlővel és nagyon sok legelővel és réttel (1,6 hold/fő) a vonzaskörzetükben. Tiszta körzeteik kézművesipara és kereskedelme közepesen fejlett. A vonzott települések zömmel nagy népességűek – lakosságuk átlagosan 1 800 fő.”² Város típusok alapján gyűjtő és elosztó központok közé sorolta a szerző Komáromot. Az ebben a csoportban megtalálható városok közül csak Komárom kapcsolódott be közvetlenül a nyugatra irányuló gabonakereskedelembé. Szerepe leginkább a Dunán érkező szállítmányok továbbítója és szállítójaként volt fontos. A Vág folyón leúsztatott fával országos méretű kereskedést folytattak. Komáromi fakereskedőknek számos városban voltak lerakódóhelyei. A régió túlnyúló kereskedelmi forgalma és megyeszékhelyi státusza ellenére a tiszta körzete nem volt nagy.³ A 19. század eleji gazdasági virágzás alapjai a 18. század közepére vezethetőek vissza. A város történetének egyik legfontosabb pillanata volt, amikor megkapta a szabad királyi város címet. Ez némiképpen változtatott a város társadalmi képén. A 18. század közepétől – a szabad királyi város cím elnyerése után – a társadalom alappillérei közt nem csak a városi polgárok és honorációrok találhatók meg, de iparosok és kereskedők is. A komáromi városi társadalom fejlődésének folyamatát a szabad királyi várossá nyilvánítás koronázta be. Ez az esemény, ha nem is rendezte tökéletesen a helyzetet, de teremtett egy stabilitást a lakosságon belül. Ettől az időtől kezdve a nemesség is nagyobb érdeklődést mutatott a polgári rend iránt. A szabad királyi városi cím elnyerésének köszönhetően az újonnan felvett polgárok száma 1745-ben megközelítőleg tizenháromszor nagyobb volt a későbbi felvételekhez képest.⁴ Természetesen vele járt, hogy nem csak komáromiak léptek be a polgári rendbe, de városon kívül, esetleg külföldről érkezők is. Ez elindított egy folyamatot a helyi polgárság és a nemesek közt, ami hozzájárult a két rend szorosabb együttműködéséhez.⁵ A szekeresgazda nemesek közössége szintén közelebb került a polgári rendhez, azonban az új lehetőségek új problémákat is felvetettek. A gazdák többsége a református vallást gyakorolta. Voltak kivételek, például a katolikus Nagyszeghi Sárkány⁶, vagy Balázs nemzetségek. A 18. században, de leginkább a 19. század második felére és a 20. század elejére a szekeresgazdák szerves

² Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 21.

³ Uo. 42.

⁴ Paluga, Lukáš: *Remeselníci medzi komárňanskou honoráciou a inkorporovaným mešťanstvom*. In: *Remeslá a živnosti v dejinách miest/ Mesterségek és kisipar városaink tükrében*. Bratislava–Komárno, 2017. 98.

⁵ Paluga, Lukáš: *Komárňanská mešťianska reštaurácia v roku 1745*. In: *Varia Theresiana. Aspekty tereziánskeho obdobia v Uhorskom kráľovstve/ A tereziánus időszak aspektusai a történelmi Magyarország területén*. Bratislava–Komárno, 2016. 111–112.

⁶ Dr. Alapi Gyula: *A Nagyszeghi Sárkány család*. *Levéltárosok Lapja*, 3. évf. (1915) 3–4. szám. 29–36.

részét képezték a komáromi református gyülekezetnek. A felekezeti hovatartozásuk mellett kiálló nemesek a polgári esküt is vonakodtak letenni. Számokban kifejezve 1745 és 1747 között, 90 kálvinista nemes tagadta meg az eskütételt, az erős katolikus hatás miatt.⁷ Felekezeti hovatartozásuk, azonban nem gátolta a szekeresgazdákat lokálpatriotizmusukban. Ez leginkább a reprezentativitásuk legmagasabb fokán – a városi bandériumban – mutatkozott meg.

Szekeresgazdák jogi helyzete és az általuk űzött foglalkozások

Mielőtt még rátérnénk a városi bandérium ismertetésére érdemes kitekinteni a szekeresgazdák által, városon belül betöltött jogi státuszra, illetve az általuk űzött mesterségekre. A leggyakoribb foglalkozások a szekeresgazdák körében a következők voltak: kereskedő, kereskedési biztos, asztalos, molnár, halász, hajós, hajóács, hajóvontató, kertész, földműves, földbirtokos, fuvarozó, csizmadia. A kereskedési biztosok annyiban különböztek a hagyományos kereskedőktől, hogy ők az egész történelmi Magyarország területén mozogtak, sőt a határokon túl is kereskedtek. Az itt említett kereskedők főleg városban, vagy annak vonzáskörzetében tevékenykedtek. Azokat a kereskedőket, akik vízen, vagyis hajókkal szállították áruikat, általában hajósnak tüntetik fel a nemesi összeírásokban és a komáromi polgárkönyvben is. Sejthető, hogy a kutatás során megvizsgált komáromi református anyakönyvekben gyakran előforduló hajós megjelölés hasonló foglalkozáskört jelent. A város földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően Komáromban nagyszámú halász közösség élt. A 3 folyó (Duna, Vág, Nyitra) bőségesen biztosította számukra a megélhetést. 1745-ben például a városbíró foglalkozása is halász volt.⁸ Ezt a mesterséget űzték olyan szekeresgazda nemzetségek, mint: Kemenczky, Salamon, Galambos, Rác, Mórocz, Szikra, Tuba. A Galambos, Tuba, és Kemenczky nemzetségek tagjai megközelítőleg 200 éven keresztül felbukkannak a halászmesterek névsorában.⁹ A csizmadia mesterség Komáromban meglehetősen népszerű volt a 18. században és egészen a 19. századig fokozatosan növekedett a csizmadiák száma. Van arra példa, hogy szekeresgazdák is űzték ezt a mesterséget, bár nem ez volt a leggyakoribb a körükben. Jókai Mór az *Elátkozott család* című művében is megörökítette a komáromi csizmadiákat, a főszereplő Bajcsy András, csizmadia mester volt. A Bajcsy nemzetség Komáromban élő tagjai a szekeresgazdák rétegét erősítették a 20. század közepéig. Baichy István, felesége Mészáros Anna, fia István és testvére György kapta meg a nemességszerző oklevelet 1649. április 27-én Pozsonyban. A leszármazottak később Bajcsy névvel igazolták nemességüket, hivatkozva az 1649-es oklevélre. A polgári rendbe nem léptek be. A vízi kereskedelem szintén nagy jövedelmet biztosított a szekeresgazdáknak.

⁷ Paluga: Remeselníci medzi komárnanskou honoráciou, 99.

⁸ Uo. 105.

⁹ Kecskés László: Komáromi mesterségek. Komárom, 2006. 112–115.

Tömörkény István egyszerűen „vízenjáróknak” nevezte azt a közösséget, amelyik a hajózásba bármi módon bekapcsolódott.¹⁰ Ennek a „vízenjáró” közösségnek a tagjai voltak a szekeresgazdák is, akik hajóvontatással, hajóács szakmával és számos hajóssal gyarapították ezt a kollektívát. Gráfik Imre a *Hajózás és gabonakereskedelem* című munkájában részletesen tárgyalja a komáromi körülményeket, ami a hajózást és a hozzá kapcsolódó foglalkozásokat érinti.¹¹ Képet kapunk a szekeresgazdák hajóvontató tevékenységéről, ami a legjövendelműbb foglalkozás volt a leszármazottak szerint. A szekeresgazdák egész Magyarország területén vállaltak hajóvontatást, de elmentek egészen Ulm városáig is.¹² Ez a munka sem volt mentes a problémáktól, sok hajóvontatót kiraboltak, munka közben balesetet szenvedtek, de arra is volt példa, hogy a vontatásból hazatérve az út során meggyilkoltak egy-egy gazdát.

A szekeresgazdák jogi helyzetét tekintve változatos képet kapunk. Nemesi címük mellett volt arra is példa, hogy beléptek a polgári rendbe, azonban ez nem volt gyakori. Az utolsó élő szekeresgazdák publikált visszaemlékezéseiből¹³ lehet ismerni a 19. század második felében és 20. század elején élt gazda nemzetségeket. Az eddig ismert nemzetségek közül szinte minden nemzetség nemesi címet viselt, azonban volt arra is példa, hogy ’maguk közé’ emelték hűséges munkásukat, akár szolgálójukat. A mindeddig elvégzett vizsgálatok alapján a 19. század végén és a 20. század elején a közös foglalkozásnak köszönhetően lehetett legkönnyebben csatlakozni a szekeresgazdákhoz vagy a városi bandériumba. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy egy nem nemes, úgy került be ebbe a közösségbe, ha ugyanazt a foglalkozást űzte, illetve annak köszönhetően nagyobb vagyona tett szert. Erre azonban kevés példa akadt az eddigi ismeretek alapján. 45 nemzetségnek ismerjük eddig a nemességszerzés vagy a nemesi bizonyáglevél kiadásának időpontját. Érdekes, hogy ezekből legalább 2 nemzetség katolikus vallású a többi református. A hiányosságot jelzi az is, hogy a városi bandérium (ami a szekeresgazdák reprezentativitásának a legmagasabb foka volt) kapitánya hosszú időn keresztül a katolikus nagyszeghi Sárkány Lajos volt, aki 1848-as nemzetőr százados, a komáromi 2. nemzetőr századparancsnoka is volt egyben.¹⁴ Ez azért is fontos információ, mivel a források zömében azt olvashatjuk, hogy a komáromi szekeresgazdák egy homogén református társadalmi réteg volt. Ennek ellenére ritkán, de találunk köztük katolikus gazdákat is. Amennyiben a felekezeti kérdést vizsgáljuk a 18. század vége, a 19. század eleje sokkal több kérdést vet fel, amire még meg kell keresni a választ. A komáromi református gyülekezet

¹⁰ Gráfik Imre: Újabb források és adatok a népi hajózás dunai gyakorlatához. In: Bárkányi Ildikó – Fodor Ferenc (Szerk.): *Határjáró: Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére*. Szeged, 2005. 107.

¹¹ Gráfik Imre: *Hajózás és gabonakereskedelem, „Gabonakonjunktúra vízen”*. Pécs, 2004.

¹² Liszka József: „Csillámlik a szőke Duna...”. Adalékok a komáromi szekeresgazdák életmódjához és folklórához. In: Tóth Arnold (Szerk.): *Néprajz – muzeológia: Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére*. Miskolc, 2012. 368.

¹³ Kecskés: *Komáromi mesterségek*, 188.

¹⁴ Alapi: *A Nagyszeghi Sárkány család*, 32.

levéltárában megtalálhatóak olyan 18. század végén megjelent dokumentumok, amik igazolják, hogy a gyülekezet magját a gazdák adták. Történetek szólnak továbbá arról, hogy az összedőlt templom építésére a gazdák mind levágták díszmagyarjukról az ezüstgombokat, illetve a menteláncaikat és beolvasztották, hogy megépülhessen az új templom. A református egyházhoz való kötődést igazolja az is, hogy 1882-ben megalakult a gazdaénekkar, ami az egyház égisze alatt jött létre és működött, mint a gyülekezet második számú énekkara, amit kizárólag gazdák alkottak.

Mivel a komáromi szekeresgazdák 1910-ig nem alkottak hivatalos testületet, úgy tudjuk történetüket legegyszerűbben vizsgálni, hogy az általuk kiállított városi bandérium szerepvállalását, illetve egy-egy nemzetség genealógiai adatait elemezzük. A városi bandérium kapcsán a helyi és az országos média is hírt adott sok esetben. A nemzetségek történetét illetően az alapvető forrásokat használtuk: az egyházi születési, házassági, halálozási anyakönyvek, nemesi összeírások és a városi polgárkönyv. Ebben a dolgozatban az elemzésre kiválasztott nemzetség a várbogyai Antal. Ez a nemzetség a késő rendi időszakbannagyszámban képviseltette magát a városban, ami a század végére egészen megváltozott. Az Antal nemzetség Komáromban a 19. század első felében meghatározó tagja volt a szekeresgazdák közösségének. A nemzetség gyökerei nem ismertek, annyi azonban biztos, hogy a 18. században már Csallóközben éltek. Kempelen Béla ír egy Antal nemzetségről, ami Pozsony vármegyében 1379-ben birtokos nemes és adományt 1484-ben Csattejed és Moltejed községekben kap. Ezekre az oklevelekre hivatkozva 1732-ben és 1761-ben Heves megyében igazolták nemességüket. Kempelen valószínűnek tartotta, hogy ehhez a nemzetséghez tartozott az 1754–1755-ben Pozsony vármegyében igazolt Antal leszármazottak is.¹⁵ Csallóközt Pozsony, Győr és Komárom vármegye osztotta fel. Többek közt ez is az oka annak, hogy a szekeresgazda nemzetségek gyökereit és ágait nem csak Komárom vármegyénél kell keresni, hanem Győr és Pozsony vármegyénél is. Komárom vármegye nemességigazolásai közt találunk 3 Antal családot. Az egyik Antal Gergely és fia, János 1725-ben. Ők egy 1695. november 12-én kiadott armálisra hivatkoztak, amit Pál, János és István (testvérek) kaptak, és amit Nyitra megyében hirdettek ki.¹⁶ A második család, Antal György Füssön 1727-ben, Gergely utódai Apácaszakállason 1756-ban, Gergely, István és József pedig 1771-ben igazolta nemességét. Ezek a községek Komárom vonzáskörzetében találhatóak. A harmadik Antal családból valószínűsíthetően a két nemességszerző Ambrus és István igazolta nemességét, 1698-ban. Alapi Gyula munkája szerint a jószágadományozás időpontja Ambrus és István esetében 1662-ben volt. Ambrus unokája Gergely 1725-ben igazolta magát. Gergely, Gergely fia Komáromban 1732-ben és 1756-ban. Gergely, István

¹⁵ Kempelen Béla: Magyar nemes családok. I. kötet. Budapest, 1911.

¹⁶ Dr. Alapi Gyula: Komáromvármegye nemes családai. Komárom, 1911. 134. Kempelen részletesebb adatokat közölt: Kempelen Béla: Magyar nemes családok.

unokája 1725-ben, Gergely, Gergely fia, egyben István unokája Várbogyán 1732-ben igazolta nemességét. István és János, Gergely fiai 1756-ban igazolták magukat. Az 1754–1755-ös összeíráson István, János és Gergely is igazolta nemességét Komárom vármegyében, valószínűleg az utóbbi Antal családhoz tartoztak.¹⁷ A szekeressgazda Antal családok tagjai a komáromi református temetőben több sírkőre is feljegyeztették a „várbogyai” előnevet, feltételezhető, hogy az 1662-ben jószágadományt nyert család leszármazottjai éltek Komáromban. Ezek a leszármazottak 1814-ben bizonyáglevelet nyertek, ahol az előbb említett, 1662-ben nyert nemességre hivatkoztak.¹⁸ Komárom városában a református gyülekezet 1783-tól vezeti az anyakönyveket, amelyekből kaphatunk egy képet a férfiak (ritkább esetben a nők) foglalkozásáról és jogi státuszáról. A városban lakó nemesek nem mindig ragaszkodtak a nemesi cím feltüntetéséhez az anyakönyvekben, viszont az Antal nemzetségnél szinte minden esetben lejegyezték. Az anyakönyvek vizsgálata ennél a nemzetségnél 1783–1848 közötti időszakra korlátozódott, mivel a 19. század második felében kis híján eltűnt a nemzetség a városból. A városban maradt családtagok, azonban ragaszkodtak a címükhöz. Még az 1880-ban 38 évesen elhunyt Antal Sándor neve előtt is ott szerepelt a ’nemes’ megjelölés. 1783 és 1848 között az Antal nemzetséget illetően 97 bejegyzést lehet találni a születési anyakönyvekben, ebből 44 alkalommal tüntették fel a foglalkozást. A 44 megjelölésben 5 munkakör váltakozik. Munkakörök közül a földműves, hajós (itt és a nemesi összeírásokban hajósként tüntették fel a hajóval kereskedő egyéneket is), kocsis, hajóvontató és a latin ’eques’ (jelentése a munkakört illetően bizonytalan) szót jelölték meg. A halálozási és házassági anyakönyvekben is hasonló adatokat találhatunk. A fent látható eredményekből kitűnik, hogy az Antal család Komáromon belül, egy földműveléshez ragaszkodó, lovakat igénylő foglalkozáskörön belül mozgott. A fuvarozástól kezdve, a hajóvontatásig mindenhez szükség volt lovakra, kivéve a hajós és hajókormányos szakmához, azonban a két utóbbi szakma nem esik távol a hajóvontatástól. A vizsgált időszak alatt megtartott nemesi összeírásoknál az Antal nemzetségből folyamatosan igazolták nemességüket, 1847-ben Komáromban 13-an igazolták nemességüket, ezzel egy időben Nemesbogya és Várbogyán 8-an, Felső-Gelléren 4-en.¹⁹ Egyetlen egy Antal nevű lakost találni a komáromi polgárkönyvben, Antal Sándor református szabót, aki 1845. július 16-án lépett be a polgári rendbe.²⁰ A többi eddig ismert nemzetségnél is hasonló tendenciát lehet megfigyelni.

¹⁷ Dr. Illésy János: Az 1754–55. évi országos nemesi összeírás. Budapest, 1902. 50.

¹⁸ Alapi: Komáromvármegye nemes családai, 182–183.

¹⁹ Štátny archív v Nitre, Komárnanská Župa I.súpisy šľachty.

²⁰ SANR, pracovisko Archív Komárno, A.XXIV. Mestská a obecná správa do roku 1945, A.XXIV.1. Magistráty, Magistrát mesta Komárna 1277–1922 (1923), „Felesküdött polgárok lajstroma”.

A városi bandérium, mint a komáromi gazdák legmagasabb szintű képviselte

1849 után a nemesi státusz vesztett jelentőségéből, azonban nem tűnt el. Fónagy Zoltán és Dobszay Tamás így fogalmaz: „A rendi örökség a nem intézményes emberi kapcsolatokban igen szívósnak bizonyult: még a 20. század közepén is elevenen élt a falvak társadalmában.”²¹ Ez a kijelentés nem csak a falvak társadalmára, de Komáromra is igaz, mert a szekeresgazda városi bandérium és a bandériumi díszbe öltözött szekeresgazdák képviselték 1918-ig hivatalosan a várost, 1918–1938 között pedig a rendi hagyományokat és a magyar kisebbséget (nem csak a város falain belül). Az utolsó nemesi felkelés után – ’katonás’ külsőt megtartva – a nemesi bandériumok már csak díszegységként szerepeltek. Komárom, mint vármegyeközpont rendelkezett külön városi és vármegyei bandériummal. A városi bandériumot alkották a komáromi szekeresgazdák, ezért a médiában sokszor nevezték szekeresgazda, gazda bandériumnak. A kutatások során eddig nem sikerült találni olyan dokumentumot, ami jelezné, hogy a bandérium szervezetileg vezette volna a tagjait, tisztségviselőit. A visszaemlékezők is úgy tudták, hogy az ünnepek előtt jelölték ki a bandérium tagok a tisztségviselőiket, úgymint: kapitányt, alabárdost, zászlóvivőt, buzogányost, és a kürtöst. Az 1960-as években az utolsó élő szekeresgazdák felsorolták a bandérium tisztségviselőit – természetesen a teljesség igénye nélkül, pontatlanul – a 19. századból. 1840–1850 körül Decsy Sándor volt a kapitány, 1850-től Szarka János, 1860-tól kapitány Mórocz György, Erdélyi József, zászlótartó Vörös Mórocz János, alabárdos pedig Sebestyén Sándor. 1880 körül először Vörös Mórocz János volt a kapitány, zászlótartó Bese János, alabárdos Sebestyén Sándor. Következő kapitány Gulyás Lőrinc volt, a zászlótartó és az alabárdos személye nem változott. Az 1890-es években a kapitány Pati Nagy Lajos, a zászlótartó Bese János, a buzogányos Rácز Dániel, majd a későbbi kapitány Sebestyén Ferenc, Rácз Ferenc, az alabárdos Pati Nagy Mihály és Sándor, a zászlótartó Csukás István és Pati Nagy Mihály voltak.²² Ebből a felsorolásból többek között kimaradt a fent említett Nagyszeghi Sárkány Lajos kapitány és még sokan mások. Az eddig legkorábbi esemény, ahol feltüntetik a városi bandériumot az 1837-ből Nádasdi és fogarasföldi gróf Nádasdy Lipót örökös főispáni beiktatásáról szóló híradás.²³ A szekeresgazda bandérium a 19. század során ellátta feladatát, felekezeti különbségek nélkül. Ünnepelesen fogadták a hercegprímásokat, amiről a helyi lapok is tudósítottak. Ezek mellett fogadták a városba érkező neves vendégeket, a királyt,

²¹ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: A rendi társadalom utolsó évtizedei. In: Gergely András (Szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest, 2019. 94.

²² Komáromi Kálvinista Krónika. Komárom, 1965. 31.

²³ Gazda István – Hidvégi Violetta – Virág Jenő (Szerk.): Id. Szinnyei József (1830–1913) akadémikus, könyvtartudós, komáromi históriái, Tímár Ház (1835–1848). Tatabánya, 1997. 43.

a királyi család tagjait, arisztokratákat és politikusokat. Szinte kivétel nélkül részt vett a bandérium a főispánok beiktatási ünnepségein, de egyéb egyházi ünnepeken is felvonultak, katolikus és reformátusokon egyaránt. A várost képviselték számos országos ünnepségen, a millenniumi díszmenettől kezdve egészen a királykoronázásokig. A szekeresgazdák hagyományainak örökítése minden bizonnyal a városi bandériumban csúcsosodott ki, szokásaikat pedig egészen a második világháborúig megőrizték. A bandérium 1919-től hivatalosan nem képviselhette a várost, viszont 1924-től saját bandériumzászlót kaptak, amivel képviselheték önmaguk hagyományait és a magyar lakosokat is egyben. 1929. szeptember 15-én vonult fel utoljára a lovasbandérium, azonban a gazdák bandériumi díszviseletben továbbra is felvonultak különleges eseményeken.

Összegzés

A téma természetesen még több kutatást igényel, kezdve a késő rendi időszakkal, a bandérium fontosságával, de leginkább a polgári átalakulás folyamatával. Kérdés mennyire számított az, hogy a nemesi cím csupán címmé vált, egyáltalán volt-e érezhető változás a késő rendi időszakhoz képest? A dualizmus utolsó éveiben miért került nagyobb hangsúly a városi bandérium szerepvállalásaira? Ezekre a kérdésekre további kutatások adják meg majd a választ. Fontos megfigyelni azt is, hogy az idők során a kulturális változások mi módon befolyásolták és változtatták meg ezt a társadalmi réteget. A változás érezhető az egész 19. század során, nem beszélve a 20. század első feléről. Ennek a tanulmánynak a részeredményei oda vezettek, hogy elmondható: volt egy társadalmi réteg, ami helyi szinten kulturális és társadalmi befolyással bírt és remélhetően alaposabb kutatás révén el lehet majd helyezni ezt a történetet a mikrotörténet világában.

BUZGÓ GÁBOR

Az éghajlati anomáliák gazdasági- és társadalmi hatása bihari falvakban a 19. század második felében

Az éghajlati és klimatikus viszonyok gazdasági- és társadalmi hatásának vizsgálata az utóbbi években egyre nagyobb szerepet kap mind a hazai, mind a nemzetközi történeti kutatásokban. Ehhez a kutatási irányvonalhoz csatlakozva vizsgálatom középpontjába a Nyírség és a Bihari-síkság találkozásánál elterülő tájegységet, az érmelléki löszös hát nyolc települését (Álmosd, Bagamér, Hajdúbagos, Hosszúpályi, Kokad, Monostorpályi, Vértés), és benne Nagyléta községet állítottam, mely térséget egy mikrorégióknak tekintettem. Emellett vizsgálatomat igyekeztem kiterjeszteni a bihari régióra is. Bihar vármegye és a mikrotérség keresőinek még az 1900-as népszámlálás idején is több mint 70%-a őstermelésből élt,¹ mely ágazatra az éghajlati anomáliák leginkább hatást gyakorolhattak, hiszen jövedelmük az éghajlat függvényében is változott.² Kutatásomban szeretném feltárni, hogy az 1860 és 1894 közötti időszakban jelentkező hőmérsékleti- és csapadék anomáliák hogyan befolyásolták Bihar vármegye, a mikrorégió és Nagyléta gazdaságát, illetve a jó és rossz termésévek miként és meddig hatottak a vizsgált falvak demográfiai viszonyaira. Ezen kérdések vizsgálatához szükség van a korszakból fennmaradt hőmérsékleti- és csapadékadatok, illetve az egyes évekre jellemző fő kenyérgabonák terméseredményeinek összegyűjtésére és feldolgozására. A vizsgált térségben az elsődleges kenyérgabonának az őszi búza és az őszi rozs számított, így indokolt mindkét növény terméseredményeinek demográfiára gyakorolt hatását vizsgálat tárgyává tenni.

Éghajlat és gabonatermés

Az őszi búza és az őszi rozs termesztésének időjárás- és környezeti feltételeit illetően a modern agronómia kutatási eredményeire támaszkodhatunk. Az őszi búza fejlődése szempontjából kritikus hónapnak számít a megelőző év októbere, amely, ha csapadékos elhúzódhat a talajelőkészítés és a vetés ideje. További problémát jelent, ha a március hideg, a május száraz és/vagy fagy, illetve jégeső fordul elő. Nem kedvez a növény fejlődésének, ha a június száraz-forró vagy csapadékos, illetve, ha a július és az augusztus csapadékos, mindez ugyanis nehezíti az aratást

¹ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 2. kötet. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. II. A népesség foglalkozása községenként. Budapest, 1904. 558–593.

² Bodovics Éva: Az 1878. évi augusztusi miskolci árvíz társadalom- és gazdaságtörténeti vonatkozásai. Doktori disszertáció. Budapest, 2020. 201.

és a gabona eltarthatóságát.³ Az őszi rozsnak az őszi búzához képest kevesebb a tápanyagigénye, jobban elviseli a hidegebb és csapadékosabb időjárást.

A 19. század második felében jelentkező éghajlati anomáliák vizsgálatához forrásként használhatók a korszakból fennmaradt mért időjárási adatok, illetve a kortársak által feljegyzett időjárási észlelések. A mért adatok esetében törekedtem arra, hogy a vizsgált mikrorégióhoz legközelebb eső meteorológiai állomás adatait használjam. A mért adatok keletkeztek egyrészt a budai csillagdában, melyek havi szintű hőmérsékleti és csapadék adatokat jelentenek.⁴ A havi szintű közép-hőmérsékleti adatok 1780-tól, a csapadék adatok 1841-től állnak rendelkezésre. Mért időjárási adatok Debrecenből is fennmaradtak a 19. század második feléből, melyek szintén havi szintű adatokat jelentenek. Az 1854 és 1943 közötti időszakra vonatkozóan Réthly Antal közölte a város havi szintű csapadékösszeg adatait.⁵ A Debrecenből származó csapadékadatok jóval kisebb földrajzi távolságra fekszenek Nagylétától és a vizsgált mikrotérségtől, valamint Bihar vármegyétől, mint a budai csillagda adatai, viszont módszertani problémát jelenthet, hogy a mérés helye időközben megváltozott. Az 1854 és 1874 közötti időszakra vonatkozóan Réthly Antal Tamássy Károly debreceni gyógyszerész meteorológiai megfigyeléseit közölte, a mérés helye ekkor a belvárosban helyezkedett el. Az 1874 és 1943 közötti években a mérés viszont már a pallagi meteorológiai állomáson történt. A két meteorológiai állomás között mintegy 7 km-es távolság húzódott, így módszertani szempontból felmerült a kérdés, hogy a két mérőhely adatai összevethetőek-e egymással.⁶ Réthly szerint a két állomás mért csapadékösszeg adataiban jelentkező eltérés elhanyagolható, mert a köztük lévő távolság sík terepen fekszik és a Nagyerdőnek sincs jelentős befolyásoló szerepe.⁷ A vizsgálat során a debreceni csapadékadatokat használtam fel. A mért adatoknak köszönhetően a 19. század második felében érvényesülő éghajlati trendek jól nyomon követhetők, illetve azok a jó és rossz termésévek azonosítását is elősegítik, azonban a havi szintű adatok például a tavaszi fagykárok kiszűrését már eltakarják, illetve az adott hónapon belül lehullott csapadék eloszlását sem teszik láthatóvá, ezek ábrázolásához napi szintű adatsorra lenne szükség.

³ Rácz Lajos: A kis jégkorszak éghajlati változásainak hatása az őszi búza terméseredményeire a Kárpát-medencében a reformkor idején. In: Demeter Gábor – Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (Szerk.): Magyar gazdaságtörténeti évkönyv 2021. Környezettörténet – Historiográfia. Budapest, 2021. 161–196.

⁴ A budai csillagdában mért meteorológiai adatsorok a Váraljmet honlapján kerültek közlésre (<https://www.varnix.hu/>), amely jelenleg nem elérhető, azonban Szentes Olivér, a honlap szerkesztője az adatokat rendelkezésemre bocsátotta. (Elérés: 2022. szeptember 16.)

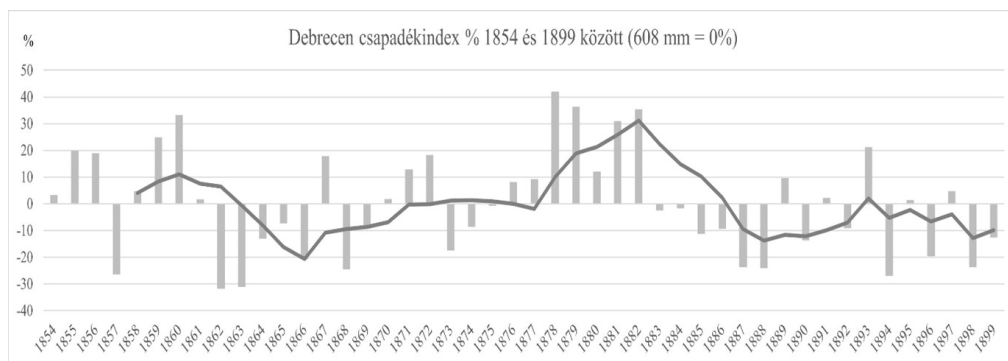
⁵ Réthly Antal: Debrecen csapadékviszonyai 1854–1943. Budapest, 1945. 75–76.

⁶ Uo. 7.

⁷ Uo.

A gabona termesztése során kiemelkedő jelentősége van a csapadéknak, így érdemes megvizsgálni, hogy az elemzett időszakban az milyen eloszlást mutatott Debrecenben.

1. ábra Debrecen csapadékindexe a 19. század második felében

Forrás: Réthly Antal: *Debrecen csapadékviszonyai*, 75–76.

Az ábrán látható, hogy a csapadék eloszlása jelentős kilengéseket mutatott. Az 1850-es évek második felétől az 1870-es évek közepéig az évi csapadékmennyiség negatív irányban lengett ki, vagyis az időjárás szárazabbra fordult, mely kedvezett az aszályos időszakok kialakulásának, mindez elsősorban a gabonatermés mennyiségi mutatóját érinthette negatívan. Az 1870-es évek második felétől viszont jóval csapadékosabbá vált az éghajlat, mely a termés minőségét ronghatha le.

Az 1860-as években még nem készült olyan statisztikai kiadvány, amely a különböző gabonanövények országos és bihari terméseredményeit közölte volna. Egyedül 1864-ből maradt fenn egy kimutatás, illetve termésbecslés, mely a Benda Gyula által szerkesztett, *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867* című forráskiadványban található meg. A forrásgyűjteményben azonban csak az egyes gabonanövények, így a búza és a rozs országos és megyei összterméseredményét közölték, az egyes növények vetésterületét nem, így nem lehet megállapítani, hogy egy hektárra hány hektoliter termés jutott.⁸ A gabona terméséről a 19. század második felére vonatkozóan információkat nyerhetünk a Réthly Antal gyűjtése nyomán kiadott *Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig* című kötetből is, ugyanis a kortársak feljegyzéseikben gyakran reflektáltak az időjárás anomáliákkal összefüggésben az adott év terméseredményére is. A Réthly-féle kötetből igyekeztem kigyűjteni 1860 és 1868 között azokat a feljegyzéseket, amelyek az Alföldön elhelyezkedő települések terméseredményére utaltak. A kötetben gyakran szerepeltek feljegyzések a bihari

⁸ Benda Gyula (Szerk.): *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetéhez 1767–1867*. Budapest, 1973. 280–283.

Sarkadról, mely település közel feküdt a vizsgált mikrorégióhoz.⁹ Sarkadon az 1860-as évtizedben minden évben feljegyzésre került az adott év gabonatermése.¹⁰ Az 1860 és 1869 közötti időszakban 3 rossz gabonatermő év fordult elő (1863, 1866, 1869),¹¹ ezek között jól ismert jelenség az 1863-as súlyos aszály,¹² emellett szinte a teljes 1860-as évtizedre jellemző volt a szárazság, ugyanis 1861 és 1866 között minden évben visszatért az aszály.¹³ Ennek ellenére az 1860-as éveket legalábbis országos tekintetben mégis a jobb gabonatermést hozó évtizedek közé szokás sorolni, hiszen váltakozó mértékben, de az évtized minden évében jutott gabona exportra is, behozatalra nem szorult az ország, természetesen regionálisan vagy lokálisan eredményezhettek súlyos termés kiesést az aszályok és az egyéb elemi csapások.¹⁴

Az őszi búza és az őszi rozs országos és bihari terméseredményei 1868-tól kerültek publikálásra a Hivatalos Statisztikai Közlemények című sorozatban, majd 1874-től a Magyar Statisztikai Évkönyv kötetekben.¹⁵

⁹ Ezek a feljegyzések eredetileg Márki Sándor Sarkad története című kötetében kerültek publikálásra, ezért a hivatkozásokban ezt a forrásmegjelölést használom. Márki Sándor: Sarkad története. Budapest, 1877.

¹⁰ Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900. 1. kötet. Budapest, 1998. 502–530.

¹¹ „1863-hoz a legsújtóbb emlékek fűződnek. Minden perce oly száraz, oly esőtlen volt, hogy még harmat sem járt; hogy így jóformán semmi sem teremhetett, könnyű belátni.” 1866-ban a májusi fagy okozott országosan problémát, bár Sarkadon kevés kárt tett. „1869-ben a háromhavi őszi esőzés és az azokra jött árvíz folytán sok gazda alig vetett valamit, a meglévő vetések egy részét pedig a víz tette semmivé.” Márki: Sarkad, 28–29.

¹² Érkövy Adolf: Az 1863. évi aszályosság a magyar Alföldön. (Közgazdászati tanulmány). Pest, 1863.

¹³ Pálfi Imre: Aszályos évek a Kárpát-medencében a 18–20. században. Klíma-21” Füzetek Klímaváltozás – Hatások – Válaszok, 3. évf. (2009) 57. szám. 108–113.

¹⁴ Löherer Andor: Gazdasági válság és a búza árhanyatlása Magyarországon. Budapest, 1896. 36–37.

¹⁵ Hivatalos Statisztikai Közlemények. 4. évf. 1. füzet. Pest, 1871. (A továbbiakban: HSK 4.); Hivatalos Statisztikai Közlemények. 5. évf. 1. füzet. Pest, 1872. (A továbbiakban: HSK 5.); Hivatalos Statisztikai Közlemények. 6. évf. 3. füzet. Budapest, 1873. (A továbbiakban: HSK 6.); Hivatalos Statisztikai Közlemények. 7. évf. 1. füzet, Budapest, 1874. (A továbbiakban: HSK 7.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 1. évf. Pest, 1872. (A továbbiakban: MSÉ 1.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 2. évf. Budapest, 1874. (A továbbiakban: MSÉ 2.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 3. évf. Budapest, 1875. (A továbbiakban: MSÉ 3.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 4. évf. Budapest, 1876. (A továbbiakban: MSÉ 4.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 5. évf. Budapest, 1878. (A továbbiakban: MSÉ 5.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 6. évf. Budapest, 1879. (A továbbiakban: MSÉ 6.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 7. évf. Budapest, 1879. (A továbbiakban: MSÉ 7.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 8. évf. Budapest, 1881. (A továbbiakban: MSÉ 8.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 9. évf. Budapest, 1882. (A továbbiakban: MSÉ 9.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 10. évf. Budapest, 1882. (A továbbiakban: MSÉ 10.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 11. évf. Budapest, 1883. (A továbbiakban: MSÉ 11.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 12. évf. Budapest, 1886. (A továbbiakban: MSÉ 12.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 13. évf. Budapest, 1885. (A továbbiakban: MSÉ 13.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 14. évf. Budapest, 1886. (A továbbiakban: MSÉ 14.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 15. évf. Budapest, 1887. (A továbbiakban: MSÉ 15.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 16. évf. Budapest, 1890. (A továbbiakban: MSÉ 16.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 17. évf. Budapest, 1890. (A továbbiakban: MSÉ 17.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 18. évf. Budapest, 1891. (A továbbiakban: MSÉ 18.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 19. évf. Budapest, 1891. (A továbbiakban: MSÉ 19.); Magyar Statisztikai Évkönyv. 20. évf. Budapest, 1892. (A továbbiakban: MSÉ 20.); Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. 1. évf. Budapest, 1894. (A továbbiakban: MSÉ. Úf. 1.); Magyar Statisztikai Évkönyv. Új

1. táblázat Az őszi búza és az őszi rozs országos és Bihar vármegyei ha/hl termése 1868 és 1894 között¹⁶

Év	őszi búza				őszi rozs			
	országos ha/hl	országos 5 éves mozgóátlag ha/hl	Bihar ha/hl	Bihar 5 éves mozgóátlag ha/hl	országos ha/hl	országos 5 éves mozgóátlag ha/hl	Bihar ha/hl	Bihar 5 éves mozgóátlag ha/hl
1868	14,54	-	23,84	-	13,49	-	22,52	-
1869	8,75	-	7,68	-	10,92	-	6,90	-
1870	11,32	-	7,06	-	17,12	-	12,27	-
1871	8,45	-	7,22	-	10,65	-	11,72	-
1872	7,81	10,17	5,48	10,26	8,91	12,22	5,83	11,85
1873	6,59	8,58	6,38	6,76	4,90	10,50	4,78	8,30
1874	9,76	8,79	10,10	7,25	10,23	10,36	9,08	8,74
1875	7,70	8,06	9,39	7,71	8,71	8,68	10,11	8,30
1876	7,15	7,80	3,94	7,06	6,45	7,84	3,67	6,69
1877	11,51	8,54	7,76	7,51	10,75	8,21	7,77	7,08
1878	15,65	10,35	14,18	9,07	14,00	10,03	14,32	8,99
1879	7,54	9,91	7,50	8,55	7,09	9,40	6,61	8,50
1880	11,61	10,69	12,48	9,17	11,22	9,90	10,37	8,55
1881	12,52	11,77	10,55	10,49	13,02	11,22	11,58	10,13
1882	18,92	13,25	17,04	12,35	16,36	12,34	16,86	11,95
1883	12,40	12,60	12,38	11,99	12,85	12,11	13,23	11,73
1884	13,91	13,87	14,18	13,33	13,81	13,45	16,96	13,80
1885	14,87	14,52	14,21	13,67	13,05	13,82	15,56	14,84
1886	13,80	14,78	15,01	14,56	11,77	13,57	12,31	14,98
1887	18,88	14,77	18,57	14,87	16,16	13,53	19,08	15,43
1888	17,58	15,81	15,15	15,42	13,54	13,67	15,24	15,83
1889	11,47	15,32	10,26	14,64	12,10	13,32	11,01	14,64
1890	17,81	15,91	15,62	14,92	16,38	13,99	16,00	14,73
1891	16,46	16,44	15,35	14,99	12,14	14,06	17,13	15,69
1892	16,57	15,98	13,51	13,98	10,59	12,95	16,40	15,16
1893	17,28	15,92	16,10	14,17	16,57	13,56	18,38	15,78

Forrás: HSK 4., 5., 6., 7. évf.; MSÉ 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. évf.; MSÉ Úf. 1., 2., 3. évf.; Az 1873-ik termés eredménye. Gazdasági Lapok, 1874. január 4. 11.; Magyarország 1891. évi aratása. Nemzetgazdasági Szemle, 1891. 788. Saját számítás és szerkesztés.

folyam. 2. évf. Budapest, 1895. (A továbbiakban: MSÉ. Úf. 2.); Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. 3. évf. Budapest, 1896. (A továbbiakban: MSÉ. Úf. 3.).

¹⁶ Az 1873-as év termésadatai a Gazdasági Lapok című hetilapból származnak. Az 1873-ik termés eredménye. Gazdasági Lapok, 1874. január 4. 11.; Bihar 1891-es hektáronkénti őszi búza és őszi rozs termésének forrását a Nemzetgazdasági Szemle című lapban megjelent kimutatás jelenti. Magyarország 1891. évi aratása. Nemzetgazdasági Szemle, 1891. 788.

A Hivatalos Statisztikai Közleményekben megyei és járási szinten is történt adatközlés a két gabonanövény terméseredményeiről, a Magyar Statisztikai Évkönyvben azonban a járási szintű közlés már nem került publikálásra, ezért az őszi búza és az őszi rozs terméseredményeit illetően ebben a vizsgálatban az országos és a Bihar vármegyei adatokból indultam ki.¹⁷

A Hivatalos Statisztikai Közlemények köteteiben közzétett járási szintű adatokból az látszik, hogy Bihar vármegye érmelléki járásában, melyben Nagyléta és a környező falvak is feküdtek, 1869 és 1874 között a vetésterület nagy részét, mintegy 70–80%-át még az őszi rozs foglalta el, mely azt jelentheti, hogy a fő kenyérgabona ebben az időszakban még a rozs lehetett.¹⁸ Ezért indokolt az őszi búza mellett az őszi rozssal is összevetni a terméseredmények és a demográfia alakulását. A Bihar vármegyéből származó termésadatok szerint az 1870-es évek elején megyei szinten még a rozs termésterülete megelőzte a búzáét, azonban az évtized közepén a termőterület kiterjedése átfordult a búza javára.¹⁹ A rozs termesztése tehát Bihar vármegyében visszaszorulóban volt, és valószínűleg inkább a megye magasabb térszínen fekvő területein maradt domináns, miközben a búza nagyobb termésterülete a megye alföldi területein növekedhetett, ahol a mikrorégió is feküdt.

A Magyar Statisztikai Közlemények című sorozatban közlésre került az is, hogy az egyes években megyék szerint mely elemi vagy egyéb csapások okoztak kárt a termésben, ezek között szerepel például az aszály, az árvíz, a fagykár és a jégkár is. Fontos megjegyezni, hogy a statisztikába az egyes vármegyéken belül csak azok a területek kerültek be, melyekről egyáltalán nem lehetett betakarítani termést. Éppen ezért az éghajlati anomáliákból fakadó termés kiesés a statisztikában szereplő adatoktól jóval nagyobb is lehetett, mely viszont az egy hektár/hektoliterre vetített átlagos termésadatokban megmutatkozik. Ez az adatközlés inkább annak megállapítására alkalmas, hogy vármegyénként mely elemi csapás okozhatott leginkább kárt az adott évben. Az elemi csapásokról először 1874-ben közöltek adatot a Magyar Statisztikai Évkönyvben, majd ez folyamatos volt 1877-ig. Ezt követően 1878-ban és 1879-ben nem történt adatközlés az elemi csapásokról, majd 1880-tól ismét és innentől kezdve a vizsgált korszak végéig nyomon követhetők a termés kiesést okozó problémák.²⁰ Az 1876-os évben az elemi csapásokról készített statisztika adatai szerint a Bihar vármegyében bevetett terület 6%-án nem termett semmi, ebben az évben az egy hektárra jutó termésátlag csupán 3,94 hl volt, mely a Magyar Statisztikai Évkönyvben közlött minden idők leggyengébb bihari termésátlagát je-

¹⁷ HSK 4., 5., 6., 7. évf.; MSÉ 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. évf.; MSÉ Úf. 1., 2., 3. évf.

¹⁸ HSK 4., 5., 6., 7. évf.

¹⁹ HSK 4., 5., 6., 7. évf.; MSÉ 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. évf.; MSÉ Úf. 1., 2., 3. évf.

²⁰ MSÉ 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. évf.; MSÉ Úf. 1., 2., 3. évf.

lentette.²¹ Ezekből az adatokból azt a következtetést lehet levonni, hogy 1876-ban a Biharban bevetett földeknek jóval több mint 6%-a lehetett érintett a termés kiesés által. A termésévet értékelő egyik gazdasági tudósítás szerint: „E vidék népe a legnagyobb ínség küszöbén áll: mert ami kevés őszi vetése volt, alig adta meg az elvetett magot, s annak is fele gaz [...] a tengeri oly silány, hogy a betakarítást is alig érdemli meg, szőlőtermés egyáltalában semmi sincsen annyira, hogy a szőlővel beültetett földek nagyobb részben nem is munkáltattak.”²² 1869 és 1876 között tehát sorozatosan gyenge és rossz termésévek követték egymást, melyről Sarkad esetében Márki Sándor a következőt írta le: „[...] szóval a biblia hét sovány esztendejének a sarkadiak nyolcat tudnak ellenébe állítani.”²³

A terméseredményt az 1868 és 1875 között kat. hold/alsó ausztriai mérő mértékegységben adták meg, míg az 1876 és 1890 közötti időszakban hektár/hektoliter bontásban közölték. Annak érdekében, hogy az adatok összehasonlíthatóak legyenek az 1868 és 1875 közötti időszakból közre adott terméseredményeket átváltottam ha/hl mértékegységre, ezután láthatóvá vált, hogy hogyan alakult az őszi búza és az őszi rozs hektáronkénti termésátlaga 1868 és 1894 között. A fenti táblázatban látható, hogy az 1870-es években sorozatosan rossz termésű évek következtek, ezek között gazdaságtörténeti szempontból szintén jól ismert az 1873-as válság,²⁴ amikor a mezőgazdaságban a legfőbb problémát a gabonaroszda okozta, mely ínséget is eredményezett. Löherer Andor a 19. század utolsó harmadára jellemző gabonaválsággal kapcsolatban kiemelte, hogy az „1872., 1873., 1874. s 1875-dik évek így egymásután négy év oly rossz termésű volt, hogy búzakivitelünk nemcsak megszűnt, hanem tetemes mennyiségű búzát kellett a külföldről behoznunk.”²⁵ 1877-ben, 1878-ban és 1879-ben pedig az ország egyes vidékein az árvizek és egyéb elemi csapások szintén kárt okoztak a mezőgazdaságnak.²⁶

Az őszi búza és az őszi rozs hektáronkénti termésátlaga regionális viszonylatban is jelentős eltéréseket mutatott az egyes években. Bihar vármegye egy hektárra jutó termésátlagai a két gabonanövény tekintetében 1868 és 1894 között rendkívül szoros együtt mozgást mutattak az országos terméseredményekkel, ugyanis a bihari és az országos ha/hl termésátlag között az őszi búza esetében +0,84-es, az őszi rozsnál +0,79-es pozitív irányú korreláció mutatható ki.²⁷ Mindez azt jelenti, hogy a bihari

²¹ MSÉ 6. évf.

²² Gazdasági tudósítások. Földművelési Érdekeink, 1876. október 2. 333.

²³ Márki: Sarkad, 30.

²⁴ Kövér György: 1873. Egy krach anatómiája. Budapest, 1986. 120–134.

²⁵ Löherer: Gazdasági válság, 34.

²⁶ Uo.; Az 1878-es árvízhez lásd: Bodovics Éva: Az 1878-as miskolci árvíz társadalom- és gazdaságtörténeti nézőpontból. Századok, 156. évf. (2022) 1. szám. 139–169.

²⁷ HSK 4., 5., 6., 7. évf.; MSÉ 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. évf.; MSÉ Úf. 1., 2., 3. évf.

térség termésátlagai követték az országos trendeket. Azonban előfordultak olyan termésévek, melyekben a bihari átlagtermés jelentősen eltért az országostól. Ilyen például az 1868-as év, amikor az országosan jelentkező jó gabonaterméshez képest is majdnem 10 hl-rel jobb volt a bihari hektáronkénti átlagtermés, míg 1870-ben, 1872-ben, 1876-ban és 1877-ben a bihari termésátlag nagy mértékben elmaradt az országos átlagtól. Az 1870-es évekre tehát a termés rendkívüli ingadozása jellemző,²⁸ az évtized első felében leginkább a tavaszi fagy és az aszály, míg a második felében az extrém csapadékos időjárás okozhatott problémát.²⁹ Az országoshoz képest a bihari térségben jelentkező természavarok időszaka hamarabb kezdődhetett (1869) és később érhetett véget (1876), így az országoshoz képest hosszabb válságperiódus alakulhatott ki ebben a térségben. A debreceni havi csapadékösszeg adatok alapján 1860 és 1894 között az aszály 1863-ban, 1869-ben, 1870-ben, 1872-ben, 1878-ban, 1885-ben és 1888-ban okozhatott termésvesztést, fagykár 1866-ban 1874-ben és 1876-ban pusztított, jégkár 1875-ben fordult elő, míg 1873-ban a gabonarozsda okozott termés kiesést.³⁰ A 19. század második felének csapadékeloszlását tekintve az 1870-es évek második felében és az 1880-as évek elején a korábbihoz képest egy jóval csapadékosabb időszak következett, mely az őszi búza fejlődése és eltarthatósága szempontjából kritikus hónapokban is jelentkezett, és leginkább az 1879-es termés-eredményben mutatkozott meg.

Az 1868 és 1890 közötti intervallumban növekedett az őszi búza hektáronkénti termés hozama, mely azonban már csak részben köszönhető az éghajlatnak, részben pedig antropogén hatás érzékelhető, ugyanis ebben az időszakban jelentősen nőtt a vetésterület kiterjedése, új, addig művelés alatt nem álló területeket vontak be, ezek a földek egy ideig különösebb technikai fejlesztés nélkül is magasabb termésátlagot produkálhattak,³¹ bár újabb kutatások szerint a vízrendezés után szántóföldi művelés-be vont földek egy jelentős része, kivált a tiszai ártéren rossz minőségű volt.³² Láthatóan az 1880-as években is előfordultak rosszabb termésű évek, ilyen volt például az 1883, 1886 és 1889-es év is, azonban az őszi búza hektáronkénti termése így is jóval meghaladta az 1870-es évek első felében kialakult rossz termésű évek átlagát, így ínség valószínűleg már nem fordult elő.

A terméseredmények hatása a demográfiára

²⁸ Kiss Zsuzsanna: Gabonaválság a 19. század végén. (Társadalomtörténeti nézőpontok.) Aetas, 29. évf. (2014) 4. szám. 31–44.

²⁹ Réthly: Debrecen csapadékviszonyai, 75.

³⁰ Uo.; MSÉ 4., 5., 6. évf.

³¹ Szuhay Miklós: A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867–1914 között. Agrártörténeti Szemle, 13. évf. (1971) 1–2. szám. 38–62.

³² Demeter Gábor – Szilágyi Zsolt – Pinke Zsolt: Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). Századok, 156. évf. (2022) 5. szám. 961–997.

Az éghajlati anomáliák tehát jelentősen befolyásolták az őszi búza és az őszi rozs terméseredményét, így közvetve hatást gyakorolhattak Bihar vármegye, a mikrorégió és benne Nagyléta község demográfiai viszonyaira. Bihar vármegyére, a mikrorégió településeire, valamint Nagylétára vonatkozóan az 1860 és 1894 közötti éves születési és halálozási adatok, valamint a kettő különbözetéből meghatározható természetes szaporodás vagy fogyás adatai különböző forrástípusokból gyűjthetők össze. Bihar vármegye éves demográfiai adatait a Magyar Statisztikai Évkönyv című sorozatban kerültek publikálásra.³³ Az 1866-os a legelső év, melyből a vármegye születési és halálozási adatai abszolút számokban elérhetőek,³⁴ vagyis ebből a forrástípusból csak a vizsgált időszak egy része képezheti az elemzés tárgyát. További problémát jelent, hogy 1871-re, 1872-re és 1873-ra vonatkozóan nem közölték a születési és halálozási adatokat, ehelyett ezekre az évekre csak a természetes szaporodás/fogyás abszolút számai érhetőek el. Ennek az az oka, hogy a Magyar Statisztikai Évkönyv 1872-ben megjelent kötetében a megyei születési és halálozási adatokat az 1866 és 1870 közötti időszakra vonatkozóan közölték,³⁵ a sorozat következő kötetében, mely 1874-ben látott napvilágot a demográfiai adatok közlését már az 1874-es évvel folytatták, és az 1871-es, 1872-es és 1873-as évekre csak a természetes szaporodás vagy fogyás értékeit adták meg.³⁶ További adathiányt okoz, hogy 1890-ből szintén hiányoznak a megyei szintű születési és halálozási adatok, melynek az az oka, hogy 1893-tól a Magyar Statisztikai Évkönyvnek új folyamként új sorozata indult, melyben az adatközlést az 1891-es évvel kezdték meg.³⁷ A Magyar Statisztikai Közlemények alapján Bihar vármegyéből tehát csak a természetes szaporodás és fogyás vethető össze a termésadatokkal az 1866 és 1889 közötti időszakra vonatkozóan.

Bihar, a mikrotérség és Nagyléta évenkénti születési és halálozási adatai a Klinger András szerkesztésében megjelent, A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900 című kötetből is elérhetőek.³⁸ Ebben a kötetben az egyházi anyakönyvekből kigyűjtve vallásfelekezetek szerint közölték az évenkénti demográfiai adatokat a trianoni országterületre vonatkozóan. Ennek megfelelően a Bihar vármegyére vonatkozó születési és halálozási adatok az 1860 és 1894

³³ MSÉ 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. évf.; MSÉ Úf. 1., 2., 3. évf.

³⁴ Fontos megjegyezni, hogy a Magyar Statisztikai Évkönyv kötetében az 1866 és 1875 közötti időszakra vonatkozóan nem tüntették fel külön az élve születések számát. Ezért a születések számában benne van a halvaszületések száma is, így a megadott értékek valamelyest felfelé torzítanak.

³⁵ MSÉ 1. évf.

³⁶ MSÉ 2. évf.

³⁷ MSÉ Úf. 1. évf.

³⁸ Klinger András (Szerk.): A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. VII. kötet. Budapest, 1980. 90–119.

közötti időszakból is csak a trianoni területre érhetőek el.³⁹ Mindez a terméssadatokkal való összevetés során felveti azt a módszertani problémát, hogy a megyéből származó demográfiai adatok a trianoni területre vonatkoznak, míg a hektáronkénti termésátlag a történeti vármegyére, ezért a vármegye demográfiai jellemzőinek vizsgálata során a Magyar Statisztikai Évkönyvből származó adatokat használtam.

A települések népmozgalmi adatait a kötet megjelenése előtt érvényben lévő (akkori recens) közigazgatási határok szerint közölték, ennek megfelelően a közigazgatásilag összevont települések adatai összevonva kerültek publikálásra, azok hiába alkottak eredetileg külön egyházközséget. Ez a módszertani probléma a megyei demográfiai adatoknál is jelentkezik, ugyanis az adatközlés nem a történeti vármegyék, hanem a kötet kiadásakor fennálló megyebeosztás szerint történt meg. Ahhoz, hogy a trianoni Bihar vármegye népmozgalmi adatait megkapjam, le kellett volna válogatni a Hajdú-Bihar megye településeit tartalmazó táblázatokból a bihari településeket.

A mikrotérségben Nagyléta és Vértes népmozgalmi adatai szerepelnek összevontan. A két település 1970-ben történt összevonásával létrejött Léta-vértes, ennek megfelelően az 1980-ban kiadott kötetben a két település adatai összevonásra kerültek. Ezt a módszertani problémát úgy tudtam feloldani, hogy Nagyléta község esetében az eredeti református egyházi anyakönyvek adatait rögzítettem.⁴⁰

Bihar vármegye és a mikrotérség évenkénti születési és halálozási adatait, valamint a kettő különbözeteként kapott természetes szaporodást az 5 éves mozgóátlag felvételével ábrázoltam, ennek az az oka, hogy így jobban érzékelhetővé válnak a hosszabb távú demográfiai trendek.

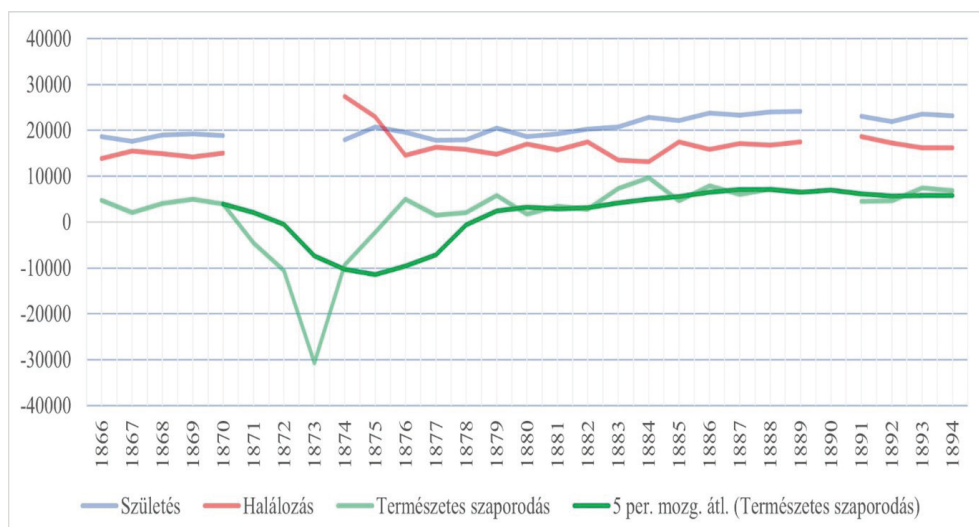
Az ábrákon látható, hogy egy alkalommal fordult elő hosszabb ideig tartó természetes fogyás, az 1871 és 1875 közötti periódusban, mely után a természetes szaporodás értéke csak az 1880-as évek második felében állt teljesen helyre. A hagyományos népesedési katasztrófák között említhetők a járványok, éhínségek vagy nagyobb pusztító háborúk.⁴¹ Társadalomtörténeti szempontból jól ismert esemény az 1873-as kolerajárvány, melynek pusztítása országos viszonylatban is majdnem felemésztette az 1870-es évek természetes szaporodását. A Katus László által publikált, demográfiai átmenetet ábrázoló diagram szerint a halálozások száma

³⁹ A születések számának rögzítése során a halva születések leválogatása nem történt meg, így a megadott értékek felfelé torzíthatnak.

⁴⁰ Family Search Adatbázis. Nagylétai református egyházi anyakönyvek 1860–1894. (A továbbiakban: FSA. NREA 1860–1894.) Online: <https://www.familysearch.org/search/catalog/165237?availability=Family%20History%20Library> (Elérés: 2022. szeptember 16.)

⁴¹ Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán: Magyarország társadalmi a 19. század második felében. In: Gergely András (Szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest, 2019. 400–401.

2. ábra Bihar vármegye demográfiai viszonyai 1866 és 1894 között

Forrás: MSE 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. évf.; MSE Új. 1., 2., 3. évf. Saját számítás és szerkesztés.

már 1873 előtt is emelkedett, azonban az akkor még nem csapott át természetes fogyásba,⁴² igazán nagy demográfiai válság 1872 és 1874 között érte az országot.⁴³ Biharban és a vizsgált mikrorégióban viszont már 1871-ben természetes fogyás érzékelhető, vagyis az országos átalagtól valamelyest eltérő folyamatok érvényesülhettek, emellett a demográfiai depresszióért valószínűleg nem a kolera az egyedüli felelős. Ehhez hasonló mintázatot mutat Koloh Gábor kutatása is, ugyanis a természetes szaporodás értéke a vajszlói kerület esetében már 1865-től kezdett visszaesni, bár egészen 1870-ig nem fordult át természetes fogyásba.⁴⁴ Mindez azt mutathatja, hogy a természetes szaporodásban az általam vizsgált térségben tapasztalható visszaesés nem csak helyi sajátosság lehetett, hanem más régiókat is érinthetett.

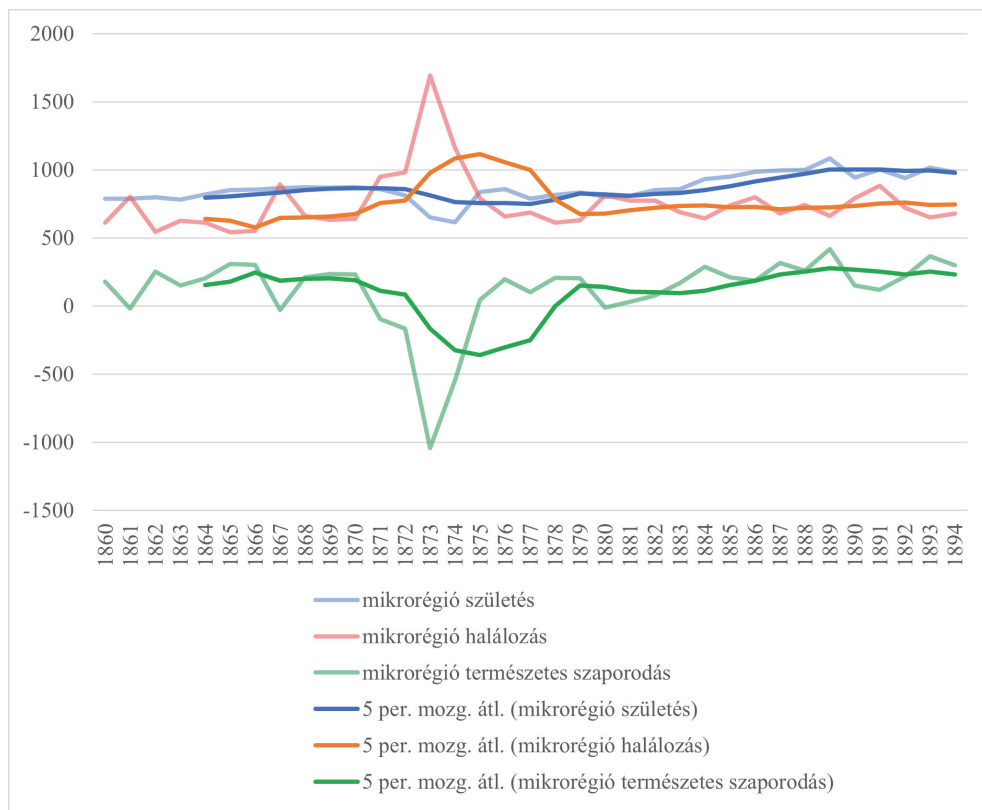
A vizsgálat léptékét csökkentve, Nagyléta református közösségének az 1860 és 1894 közötti egyházi anyakönyvekben rögzített havi szintű születési és halálozási adatait, illetve azok 12 hónapos mozgóátlagát az alábbi diagramon ábrázoltam.

⁴² Katus László: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. Történelmi Szemle, 23. évf. (1980) 2. szám. 270–288.

⁴³ Dobszay – Fónagy: Magyarország társadalma, 400.

⁴⁴ Koloh Gábor: „Szántani lehet, de vetni nem muszáj.” Az ormánsági egykézés történetei (1790–1941). Budapest, 2021. 67.

3. ábra A mikrorégió demográfiai viszonyai 1860 és 1894 között

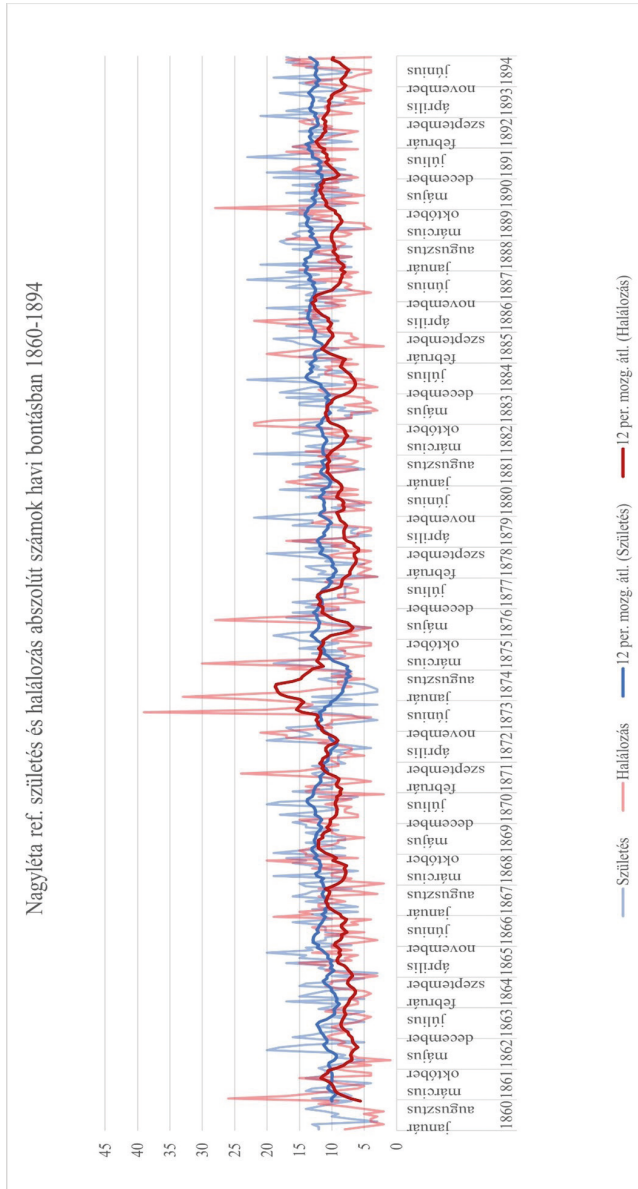

Forrás: Klinger: A népmozgalom főbb adatai, 90–119. Saját számítás és szerkesztés.

A lokális társadalom természetes szaporulata az 1860-as években növekedésnek indult, ekkor valószínűleg már érződött a szántóföld kiterjedésének növekedése, mely lehetővé tette, hogy a lakosság nagyobb területen termeljen gabonát. Az 1870-es évek első felében viszont több hullámban negatív irányba fordult a település demográfiai mérlege, legalább négy, de inkább hat nagyobb járványhullám volt, amelyeket rendszerint fertőző betegségek okoztak. A halotti anyakönyvekben közölt halálokok szerint a faluban 1871 augusztusa és szeptembere között vérhasjárvány pusztított, 1872 november és január között sínylődés és sorvadás, 1873 július és augusztus között kole-rajárvány, 1874 január és április között hólyagos- és vereshimlő, 1875 február és április között újra sínylődés és sorvadás, majd 1876 július és szeptember között vereshimlő- és skarlátjárvány okozott többlethalálozást.⁴⁵ A betegségek közül a sínylődés és sorva-

⁴⁵ FSA. NREA 1860–1894.

4. ábra Nagylétei református születések és halálozások havi bontásban 1860 és 1894 között (abszolút számok)

Forrás: FSA, NREA 1860–1894. Saját számítás és szerkesztés.

dás pontos azonosítása még folyamatban van. Hasonló típusú járványok az 1860-as években is előfordultak, például 1861 január és március között skarlát, 1866 július és augusztus között vérhas, majd 1868 december és 1869 január között újra skarlátjárvány alakult ki, azonban az 1870-es évek első feléhez fogható pusztítás nem volt jellemző.⁴⁶ Az 1870-es évek első felében sorozatosan előforduló rossz termésévek összefüggésben állhatnak a többlethalálózással, mely végső soron hosszú árnyékot vetett a helyi társadalom demográfiai mutatóira. Ennek köszönhetően az 1870. évihez képest 1880-ra 5414-ről 5386-ra csökkent Nagyléta lélekszáma.⁴⁷ A gyenge, rossz termésű években vagy közvetlenül utána megugrott a halálozások száma, ez elsősorban a csecsemő- és gyermekhalandóság emelkedését jelentette, vagyis a járványhullámok a fertőző betegségekkel szemben egyébként is védtelen korcsoportokat érintették. A magasabb csecsemőhalandósághoz hozzájárulhatott az anya legyengült, rosszul tápált szervezete. Mindez összefüggést mutat Pakot Levente székelyföldi falvakra vonatkozó vizsgálatával, mely szerint a rövid távú gazdasági stressz, a rossz termésű években a kukorica árának 10%-os emelkedése 7–8%-kal emelte a csecsemő- és gyermekhalandóság kockázatát.⁴⁸ Ehhez képest a születések száma általában magas maradt, csak akkor kezdett el csökkenni, ha tartósan rossz termésű évek következtek egymás után. Az 1860-as és az 1880-as években nem fordultak elő sorozatosan rossz termésévek, az 1870-es években viszont igen, utóbbi hatására válhattak gyakoribbá és nagyobb intenzitásúvá a különböző járványok Bihar vármegyében, a mikrotérségben és Nagylétán egyaránt.

Az 1872 és 1894 közötti időszakra vonatkozóan korrelációs számítást végeztem az őszi búza terméseredménye és a demográfiai adatok között.

---

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt. Pest, 1871. 608.; Az 1881. évi népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint rendezve. II. kötet. Budapest, 1882. 66.

⁴⁸ Pakot Levente: Gazdasági stressz és gyermekhalandóság székelyföldi falvakban, 1840–1914. In: Egyed Emese (Szerk.): Certamen V. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum Egyesület I. Szakosztályában. Kolozsvár, 2018. 231–246.

5. ábra A demográfiai adatok és a terméseredmény közötti korreláció 1872–1894

demográfia/országos őszi búza termésátlag		Éves csúsztatás										
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Születés	Mikrorégió	0,92	0,96	0,95	0,93	0,93	0,92	0,91	0,91	0,84	0,73	0,70
	Létavértes	0,90	0,95	0,91	0,87	0,84	0,79	0,75	0,73	0,59	0,44	0,27
	Nagyléta ref	0,82	0,85	0,80	0,75	0,70	0,62	0,55	0,48	0,32	0,14	-0,05
Halálozás	Mikrorégió	-0,74	-0,69	-0,53	-0,41	-0,30	-0,13	0,11	0,07	0,22	0,54	0,68
	Létavértes	-0,58	-0,49	-0,33	-0,14	0,11	0,41	0,82	0,77	0,73	0,57	0,56
	Nagyléta ref	-0,60	-0,50	-0,36	-0,20	0,02	0,26	0,49	0,51	0,35	0,07	-0,11
Természetes szaporodás	Mikrorégió	0,88	0,86	0,76	0,67	0,63	0,62	0,78	0,88	0,81	0,68	0,51
	Létavértes	0,84	0,81	0,69	0,58	0,48	0,41	0,43	0,49	0,30	0,21	0,02
	Nagyléta ref	0,82	0,77	0,67	0,55	0,44	0,32	0,29	0,23	0,13	0,14	0,03
demográfia/bihari őszi búza termésátlag		Éves csúsztatás										
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Születés	Mikrorégió	0,90	0,95	0,95	0,94	0,93	0,90	0,87	0,86	0,78	0,66	0,69
	Létavértes	0,90	0,96	0,93	0,89	0,84	0,76	0,69	0,66	0,51	0,34	0,17
	Nagyléta ref	0,86	0,89	0,82	0,75	0,69	0,58	0,46	0,41	0,23	0,05	-0,07
Halálozás	Mikrorégió	-0,75	-0,68	-0,52	-0,40	-0,27	-0,03	0,13	0,00	0,36	0,52	0,59
	Létavértes	-0,57	-0,47	-0,31	-0,12	0,13	0,45	0,82	0,75	0,68	0,48	0,48
	Nagyléta ref	-0,57	-0,45	-0,31	-0,17	0,04	0,29	0,49	0,43	0,28	0,00	-0,18
Természetes szaporodás	Mikrorégió	0,87	0,84	0,75	0,67	0,62	0,57	0,71	0,82	0,74	0,60	0,44
	Létavértes	0,84	0,80	0,69	0,58	0,47	0,36	0,34	0,40	0,22	0,14	-0,07
	Nagyléta ref	0,82	0,77	0,65	0,54	0,42	0,26	0,19	0,18	0,07	0,08	0,06
demográfia/országos őszi rozs termésátlag		Éves csúsztatás										
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Születés	Mikrorégió	0,86	0,86	0,83	0,80	0,80	0,79	0,77	0,72	0,57	0,36	0,35
	Létavértes	0,87	0,89	0,81	0,73	0,69	0,65	0,59	0,51	0,30	0,04	-0,20
	Nagyléta ref	0,82	0,81	0,71	0,65	0,60	0,48	0,37	0,26	0,02	-0,24	-0,41
Halálozás	Mikrorégió	-0,72	-0,52	-0,27	-0,13	-0,03	0,09	0,24	0,10	0,41	0,39	0,64
	Létavértes	-0,54	-0,31	-0,06	0,18	0,41	0,62	0,75	0,51	0,41	0,20	0,11
	Nagyléta ref	-0,58	-0,33	-0,07	0,14	0,35	0,52	0,49	0,27	0,03	-0,32	-0,51
Természetes szaporodás	Mikrorégió	0,82	0,69	0,52	0,41	0,37	0,40	0,65	0,76	0,57	0,31	0,01
	Létavértes	0,80	0,66	0,47	0,31	0,21	0,17	0,27	0,38	0,10	-0,11	-0,36
	Nagyléta ref	0,81	0,65	0,44	0,28	0,16	0,04	0,08	0,13	-0,01	-0,05	-0,14
demográfia/bihari őszi rozs termésátlag		Éves csúsztatás										
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Születés	Mikrorégió	0,91	0,93	0,91	0,88	0,87	0,83	0,78	0,73	0,59	0,41	0,45
	Létavértes	0,89	0,93	0,87	0,81	0,77	0,67	0,57	0,49	0,29	0,05	-0,15
	Nagyléta ref	0,84	0,87	0,78	0,69	0,61	0,45	0,31	0,23	0,02	-0,17	-0,29
Halálozás	Mikrorégió	-0,68	-0,55	-0,36	-0,24	-0,13	0,08	0,23	0,05	0,45	0,43	0,56
	Létavértes	-0,48	-0,32	-0,13	0,06	0,29	0,54	0,75	0,59	0,47	0,23	0,16
	Nagyléta ref	-0,50	-0,32	-0,14	0,01	0,21	0,38	0,40	0,26	0,06	-0,28	-0,45
Természetes szaporodás	Mikrorégió	0,82	0,74	0,62	0,53	0,50	0,47	0,63	0,72	0,57	0,35	0,10
	Létavértes	0,77	0,69	0,54	0,42	0,33	0,23	0,23	0,26	0,03	-0,11	-0,33
	Nagyléta ref	0,77	0,67	0,52	0,39	0,25	0,11	0,08	0,09	-0,03	0,01	-0,02

Forrás: HSK 4., 5., 6., 7. évf.; MSÉ 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. évf; MSÉ Új. 1., 2., 3. évf. Klínger: A népmozgalom főbb adatai, 90–119.; FSA. NREA 1860–1894. Saját számítás és szerkesztés.

6. ábra A történeti Bihar vármegye természetes szaporulata és a terméseredmények közötti korreláció 1872–1889.⁴⁹

	Éves csúsztatás										
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
országos őszi búza	0,91	0,84	0,74	0,61	0,54	0,50	0,65	0,66	0,55	0,27	-0,10
bihari őszi búza	0,88	0,80	0,70	0,58	0,50	0,39	0,49	0,51	0,42	0,10	-0,23
országos őszi rozs	0,81	0,62	0,42	0,24	0,14	0,06	0,14	0,07	-0,25	-0,58	-0,79
bihari őszi rozs	0,81	0,67	0,51	0,36	0,25	0,11	0,15	0,09	-0,17	-0,48	-0,71

Forrás: HSK 4., 5., 6., 7. évf.; MSE 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20. évf. Saját számítás és szerkesztés.

A vizsgálatot lefuttattam a mikrorégió 8 településének, Létavértesnek összevont adataira, illetve külön Nagyléta református közösségének demográfiai adataira vonatkozóan is. Továbbá Bihar vármegye természetes szaporulata és a terméseredmények között is számoltam korrelációt. A korrelációs érték egy 0 és 1 közé eső szám, mely azt mutatja meg, hogy két adatsor elemei milyen mértékben mozognak együtt. Amennyiben az adatok együtt mozognak a korrelációs érték az 1-hez fog közelíteni, ha viszont nem, akkor a 0-hoz. Ha a két adatsor között van kölcsönkapcsolat, de az azok elemei fordítottan arányosak egymással, akkor a korrelációs érték a -1-hez közelít. A vizsgálat során a demográfiai mutatók és a terméseredmények esetében is 5 éves mozgóátlaggal számoltam, és erre vonatkozóan végeztem el a korrelációs számítást. Az elemzés során arra is kíváncsi váltam, hogy mi történik, ha az adatokat 0–10 évvel elcsúsztatom, erre azért volt szükség, mert lehetséges, hogy egy-egy rossz termésév hatása a társadalomban csak később váltott ki reakciót. A korrelációs vizsgálat elvégzése után láthatóvá vált, hogy az őszi búza terméseredménye és a demográfiai adatok között leginkább az első három évben 0,5 és 0,8 közötti, vagyis legalább közepes, de inkább erős korreláció van, ami azt jelentheti, hogy a rossz termésévek és az azok hátterében meghúzódó éghajlati anomáliák még a 19.

⁴⁹ A történeti Bihar vármegye esetében a természetes szaporodás és a terméseredmények közötti korreláció vizsgálatának záródátuma azért az 1889. év, mert a megye 1890-es demográfiai adatai nem kerültek publikálásra, és ez a tényező torzította volna a születés, a halálozás és a természetes szaporodás esetében az 5 éves mozgóátlagot. Az utolsó év, amire torzítás nélküli 5 éves mozgóátlagot tudtam számítani az az 1889-es volt.

század második felében is erős kölcsönkapcsolatban álltak a születés, a halandóság és a természetes szaporodás alakulásával. A regionális és mikroszintű vizsgálatok esetében is hasonló eredmény született, ugyanis az első három évre vonatkozóan Bihar vármegye, a mikrotérség, valamint Létavértes és Nagyléta demográfiai adatai és a terméseredmények között legalább közepes, de inkább erős korrelációs érték jött ki. A demográfiai mutatók valószínűleg később követték a terméseredményben beállt változásokat, különösen igaz lehet ez a születésekre, ezért a születések és a terméshozamok közötti 0. csúsztatott évre számított magas korreláció valószínűleg nem reális. Egy-egy gyengébb vagy rossz termés viszont a halálozásokra már akár az adott évben is kifejthette negatív hatását, ez függhetett attól is, hogy az adott társadalom mennyi tartalékkal rendelkezett, illetve mennyire gyengült le a jó minőségű és megfelelő mennyiségű gabona hiányától, kivált egymást követő sorozatosan rossz termésévekben. A halálozások és a terméseredmények között látható, hogy fordított kölcsönkapcsolat állt fenn, amennyiben csökkent a hektáronkénti terméshozam nőtt a halandóság kockázata, különösen a csecsemő- és gyermekkorban. Az elemzésbe bevont két gabonanövény, az őszi búza és az őszi rozs terméseredménye hasonlóan hatott a demográfiára, a korrelációs értékek között nincs jelentős különbség, bár az őszi rozs esetében azok valamivel alacsonyabbak. Ennek az lehet az oka, hogy a vizsgálat kezdeti időpontjához képest, amikor a két gabonanövény közül Bihar vármegyében még az őszi rozs termésterülete volt nagyobb, az 1870-es évek végére az őszi búza vetésterülete került fölénybe, miközben az őszi rozs visszaszorulóban volt, vagyis az elemzésre kiválasztott periódus második felében már inkább az őszi búza jelenthette a vármegye fő kenyérgabonáját, valószínűleg ezért mozoghatott annak hektáronkénti terméshozama együtt a demográfiai adatokkal.

Konklúziók

Összegzésként elmondható, hogy az elemzés tárgyát képező Bihar vármegye, a mikrorégió, illetve Nagyléta demográfiai adatai szoros korrelációt mutatnak az országos és bihari őszi búza és őszi rozs terméseredményével a 19. század második felében. Regionálisan és mikroszinten kimutatható, hogy az 1870-es években Biharban, illetve a Nagylétát körülvevő falvakban az országoshoz képest eltérő, kedvezőtlen gazdasági és demográfiai folyamatok játszódtak le, hiszen a régió terméseredményei arra utalnak, hogy az éghajlati anomáliák következtében 1869-től egészen 1876-ig gyenge és rossz termésű évek váltották egymást, melyeknek hatása lehetett arra, hogy a térségben demográfiai depresszió bontakozott ki. A leggyakrabban előforduló éghajlati anomália az aszály volt, emellett jelentős károkat okozott a fagy is. A demográfiai válság Biharban és a mikrotérség falvaiban szintén hosszabb ideig tartott (1871–1875) az országoshoz képest (1872–1874).

Nagylétán az 1870-es évek első felében több járványhullám érintette a református közösséget, melyek között a kolera csak az egyiket jelentette, ezek hatására főként a csecsemő- és gyermekhalandóság emelkedett meg. A járványokat okozó betegségek egy része (vérhas, skarlát, himlő) az 1860-as és az 1880-as években is jelen voltak a térségben, azonban az 1870-es évekhez hasonló demográfiai depressziót nem okoztak. Ennek oka az lehet, hogy az 1860-as és 1880-as években nem sorozatosan jelentkeztek a rossz termésű évek.

A dualizmus kori vidéki választókerületek képviselőinek kollektív emlékezete

Bevezetés

A dualizmus korának parlamentarizmus-története, hasonlóan a kollektív emlékezet témaköréhez, a sokat kutatott, népszerű témakörök közé tartozik. Jelen tanulmány ehhez kíván csatlakozni. Munkám során a dualizmus kori vidéki választókerületek képviselőinek kollektív emlékezetét mutatom be. A vizsgálat során arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy a kollektív emlékezetben mennyire, milyen hangsúllyal jelenik meg a politikus, mint hivatás. Ide kapcsolódik az a kérdés, hogy elsősorban, mint politikusokról emlékeznek meg róluk, vagy az életpálya teljesen más szakasza domborodik ki. Utóbbinál ugyanis joggal lehet állítani, hogy nem a politikusra emlékeznek, hanem az emberre, aki pályája egy szakaszán politikus is volt. Választásom többek között azért esett a vidéki képviselők csoportjára, mivel, bár nem egységes területekről beszélhetünk a kerületek kapcsán, mégis talán itt érhető tetten leginkább a lokalitás, melyben jól vizsgálható, hogy helyi szinten mit tart lényegesnek a „ma embere”. Ezzel kapcsolatos hipotézisem, hogy a lokalitás sokkal fontosabb, vagy legalább annyira lényeges szerepet játszik az emlékezetben, mint az országos hírnév, hiszen egy-egy település számára a legfontosabb a saját dicső múlt bemutatása, vagyis a lokális identitásteremtés.

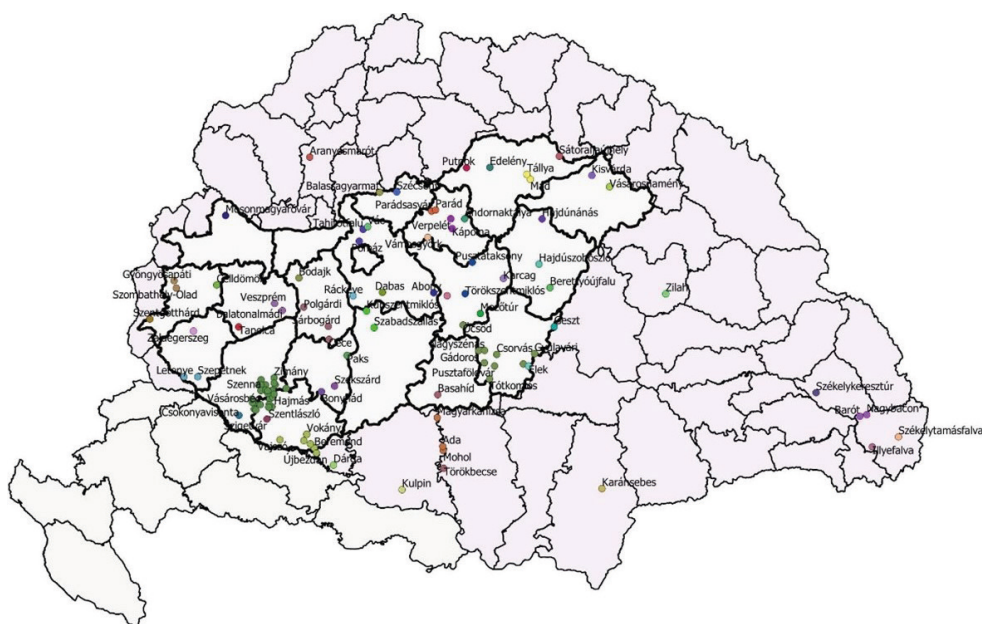
Kutatáson egyaránt kvalitatív és kvantitatív, mivel az általam gyűjtött adatokból indulok ki, elemezve és példákkal alátámasztva azokat. A képviselők igen magas száma miatt csupán azon személyek bemutatására szorítkozom, akik kimutatható emlékezettel rendelkeznek a választókerületükben. Munkámban főképp a materiális emlékezeti helyeket vizsgálom, ezek azonosítására több szűrőt alkalmaztam. Ennek során kiemelt források voltak például a <https://nori.gov.hu/> , a <https://www.kozterkep.hu/> , és a Google Térkép, melyek segítségével az emlékezet helyeit lehetett fellelni. A tanulmány során elsőként magukat a választókerületeket és a politikusokat mutatom be, igyekezve különböző kategóriák segítségével strukturálni azokat.

Vidéki választókerületek

A vidéki választókerületek jellemzői kapcsán érdemes kitérni arra, hogy a városi kerületekkel szemben, kevésbé van jelen bennük az emlékezés szempontjából fontos csoporttudat. Ennek oka, hogy nem egységesek, mivel egy kerület akár egy tucat te-

lepülést magába foglalhat. A dualizmus korában a vidéki választókerületek területei is módosultak 1878-ban, így a kutatás során az országgyűlés tagjainak archontológiájára építve 334 vidéki kerületet különböztettem meg.¹

Ezek közül 57-ben kimutatható egy-egy képviselő bizonyos mértékű emlékezete. Előzetes felvetésem velük kapcsolatban az volt, hogy leginkább a névadó települések – amelyek kevés kivétellel egyaránt városok – lesznek azok, amik az emlékezetet őrizhetik. Ezzel szemben az 57 kerületben 109 emlékezeti hellyel rendelkező települést azonosítottam. Ahogy az alábbi térképen is látszik, ezek sok esetben nem a névadó települések, hanem kisebb falvak. Ennek oka, hogy a vidéki képviselők emlékhelyei – ahogy azt a későbbiekben bemutatom – nagymértékben függnek az adott képviselő lakóhelyétől, mivel sok esetben a kerületen belüli helyi elit egyik tagjáról van szó.

1. Térkép: Az emlékezeti hellyel rendelkező dualizmus kori vidéki választókerületek települései

Az emlékezeti hellyel rendelkező települések közül 17 található határon túl, legtöbbjük Romániában, azon belül is Erdélyben. Illyefalván és Székelykeresztúron 2-2, még Baróton, Nagybaconban és Székelytamásfalván 1-1 emlékhely található. Ezeken a településeken a magyarok aránya 90% feletti. Itt az emlékezet elsősorban a ma országosan ismert személyek felé fordul, mivel általuk tudnak leginkább kapcsolódni a magyarsághoz. Ez alól egyedül Székelytamásfalva kivétel, ahol a kollektív emlékezet

¹ Lásd: Ballabás Dániel – Pap József – Pál Judit: Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon. II. Az országgyűlés tagjainak archontológiája. Eger, 2020.

a helyi elit egy tagjára, Thury Gergelyre irányul. Hasonló a helyzet a Szikszay Lajosra utcával emlékező Zilahon, ahol azonban a magyarság aránya már jóval csekélyebb, csupán 15%. Karánsebesen a magyarok száma nem éri el az 1%-ot,² ugyanakkor itt az emlékezet nem is egy egykori magyar képviselőt karolt föl, hanem Doda Traiant, aki román nemzetiségűként a kerület első képviselője volt.

A mai Szerbiában 6 emlékezeti hellyel rendelkező település található, amelyek egyaránt a Vajdaság részét képezik. A magyarok aránya Magyarkanizsán és Adán a legmagasabb, 80%-ot is meghaladó. Mindkét helyen egy-egy Kossuth Lajos³ utca található. Hasonló a helyzet Moholon, ahol a magyarok aránya valamivel kevesebb (60%). A szerbiai települések közt a magyarok Törökbecsén (18%), Basahídon (3%) és Kulpinban (0.3%) vannak a legcsekélyebb számban.⁴ Mindhárom helyen nemzeti-ségi képviselőről emlékeznek meg, előbbi kettőnél a publicista Miletic Svetozárra, még utóbbinál az első Csehszlovák miniszterelnökre, Hodza Milánra.

Horvátországban két emlékezeti hellyel rendelkező települést találhatunk, amelyek egyaránt Jókai Mór emlékét őrzik. Újbezdánon (ma Baranyaszentistván része) és Dárdán. Előbbinél a magyarok aránya 13%, utóbbinál 6.9%.⁵

Kárpátalján, a mai Ukrajnában egyetlen emlékhellyel rendelkező várost azonosítottam. Munkácson, ahol a magyarság aránya egy 2017-es felmérés szerint közel 8%, a város egykori polgármesterére emlékezik meg azzal, hogy Nedeczey Jánosról utcát neveztek el.⁶

Szlovákiában szintén egy település található, Aranyosmarót. Az országban igen ritkák a magyar politikusokhoz köthető emlékhelyek. Aranyosmaróton ez annak fényében is meglepő, hogy a magyarság aránya 2011-ben 0.5% volt.⁷ A település Migazzy Vilmosra emlékszik, akinek kastélya mellett az örök nyughelyeül szolgáló Migazzy-mauzóleum is itt található, amelyhez emlékezeti rítus is kötődik. A kollektív emlékezetét vélhetően az váltotta ki, hogy az egykori politikushoz köthető a város modernizációja.⁸

A kerületek rövid ismertetését követően a továbbiakban rátérek magukra a képviselőkre és kategorizálási lehetőségeikre.

² Erdély etnikai s felekezeti statisztikái a népszámlálási adatok alapján. Online: <https://nepszamlalas.adatbank.transindex.ro/?pg=etnikai&id=3196> (elérés: 2021. október 10.).

³ A kutatás során a mandátumszerzést vettem alapul, ezért kaphat helyet Kossuth Lajos a vizsgálatban.

⁴ Vajdaság településeinek etnikai és felekezeti statisztikája. Online: <https://kisebbssegkutato.tk.hu/sebok-laszlo-vajdasag-1870-2011> (elérés: 2021. november 1.).

⁵ Državni Zavod Statistiku. Online: https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2012/SI-1469.pdf (elérés: 2021. november 1.).

⁶ Tátrai Patrik – Molnár József – Kovály Katalin (et. al.): A kárpátaljai magyarok lélekszáma és a népesedésüket befolyásoló tényezők a Summa 2017 felmérés alapján. Kisebbségi Szemle, 3. évf. (2018) 3. szám. 7–31.

⁷ Település - Népszámlálási és települési adatok 1880 és 2011 között. Aranyosmarót. Online: <https://telepulesek.adatbank.sk/telepules/aranyosmarot-zlate-moravce/> (elérés: 2021. október 15.).

⁸ Migazzy-mauzóleum. Online: <http://www.muemlekem.hu/hatareset/Migazzy-mauzoleum-Aranyosmarot-3160> (elérés: 2021. november 1.).

A vidéki képviselők

Az országgyűlés tagjainak archontológiája alapján a vidéki választókerületekben 2281 képviselőt találtam.⁹ A politikusok magas száma miatt elsősorban a névadó településeket vizsgáltam meg, de a hozzájuk tartozó kisebb településeket is igyekeztem áttekinteni. Ezek során 66 képviselőt találtam, akihez kapcsolódik kollektív emlékezet. Közülük Degré Alajos, Károlyi Mihály, Kossuth Lajos, Szapáry Gyula és Orbán Balázs kettő, még Jókai Mór három kerületben is rendelkezik emlékezeti hellyel. A képviselők nagy száma miatt a továbbiakban csupán a 66, emlékezeti hellyel rendelkező képviselővel foglalkozom. Ők a vidéki kerületekben mandátumot szerzett politikusok mintegy 3%-át teszik ki, közülük pedig 33% tekinthető a ciegeri értelemben vett professzionális politikusnak.¹⁰

Ha a Cieger András féle kategóriákon keresztül vizsgáljuk az egykori képviselőket, kitűnik a helyi elit magas aránya. A vidéki kerületekben a professzionálisok egy jelentősebb része is ide sorolható, mivel gyakran saját lakóhelyükön indultak. A híres idegenek azonban szinte kivétel nélkül professzionálisnak tekinthetők. Ide sorolható többek közt Jókai Mór és Mikszáth Kálmán Illyefalva esetében.

Választókerülethez való kötődés	Személyek	Százalékos arány
Nem vonatkozik rá	1	1%
Helyi elit	54	76%
Híres idegen/Befolyásos ismereten	16	22%
Ismeretlen	1	1%

1. ábra: A vidéki kerületekben megválasztott képviselők kategorizálási lehetőségei I.

Az egykori politikusok tevékenységi csoportjait nézve Pap József felosztása alapján a legnagyobb számban az egyéb (értelmiségi) kategória szerepel, arányuk közel 50%. A birtokosból lett képviselők (30%) főleg olyan személyeket takarnak, akikről aránylag keveset tudunk, illetve azon nagybirtokosokat, akik a politizálás mellett fő bevételi forrásukat innen szerezték. Ilyen volt például Károlyi Mihály.

⁹ Lásd: Ballabás – Pap – Pál: Képviselők és főrendek a dualizmus kori Magyarországon.

¹⁰ Lásd: Cieger András: A magyar országgyűlés a dualizmus korában. I. A képviselőház (1865–1918). Budapest, 2021. 119.

Pap-kategória	Személyek
Birtokosból lett képviselő	20
Egyéb (Értelmiségi)	32
Hivatalnokból lett képviselő	13
Nem vonatkozik rá	1

2. ábra: A vidéki kerületekben megválasztott képviselők kategorizálási lehetőségei II.

A képviselők kategorizálásakor sokkal változatosabb képet kapunk, ha a tevékenységszerkezetet vizsgáljuk meg. Így, ahogy lentebb is látható a legnagyobb csoportot az ügyvédek teszik ki (23%). Ők legtöbb esetben a kerület névadó településéhez kötődtek, ott vállaltak megbízatást. Itt említhetjük többek közt Óvári Ferencet, Eötvös Károlyt vagy a később Munkácson polgármesterségig jutó Nedeczey Jánost. Szintén jelentős arányban találhatunk irodalmi tevékenységet űzőket (18%). A csoportot legfőképp írók alkotják, akik közül a legismertebbek Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Benedek Elek, a költőket pedig Vajda János képviseli. A publicisták közül érdemes kiemelni a nemzetiségi képviselőket: Svetozar Mileticet és Hodza Milánt.

A kormánytagok 12 fővel (18%) képviseltetik magukat. Köztük öt egykori magyar miniszterelnököt találunk: Lónyay Menyhért, Széll Kálmán, Szapáry Gyula, Tisza István, valamint Károlyi Gyula személyében. A második nagyobb egységet a kereskedelemügyi miniszterek alkotják, akik három fővel, Serényi Bélával, Horánszky Nándorral és Kossuth Ferencsel képviseltetik magukat. Az országos és megyei hivatalnokok 14%-át teszik ki a vidéken emlékezeti hellyel bíró képviselőknek. Itt elsősorban a főispánokat (Migazzy Vilmos, Ernuszt Kelemen) és az alispánokat (Kovács Gyula, Nyáry Pál, Szikszay Lajos) érdemes kiemelni, mint a megyei elit tagjait.

A fő tevékenységek esetében három egykori képviselőnél lehetett kimutatni a katonai pályát, mint az életutat leginkább meghatározó foglalkozást. Perczel Mór és Thury Gergely mellett Doda Traian került ebbe a csoportba. Az egyházi személyek mintegy 6%-ot tesznek ki a vizsgált kategórián belül. A két lelkész Veres József és Madarász Imre mellett egy református püspök, Szász Károly jutott parlamenti mandátumhoz. A negyedik képviselő, Giesswein Sándor pápai prelátsként került ide, ugyanakkor az ő esetében meg kell jegyezni, hogy eszperantista és vallástörténész mivolta legalább ennyire fontos a köré szervezett emlékezet szempontjából. Az egyéb kategóriába öt egykori politikus soroltam be. Miklós Gyula borászként, Liphay Béla lótenyésztőként, Luppá Péter mérnökként, Herman Ottó zoológusként, Pintér Sándor pedig palóckutatóként szerzett magának jelentős érdemeket a választókerületében.

Tevékenység-kategória	Személyek
Országos/Megyei hivatalnok	9
Kormánytag	12
Irodalmi tevékenységet űzők	13
Ügyvéd	15
Birtokos	4
Hivatásos katona	3
Egyházi személy	4
Egyéb	5
Nem vonatkozik rá	1

3. ábra: A vidéki képviselők tevékenységeinek eloszlása

A vidéki kerületekben mandátumot szerzett képviselők emlékezeti helyei

A kerületek és a politikusok bemutatása után rátérek az emlékhelyekre, melyek esetében a 334 választókerületből összesen 57-ben található emlékezeti helyet. Ez a kerületek 17%-át teszi ki és 109 települést érint. A legtöbb helyen egyetlen emlékhely lelhető fel, melyek 25 egykori politikusot érintenek. Ezek legtöbb esetben utcanevek, de például Hodza Milánról egyetlen mellszobor emlékezik meg Kulpinban.¹¹

Szintén nagy számban találhatók két és három emlékhelyes politikusok. Előbbihez sorolható Benedek Elek a nagyajtai, és Széll Kálmán a szentgotthárdi, még utóbbihoz Szapáry Gyula a törökszentmiklósi és Madarász József a sárkeresztúri kerületekben.

Az ennél magasabb számú emlékhely már jóval komplexebb emlékezetet feltételez. A négy emlékhellyel rendelkezők közül ki kell emelni Eötvös Károlyt (Veszprém) és Giesswein Sándort (Magyaróvár-Szentjános) akik országos szinten is jelentős számú emlékezeti hellyel bírnak.¹² Az öt emlékhelyesek közt két személyt találunk Soós Gábort (Hajdúnánás – Dorog, Hajdúdorog), valamint Éhen Gyulát (Szombathely), még a hat emlékhelyesek közt Jókai Mór (Siklós) és Óvári Ferenc (Veszprém) nevével találkozhatunk. Hét emlékhelye Kovách Lászlónak van, aki a gyöngyöspatai kerületet képviselte, azonban emlékezte nem a kerület névadó településén, hanem a lakhelyéül szolgáló Vámosgyörkön alakult ki.

¹¹ Hodza Milán mellszobra. Online: https://hu.wikipedia.org/wiki/Milan_Hod%C5%BEa#/media/F%C3%A1jl:Milan_Hod%C5%BEa_bust.jpg (elérés: 2021. november 1.).

¹² Lásd: Köztérkép. Online: <https://www.kozterkep.hu/> (elérés: 2021. november 1.).

Igen magas számú emlékezeti helyet tudhat magáénak Táncsics Mihály az orosházi (15 db), valamint Kossuth Lajos a kaposvári (27 db) kerületben. Ezek nagyrésze azonban a kisebb falvakban található utcanevek. Itt erős a gyanú, hogy az emlékezeti helyek többségét nem a képviselőség, hanem a magyar nemzeti panteonban elfoglalt pozíció hozta létre, legalábbis Kossuth esetében mindenképp. Táncsics Mihály emlékezete már valamennyivel árnyaltabb és elsősorban a róla elnevezett gimnáziumhoz köthető.

Egy kerületen belüli emlékhelyszám	Kerület	Személy
Egy emlékhelyes	27	25
Két emlékhelyes	21	19
Három emlékhelyes	12	11
Négy emlékhelyes	6	6
Öt emlékhelyes	2	2
Hat emlékhelyes	2	2
Hét emlékhelyes	1	1
Tizenöt emlékhelyes	1	1
Huszonhét emlékhelyes	1	1

4. ábra: Emlékhelyek alakulása a vidéki kerületek és képviselők viszonylatában

Az emlékezeti helyek kategorizálását tekintve legnagyobb számban utcaneveket találunk, s ezek jóval gyakrabban előfordulnak kisebb településeken is. A többi kategória inkább a választókerületek névadó településeire, illetve városaira jellemző. A legtöbb utcanév Kossuth Lajosnak állít emléket (29 db), azonban a „Magyarok Mózesének” neve kerülettől függetlenül is igen népszerűnek számít országszerte.

A második legnagyobb kategória a szobroké, amely további két részre osztható. Szoborból 10-et, még a valamivel kisebb költségű mellszoborból 11-et találhatunk. Ezek mellett 5 emlékoszlop is készült. Ilyen Például a Királyi Pálnak emléket állító szepetneki kopjafa.¹³ A ma is Magyarországon található szobrok készítésének idejét tekintve kettő: Kossuth Lajos kaposvári (1911) és Horváth Boldizsár szombathelyi (1901) emlékműve készült a dualizmus korában. A Horthy-korszakban szintén kettő – Darányi Ignác tihanyi (1938) és Giesswein Sándor mosonmagya-

¹³ Királyi Pál-emlékoszlop. Online: <https://www.kozterkep.hu/25847/kiralyi-pal-emlekoszlop> (elérés: 2021. november 1.).

róvári (1931) – szobrot avattak fel. A három, Táncsics Mihályt megjelenítő orosházi szobor az államszocializmus időszakában készült, akárcsak Eötvös Károly veszprémi mellszobra, amelyet a róla elnevezett könyvtárban helyeztek el. Később az alkotás a könyvtár parkjába került át. Az 1989 utáni szobrokat tekintve a felállítás időpontjainál az látszik, hogy a megrendelő önkormányzat pártállása szinte mindig azonos a fennálló hataloméval (két esetben független vezetés) és a dualizmus kori képviselők emlékművei legtöbb esetben a politikai jobboldalhoz köthetők.¹⁴

A sírhelyek (12%), kastélyok, (1%) mint emlékezeti helyek szintén arra utalnak, hogy a helyi elit nagymértékben megjelenik az emlékezetben. Kastélyból jóval több található a különböző kerületekben, azonban csupán négy olyan, amelyik egyértelműen az adott politikushoz köthető valamilyen formában. Ilyen a Migazzy-kastély Aranyosmaróton,¹⁵ az Ernuszt-kastély Oladon (ma Szombathely),¹⁶ a Mocsáry-kastély Andornaktályán,¹⁷ valamint legalább részben a Tisza Istvánhoz köthető geszti kastély.¹⁸ A többi, mint például a pétervásárai Keglevich-kastély, sokkal inkább a családról emlékezik meg, mint egyetlen konkrét személyről.

Szintén említést érdemelnek a különböző közintézmények, melyek gyakran elsődleges gondozói a kollektív emlékezetnek. Mivel igen aktív szerepet vállalnak a névadó emlékének ápolásában, ezért sok esetben különböző rítusok is köthetők hozzájuk. Jó példa erre a Kovách László nevét viselő általános iskola Vámosgyörkön,¹⁹ vagy a Táncsics Mihály Gimnázium Orosházán.²⁰ Érdemes hangsúlyozni, hogy közintézményként nem csupán egy iskola veheti fel egy egykori politikus nevét. Jól mutatja ezt, hogy Halász Boldizsár (Dabas)²¹ és Eötvös Károly (Veszprém)²² nevét könyvtár, Madarász Imrét óvoda (Karcag),²³ Ernuszt Kelemenét pedig egy gyermekvédelmi intézmény (Gencsapáti)²⁴ viseli azok egykori kerületében.

¹⁴ A szobrok adatait lásd: Köztérkép. Online: <https://www.kozterkep.hu/> (elérés: 2021. november 1.).

¹⁵ Migazzy-mauzóleum. Online: <http://www.muemlekiem.hu/hatareset/Migazzy-mauzoleum-Aranyosmarot-3160> (elérés 2021. november 1.).

¹⁶ Ernuszt-kastély. Online: <https://szombathely.varosom.hu/latnivalok/varak-kastelyok/Ernuszt-kastely.html> (elérés: 2021. november 1.).

¹⁷ Mocsáry-kastély. Online: <https://www.kastelyok.com/adatlap.php?details=401> (elérés: 2021. november 1.).

¹⁸ Elindult a geszti kastély felújítása. Online: <https://www.beol.hu/kozelet/helyi-kozelet/elindult-a-geszti-kastely-felujitasa-4334036/> (elérés: 2021. november 1.).

¹⁹ Vámosgyörki Visontai Kovách László Katolikus Általános Iskola és Tulipán Óvoda. Online: <https://altisk-vgyork.edu.hu/> (elérés: 2021. november 1.).

²⁰ Orosházi Táncsics Mihály Gimnázium és Kollégium. Online: <http://www.tancsics-ohaza.sulinet.hu/tancsics/> (elérés: 2021. november 1.).

²¹ Halász Boldizsár Városi Könyvtár. Online: <https://www.dabasikonvyvtar.hu/> (elérés: 2021. november 1.).

²² Eötvös Károly Megyei Könyvtár. Online: <https://www.ekmk.hu/hu/> (elérés: 2021. november 1.).

²³ Madarász Imre Egyesített Óvoda. Online: <http://karcagiovodak.hu/> (elérés: 2021. november 1.).

²⁴ Ernuszt Kelemen Gyermekvédelmi Intézmény. Online: <https://szgyf.gov.hu/2-uncategorised/1100-ernuszt-kelemen-gyermekvedelmi-intezmeny> (elérés: 2021. november 1.).

Az egyéb kategóriába (10%) sorolhatók többek közt az egykori politikusok szülő- illetve lakóházai. Wittmann János kapcsán Eleken mindkettő egyaránt fellelhető.²⁵

Emlékezeti hely (Kategória)	Emlékezeti hely (db)
Emléktábla	12
Kastély	4
Közintézmény	17
Sírhely	21
Szobor	26
Tér	6
Utca	94
Egyéb	19

5. ábra: Emlékhelytípusok a vidéki kerületek képviselői kapcsán

Ha az egykor mandátumot szerzett képviselők végső nyughelyeit tekintjük, akkor kimutatható, hogy legnagyobb arányban azok a sírhelyek szerepelnek, amelyek a politikusok egykori lakóhelyén találhatóak (48%). Ezen 32 sírhelyből 21 (48%) található azon településen, ahol egykor képviselővé választották. A maradék pedig legtöbbször a vármegyével egyezik meg, s ezek szintén a helyi elit magas számára utalnak. A sírhelyek mintegy 25%-át nem sikerült azonosítani, de feltételezhető, hogy ezek is legalább vármegyén belüli nyughelyek, amelyek elpusztultak, vagy elfeledték őket. A nemzeti panteonokat tekintve a Fiumei Sírkertben 14-en letek örök nyugalomra. Innen érdemes lehet megemlíteni a legismertebb személyek mellett Degré Alajos ügyvédet, valamint Vajda János költőt.²⁶ A Farkasréti temetőben a „magyar Mark Twainként” is emlegetett Rákosi Viktor író kapott helyet, aki egykor a Magyar Labdarúgó Szövetség elnöki posztját is betöltötte.²⁷ A Túróczi Szentmártoni Szlovák Nemzeti sírkertben pedig a már említett Hodza Milánt temették el.²⁸

²⁵ Wittmann János, a parlamenti képviselő. Online: <https://elekfoto.com/2012/03/12/wittmann-janos-a-parlamenti-kepviselo/> (elérés: 2021. november 1.).

²⁶ Lásd: Tóth Vilmos: A Fiumei Úti Sírkert. Budapest, 2008.

²⁷ Nemzeti Sírhelyek: Rákosi Viktor. Online: <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/budapest/farkasreti-temeto/rakosi-viktor-1896-tol-mindszenthi-1867-ig-kremsner-viktor-sipulusz/> (elérés: 2021. november 1.).

²⁸ Hodza Milan sírja. Online: <http://www.narodnycintorin.com/hodza-milan-hodzova-irena-674> (elérés: 2021. november 1.).

Sírhelyek	Személyek
Lakóhelyen	32
Ismeretlen	17
Fiumei Úti Sírkert	14
Farkasréti Temető	1
Turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Temető	1
Egyéb	1

6. ábra: A vidéki kerületekben mandátumot szerzett képviselők sírhelyeinek elhelyezkedése

A napjainkban országosan ismertek

A választókerületek és a hozzájuk kapcsolódó képviselők és emlékezeti helyeik általános ismertetése után rátérek az egyes politikusok kollektív emlékezetének bemutatására, kezdve a ma is országosan ismert személyekkel. Itt elsőként kell említeni *Kossuth Lajost*, aki egyértelműen a kategórián belül a legnagyobb számú emlékhellyel rendelkező politikus. Az őt megválasztó vidéki kerületek közül az ókanizsaiban három utca viseli a nevét. A másik, Kossuthnak mandátumot juttató kerület a kaposvári, ahol az egykori politikus emlékét egy tér őrzi, valamint egy egész alakos szobor.²⁹ Ezen túl a környező településeken mintegy 25 utcát lehetett azonosítani, amely vélhetőleg sokkal inkább szól a nemzeti öntudat kialakulásáért tett érdemének, mint az egyszerű mandátumszerzésnek.

Jókai Mórt három vidéki kerületben is megválasztották. Dárdán egy, míg a siklói kerületben öt utca és egy tér viseli a nevét. Sokkal érdekesebb az esetben az illyefalvai kerület. Itt ugyanis nem csupán neki, hanem *Mikszáth Kálmánnak* is megtalálható a mellszobra. A kerület érdekessége, hogy ez az egyetlen, melyet Jókai és Mikszáth egyaránt képviselt. Ennek apropóján készült a két alkotás is, amik egyaránt a képviselőségre emlékeztetnek. A két különböző szobrász készítette, ám igen hasonló szobor egy év különbséggel készült el: Mikszáth Kálmáné 1997-ben,³⁰ még Jókai Mór 1998-ban.³¹

²⁹ Kossuth Lajos szobra. Kaposvár. Online: <https://www.kozterkep.hu/1875/kossuth-lajos-szobra#> (elérés: 2021. november 1.).

³⁰ Mikszáth Kálmán mellszobra. Illyefalva. Online: <https://www.kozterkep.hu/13280/mikszath-kalman> (elérés: 2021. november 1.).

³¹ Jókai Mór mellszobra. Illyefalva. Online: <https://www.kozterkep.hu/14352/jokai-mor> (elérés: 2021. november 1.).

A „nagy mesemondó” *Benedek Elek* egyetlen ciklust töltött a parlamentben. Emlékezetét így érthető módon nem ez, hanem sokkal inkább irodalmi munkássága váltotta ki. Az általa képviselt nagyajtai kerületben, Nagybaconban általános iskola viseli a nevét,³² míg Barót szobrot állíttatott emlékére. Az alkotás a mesemondó „Elek apót” mutatja be, így bár rövid ideig képviselte a kerületet, ez egyáltalán nem jelenik meg. Helyette teljesen a meseíró kerül előtérbe, ami nem meglepő, hiszen az életpálya ez része váltotta ki a személye köré alakult országos emlékezetet nem csupán a mai Magyarországon, de Románia magyarlakta területein is.³³ Különösen igazak az előbbiek életének egyik fő helyszínére, Kisbaconra. Itt amellet, hogy megtalálható az emlékháza, az író születésének 150. évfordulójára közadakozásból szobrot is állítottak. Az avatóünnepségen elhangzott beszéd alapján elmondható, hogy személye egyértelműen lokális jelentőséget kap, olyannyira, hogy nem első-sorban az író tevékenység kerül előtérbe, hanem „Egy, a faluból induló, a polgárosodás úti porából is köpenyeget vevő, de mindig hazavágyó férfi eljut abba az állapotba, hogy nemcsak Hazatérő Ember már, hanem Hazahívó Emberré lesz.” Vagyis a beszéd, mint példaképet, követendő mintát állítja a helyiek elé, aki a lokális identitást is nagymértékben képes életre hívni.³⁴

Az íróknál maradv a vidéki kerületekben Orbán Balázs emlékét Székelykeresztúr és Berettyóújfalu őrzi. Előbbiben mellszobra,³⁵ valamint a nevét viselő utca, utóbbiban tér és emléktábla található. A berettyóújfalui emléktábláján, mely a temetkezési vállalat épületén található, a „legnagyobb székely” végrendeletéből olvasható egy részlet domborműves arcképe mellett. A képviselőségéről azonban nem esik szó.³⁶

Az orosházi kerületben *Táncsics Mihálynak* alakult ki igen jelentős kultusza. Ezt első-sorban a nevét felvevő Táncsics Mihály Gimnázium gondozza,³⁷ amely a Táncsics Napok és Táncsics Gála,³⁸ valamint a diákokat foglalkoztató Táncsics Stúdió³⁹

³² Școala Gimnazială Benedek Elek Bățani. Online: <http://www.omnibus.ro/index.php/hu/katalogus/6462-scoala-gimnaziala-benedek-elek-batani-benedek-elek-altalanos-iskola-nagybacon/> (elérés: 2021. november 1.).

³³ Benedek Elek szobra. Barót. Online: <https://www.kozterkep.hu/39194/benedek-elek#> (elérés: 2021. november 1.).

³⁴ Benedek Elek szobra. Kisbacon. Online: <https://www.kozterkep.hu/31340/benedek-elek> (elérés: 2022. június. 23.).

³⁵ Orbán Balázs mellszobra. Székelykeresztúr Online: <https://www.kozterkep.hu/31588/orban-balazs-mellszobra> (elérés: 2021. november 1.).

³⁶ Orbán Balázs-emléktábla. Berettyóújfalu. Online: <https://www.kozterkep.hu/39767/orban-balazs-emlektabla#> (elérés: 2021. november 1.).

³⁷ Orosháza régen és ma. Online: <https://oroscafe.hu/2019/04/06/oroshaza-regen-es-ma-a-tancsics-mihaly-gimnazium-tortenete/> (elérés: 2021. november 1.).

³⁸ Táncsics Gála. Online: <https://oroscafe.hu/2019/04/17/tancsics-tanc-show-gala-oroshaza-part-valasztas/> (elérés: 2021. november 1.).

³⁹ Táncsics Stúdió. Online: <http://www.tancsics-ohaza.sulinet.hu/tancsics/index.php/rolunk/koeszoento> (elérés: 2021. november 1.).

révén rítusok formájában is őrzi az egykori képviselő emlékét. Emellett két egész alakos szobor és egy mellszobor is megtalálható Orosházán.⁴⁰ A kerület többi részét tekintve érdemes megemlíteni Kétegyházát, ahol a helyi művelődési ház vette fel a nevét.⁴¹ A kisebb falvakban és Orosházán összesen hét utcát neveztek el róla.

Nagyatádi Szabó István neve elsősorban a hozzá kapcsolódó földreformról ismert. Emlékét a nagyatádi kerületben őrzik, szülőfalujában Csokonyavisontán. A településen található a sírja, amit egy háromalakos szoborcsoport díszít, központban az egykori parasztpolitikussal.⁴² Szintén kiemelt szerepe van a városban szülőházának is, amely emléket állít a „település híres szülőttének”.⁴³ Ugyancsak Nagyatádon található a mellszobra, s ez az alkotás az előzőknél jobban képes hangsúlyozni képviselői mivoltát,⁴⁴ hasonlóan budapesti emlékművéhez, mely egyértelműen a politikus Nagyatádit mutatja be. Az alkotáson helyet kapott egy dombormű is, melyen Szabó, Bethlen István egykori miniszterelnökkel fog kezét. Emellett mottója is itt olvasható: „Nem sebeket ütni, hanem sebeket gyógyítani jöttünk a parlamentbe.” – Ebben emellett, hogy előtűnik a miniszter-politikus személyisége, az üzenet a jelen számára is jól érzékelhető.⁴⁵

Az egykori miniszterelnököket tekintve *Tisza István* vidéki emlékezete elsősorban az ugrai kerülethez köthető, azon belül Geszthez. Itt található az egykori miniszterelnök családi kastélya (mellesleg legalább annyira emlékezeti helye Tisza Kálmánnak is), valamint itt helyezték örök nyugalomra a családi kriptában.⁴⁶ *Károlyi Mihály* vélhetően megosztó személyisége miatt aránylag kevés emlékezeti hellyel rendelkezik országshatáron. A kápolnai kerületben azonban két utca is viseli a nevét Kápolnán és Verpeléten. A másik kerület, amely emlékét megőrizte, a pétervásári. Továbbá Parádon utcát, míg Parádsasváron emléktáblát neveztek el a „vörös gróf” tiszteletére. Az 1979-ben emelt emléktábla felirata szerint a településen nem az egykori képviselőség került előtérbe, hanem a tény, hogy Károlyi Parádsasváron töltötte ifjú éveit.⁴⁷

⁴⁰ A szobrokat lásd: Köztérkép. Online: <https://www.kozterkep.hu/> (elérés: 2021. november 1.).

⁴¹ Kétegyházi Táncsics Mihály Művelődési Ház és Könyvtár Online: <https://www.ketegyhazi.hu/index.php/archivum/771-a-ketegyhazi-tancsics-mihaly-muvelodesi-haz-es-koenyvtar-energetikai-korszerusitese> (elérés: 2021. november 1.).

⁴² Nagyatádi Szabó István síremléke. Online: <https://www.kozterkep.hu/17928/nagyatadi-szabo-istvan-siremlcke#> (elérés: 2021. november 1.).

⁴³ Nagyatádi-Szabó-ház. Online: <http://www.muemlekem.hu/muemlek/show/-7523> (elérés: 2021. november 1.).

⁴⁴ Nagyatádi Szabó István mellszobra. Csokonyavisonta. Online: <https://www.kozterkep.hu/18144/nagyatadi-szabo-istvan#> (elérés: 2021. november 1.).

⁴⁵ Nagyatádi Szabó István szobra, Budapest. Online: <https://www.kozterkep.hu/2459/nagyatadi-szabo-istvan#> (elérés: 2022. július 12.).

⁴⁶ Tisza kastély és Tisza Kripta, Geszt. Online: <https://beregihirek.hu/geszt-tisza-kastely-es-tisza-kripta-2/Kiss.Barnabas.html> (elérés: 2021. november 1.).

⁴⁷ Károlyi Mihály-dombormű. Parádsasvár. Online: <https://www.kozterkep.hu/19983/karolyi-mihaly-dombormu#> (elérés: 2021. november 1.).

Akikre szívesen emlékszik a vidék

A ma országosan ismert, vidéki emlékhellyel rendelkező képviselők után rátérnek azon személyekre, akik köré lokálisan alakult igen jelentős kollektív emlékezet. A négy emlékhellyel rendelkezők közt két olyan egykori politikus található, akikre országszerte is szívesen emlékeznek, de ma országosan ismertnek nem feltétlen nevezhetők. Közülük elsőként a dualizmus korának talán legismertebb ügyvédjét, a tiszzaeszlári per egyik kulcsszereplőjét, *Eötvös Károlyt* kell említeni. A veszprémi kerületet képviselő „Vajdára” a városon belül emlékeznek meg. Nevét viseli a megyei könyvtár⁴⁸ és egy utca, de az önkormányzat mellszobrot is állított a tiszteletére.⁴⁹ Sírhelye szintén Veszprémben található. A másik négy emlékhellyel rendelkező személy, *Giesswein Sándor* a magyaróvári kerületben szerzett mandátumot. Emlékezete is elsősorban Mosonmagyaróvárhoz köthető. A település 1931-ben állított mellszobrot a „Szeretet és béke apostolának,” akire, mint nyelvészre (eszperantista) és vallástörténészre emlékeznek. De talán ennél is lényegesebb, hogy őt tartják a modern keresztényszocializmus egyik előfutárának, ő volt ugyanis az, aki az első Keresztény Munkásegyletet alapította az országban.⁵⁰ Napjainkban Mosonmagyaróváron székel a Giesswein-emlékbizottság, amely felelős a Giesswein-napok megrendezéséért és a Giesswein-emlékérem átadásáért. A díjat minden évben az a személy kaphatja, aki leginkább a névadó politikus szellemisége szerint folytatta tevékenységét a településen.⁵¹

Az öt emlékhelyesek közt a „nánási gimnázium patrónusának”, azaz *Soós Gábornak* emlékezete a hajdúnánási kerülethez köthető, azon belül is egyértelműen az egykori névadó településhez. Ennek oka nem közvetlenül a képviselőség, sokkal inkább az, hogy mint a helyi gimnázium „feledhetetlen jötevőjét” ábrázolják. Ez persze lehetett a képviselőség részeként végzett tevékenység, de ezt a kollektív emlékezet már nem őrizte meg. Hajdúnánáson található sírhelye, valamint emlékszobor és utca is őrzi emlékét. A település az egykori politikus nevét viselő Közszolgálati-díjat adományoz, emellett a városhoz köthető a Soós Gábor Cserkészcsapat is.⁵² Szintén őt emlékezeti hely őrzi *Ében Gyula* emlékét Szombathelyen. Ezt

⁴⁸ Eötvös Károly Megyei Könyvtár. Veszprém. Online: <https://www.ekmk.hu/hu/> (elérés: 2021. november 1.).

⁴⁹ Eötvös Károly mellszobra. Veszprém. Online: <https://www.kozterkep.hu/15359/eotvos-karoly> (elérés: 2021. november 1.).

⁵⁰ Giesswein Sándor mellszobra, Mosonmagyaróvár. Online: <https://www.kozterkep.hu/13666/giesswein-sandor> (elérés: 2021. november 1.).

⁵¹ Giesswein Sándor emléknapi. Online: <https://www.kisalfold.hu/mosonmagyarovar-es-kornyeke/semjen-zsolt-kituntetese-a-mosonmagyarovari-giesswein-emleknapon-2546302/> (elérés: 2021. november 1.).

⁵² Javaslat „Soós Gábor, a nánási gimnázium patrónusának élete, és munkássága” Települési Értéktárba történő felvételéhez. Online: <http://www.nanaskonyvtar.hu/uploads/035%20soos-gabor.pdf> (elérés: 2021. november 1.).

az ő esetében sem a képviselőség hívta életre, sokkal inkább a polgármestersége (1895–1902), amely egybeesett a település modernizációjával. A sírja mellett a nevét viselő tér és lakótelep található, mellszobrát 2003-ban avatták fel.⁵³ Szintén a nevét viseli a városban működő Éhen Gyula Baráti Kör és Rendszerváltó Egyesület, amely, mint civil szervezet jelentős mértékben felkarolta az egykori polgármester emlékezetét, akit a „Nyugat királynőjének atyjának” is neveznek. Emellett az ÉHKB felel a különböző emlékezeti rítusok lebonyolításáért is.⁵⁴

Hat emlékhellyel Óvári Ferenc rendelkezik, aki Eötvös Károlyhoz hasonlóan a veszprémi kerületet képviselte, így a városban található a sírja és a nevét viselő utca. Az ő emlékezete azonban sokkal inkább kapcsolódik Balatonalmádihoz. Az egykori képviselőt, mint politikust is számontartják, de ami az életpályájából leginkább megmaradt a kollektív emlékezetben, az a Balaton Szövetség megalapítása volt. Balatonalmádiában amellet, hogy utcát és messzelátót neveztek el róla, a város egy mellszobrot is állíttatott neki,⁵⁵ továbbá arcképe megtalálható a balatoni korona 5000-es címletén. Ennek leírása alapján itt inkább a veszprémi munkássága kap nagyobb hangsúlyt. Ő volt ugyanis a Veszprémi Önkéntes Tűzoltó Egyesület első elnöke, később pedig az Országos Tűzoltó Szövetségé.⁵⁶

A napjainkban is ismert politikusokat leszámítva Kovách László rendelkezik egy kerületen belül a legtöbb emlékezeti hellyel. A gyöngyöspatai kerületben megválasztott politikus kultusza egykori lakhelyén Vámosgyörkön alakult ki. A településen két közintézmény, a nevét viselő iskola és az Idősek Otthona (Egykor visontai Kovách-kastély) tekinthető emlékezeti helynek. Emellett a helyi temetőben két sírhellyel is rendelkezik, egy díszsírral, valamint egy családi sírboltot jelölő obeliszkkal. Sírjának pontos helye ugyanis nem ismert. A településen utca viseli nevét, szobrot azonban nem állítottak tiszteletére. Ugyanakkor meg kell említeni a Kedves-követ, valamint a Kedves-kutat melyek ugyancsak Kovách László emlékezeti helyeinek minősülnek, de közvetlenül nem rá, hanem egykori (feltételezett) lovára utalnak, melynek segítségével (és a hozzá kapcsolódó legendákkal) a szabadságharc emléke hívható elő a kollektív emlékezetben. Ennek okán a március 15-i megemlékezések rítusai elsősorban a Kovách László díszsírhoz, családi sírhoz és a Kedves-kőhöz kötődve nyernek helyi színezetet.⁵⁷

⁵³ Éhen Gyula mellszobra, Szombathely. Online: <https://www.kozterkep.hu/14105/ehen-gyula> (elérés: 2021. november 1.).

⁵⁴ Már Éhen-évfordulóból is kettő van. Online: <https://ugytudjuk.hu/cikk/mar-ehen-evfordulobol-is-ketto-van> (elérés: 2021. november 1.).

⁵⁵ Dr. Óvári Ferenc mellszobra, Balatonalmádi. Online: <https://www.kozterkep.hu/34257/dr-ovari-ferenc> (elérés: 2021. november 1.).

⁵⁶ Balatoni korona, címletek. Online: <https://www.balatonikorona.hu/balatoni-korona-cimletek/6-5000-korona> (elérés: 2021. november 1.).

⁵⁷ Nagy Ádám: Visontai Kovách László tevékenysége és emlékezete. In: Várkonyi Péter (Szerk.): *Historia Nostra III*. Eger, 2019. 85 – 116. 103–107.

Összegzés

A fentiekben bemutattam a dualizmus kori vidéki választókerületek képviselőinek kollektív emlékezetét. A példákon keresztül szembeűnő, hogy a politikusi hivatás kevésbé hangsúlyosan jelenik meg az emlékezetben, mint a különböző életpályák egyéb szakaszai. Ennek okai valahol a lokalításban keresendők, hiszen az emlékező közösség számára az lesz a lényeges, hogy kire tud felnézni. Vagyis olyan ideális személyeket alakítanak ki, akik alkalmasak a maradandó értékek megjelenítésére, illetve a példaadásra a következő generációk számára. Ez az egykori politikusokat és tevékenységeiket tekintve lehet akár az összefogás, tudás fontossága, vagy épp a lakóhely szeretete.

A fenti eszmék könnyebben befogadhatók, amennyiben egy-egy jelképben, adott esetben személyben összpontosulnak. Ahogy azt Pierre Nora írásában is hangsúlyozza, az emlékezés fennmaradásához szükség van rítusokra, melyek időnként szakralizálják az emlékhelyet és jelentéssel ruházzák fel.⁵⁸ Ezekben igen gyakran megmutatkoznak a helyi sajátosságok is. A különböző lokális emlékezetek pedig ettől lesznek igazán izgalmasak, hiszen a hangsúly nem feltétlen az egyes személyek életpályáján és annak főbb elemein lesz, hanem akár egy olyan apró momentumon, mely az adott közösségre és annak mindennapi életére kiemelten fontos hatással volt. Lokális szinten tehát nem feltétlenül az a fontos, hogy ki volt ő, hanem az, hogy mit tett az adott közösségért. Ennek okán emlékezhetnek meg egészen rövid ideig mandátumot birtokló képviselőkről, de feledhetnek el olyanokat, akik bár hosszabb ideig képviselték őket, azt mégis eredménytelenül tették. Végső soron tehát nem a képviselőség ténye lesz így fontos, hanem a közösségért végzett munka és annak eredményei.

⁵⁸ Lásd: Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között – Válogatott tanulmányok. Budapest, 2010. 27–32.

„Autonómia vagy anatómia”. A Balkán Bizottság rendezési tervei a Balkán-félszigeten az első világháború idején (1914–1919)*

A 19. század végétől egyre gyakrabban az európai közvélemény látószögébe kerülő Macedónia valójában egy történetileg nehezen lehatárolható területet jelentett. A 20. század fordulóján az európai kortársak általában három oszmán vilajet területével azonosították.¹ A terület etnikai és vallási sokszínűsége és a nyugat-európai szemlélők számára zavarba ejtő átláthatatlansága, az 1878 után területszerzési célokkal fellépő kisállamok propaganda és fegyveres küzdelme, a forradalmi gerilla-csapatok emberrablásai nem meglepő módon a térségre szegezték az európai zszurnalisztika figyelmét, amely egyre gyakrabban emlegetett egy olyan eljövendő balkáni konfliktus kitörését, amelynek európai következményei lesznek, amennyiben a nagyhatalmak nem tesznek valamit.

Az 1902–1903-ban lezajlott macedóniai felkelések és zavargások, különösen a mai macedón nemzeti identitás alapítómítoszáának számító Illés-napi (1903. július 16./augusztus 2.) felkelés hatására a balkáni ügyekben mindig is leginkább érdekelt nagyhatalmak, az Osztrák-Magyar Monarchia és Oroszország a többi nagyhatalom támogatásával egy reformtervezet elfogadását követelte a Portától, amelynek célja a macedóniai vilajetek pacifikálása és a lakosság életkörülményeinek javítását célzó „jó kormányzat” kikényszerítése volt.²

Ilyen körülmények között jött létre Londonban a Balkán Bizottság 1902-ben. A bizottság alapítója Noel Buxton (1869–1948) először 1899-ben látogatott a félszigetre, ahol a Macedóniában tapasztaltak arra sarkallták, hogy komolyabban tanulmányozza a félsziget politikai problémáit és létrehozzon egy olyan szervezetet, amely

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4-SZTE-183 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ James David Bouchier a *The Times* balkáni tudósítójának leírása szerint a kortársak az alábbiakat értették a korszakban Macedónia területe alatt: „[...] általában ezt a nevet Európai Törökország azon részének tulajdonítják, amelyet északról a Kara Dag [ma: Skopska Crna Gora – a szerző] hegylánc és a bolgár határ, keleten a Meszta folyó, délen az Égei-tenger és Görögország határa, és nyugaton az a nem jól meghatározható vonal [határol], amely egybevág a Sar (az antik *Scardus*), a Grammus és a Pindosz hegység láncával [...]”, illetve az említett három oszmán közigazgatási egység területét együttvéve. J.[ames] D.[avid] B.[ouchier]: Macedonia. In: *Encyclopaedia Britannica*. Vol. XVII. Cambridge, 1911. 216.

² Lange–Akhund, Nadine: *The Macedonian Question, 1893–1908. From Western Sources*. Boulder–New York, 1998. 135–145.; A mürzstegei reformok pontjait franciául közli: Gooch, G. P. – Temperley, Harold (Eds.): *Documents on the Origins of the War 1898–1914*. Vol. V.: *The Near East. The Macedonian Problem and the Annexation of Bosnia 1903–1909*. London, 1928. 65–66.

a brit közvélemény és a döntéshozók számára pontos és megbízható információkat szolgáltat az ottani viszonyokról.³ A szervezet tagságát olyan döntően liberális politikusok, társadalmi reformerek, politikai aktivisták, tudósok, újságírók és egyházi emberek alkották, akiket társadalmi pozíciójuk miatt nem hagyhatott figyelmen kívül a brit kormányzat és társadalom.⁴ A Balkán Bizottságban két hagyomány találkozott átmenetileg egymást megtermékenyítően: egyrészt a brit liberalizmus, amely William Ewart Gladstone (1809–1898) fellépése óta a Balkánt egy klasszikusan liberális ügygyé avanszálta, másrészt az az elsősorban a Buxton-család köré fonódó csoport, ami mély vallási meggyőződésből fakadóan kimondottan fogékony volt a társadalmi reform iránt.⁵ Ezek az intellektuális keretek a balkáni keresztények ügye mögé tudták integrálni a különböző irányokból érkező személyeket. A személyes társadalmi presztízstre, politikai kapcsolatokra, és elsősorban szakértelmük hangsúlyozására támaszkodva, a Balkán Bizottság megalakulásától kezdve különböző beadványokkal, publikációkkal és tömegdemonstrációk szervezésével igyekezett formálni a hivatalos brit politika irányát a délkelet-európai ügyekben.⁶

A tanulmányomban a Balkán Bizottság Délkelet-Európára vonatkozó rendezési terveinek ismertetésére teszek kísérletet. Az elemzés középpontjában elsősorban a történeti Macedónia területére vonatkozó javaslatokat fogom bemutatni, amelyek természetesen nem elválaszthatók a tágabb régió kapcsán a korszakban megfogalmazott területi rendezési tervektől. A világháború alatti javaslatok kontextusba helyezése érdekében röviden a tanulmány elején bemutatom, hogy a Bizottság milyen megoldási javaslatokat tett az 1914 előtti időszakban Macedóniát illetően. Ezt követően pedig két nagyobb csoportra osztva tárgyalom a világháború alatt kidolgozott terveket. Az egyik csoportba a nemzetiségi elv és a félsziget belső hatalmi egyensúlyának is figyelmet szentelő felosztási terveket mutatom be, amelyek a háború első szakaszában, a kezdetben semleges Bulgária megnyerését voltak hivatottak elérni. A másik csoportba azokat a terveket soroltam, amelyek inkább az autonómia és a nemzetközi ellenőrzés eszközével hidalták volna át a területek felosztásának problémáját ott, ahol az egymásba fonódó etnikai határok megoldhatatlan problémának tűntek a brit döntéshozók és szakértők számára.

³ Anderson, Mosa: Noel Buxton: A life. London, 1952. 32–33.

⁴ A taglistákon parlamenti képviselők, az anglikán egyház számos püspöke, tudósok, újságírók és a társadalmi reform iránt elkötelezett aktivisták is szerepeltek. Lásd: Noel-Buxton Papers, McGill University Library, Rare Books and Special Collections (a továbbiakban: NBP) MS 951 c.24/2 Balkan Committee 1911–1915, Lista a Balkán Bizottság tagjairól; Turkish Misrule in Macedonia. An English Balkan Committee. Manchester Guardian, 28 July 1903. 5.

⁵ Perkins, James Andrew: British Liberalism and the Balkans, c. 1875–1925. PhD Thesis, Birbeck College. London, 2014. 114–119.

⁶ Michail, Eugene: The British and the Balkans. Forming Images of Foreign Lands, 1900–1950. London–New Delhi, 2013. 29.

„Home Rule” a Balkánon

Az 1903 és 1912 közötti időszakban a Balkán Bizottság tagjai a macedóniai vilajetek valamilyen autonóm politikai egységgé alakítása mellett kardoskodtak. Az orosz–osztrák–magyar műrzstegi program hibáit és elégtelenségeit kritizálva a Bizottság kétféle autonómia elképzeléssel állt elő. Egyrészt az eredeti orosz–osztrák–magyar reformséma által is előirányzott intézkedések mellett – mint például a külföldi csendőrtisztek alkalmazása, az egyesített vilajetek gazdasági ügyeit intéző nemzetközi pénzügyi bizottság megalakítása –, egy 1903-ban megjelent pamfletjükben a török hadsereg teljes kivonását, és egy olyan európai kormányzó kinevezését óhajtották, aki nem a szomszédos államokból származik, és aki korlátozások nélkül bírja a katonai és polgári hatalmat a létrehozandó tartományban.⁷ Ez volt az az elképzelés, amelyet a brit és az európai közvélemény előtt következetesen képviseltek a Bizottság tagjai. Érdekes azonban összevetnünk ezt a Bizottság két tagjának, Henry Noel Brailsford 1906-ban, és Noel Buxton 1907-ben publikált írásaival. Ezekben mindketten az európai nagyhatalmak általi nemzetközi kontroll felállításával hozakodtak elő. Brailsford javaslatában Macedóniát az öt védnöki nagyhatalom által kijelölt Delegátusok Tanácsa kormányozná, amely független mind a szultántól, mind a nagyhatalmak konstantinápolyi képviselőitől. Brailsford a tartományt nem nagyhatalmi szektorokra osztotta, mint ahogy azt a macedóniai reformok a csendőrség újjászervezése és ellenőrzése kapcsán előirányozta, hanem az egyes közigazgatási és kormányzati feladatokat az egyes nagyhatalmakhoz rendelte. Ennek jegyében a Monarchiának kellene a tartomány gazdasági ügyeit intéznie, figyelembe véve „a Bosznia-Hercegovinában elért eredményeiket.”⁸ Oroszországot, mint legfőbb ortodox hatalmat, a vallási ügyek és a közoktatás felügyeletével bízta volna meg, míg Angliát egyiptomi tapasztalatai nyomán a közigazgatás és a bíróságok átszervezésére látta alkalmasnak.⁹ Az Oszmán Birodalomban már így is jelentős pénzügyi befolyással és érdekeltségekkel rendelkező Franciaország természetesen a pénzügyek, míg Olaszország a csendőri és rendőri intézmények reformjára kapott volna felhatalmazást a tervezet alapján.¹⁰ Erre rezonálva, Noel Buxton úgy vélte, hogy a lehetséges forgatókönyvek közül a nemzetközi ellenőrzés jelenti a legjobb esélyt az európai béke fenntartása szempontjából.¹¹ Mint írta „Macedónia ha nem is képez etnográfiai egységet, akkor is földrajzi egység, közepén az egyik legnagyobb természetes kikötővel. Csak is a felülről kije-

⁷ The Macedonian Crisis. The Balkan Committee Presents the Following Summary of the Situation in the Near East. London, 1903. 7.

⁸ Brailsford, H. N.: Macedonia. Its Races and their Future. London, 1906. 325.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Buxton, Noel: Europe and the Turks. London, 1907. 102.

lölt pártatlan és erőteljes uralom védheti meg a kisebbségeket az igazságtalanságtól. Ha az ellenőrzést megfontoltan és a török szuverenitás névleges fenntartásával hozzák létre, mint Egyiptomban, akkor idővel még a törökök is be fogják látni, hogy ez a módszer az egyetlen, ami megmentheti méltóságukat.”¹² Mindkét szerző egy a 19. század folyamán formálódó nemzetközi jogi, illetve diplomáciai gyakorlatot tekintette követendőnek, amit napjainkban humanitárius intervenciónak neveznek.¹³ Már 1903-ban a Bizottság több kiadványában példaként hozott olyan precedenseket, amelyek szerintük zsinórmértékül szolgálhattak volna a macedóniai esetet illetően is – ilyenek voltak például az 1860–1861-es libanoni beavatkozás vagy a krétai felkelésekre válaszul adott különleges önkormányzatiság rendszere.¹⁴ A nemzetközi jogi szemlélet meghatározó szerepére utalhat az a tény is, hogy a Bizottság elnöki székét 1907–1914 között betöltő John Westlake, a 19. század utolsó harmadában professzionizálódó nemzetközi jogtudomány meghatározó alakja volt.¹⁵

Az 1908-as év némileg fordulópontot jelentett a Bizottság tevékenységét tekintve. Noha külső és belső tényezőknek (köztük a Bizottság munkájának) köszönhetően már a hivatalos brit külpolitika is egy határozottabb Macedónia-politika mellett készült elkötelezni magát, a júliusi ifjútörök forradalom átmenetileg lesöpörte az újabb nagyhatalmi beavatkozást az asztalról, sőt sokan komoly reményeket fűztek a felszínen liberális, az 1876-os oszmán alkotmányt helyreállító ifjútörökökhöz.¹⁶ Ezek közé tartozott a Balkán Bizottság is, amely a korábbi álláspontjával ellentétben az új rezsimmel szembeni türelemre és támogatásra szólított fel, amivel az 1908-at megelőző évtizedekben meggyengülő brit befolyás visszaszerzésének a lehetőségét is látták.¹⁷ A pár éve még összetett nagyhatalmi ellenőrzést vizionáló Brailsford egy Buxtonnak írt levelében az új helyzet láttán arra jutott, hogy ha az ifjútörökök egyfajta *Home Rule* keretében nagyobb helyi önkormányzatot adnak a keresztény lakosságnak, akik nincs miért tovább élesen támadniuk az oszmán államot.¹⁸

¹² Uo. 103.

¹³ A koncepcióról lásd: Rodogno, Davide: *Against Massacre. Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815–1914.* Princeton, 2011.

¹⁴ *The Macedonian Crisis*, 6.

¹⁵ Symonds, A. G.: *The Balkan Committee, 1905–1913.* In: *Memories of John Westlake.* London, 1914. 107–115.

¹⁶ NBP MS 951 c.8/2 *Autobiography–Balkan Reform*; NBP MS 951 c.1/14 *Spec. Corr. Brailsford 1909–1922*, Brailsford levele Buxtonnak, [1908.] augusztus 11.; A Balkán Bizottság titkára Arthur Moore úgy számolt be tapasztalatairól, hogy „[...] szinte eláll a lélegzetünk a Törökországban végbement bámulatos átalakulásoktól.” NBP MS 951 c.24/1 *Balkan Committee 1903–1910*, William Arthur Moore levele Arthur Ponsonby-nak, 1908. július 27.

¹⁷ NBP MS 951 c.24/4 *Balkan Committee – Meeting of June 1908.* Buxton memoranduma Sir Edward Greynek, 1908. december.

¹⁸ NBP MS 951 c.1/14 *Spec. Corr. Brailsford 1909–1922*, Brailsford level Buxtonnak, [1908.] augusztus 11.

A kezdeti lelkesedést azonban viszonylag hamar lerombolta az ifjútörökök türelmetlen központosító és egyre inkább nacionalistává váló politikája, amit csak rontott a balkáni államok „minél rosszabb annál jobb” attitűdje Macedóniában.¹⁹ Ez természetesen a Bizottság tagjainak levelezésében és írásaiban is visszatérést eredményezett a korábbi állásponthoz. A londoni *The Times* Balkán-tudósítója, aki a Bizottság informátora is volt, James D. Bouchier már 1909-ben kételyeinek adott hangot az ifjútörök forradalom valódi sikerét illetően. Az elsősorban az 1909 és 1912 között sorozatos albán felkelésekkel szemben alkalmazott kegyetlen megtorló politika, valamint a macedóniai helyzet rosszabbra fordulása arról győzte meg Bouchiert, hogy a macedóniai kérdést csak egy széles körű autonómia és a birodalom decentralizációja vagy az „anatómia”, azaz a szomszédos államok által megkaparintani óhajtott területek felosztása oldhatja meg. Az európai területeken az ifjútörökök kezei közül kicsúszni látszott a gyepplő, amit csupán tetézt a birodalom jemeni tartományában kitört felkelés, illetve a gyarmati ambícióit az utolsó afrikai oszmán tartományok (Tripolitánia és Küreneika) megszerzésével kielégíteni igyekvő Olaszország támadása 1911 szeptemberében.²⁰ A Bizottság egyébként is egyre erősödő kételyeit az ifjútörök Egység és Haladás Bizottság képességeiről a birodalom stabilizálására csak tovább mélyítették a Macedóniából és Albániából a törökök sovíniszta megnyilvánulásairól érkező hírek.²¹

„Anatómia”

1912 tavaszára a Balkán Bizottság és az ifjútörökök közötti viszony jelentősen megromlott, aminek eredményeképpen a Bizottság ismét nyilvánosan a rezsim éles kritizálásába fogott. Az 1910 óta a titkári posztot betöltő Arthur G. Symonds a sajtóban a következőképp fogalmazta meg a Bizottság aggályait az ifjútörökökkel kapcsolatban a közelgő oszmán parlamenti választások előtt: „Albánia, Macedónia, Örményország és Anatólia. Görögök és bolgárok, keresztények és muzulmánok: mindannyiuknak meg van a maga sérelme. Azonban mind összegezhető abban a majdnem általános panaszban, hogy az ifjútörökök kor-

¹⁹ Csaplár-Degovics Krisztián – Demeter Gábor: Társadalmi konfliktusok a Skopjei szandzsák területén. *Világtörténet*, 34. évf. (2012) 3–4. szám. 236.

²⁰ Horváth Krisztián: Dokumentumok az 1911–1912-es olasz–török háborúból. *Documenta Historica* 49. Szeged, 2000. 5–18.

²¹ NBP MS 951 c.1/44 Spec Corr. Edith Durham 1911–1922, Durham levele a Balkán Bizottsághoz, 1911. június 11. „A törökök bosszújukat [Albániában] a templomok megszenteltetésével töltötték ki. A sereg célja úgy tűnik, hogy gyökerestől kiirtsák a katolikusokat a területről. Tavaly Szkutariban ifjútörök tisztek már azzal hengegtek, hogy pár év múlva az összes keresztényt rákényszerítik a ramadán megtartására és boltjaik pénteki zárvatartására. Úgy tűnik betartják a szavukat.”; NBP MS 951 c.24/8 Balkan Letters 1909–1912, Harry H. Lamb levele Buxtonnak, 1912. március 8. A szalonikui főkonzul az „Ileri” macedóniai ifjútörök lap franciára fordított cikkét küldte meg Buxtonnak, aminek a szerzője a macedóniai bolgár lépések ellenszerének a háborút tartotta „egyedülálló lehetőségnek”.

mányzata alatt sem az ország haladása [nem érzékelhető – a szerző], sem egyenlő igazság nem jár a nem a domináns fajhoz tartozóknak. Hogy [az ifjútörökök – a szerző] rengeteg ígéret tettek, de semmit sem teljesítettek. Hogy nincs több szabadság, egyenlőség és testvériség, mint színrelépésük előtt. [És – a szerző], hogy a korrupció, a kegyetlenség és a terror ugyanolyan mindennapos [jelenségek – a szerző], mint Abdulhamid idején.”²² A Bizottság nyilatkozatban ítélte el, hogy az ifjútörök kormánytisztviselők részvételével zajlanak a legkülönbözőbb kihágások a birodalom európai tartományaiban. Ezért figyelmeztetett a Bizottság, „[...] hacsak az adminisztráció reformja nem lesz biztos és gyors, épp az általuk kormányzott emberek békéje és jóléte fogja bizonyítani, hogy Albánia és Macedónia autonómiájának a követelése teljességgel megalapozott.”²³ Ennek elmaradása esetén a Bizottság azt javasolja, hogy a török fennhatóságot – akár erőszakkal is – az európai nagyhatalmak teljeskörű nemzetközi ellenőrzésével kell felváltani.²⁴

Mindeközben az oszmán állam maradék európai területeinek megszerzésére törekvő szomszédos államok a korábbi rivalizálás helyett – az orosz diplomácia hathatós közbenjárása révén – az együttműködés felé mozdultak el.²⁵ 1912. októberében a szövetségre lépett balkáni államok (Szerbia, Bulgária, Görögország és Montenegró) a pattanásig feszült nyári albániai és macedóniai események után hadat üzent az Oszmán Birodalomnak, hogy megszerezzék a maguk részét Európa beteg emberének örökségéből. A háborúról kiadott nyilatkozatában a Balkán Bizottság elsősorban a nagyhatalmak felelősségének tartotta, hogy a helyzet idáig eszkalálódott. Mint írták a „[...] Bizottság – fenntartva azt, hogy a hatalmak kötelessége a Portát a balkáni államok segítségével is reformok bevezetésére kényszeríteni – következetesen törekedett a háború elkerülésére. Körültekintően óvakodott minden olyan megnyilatkozástól, amely arra bátoríthatta volna a [balkáni] államokat, hogy ezen agresszív cselekedetek révén az együttérzésünkre számítsanak. Ugyanakkor újra és újra rámutatott: ha nem tudják a reformokat kierőszakolni, abból elkerülhetetlenül háború következik. Az elmúlt néhány nap eseményei bebizonyították ennek a jóslatnak az igazságát, és kellően igazolták a Bizottság álláspontját.”²⁶

A balkáni szövetségesek az európai közvélemény legnagyobb meglepetésére néhány hét leforgása alatt teljesen legyőzték az oszmánokat, olyannyira,

²² The Balkans Again. The Issue of the General Election in Turkey. Daily News, 8 April 1912. 4.

²³ Manifesto from the Balkan Committee. The Times, 6 April 1912. 3.

²⁴ Uo.

²⁵ A Balkán-szövetség létrejöttéről lásd: Demeter Gábor: Kisállami törekvések és nagyhatalmi érdekek a Balkán-háborúk idején (1912–1913). Budapest, 2007. 83–111.; Hall, Richard C.: The Balkan Wars, 1912–1913. Prelude to the First World War. London–New York, 2000. 9–13.

²⁶ NBP MS 951 c.24/5 Balkan Committee–Misc. I., A Balkán Bizottság memoranduma (1912).

hogy a decemberi fegyverszünet megkötésekor török kézen tulajdonképpen csak Janina, Drinápoly és Szkutari erődje maradt. A Londonban megkezdett béketárgyalások idején – amivel párhuzamosan a nagyhatalmak nagyköveteinek konferenciája is zajlott – a brit liberálisok általában a balkáni államok fegyveres sikereinek hatása alá kerültek. A háború elején megfogalmazott autonómia vagy nemzetközi ellenőrzés álláspontjukhoz képest a Balkán Bizottság is egyértelműen a kisállamok területi terjeszkedése mellett tört lándzsát. Mindazonáltal 1913 januárjára érezhetővé vált a szövetségesek közötti ellentétek kiéleződése, amelyek a megszerzett területek sorsa körül manifesztálódtak. A nagyhatalmak nagykövetei 1912 decemberében a Monarchia és Olaszország nyomására elfogadták egy önálló Albánia létrehozásának gondolatát, ami jelentősen csorbította a szerb tengeri kijáratra vonatkozó ambíciók megvalósítását. Belgrád ennek következtében Macedóniában keresett kárpótlást magának.²⁷ A felmerülő leendő területi vitákat érzékelve a Bizottság nevében Arthur Evans fogalmazott meg egy nyilatkozatot a Londonban tartózkodó balkáni küldötteknek. Ebben a neves régész kiemelte, hogy a háború utáni bármilyen tartós rendezést csakis a szövetség fenntartásával lehetne garantálni, amit egyfajta föderáció kialakításával lehetne megszilárdítani.²⁸ A korábban Albánia iránt nem különösebb figyelmet szentelő Bizottság a nagyhatalmak által elismert államot a leendő Balkán-szövetség tagjaként képzelte el, noha a görögök epiruszi és a szerbek koszovói aspirációit jogosnak ismerték el, sőt utóbbiak számára az adriai kijárat biztosítását is szükségesnek vélték.²⁹

Az első Balkán-háborút lezáró londoni egyezmény (1913. május 30.) aláírásával az Oszmán Birodalom ötvenéves jelenlét után tulajdonképpen kiszorult Európából. Az ún. Enosz–Midia-vonaltól nyugatra minden egykori oszmán terület a balkáni szövetségesek kezére került Albánia kivételével, aminek majdani határait a nagyhatalmak által felállított bizottság volt hivatott kijelölni. Mivel a londoni egyezmény nem rendelkezett a szövetségesek közötti területek sorsa felől,

²⁷ Bouchier egy Buxtonnak írt levelében említi, hogy a Monasztirt (ma Bitola) megszálló szerb csapatok tisztjei nem akarják belátni miért kellene kivonulniuk a városból és a szerb-bolgár szerződést papírhulladéknak tekintik. A levelet idézi: Anderson: Noel Buxton, 56.

²⁸ NBP MS 951 c.24/5 Balkan Committee–Misc. I, Arthur Evans nyilatkozata a Balkán Bizottság gyűlésén, 1913. január 2.

²⁹ Uo.; Albánia kapcsán a világháború alatt a Bizottság első elnöke, James Bryce úgy nyilatkozott, hogy „[...] nem mondok róla semmit, mert nem értem [a viszonyait], sem Olaszország és Görögország vonatkozó követeléseit.” NBP MS 951 c.1/17 Spec. Corr. Lord Bryce 1902–1922, Bryce levele Buxtonnak, 1915. február 7.; Az arisztokrata Aubrey Herbert (1880–1923) a szerbek és a bolgárok által az albán és a macedóniai muszlim lakosságon elkövetett etnikai atrocitások miatt lépett ki a Bizottságból, amiért az szemet hunyt ezen tettek felett és a szövetségesek követeléseinek elfogadásáért lobbizott Londonban. Herbert nem sokkal később létrehozta az Albán Bizottságot (Albanian Committee) az albán érdekek képviselésére. The Balkan Committee. The Times, 11 January 1913. 5.; FitzHerbert, Margaret: The Man Who Was Greenmantle. A Biography of Aubrey Herbert. Oxford, 1985. 111.

várható volt, hogy az azok felosztása körüli kérdések komoly feszültségeket fognak gerjeszteni, aminek már a tavasz folyamán is egyre nyilvánvalóbb jelei voltak. A Balkán Bizottság kiáltványaiban megpróbált a szövetségesekre hatni, hogy bízzák közvetítésre a területi kérdések rendezését, ha nem tudnak megegyezni egymás között.³⁰ Buxton visszaemlékezése szerint a londoni bolgár diplomáciai megbízottat a Képviselőház teraszán próbálta meggyőzni, hogy Bulgária el fog veszíteni minden szimpátiát, ha erőhöz folyamodik, azonban figyelmeztetései nem tudták befolyásolni az események menetét.³¹

A második Balkán-háborúban Bulgáriát térdre kényszerítették korábbi szövetségesei, akikhez csatlakozott a dobrudzsai területeket megkaparintani akaró Románia. A helyzetet az Oszmán Birodalom is kihasználta, hogy visszafoglalja a bolgároktól Drinápoly városát. Az 1913. augusztus 10-én megkötött bukaresti békében rögzítették, hogy Bulgária lemond Románia javára Dél-Dobrudzsáról, valamint jelentős területeket veszített Macedóniában Szerbia és Görögország javára.³² A Balkán-szövetség visszavonhatatlanul szétesett, és ahogy Buxton és a Bizottság látta, a bukaresti békével a balkáni államok elvetették egy következő háború magvait.³³

A sarajevói merényletet követő bő egy hónapon belül Európa nagyhatalmai háborúban találták magukat. Noha mindkét fél a háború gyors és döntő megoldásával számolt, reményeik viszonylag gyorsan szertefoszlottak, ami arra kényszerítette őket, hogy új megoldással álljanak elő a mielőbbi győzelem kivívása érdekében. Ennek részét képezte új szövetségesek megnyerése is, amivel a maguk oldalára billentették volna a mérleget. Bizonyos vezető beosztású brit politikusok és a hadsereg egyes tisztjei úgy gondolták, hogy a háború gyors lezárásának a lehetőségét a Balkánon kell keresniük. A Balkán Bizottság alapítói Noel és Charles Roden Buxton, a brit kormány tagjainak támogatását élvezve, 1914 szeptemberében a félszigetre látogatott, ahol elsősorban Bulgáriának (illetve közvetve a még semleges balkáni államoknak) az antanthoz való csatlakozásának a lehetőségeit volt feladatuk kipuhatolni.³⁴ A félszigeten töltött bő három hónap alatt alkalmuk volt egyeztetni nem csak a bolgárokkal, de felkeresték Bukarestet, és Nišben a szerb fél álláspontját is megismerték. Az 1915 januárjában elkészített belső körben terjesztett összefoglaló jelentésükben Bulgária kulcsfontosságú pozícióját ismertették. Meglátásuk szerint a Balkánon jelenleg több mint egymillió kiképzett katona vesztegel tétlen,

³⁰ M. Venizelos and Arbitration. The Times, 13 June 1913. 5.

³¹ NBP MS 951 c.8/2 Autobiography–Balkan Reform.

³² Hall: The Balkan Wars, 123–125.

³³ Uo.

³⁴ A Buxton-misszióról lásd: Anderson: 61–72.; Despot, Igor: Britanski pokušaji nagovaranja Bugarske na pridruživanje Antanti. In: Herman Kaurić, Vijoleta (Ur.): 1914. – prva godina rata u Trojnoj Kraljevini i Austro-Ugarskoj Monarhiji. Zagreb, 2018. 123–138.

mert Bulgária kiváráó álláspontja mozdulatlanágba kényyszeríti Romániát és Görögországot is, akikkel szemben a bolgároknak területi követeléseik vannak.³⁵ Buxtonék két lehetséges forgatókönyvet tartottak elképzelhetőnek a helyzet feloldására, amelyekhez mindkét esetben az antant erőteljes és egy-séges fellépésére lett volna szükség, mert „[...] észszerűtlen arra várni, hogy balkáni államok maguk rendezik a problémát kölcsönös koncessziók révén.”³⁶ Az egyik megoldást az jelentette, hogy biztosítják Bulgária jóindulatú semlegességét mégpedig az 1912-es szerb–bolgár szerződésben a bolgároknak minimumként garantált területek átadásával, amivel egyidőben elismerik Szerbia jogát Bosznia és Hercegovina megszerzésére, továbbá, hogy lehetővé teszik, hogy Dalmáciában kijusson a tengerre.³⁷ A Balkán Bizottság és a Buxtonok a Bulgáriának átadandó macedóniai terület szláv lakosságát konzekvensen a bolgár állam felé gravitálónak tekintették, amely politikailag, vallásilag és kulturálisan is sokkal inkább kötődik a bolgár nemzetiséghez, mint a szerbhez.³⁸ A másik lehetséges alternatívát az az opció jelentette, hogy Bulgáriát az antantnak sikerül rávennie, hogy részt vegyen a központi hatalmak elleni küzdelemben, megtámadva a háborúba 1914. novemberében belépett Oszmán Birodalmat. A „keleti megoldás” hívei Londonban elsősorban két szempontból tartották fontosnak a régió ezen részét stratégiailag. Egyrészt egy semleges vagy szövetséges Bulgária nem csak éket verhetne a központi hatalmak és oszmán szövetségük összeköttetése közé, de rajta keresztül lehetőség lehetett volna a szorongatott helyzetben lévő Szerbiába utánpótlást szállítani. Ezen felül a Földközi-tenger és a Fekete-tenger közötti kapcsolat biztosítása miatt Konstantinápoly megszerzése az antant alapvető érdekét képezte.³⁹ Egyes brit tisztek szerint Bulgária szárazföldi részvétele elengedhetetlen feltétele lenne egy ilyen sikeres offenzívának.⁴⁰ Ezen célok elérése érdekében Buxtonék szerint további területeket kellett volna Bulgáriának felajánlani.

1915 folyamán így a Buxton-féle kör számára az jelentette az elsődleges kérdést a Balkánon, hogy hogyan lehet úgy átrendezni a félsziget és a tágabb térség politikai térképét, hogy a kívánt balkáni blokk létrejöjjön a központi hatalmak ellen. Komoly nehézséget jelentett, hogy a brit vezetés és más lobbicsoportok különböző, egymással ellentmondó ígéretekkkel nehezítették meg a kérdés lehetséges

³⁵ NBP MS 951 c.28/5 Balkans 1913–1915, Megjegyzések a balkáni államokról (1915. január, bizalmas).

³⁶ Uo.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo.; Buxton ebben az írásában úgy fogalmaz: „Vitatható, hogy a macedóniai bolgár lakosság érzelmei rövid időn belül helyet adnának-e egy másik nemzeti érzületnek. Az utóbbi 15 évben Macedóniában folytatott vizsgálódásaink arról győzték meg minket, hogy ez nem reális. Ez nem a vér vagy a nyelv, hanem politikai és egyházi rokonszenv kérdése.”

³⁹ Fervagner Péter Ákos: A modern Közel-Kelet születése 1914–1924. Szeged, 2021. 237–238.

⁴⁰ Lásd Philip Howell dandártábornok leveleit Buxtonhoz, NBP MS 951 c.28/5 Balkans 1913–1915, 1914. november 10. és NBP MS 951 c.14/6 Balkans, [1915.] szeptember 26.

rendezését. A brit Külügyminisztérium képviselői Bulgáriára már 1914-ben vesztett ügyként tekintettek, ezért nem is helyeselték a Buxtonok Balkánra utazását, amit a brit kabinet egy része viszont támogatott.⁴¹ A Dardanellák elleni offenzíva megindulásával és az Oroszországra nehezedő katonai nyomás következtében az antant Olaszország bevonásával igyekezett új frontot nyitni a központi hatalmak ellen. Az 1915. április 26-án megkötött londoni egyezményrel nem csupán az Osztrák–Magyar Monarchia olaszlakta területeinek megszerzését ismerték el, de zöld utat kaptak az olaszok nagyhatalmi ambíciói a Balkánon és a Földközi-tenger keleti medencéjében is.⁴² A Balkán Bizottság májusi gyűlésén „a vándorló skót” R. W. Seton-Watson tartott előadást a dalmáciai délszláv érdekekről, ami után határozatban fogadták el, hogy reményeik szerint Olaszország tekintettel lesz a délszlávok érdekeire a dalmáciai partvidéken, akiket megillet a terület „[...] a faj, a nyelv, [és – a szerző] a földrajzi és gazdasági érdekek [...]” jogán.⁴³ A három különböző és nehezen egyeztethető álláspont közül a Buxtonék által képviselt Bulgária ügye volt a leghátrányosabb helyzetben. A *Foreign Office* lehetetlennek látta feloldani azt a helyzetet, hogy egyfelől már odáigért olyan területeket, amelyekre a szerbek is aspiráltak, de még kényszerítse is a megtámadott, szövetségesnek elismert Szerbiát további területek átadására a bolgárok megnyerése érdekében. Buxtonék helyzetét az sem könnyítette meg, hogy a „bátor kicsit Szerbia” mögött felsorakozó brit közvélemény – amit ebben a kérdésben a Seton-Watson-kör és a Jugoszláv Bizottság tematizált – szemében is nehezen volt eladható Bulgária nemzeti igényeinek kielégítése, miután a második Balkán-háborúban jelentősen diszkreditálódott a nyugat-európai közvélemény előtt.⁴⁴

A bolgár igények kielégítésének szükségességét Buxtonék elsősorban a háború időtartamának radikális lecsökkentésének a lehetőségével támasztották alá, és csak másodsorban a nemzetiségi elvre való hivatkozással. Megközelítésük logikusnak is tekinthető, hiszen jó eséllyel könnyebben elérhették volna az utóbbit, ha a politikusoknak és a brit közvéleménynek a központi hatalmak feletti győzelemhez hozzásegítő lépésekként mutatják be a balkáni államok közötti kölcsönös területi koncessziók tervét. David Dutton értékelése szerint a Buxton-fivérek és a Bizottság majdnem egy évig elhittették Lloyd George-dzal,

⁴¹ Robbins, Keith: *British Diplomacy and Bulgaria 1914–1915. The Slavonic and East European Review*, Vol. 49. (1971) No. 117. 563.; Buxton kiadatlan önéletrajz vázlatában a Külügyminisztériumot egyenesen diletantizmussal vádolta, és meglátása szerint a szófiai brit diplomáciai megbízott Sir Bax-Ironside szélsőséges szerb szimpátiája lehetetlenítette el a bulgáriai törekvéseit. NBP MS 951 c.8/2 *Autobiography – Balkan Reform*; NBP MS 951 c.25/6 *Balkans–Jan.–Jun. 1915*, Noel Buxton levélfogalmazványa Lord Cecilnek, 1915. június.; NBP MS 951 c.24/9 *Balkan Letters 1913–1914*, Pierce Charles de Lacy O’Mahony levele [Lewis] Harcourtnak, 1914. november 30.

⁴² Galántai József: *Az első világháború*. Budapest, 1980. 267–268.

⁴³ Idézi: Seton-Watson, Hugh and Christopher: *The Making of the New Europe. R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria–Hungary*. Seattle, 1981. 131.

⁴⁴ Lásd: Drapac, Vesna: *Constructing Yugoslavia. A Transnational History*. London, 2010. 59–76.

hogy a megfelelő területi engedmények biztosításával létrejöhet újra egy Romániával kibővített Balkán-szövetség, ami felvehetné a harcot a Monarchiával és az Oszmán Birodalommal.⁴⁵ Dutton véleménye annyiban igazságtalan Buxtonékkal szemben, hogy alapvetően az antant hezitáló és ellentmondásos politikája miatt hiúsult meg a fenti séma, mindamellett, hogy lehetetlen feladatnak tűnt rávenni a balkáni államokat bármilyen valódi engedmény megadására. A Bizottságnak abban viszont kétségtelenül igaza volt, hogy Bulgária megnyerése nélkül lehetetlen volt egy működő balkáni szövetséget létrehozni.

Internacionalizáció és autonómia

A háború alatt Nagy-Britanniában egy szűk értelmiségi kör diskurzust kezdeményezett a harcok lezárulta utáni nemzetközi rend körvonalairól, aminek középpontjában a háborús agresszió, a hatalmi erőegyensúly elve és „a nemzetközi kapcsolatokra jellemző anarchia” helyett egy olyan nemzetközi szervezet állt, amely a megfelelő morális felhatalmazással és elfogulatlansággal felvértezve békés közvetítés útján képes az egyes országok közötti viták elsimítására.⁴⁶ A Balkán Bizottság tagjai közül többen részt vettek a leendő Népszövetség brit elképzeléseinek a kialakításában, ami természetesen nem hagyta érintetlenül a Balkánra vonatkozó elképzeléseiket sem, főként azt, hogy miképpen kellene a félsziget politikai térképét rendezni, hogy az ne váljon ismét az európai békére nézve fenyegető tényezővé.

Henry N. Brailsford „Egy nemzetek ligája” című 1917-ben megjelent munkájában a nemzetiségi kérdés kapcsán amellel érvel, hogy Európa békéje nem biztosítható szimplán a nemzetiségi kérdések rendezésével, ennek a „[...] különböző Ulsterek állnak az útjában.”⁴⁷ Mint írja, a „[...] probléma nem oldható meg pusztán területek anektálásával és újraelosztásával. [...] Ha az álmunk a tartós béke, akkor valahogy meg kell találnunk a módját a nagyhatalmak kibékítésének és lecsillapítani a fajok közötti torzsalkodást.”⁴⁸ Másrészt Brailsford szerint képtelenség úgy rendezni a nemzetiségi kérdést, hogy valahol ne maradjon vagy jöjjön létre egy kisebbség, ráadásul az olyan etnikailag kevert területeken, mint a Balkán, nem lehetséges ezzel összhangban meghúzni a határokat. „Bizonyos fokig minden gondolkodó, legyen bármilyen szenvedélyes nacionalista, aki ténylegesen szembe néz ezzel a nehézséggel, kénytelen lesz egy ponton

⁴⁵ Dutton, David: *The Politics of Diplomacy. Britain and France in the Balkans in the First World War.* London–New York, 1998. 19.

⁴⁶ Kaiga, Sakiko: *Britain and the Intellectual Origins of the League of Nations, 1914–1919.* Cambridge, 2021. 39–65. A brit Népszövetség Társaság (*League of Nations Society*) egyik kezdeményezője James Bryce volt, aki egyúttal a Balkán Bizottság első elnöke is volt.

⁴⁷ Brailsford, Henry Noel: *A League of Nations.* New York, 1917. 112.

⁴⁸ Uo.

az internacionalizmushoz folyamodni. Szükség van valamilyen garancia- és biztosítékrendszerre, aminek segítségével Európa egy nemzetközi szervezete ügyel a kisebbségek jogainak megvédésére. Legyen bármilyen teljes a győzelmünk, legyen bármilyen szabad kezünk Európa térképének újrarajzolásakor [...] akkor is valamilyen Koncerthez vagy Békeligához kell fordulnunk, [...] amely sokkal éberebb és hatékonyabb, mint a múltban [a nagyhatalmi koncert – a szerző] volt.”⁴⁹

Noel Buxton és munkatársai a háború utáni nemzetközi rendről szóló angliai diskurzusra reflektálva fejtették ki nézeteiket a tartós balkáni rendezés kérdéséről. A brit közvélemény és a döntéshozók befolyásolása érdekében megjelentetett kiadványaikban a keleti kérdésben sarokpontnak számító tengerszorosok ügyét, valamint a balkáni és anatóliai tartós rendezésre vonatkozó meglátásaikat fejtették ki. Mindkét esetben a javaslataikban jelen volt a nemzetközi együttműködés gondolata, amelyet elengedhetetlennek tartottak a térség konfliktusainak hosszú távú feloldásában. A Boszporusz és a Dardanellák sorsáról a jogtudós és történész Coleman Phillipsonnal (1875/1878–1958) közösen írt könyvükben a tengerszorosok kérdésének történeti és a nemzetközi jog víziutak és hajózásra vonatkozó alapelveinek az áttekintése mellett sorra vették az európai közírók által felvetett rendezési javaslatokat is.⁵⁰ Konstantinápoly sorsa kapcsán kiemelték, hogy semmiképp nem lehet egyoldalúan, „[...] az összes nemzetek közössége általános érdekeinek [...]” figyelembevétel nélkül eldönteni, amennyiben tartós és kielégítő rendezést akarnak tető alá hozni.⁵¹ Meglátásuk szerint a legjobb megoldásnak a szorosok és közvetlen hátországuk internacionalizációja lenne, aminek a kormányzását egy nemzetközi bizottság felügyelete alá kell helyezni.⁵² Magát az oszmánoktól elcsatolt Konstantinápolyt szabad várossá kell tenni, amit az európai nagyhatalmak és az Amerikai Egyesült Államok közös védnöksége alá kell helyezni.⁵³ Buxtonék ezekkel a kikötésekkel látták elkerülhetőnek, hogy a háború előtti nagyhatalmi rivalizálást a kereskedelmet és békét szolgáló együttműködés váltsa fel, mivel úgy vélték, ha egyetlen állam szerezné meg a kulcsfontosságú várost, akkor a korábbi sémák játszódna le: vagy az adott állam a többiek rovására próbálná meg ellenőrizni a szorosokat és befolyása alá vonni Anatóliát, ha pedig a törökök kezén hagyják, akkor az 1914 előtti „tragikomédia” ismétlődne meg.⁵⁴

Buxtonék a Balkánnal kapcsolatban, már a fegyverszünet aláírása után megjelent könyvükben, a bolgár nemzetiség érdekeinek figyelembevételével

⁴⁹ Uo. 113.

⁵⁰ Phillipson, Coleman – Buxton, Noel: *The Question of the Bosphorus and Dardanelles*. London, 1917.

⁵¹ Uo. 230.

⁵² Uo. 236–237.

⁵³ Uo. 247.

⁵⁴ Uo.

meghozott rendezést tartotta a félsziget stabilitását biztosító megoldásnak. Mivel Nagy-Britannia és az Egyesült Államok hadicéljai között szerepelt a kis nemzetek jogainak védelme, ezért a nyugati hatalmakon múlik, hogy a megkövetendő béke igazságos lesz vagy a háborús szövetségeseiket akarja jutalmazni és ellenfeleiket pedig megbüntetni.⁵⁵ A szerzők ezért ajánlásukban a nemzetiségi elv és az internacionálizálás elvei között egyensúlyozva mutatták be milyen lépésekkel tartják megvalósíthatónak a Balkánon a tartós békét. A területi koncessziók rendszere mellett javaslatukban az is szerepelt, hogy az etnikailag szétszálazhatatlan területeken a Népszövetség felügyelete alatt népszavazással döntsenek a terület hovatartozásáról (elsősorban Macedóniában), és az egyes nemzetiségek „kölcsonös transzmigrációjával”, azaz a szervezett lakosságcsere intézményével vegyék elejét a jövőbeli irredentizmusoknak.⁵⁶ Alternatívaként lehetségesnek tartották a Népszövetség garanciája mellett bizonyos területek autonóm vagy nemzetköziesített státuszának létrehozását is. A dobrudzsai Konstanza, a macedóniai Szaloniki kikötőinek nemzetközi státusza mind azt a célt szolgálja, hogy a balkáni országok kijáratot találjanak gazdaságuk és kereskedelmük számára, függetlenül magukat a közép-európai piactól.

Brailsford szerint törvénytörő a világpolitikában, hogy az elégedetlen államok előbb-utóbb szövetségre lépnek egymással.⁵⁷ A Balkán Bizottság és a brit Nemzetek Szövetsége Társaság elképzeléseiben a világháború lezárását követő területi átrendeződéseknek minél jobban törekednie kell a félsziget etnikai határainak vonalához, mert ezek figyelmen kívül hagyása csak robbanásra váró gócpontokat hagynak örökül maguk után, amelyek ismét bármikor újraterezhetik a félsziget közmondásos instabilitását és bizonyos hatalmak térnyerési kísérleteit, amivel csak az 1914 előtti állapotokhoz jutnának vissza. A békerendszer megalakításánál az igazságosság elvének annál is inkább érvényesülnie kell, mivel ha túlságosan elvágják Bulgáriát az Égei-tengerre való kijutástól, akkor gazdaságilag és előbb-utóbb politikailag is újra az egykori központi hatalmak vonzásába fog sodródni.⁵⁸

⁵⁵ Buxton, Noel – Leese, C. Leonard: *Balkan Problems and European Peace*. New York, 1919. 109.; 113.

⁵⁶ Uo. 113–114.; A területi kérdések központi elemének azokat a területeket tartották, amelyeket különböző fórumokon a háború során is Bulgária jogos követelésének tartottak, úgy mint Dél-Dobrudzsa, valamint az 1912-es szerb–bolgár szerződésben vitatott zónának nyilvánított macedóniai területek.

⁵⁷ Brailsford: *The League of Nations*, 18.

⁵⁸ NBP MS 951 c.24/11 *Balkan Letters 1916–1919*, Buxton levele Lord Crewe-nak, 1919. július 21.

A Balkán Bizottság 1903 és 1919 közötti tevékenységének középpontjában az egykori oszmán macedóniai vilajetek szláv lakosságának a sorsa állt. Az első világháborút megelőző évtizedben a Bizottság humanitárius és politikai fellépése azt a célt szolgálta, hogy az ott élő keresztény lakosság számára elfogadható kormányzatot biztosítsanak az Oszmán Birodalom reformja vagy az európai nagyhatalmak kollektív fellépése által. Elképzeléseikben kitüntetett szerepe volt annak, hogy olyan megoldást találjanak a balkáni térség stabilizálására, ami megóvjá az európai kontinenst egy általános háború veszélyétől. Ebben az időszakban ezt a nemzetközi ellenőrzés, de legalábbis a macedóniai területeknek adandó autonómia megadásával tartották megvalósíthatónak. Az 1912–1913-as Balkán-háborúk kész tények elé állították a Bizottságot, amikor is a menthetetlennek tűnő oszmán államot a szövetségbe tömörült balkáni államok kiszorították megmaradt európai területeiről. A szövetségesek által megszerzett területek körüli viták azonban szétfeszítették a rövid életű balkáni együttműködést.

Az első világháború kitörésével bizonyos brit politikai és katonai körökben felértékelődött a Balkán szerepe a háború mihamarabbi befejezése szempontjából. Az ekkor megfogalmazott rendezési tervek azt a célt szolgálták, hogy Bulgária jogosnak ítélt követeléseit elismerje az antant cserébe a bolgár háborús részvételért. Miután a tárgyalások zátonyra futása és az általános hadi helyzet miatt Bulgária 1915 októberében a központi hatalmak oldalán lépett be a háborúba, a Noel Buxton köré szerveződő Bizottság elképzeléseiben a félsziget tartós békéjét elhozó rendezés került előtérbe. A háború utáni nemzetközi rend kialakításáról szóló brit diskurzusra reflektáló javaslataikban a Bizottság a félsziget stabilitása és az európai tartós béke érdekében a nemzetiségi elv és az internacionalizálás lehető legteljesebb alkalmazásáért szálltak síkra, hogy a kialakított békerendezés ne válhasson egy újabb konfliktus kiindulópontjává, azonban érdemben nem tudták érvényesíteni elképzeléseiket az 1919-es versailles-i békekonferenciákon.

TURNÁR ERIK

*A német–szovjet kapcsolatok kérdése a szovjet források tükrében 1918–1921**

A mindenkori német(porosz)–oroszosz kapcsolatok a 18. század második fele óta alapjaiban határozzák meg a kelet-európai viszonyokat. A két világháború közötti időszak fontos tényezője volt a német–szovjet együttműködés. Berlin és Moszkva kapcsolata az 1922-es rapallói egyezményrel vált nemzetközileg is ismert tényezővé, de ennek megszületése visszanyúlt egészen az első világháború végéig, és a két állam kapcsolata az 1918-as breszt-litovszki békeszerződéssel vette kezdetét. Az 1918-as német–szovjet kapcsolatokról született már átfogó, alpműnek számító monográfia¹, de az 1918 és 1922 közötti évekről nem készült hasonló munka. Ennek fő okát abban találjuk, hogy a jelzett időszak – különösen az 1918 és 1921 közötti évek – a német és szovjet külpolitika történetében az útkeresés időszakának tekinthető.

A német külpolitika felől több rész kérdésben is születettek eredmények.² A téma szovjet oldalról történő megközelítésére jelentősen kisebb mértékben került sor, elsősorban a sokáig elérhetetlen szovjet források miatt.³ Ugyanakkor

---

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Wien–München, 1966.

² Baumgart, Winfried: *Deutsche Ostpolitik 1918–1926*. In: Fischer, Alexander – Schwabe, Klaus – Moltmann, Günther (Hrsg.): *Russland, Deutschland, Amerika: Festschrift für Fritz T. Epstein zum 80. Geburtstag*. Wiesbaden, 1978.; Cameron, J. David: *To Transform the Revolution into an Evolution: Underlying Assumptions of German Foreign Policy toward Soviet Russia 1919–1927*. *Journal of Contemporary History*, Vol. 40. (2005) No. 1. 7–24.; Hallgarten, George W. F.: *General Hans von Seeckt and Russia 1920–1922*. *The Journal of Modern History*, Vol. 21. (1949) No. 1. 28–34.; Joeres, Niels: *Der Architekt von Rapallo: Deutsche Diplomatie Ago von Moltke im Kaiserreich und in der frühen Weimarer Republik*. Dissertation. S. l., 2006.; Linke, Horst G.: *Deutsch–sowjetische Beziehungen bis Rapallo*. Köln, 1972.; Linke, Horst G.: *Der Weg nach Rapallo: Strategie und Taktik der deutschen und sowjetischen Außenpolitik*. *Historische Zeitschrift*, Bd. 264. (1997) No. 1. 55–109.; Smith, Arthur L.: *The German General Staff and Russia, 1919–1926*. *Soviet Studies*, Vol. 8. (1956) No. 2. 125–133.; Wagner, Gerhard: *Deutschland und der polnisch–sowjetische Krieg 1920*. Wiesbaden, 1979.

³ Cernoperov, Vasilij L.: *Viktor Kopp und die Anfänge der sowjetisch–deutschen Beziehungen 1919 bis 1921*. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 60. Jahrgang (2012) No. 4. 529–554.; Черноперов, В. Л.: *Дипломатическая деятельность В. Л. Коппа в Германии в 1918–1921 гг.* Иваново, 2000.; Горлов, С. А.: *Совершенно секретно. Альянс Москва–Берлин 1920–1933 гг.* Москва, 2002.; Нежинский, А. Н.: *В интересах народа или вопреки им? Советская международная политика в 1917–1933 гг.* Москва, 2004.; Случ, С. З.: *Германо–советские отношения в 1918–1941 годах. Мотивы и последствия внешнеполитических решений*. *Славяноведение*, Том 31. (1996) № 6. 101–113.; Жигалов, Б. С.: *Германия и СССР: Экономические и политические отношения (март 1918 – июнь 1941 гг.)*. Томск, 2013.

az oroszországi levéltári dokumentumok mellett nagy mennyiségben állnak a kutató rendelkezésére olyan iratok, melyek forrásgyűjteményekben kiadásra kerültek. 1991 óta több ilyen kiadvány jelent meg, de jelentős számban vannak olyan gyűjtemények is, melyek még a Szovjetunióban kerültek kiadásra. Utóbbiak esetében természetesen szem előtt kell tartani, hogy a kiadott – különösen a polgárháború idejében publikált – dokumentumok összeválogatásánál politikai szempontok is érvényesültek, és a kiadványnak illeszkednie kellett a hivatalos narratívába. Ennek ellenére, kellő forráskritika és megfelelő kontrollforrás használata mellett⁴ nagyon fontos információk nyerhetők ki a dokumentumokból.

Jelen kutatás célja az 1918. november 11-i német fegyverletétel és az 1921. március 18-i rigai békeszerződés közötti német–szovjet kapcsolatok dinamikájának bemutatása és a megadott időintervallumon belüli szakaszokra bontása. A kiválasztott dátumok közötti időszakban mindkét fél igyekezett saját befolyása alá vonni a kelet-európai térséget, akár katonai erő alkalmazásával is (német balti intervenció, szovjet hadjáratok az új kelet-európai államok ellen), így a jelzett évek vizsgálata betekintést nyújt Berlin és Moszkva diplomáciai útkeresésébe és egymásra találásukra. A kapcsolatok jellegének vizsgálata során három, egymástól eltérő szakaszt sikerült megkülönböztetni: 1) 1918. november – 1919. január, 2) 1919. február – 1919. december, 3) 1920. január – 1921. március.

Az első szakasz

1918-ban a német–szovjet kapcsolatok sarokköve a breszt-litovszki békeszerződés volt. Még annak felmondását megelőzően, II. Vilmos lemondását és a német császárság megszűnését követő események a szovjet vezetők szemében felcsillantották egy németországi kommunista hatalomátvétel lehetőségét. 1918. október 13-án Adolf Joffe, a szovjet kormány berlini megbízottja Leninnek írt levelében óva intett az elhamarkodott lépésektől, mivel szerinte messze nem volt meg a hatalomátvételhez szükséges forradalmi hangulat és a német kommunisták sem voltak elég erősek és befolyásosak. Joffe a Lenin által meghaladottnak vélt diplomáciai kapcsolatot továbbra is fontosnak tartotta. Lenin 18-i válaszában egyetértett Jofféval, de leszögezte, hogy a diplomáciának már messze nincs akkora jelentősége, mint korábban.⁵

A hivatalos diplomáciai kapcsolatok megszakadását követően a felek kölcsönösen internálták egymás diplomáciai képviselőit (Berlinben kommunista agitáció vádja miatt került sor a letartóztatásra). A német kormány 1918. november

⁴ Ebben az esetben német források.

⁵ Brief Adolf Ioffes an Lenin über die bevorstehende deutsche Revolution, die Schwäche der Linken und das deutsch–russische Verhältnis in der Bürgerkriegszeit, 13. Oktober 1918. In: Weber, Hermann – Drabkin, Jakob – Bayerlein, Bernhard H. (Hrsg.): Deutschland, Russland, Komintern. II. Dokumente (1918–1943). Berlin, 2015. 55–62.

13-án kérte Csicserin külügyi népbiztostól a foglyok elengedését.⁶ Másnap Csicserin táviratban értesítette Hugo Haasét, a német Népmegbízottak Tanácsának tagját, hogy a német konzulok épségét semmi sem fenyegeti, de ellenforradalmi akciótól tartva szükséges a fogva tartásuk.⁷

November 16-án Csicserin rádióüzenetben értesítette a németországi munkás és katonatanácsokat, hogy a szovjet kormány nem hátráltatja, sőt mindent megtesz a német konzulok mielőbbi hazatéréséért.⁸ Ez szöges ellentétben áll Csicserin 14-i üzenetével, de még a november 17-i távirattal is, amelyben azt írta, hogy ellenforradalmi tevékenységek miatt bőven lenne ok a konzulok elszámoltatására.⁹ Ez jellemző Csicserin 1918–1919-es kommunikációjára. A német kormányval folytatott üzenetváltások mellett a német munkástanácsok felé intézett propagandisztikus üzenetek a szovjetekkel szembeni német szimpátia erősítését célozták, annak érdekében, hogy a német kommunisták ügyét segítsék.

November 18-án a német konzulokat Petrográdból Moszkvába szállították, de a konzulátus irattára és pénze helyben maradt, és az eseményről jelentést író Rey hadnagy szerint félő volt annak elkobzása.¹⁰ November 20-án a konzulok és személyzetük elhagyta Moszkvát¹¹, majd november 23-án sor került a német és a szovjet diplomaták kicserélésére.¹²

Az internált diplomaták mellett fontos konfliktusforrás volt a német csapatok kelet-európai jelenléte, mely Csicserin üzeneteiben gyakran feltűnt. A német munkástanácsokhoz intézett üzenetekben Csicserin hangsúlyozta a megszállt területek kiürítésének fontosságát. November 14-én két üzenetben is kiemelte a német hadsereg kivonásának fontosságát.¹³ A német csapatok jelenléte lassította a szovjetek előre-

⁶ Die Vorsitzenden des Rats der Volksbeauftragten Ebert und Haase an das sowjetrussische Volkskommissariat des Auswärtigen, 13. November 1918. In: Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des Auswärtigen Amtes. Serie A: 1918–1925. Band I. 9. November 1918 bis 5. Mai 1919. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen, 1982. 16–17. (a továbbiakban: ADAP I.)

⁷ Телеграмма Народного Комиссара Иностранных Дел члену Совета Народных Уполномоченных Германии Гаазе, 14 ноября 1918 г. In: Документы внешней политики СССР Том первый. 7 ноября 1917 г. – декабря 1918 г. Москва, 1959. 569. (a továbbiakban: ДВП I.)

⁸ Радиограмма Народного Комиссара Иностранных Дел Исполкому Совета Рабочих и Солдат Германии, 16 ноября 1918 г. In: Уо. 570.

⁹ Телеграмма Народного Комиссариата Иностранных Дел члену Совета Народных Уполномоченных Гаазе и Министерству Иностранных Дел Германии, 17 ноября 1918 г. In: Уо. 572–573.

¹⁰ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban: PA AA) RZ 201/010937. 8.

¹¹ Сообщение Народного Комиссариата Иностранных Дел по поводу отъезда из РСФСР бывших германских генеральных консулов и членов германских комиссий, 21 ноября 1918 г. In: ДВП I. 573–574.

¹² Baumgart: Deutsche Ostpolitik 1918, 365.

¹³ Радиограмма Народного Комиссара Иностранных Дел Чичерина Советам Рабочих и Солдат Кляя, Мюнхена и другим Советам Рабочих и Солдат Германии, 14 ноября 1918 г. In: ДВП I. 567–568.; Обращение Народного Комиссара Иностранных Дел ко всем Советам Рабочих и Солдат Германии, 14 ноября 1918 г. In: Уо. 568.

nyomulását, ami a polgárháborúban a fehéreknek kedvezett. A szovjet fél igyekezett saját céljaira felhasználni a helyzetet. Csicserin már november 23-án szembesítette az „ellenforradalmi” tiszteket a német katonákkal, így igyekezve szimpátiát kelteni a német katonákban, valamint ideológiai okot találni a német csapatok kivonására.¹⁴ November 27-én Csicserin közölte, hogy a szovjet csapatok parancsba kapták, hogy kerüljenek minden konfliktust a németekkel és a szovjetek is hasonló intézkedést várnak.¹⁵ A német kormányhoz intézett üzenetekből kiderül, hogy a német csapatok visszavonulása a megszállt területek gazdasági kisöprésével járt együtt. Csicserin már november 27-én követelte a német kormánytól, hogy vessen véget az orosz vasúti gördülőállomány katonák által történő elvételének.¹⁶

November 30-án Csicserin rádióüzenetben arról értesítette a németországi munkástanácsokat, hogy a visszavonuló német csapatok „békés orosz tüntetőkre” lőnek, tönkreteszik a vasútvonalakat és magukkal viszik az orosz állami tulajdont.¹⁷ December 1-jén a német külügyminisztérium rádióüzenetben közölte, hogy tiltakozik a szovjetek balti és ukrainai támadásai ellen, mivel azok veszélyeztetik a német csapatok evakuálását, erre reagálva másnap Csicserin elutasította a vádat.¹⁸ A külügyi népbiztos még aznap elküldte a német kormánynak a november 30-án megfogalmazott sérelmeket.¹⁹ A német külügy december 4-i válaszában elutasította a felsorolt vádakat. Kijelentette, hogy a visszavonuló csapatok kizárólag német tulajdont, illetve – a breszt-litovszki békében megállapított – hadizsákmányt szállítják el. December 6-án Csicserin elutasította a hadizsákmány elvét, mivel a breszt-litovszki szerződés érvényét veszítette, továbbá elutasította a szovjet csapatok mozgásának leállítását, azzal az indokkal, hogy a fehérek elleni hadműveleteknek folytatódniuk kellett.²⁰ Berlin válasza kapóra jött Csicserinnek, mert az segítette alátámasztani azt a szovjet narratívát, hogy az új német kormány továbbra is imperialista és a német munkásoknak meg kell döntenie. A kormányellenes propaganda részeként még december 6-án beszámolt a munkástanácsoknak Solf üzenetéről.²¹

¹⁴ Радиограмма Народного Комиссариата Иностранных Дел Исполкому Берлинского Совета Рабочих и Солдат, 23 ноября 1918 г. In: Уо. 575–576.

¹⁵ Радиограмма Народного комиссара иностранных дел Германии, 27 ноября 1918 г. In: Уо. 479.

¹⁶ Нота Народного Комиссара Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии, 27 ноября 1918 г. In: Уо. 581.

¹⁷ Радиограмма Народного Комиссара Иностранных Дел Исполкому Берлинского Совета Рабочих и Солдат, 30 ноября 1918 г. In: Уо. 589.

¹⁸ Радиограмма Народного Комиссара Иностранных Дел Исполкому Берлинского Совета Рабочих и Солдат, всем Советам Рабочих и Солдат Германии, 2 декабря 1918 г. In: Уо. 597–598.

¹⁹ Нота Народного Комиссара Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии, 2 декабря 1918 г. In: Уо. 595–596.

²⁰ Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел Статс-Секретарю Министерства Иностранных Дел Германии Зольфу, 6 декабря 1918 г. In: Уо. 600–601.

²¹ Радиограмма Комиссариата Иностранных Дел Исполкому Берлинского Совета Рабочих и Солдат, всем Советам Рабочих и Солдат Германии, 6 декабря 1918 г. In: Уо. 601.

A német csapatok általi zsákmányszerzés folytatódása ellen december 10-én Csicserin újabb üzenetben tiltakozott.²² December 16-án pedig kifejtette véleményét, mely szerint a megszállt területeken a német tisztek aktívan támogatják a fehéreket, akik ellen a Vörös Hadsereg minden eszközzel küzdeni fog. Az üzenet érdekessége, hogy a német külügynek és a német munkástanácsoknak is címezték, ami remek példája a szovjet kettős diplomáciának. A szovjet kormány el szeretne volna érni a német kormánynál, hogy a szovjet előretörést semmi se akadályozza, de ebben a munkástanácsokat is eszköznek tekintette. A szovjet vezetés azt remélte, hogy olyan nyomást tudtak kifejteni, ami egy általános kommunista hatalomátvételbe torkolhat. Ez a fajta szovjet kommunikáció jellemző az 1918 decembere és 1919 januárja közötti időszakra.²³

A német és szovjet csapatok közötti konfliktus miatt december 16-án Csicserin újabb jegyzékkel fordult a német külügyminisztériumhoz, melyben felszólalt a németek által folytatott fosztogatások, valamint a vasúti hidak felrobbantása ellen.²⁴ A német fél december 17-i válaszában azt írta, hogy a német és szovjet csapatok közötti összecsapásokért a szovjet felet terheli felelősség, mivel – szemben a megállapodással – a Vörös Hadsereg még azelőtt vonult be a területre, hogy a német evakuáció végbe ment volna, és ezért kellett a hidakat is felrobbantani. Csicserin 18-án rágalomnak nevezte a német választ, szerinte a harcok a német hadsereg ellenforradalmi elemei és az általuk a fehéreknek nyújtott támogatás eredménye.²⁵

1918. december 21-én a német külügyminisztériumnak és a német munkástanácsoknak szóló üzenetben Csicserin újból kifejtette álláspontját a német–szovjet konfliktusról, valamint említést tett arról, hogy a kijevi német katonatanács támogatásáról biztosította a Szimon Petljura vezette ukrán kormányt. Utóbbihoz hozzátette, hogy az ilyen cselekedetek a vasútvonalak elpusztításához vezetnek, ami jelentősen lassítaná a német csapatkivonást – Csicserin egyértelmű fenyegetést tett.²⁶ December 23-i üzenetében Csicserin kijelentette, hogy a december 19-i, Gomelben történt incidens miatt a továbbiakban a szovjet csapatok nem lesznek tekintettel a németekre és nem garantálják a biztonságukat.²⁷ Az üzenet elsősorban a munkástanácsoknak szólt, mivel a további összecsapások felelősségét a szovjetek át tudták hárítani a német kormányra.

²² Нота Народного Комиссара Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии, 10 декабря 1918 г. In: Уо. 604–605.

²³ Радиограмма Народного Комиссара Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии, Исполкому Берлинского Совета Рабочих и Солдат, всем Советам Рабочих и Солдат Германии, 16 декабря 1918 г. In: Уо. 611.

²⁴ Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии, 16 декабря 1918 г. In: Уо. 611–612.

²⁵ Нота Народного Комиссара Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии, 18 декабря 1918 г. In: Уо. 618–620.

²⁶ Радиограмма Народного Комиссара Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел, всем Советам Рабочих и Солдат Германии, 21 декабря 1918 г. In: Уо. 620–621.

²⁷ Радиограмма Народного Комиссара Иностранных Дел Министерств Иностранных Дел Германии, Исполкому Берлинского Совета Рабочих и Солдат, всем Советам Рабочих и

A szovjet csapatok balti térszerzésével egy időben a szovjet vezetés kormányokat hozott létre, melyeket a balti államok vezetőinek ismertek el. Habár ezeket a szovjetek függetlennek nevezték, végig Moszkvából irányították őket. 1918. december 28-án a lett szovjet kormány rádióüzenetben közölte, hogy foglyul ejtettek több német katonát és elítélte a németek fehéreknek nyújtott támogatását.²⁸ 1919. január 1-jén a litván szovjet kormány tiltakozott a német csapatok litvániai jelenléte, valamint az általuk folytatott fosztogatások és a fehéreknek nyújtott támogatás ellen.²⁹

A német és szovjet csapatok között Kijev közelében is konfliktus tört ki 1919 januárjában. A kialakult helyzetért a német parancsnokság január 8-án a szovjetek fegyelmezetlenségét tette felelőssé és követelte, hogy a szovjet vezetés tartson rendet a katonák között. Csicserin 10-én elutasította a feltételezést és továbbra is a német tiszteket vádolta.³⁰ Január 16-án Csicserin panaszt emelt, hogy a visszavonuló német csapatok Baranovicsi térségében az összes hidat felrobbantották, mivel nem bíznak a szovjetekben. Csicserin az üzenetben kifejtette, hogy a szovjeteknek muszáj szorosán követni a németeket a fehérekkel szemben, és minden incidenst a németek fehéreknek nyújtott támogatásaként fognak értelmezni.³¹

A német megszálló hadseregből fakadó konfliktus 1919 januárjában, a csapatok kivonásával megszűnt, de a németországi orosz hadifoglyok kérdése továbbra is problémás maradt. A német fél tartott a hadifoglyok között végzett szovjet propagandatevékenységtől, ezért szigorúan ellenőrizték a hadifoglyokkal foglalkozó szervezeteket. December 23-án a német kormány azzal vádolta az orosz vöröskezeszt, hogy visszaél a szervezet jelével és politikai propagandát folytat. Az Oroszországi Vöröskezeszt pár nappal később rágalomnak nevezte a vádakát.³² Az orosz fél válaszában kitért az orosz hadifoglyok rossz egészségi állapotára, amit Csicserin már korábban is kifogásolt.³³ 1919. január 27-én az orosz vöröskezeszt újból tiltakozását fejezte ki, mivel 25-én

---

Солдат Германии, 23 декабря 1918 г. In: Уо. 623–624.

²⁸ Радиограмма Советского Правительства Латвии Германскому Министерству Иностранных Дел, Исполкому Берлинского Совета Рабочих и Солдат, 18 декабря 1918 г. In: Уо. 635–636.

²⁹ Радиограмма Временного Революционного Рабоче-Крестьянского Правительства Литвы Правительству, Центральному Исполнительному Комитету Рабочих и Солдатских Советов, всем Рабочим и Солдатским Советам Германии, 1 января 1919 г. В: Документы внешней политики СССР Том второй. 1 января 1919 г. - 30 июня 1920 г. Москва, 1958. 8–10. (a továbbiakban: ДВП II.)

³⁰ Радиограмма Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии, Центральному Совету Берлина, Всем Советам Германии, 10 января 1919 г. In: Уо. 20–22.

³¹ Радиограмма Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел и всем Советам Германии, 16 января 1919 г. In: Уо. 32–33.

³² Радиограмма Центрального Комитета Российского Красного Креста Министерству Иностранных Дел, ЦИК Советов Рабочих и Солдат, всем Советам Рабочих и Солдат Германии, Германскому Красному Кресту, 26 декабря 1918 г. In: ДВП I. 634–635.

³³ Радиограмма Народного Комиссариата Иностранных Дел Министерству Иностранных Дел Германии, Исполкому Берлинского Совета Рабочих и Солдат, всем Советам Рабочих и Солдат Германии, 25 декабря 1918 г. In: Уо. 631.

a németországi naueni rádió közlése szerint az orosz hadifoglyokat azért kellett Németországban tartani, hogy megvédjék őket az éhezéstől és a bolsevizmustól.³⁴

Az orosz hadifoglyok ügye szorosan összefüggött a német–szovjet kapcsolatok alapvető kérdésével: Németország bolsevizálásával. Habár Csicserin 1918 novemberétől folyamatosan ösztönözte a német vezetést a hivatalos kapcsolatok helyreállítására – mely elől a német fél elzárkózott –, a németországi kommunista fordulat mindvégig a szovjet külpolitika fő célkitűzése volt, melynek eléréséhez azonban szükség volt egy megfelelően felkészült német kommunista pártra. Németország Kommunista Pártjának (KPD) fejlesztésében többek között Karl Radek is tevékenyen részt vett. 1919. január 9-én Radek figyelmeztette a KPD vezetését, hogy még semmiképpen se robbantsanak ki felkelést, mivel a párt súlytalan, nincsen semmilyen tömegbázisa.³⁵ A sikertelen és fegyverrel levert Spartacus felkelést követően Radek beszámolt a szovjet vezetésnek a KPD helyzetéről. Habár szerinte a körülmények javulófélben voltak, szükségesnek tartotta, hogy a szovjetek közvetlenül részt vegyenek a párt szervezésében, mivel szerinte az amúgy is működésképtelen KPD-vezetés Karl Liebknecht és Rosa Luxemburg kivégzését követően még súlyosabb válságba került.³⁶

A második szakasz

A januári Spartacus felkelés jelentette a német–szovjet kommunikáció első szakaszának végét, de nem önmagában az esemény. A felkelést követően a német kormány sokkal gyanakvóbbá vált a szovjeteket illetően.³⁷ A levert felkelés a szovjetek számára is kijózanítóan hatott. Nagyon fontos változás volt még, hogy 1919 februárjától Németország aktívan részt vett a szovjetellenes harcokban a Baltikumban és több hónapig a szovjetellenes erők ökleként szolgált. Ezen tényezők hatására a szovjet üzenetek száma drasztikusan lecsökkent a korábbi hónapokhoz képest.

A németek szovjetekkel szembeni gyanakvásának növekedését jelzi, hogy az 1919. január 15–16-i éjszakán (pár nappal a Spartacus felkelést követően) fegyveresek törtek be a berlini orosz Hadifogoly Irodába, letartóztatták a jelenlévő alkalmazottat és feldúlták az irodát. Csicserin – ismeretlen okokból - csak január 31-én reagált a történetekre és egy jegyzékben elítélte az eseményt és kártérítést követelt a szovjet állam részére.³⁸

³⁴ Радиограмма Центрального Комитета Российской Общества Красного Креста Министерству Иностранных Дел Германии, Центральному Совету Берлина, всем Советам Германии, 27 января 1919 г. In: ДВП II. 49.

³⁵ Brief Karl Radeks an die KPD Zentrale zum Verzicht auf den Januaraufstand 1919, 9. 1. 1919. In: Deutschland, Russland, Komintern, 67–69.

³⁶ Brief Karl Radeks an Lenin, Čičerin und Sverdlov über die Lage in Deutschland nach den Januarkämpfen, 24. 1. 1919. In: Uo. 71–77.

³⁷ Aufzeichnung des Konsuls Zitelmann, 31. 1. 1919. In: ADAP I. 218–220.

³⁸ Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии, 31 января 1919 г. In: ДВП II. 55–56.

1919. február 14-én a naueni rádió adása közölte, hogy Radeket letartóztatták (február 12-én) és olyan dokumentumokat találtak nála, melyek szerint a szovjetek a kommunista felkeléssel egy időben támadást terveztek Németország ellen. Ezt a felvetést válaszában Csicserin mereven elutasította.³⁹ Tekintve, hogy éppen Radek igyekezett lebeszélni a KPD vezetését a felkelés kirobbantásáról, valószínűsíthető, hogy koholt vádakról van szó, különösen, hogy a német források alapján a Radek elleni vizsgálat kevés eredménnyel járt.⁴⁰

Habár 1919 februárjától jelentősen csökkent a közvetlen üzenetek száma a Külügyi Népbiztosság részéről, a lett szovjet kormány ideiglenesen átvette a kommunikációs csatorna szerepét. Már február 26-án tiltakoztak a Vashadosztály (Eiserne Division – a német 8. hadsereg Baltikumban maradt tagjaiból létrehozott Freikorps alakulat) támadásai és a fehérek támogatása ellen.⁴¹ 1919. március 15-i üzenetében a lett szovjet kormány már az újonnan, a balti német intervenció részeként Lettországba küldött német önkéntesek ellen tiltakozott.⁴² A lett kommunisták német kormányhoz intézett, március 26-i jegyzékéből kiderül, hogy a német csapatok mérges gázt is bevetettek a szovjet csapatok ellen (ami érthető, mivel az első világháború alatt a keleti front rigai szakaszán a németek előszeretettel használtak tűzérségi gázgránátokat, így valószínűsíthető, hogy a területen állomásozó német egységeknél még maradt ilyen lőszer).⁴³ A lett szovjet kormány német félhez intézett üzenete 1919. május 18-án íródott, amelyben mereven elutasítják a németek azon javaslatát, hogy egy Rigába küldött hajón kimenekítsék a németek és a németek védelme alatt állókat (a német intervenciók erői május 23-án foglalták el Rigát).⁴⁴

A német kormányhoz intézett szovjet üzenetek elmaradása mellett a német kommunista párttal is ritkán érintkezett a szovjet vezetés, elsősorban a januári felkelést követő megtorlások és megfigyelések miatt, de már nem sokkal az eseményeket követően világos volt, hogy a KPD nem képes szovjet anyagi segítség nélkül működni.⁴⁵ Joffe március 5-én számolt be Leninnek a Bajor Tanácsköztár-

³⁹ Радиограмма Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии, Центральному Совету Берлина, всем Рабочим и Солдатским Советам Германии, 15 марта 1919 г. In: Уо. 71–73.

⁴⁰ Aufzeichnung des Unterstaatssekretärs im Auswärtigen Amt Freiherr Langwerth von Simmern, 24. 2. 1919. In: ADAP I. 152–153.

⁴¹ Радиограмма Советского Правительства Латвии Правительству, Рабочим и Солдатским Советам Германии, 26 марта 1919 г. In: ДВП II. 83.

⁴² Радиограмма Советского Правительства Латвии Правительству и трудовому народу Германии, 15 марта 1919 г. In: Уо. 97.

⁴³ Нота Советского Правительства Латвии Правительству Германии, 26 марта 1919 г. In: Уо. 107.

⁴⁴ Нота Правительства Советской Латвии Правительству Германии, 18 мая 1919 г. In: Уо. 166–167.

⁴⁵ Brief von Leo Jogiches (Ps. „Tyszka“) an Lenin über die Lage der KPD nach der Ermordung Rosa Luxemburgs und Karl Liebknechts, 4. 2. 1919. In: Deutschland, Russland, Komintern, 77–80.

saságról, ami alapján a német kommunisták továbbra is nagyon szervezetlenek voltak.⁴⁶ A Bajor Tanácsköztársaság leverését követően Eduard Alexander (KPD alapító tag) május 6-án megüzente a vezető németországi szovjet összekötőnek, hogy a véres eseményt propagandacélokra fel tudják használni.⁴⁷ Az üzenetek gyakorisága és tartalma azt mutatja, hogy a szovjet vezetés szkeptikus volt egy sikeres, közeli kommunista hatalomátvételt illetően Németországban. Egy 1919. június 2-án, Berlinben készült jelentésből tudjuk, hogy a német vezetés tudott a KPD és a szovjetek közötti kapcsolatról, és továbbra is úgy tartotta, hogy a szovjet vezetés érdekelt a Spartacus Szövetség támogatásában.⁴⁸

A közvetlen német–szovjet üzenetváltások 1919 augusztusától tértek vissza, melyek középpontjában egy jelentős konfliktus állt: a németországi orosz hadifoglyoknak a fehér alakulatokba történő toborzása. A balti német intervenció megindulását követően (több okból) felmerült az orosz csapatok szovjetellenes bevetése. Az 1919. április 1-i kabinetülésen Noske Reichswehr-miniszter kifejtette, hogy egy ilyen alakulat használhatósága kérdéses, de egyetértés született arról, hogy a hadügyminisztérium és az OHL (Oberste Heeresleitung) kapcsolatot keres szovjetellenes orosz személyekkel.⁴⁹ Scheidemann április 4-én érdeklődött az érintett szerveknél a kapcsolatlétesítést illetően, de nem találtak megfelelő személyt.⁵⁰ A későbbiekben végül létrejött egy orosz és német csapatokból álló, a Baltikumban 1919 augusztusától harcoló fehérgárdista haderő Pavel Bermond-Avalov vezetésével, Nyugati Orosz Önkéntes Hadsereg néven. Csicserin augusztus 22-én élesen felszólalt az orosz hadifoglyok fehér hadseregbe történő toborzása ellen és követelte a körükben folytatott propaganda leállítását.⁵¹

Augusztus 27-én Csicserin újból követelte, hogy a német hatóságok vessenek véget az orosz hadifoglyok toborzásának, valamint a körükben folytatott propagandának, és közölte, hogy ameddig ez nem teljesül a szovjet fél leállítja a világháborús német hadifoglyok szállítását (Kolcsak legyőzésével a szibériai fogolytáborok szovjet kézre kerültek). A német fél szeptember 5-i válaszában ígérte a propaganda leállítását.⁵² 1919. október 9-én Csicserin kifogásolta, hogy a német kormány nem tett semmit a szeptember 5-i ígéretének teljesítésében,

⁴⁶ Brief von Adolf Joffe an Lenin über die Bayerische Räterepublik und ihre Protagonisten, 5. 3. 1919. In: Uo. 80–83.

⁴⁷ Genosse Ludwig (Ps.), d.i. Eduard Alexander an James (Ps.), d. i. Jakov Rejch, über das Phlegma der Revolution und die Politik der KPD–Führung, 6. 5. 1919. In: Uo. 88–91.

⁴⁸ PA AA RZ 201/10121. 96–101.

⁴⁹ Kabinettsitzung, 1. 4. 1919. In: Akten der Reichskanzlei. Weimarer Republik. Das Kabinett Scheidemann (1919). Boppard am Rhein, 1971. 125–128. (a továbbiakban: ARKWR I.)

⁵⁰ Bundesarchiv (Berlin–Lichterfelde) (a továbbiakban: Barch) R 43–I/130. 57.

⁵¹ Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии, 22 августа 1919 г. In: ДВП II. 237.

⁵² Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии, 27 августа 1919 г. In: Uo. 238.

hanem aktívan részt vesz a toborzásban. Ennek bizonyítására Csicserin több dokumentumot is bemutatott, de fontos megjegyezni, hogy azok május 7-i és 28-i dátummal keletkeztek, így nem relevánsak az 1919 őszi állapotokat illetően.⁵³

1919. október 20-án Csicserin tudomására jutott, hogy külföldi értesülések szerint az antant követelte Németországtól, hogy vegyen részt a szovjetellenes blokádban és figyelmeztetett, hogy ennek esetén a szovjet kormány ellenintézkedéseket léptet életbe.⁵⁴ Müller német külügyminiszter november 2-án jelezte Viktor Kopp berlini szovjet megbízottnak, hogy Németország semleges álláspontot képvisel a blokádhoz illetően.⁵⁵

1919. november 28-án Csicserin kifogásolta, hogy az orosz hadifoglyok hazatéréséért felelős bizottságban nincs szovjet tag, csak „ellenforradalmi”, amit annak jelének tart, hogy a bizottság a fehérek támogatásával foglalkozik.⁵⁶ December 3-án Csicserin újból kifogásolta a fent említetteket, hozzátéve, hogy egy hadifoglyokkal megrakott hajó indult el Gyenyikinhez. A német kormány december 7-én adott választ a szovjeteknek, mi szerint nem a németek felelőssége, hogy nincs a bizottságban szovjet képviselő, de fehéreknek szállított hadifoglyokat a válaszban a németek nem cáfolták.⁵⁷ December 29-én Csicserin újabb jegyzékben közölte, hogy a naueni rádió adásából tudja, hogy Németország sokáig hadifoglyokat szállított Gyenyikinnek, és habár a német kormány próbálta áthárítani a felelősséget a nyugati nagyhatalmakra, a szovjetek nem látták, hogy a német kormány bármilyen ellenintézkedést tett volna.⁵⁸ Érdemes kiemelni az üzenet elején alkalmazott múlt időt, mely azt sugallja, hogy a gyakorlatnak a jegyzék elküldését megelőzően vége szakadt.

A német–szovjet kapcsolatok második szakaszának 1919 decemberének vége tekinthető, mivel 1920 januárjától jelentősen megváltozott a párbeszéd. A második szakasz fontos eseménye volt a szovjetek polgárháborús győzelme, mellyel egyértelművé vált mindenki számára, hogy az oroszországi kapcsolatok kiépítésében a szovjetekkel kell tárgyalni. Német részről fontos volt a balti intervenció veresége⁵⁹, ami meggátolta, hogy fegyveres erővel tegyenek szert befolyásra a térségben, illetve – kiegészülve a fehérek vereségével – lehetetlenné vált egy antibolsevik Oroszország támogatása. Fontos változás állt be a kommuni-

⁵³ Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии, 9 октября 1919 г. In: Уо. 259–260.

⁵⁴ Нота Правительства РСФСР Правительству Германии, 20 октября 1919 г. In: Уо. 265.

⁵⁵ РА АА RZ 201/10126. 26.

⁵⁶ Нота Правительства РСФСР Правительству Германии, 28 ноября 1919 г. In: ДВП II. 297.

⁵⁷ Нота Правительства РСФСР Правительству Германии, 3 декабря 1919 г. In: Уо. 298.

⁵⁸ Нота Народного Комиссариата Иностранных Дел РСФСР Министерству Иностранных Дел Германии, 29 декабря 1919 г. In: Уо. 316.

⁵⁹ Habár sikerült a szovjeteket távol tartani Lettországtól és Litvániától, a későbbi lett- és észellenes hadműveletek kudarcot vallottak.

kációban: gyakorlatilag eltűntek a munkástanácsoknak írt propagandaüzenetek (összefüggve egy esetleges német forradalom csekély esélyével), és dominánssá váltak a külügyi és kormányközi jegyzékek, ami egyfajta professzionalizációt is mutat a Külügyi Népbiztosság részéről.

A harmadik szakasz

A kapcsolatok harmadik szakaszának első lépéseként Viktor Kopp berlini szovjet megbízott 1920. január 20-án a megváltozott helyzetre való tekintettel javasolta a politikai és gazdasági kapcsolatok kiépítését, valamint a hadifogoly kérdés megoldását.⁶⁰ Kopp már 1919 szeptembere óta Berlinben tartózkodott, de jelentősége csak 1920-tól vált meghatározóvá.

Az égető hadifogoly kérdés rendezéséről 1920. április 19-én készült el a német–szovjet megegyezés.⁶¹ Az egyezményt 1920. július 7-én egy kiegészítő megállapodás követett.⁶² Még június 22-én Kopp értesítette a német külügyet, hogy Csicserin megbeszélést folytatott a hadifogoly kérdés megoldására kiküldött német meghatalmazottal, Gustav Hilgerrel. Az üzenethez hozzátette, hogy a lengyel–szovjet háború védekező háború és semmilyen agresszív szándék sincs Németországgal szemben.⁶³

A lengyel–szovjet háború a német–szovjet kapcsolatok dinamikájának meghatározó tényezőjévé vált. Kopp már 1920. április 16-án érdeklődött a németeknél egy esetleges lengyelelles támadásról, de ezt a külügy mereven elutasította.⁶⁴ A lengyelek elleni intézkedésként a németek szigorú semlegességet hirdettek, megtiltva minden, a hadviselő felek részére küldött hadianyag Németországon át történő szállítását. A szovjetek előretörése és Lengyelország közelgő összeomlásának lehetősége azonban mozgásba hozta a vonakodó német diplomáciát. Simons német külügyminiszter július 22-én értesítette Csicserint, hogy elérkezettnek látja a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását, aminek feltétele az 1918-as Mírbach-gyilkos-

⁶⁰ Aufzeichnung des Wirklichen Legationsrats Freiherr von Maltzan, 20. 1. 1920. In: Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918–1945. Aus dem Archiv des Auswärtiges Amts. Serie A: 1918–1925. Band III. 1. Januar bis 30. September 1920. Göttingen, 1985. 29–32. (a továbbiakban: ADAP II.)

⁶¹ Соглашение между РСФСР и Германией об отправке на родину военнопленных и интернированных гражданских лиц обеих сторон, 19 апреля 1919 г. In: ДВП II. 459–462.

⁶² Дополнительное соглашение между РСФСР и Германией о возвращении на родину военнопленных и гражданских интернированных, 7 июля 1920 г. In: Документы внешней политики СССР Том третий. 1 июля 1920 года. - 18 марта 1921 г. Москва 1959. 14–16. (a továbbiakban: ДВП III.)

⁶³ Письмо Советского Уполномоченного по делам военнопленных в Германии советнику отдела Германского Министерства Иностранных Дел Малцану, 22 июня 1920 г. In: ДВП II. 582–583.

⁶⁴ Aufzeichnung des Wirklichen Legationsrats Freiherr von Maltzan, 16. 4. 1920. In: ADAP II. 195–196.

ságért nyújtandó szovjet elégtétel, valamint az 1914-es német határok tiszteletben tartása. Csicserin augusztus 2-án azt válaszolta, hogy a gyilkosság áldozata a volt császári rendszer képviselője volt, ezért a szovjet kormány semmilyen elégtételre sem hajlandó, mivel az kontinuitást jelentene a jelen és a császári német vezetés és politikája között.⁶⁵ Ugyanezen hó 12-én Csicserin érdeklődött, hogy a népszavazásra ítélt kelet-poroszországi területekre érvényes-e a német semlegesség. Simons 18-án pozitívan válaszolt, kijelentve, hogy a jelzett területen internálják a lengyel csapatokat.⁶⁶

Az augusztusi kapcsolatok érdekes forrása Csicserin augusztus 21-én, Kopp-hoz intézett távirata, melyben elfogathatatlannak tartotta a németeknek tett ajánlatokat (hivatalos bocsánatkérés a Mirbach-gyilkosságért, 1914-es német határok tiszteletben tartása).⁶⁷ Vaszilij Csernoperov kutatásából tudjuk, hogy ezeket az ajánlatokat Kopp egyénileg tette, ezekbe Moszkva nem egyezett bele, és ha bár intenzívebbé vált a német–szovjet kommunikáció, a lengyel állam lehetséges összeomlása esélyt adott Lengyelország bolsevizálására, amit a szovjet vezetés ki akart használni.⁶⁸ Ennek lehetősége megosztotta a szovjet vezetést: Csicserin és Sztálin ellenezte, de Lenin, Kamenyev és Zinovjev harciasabb álláspontja vált irányadóvá.⁶⁹ Egy németországi kommunista fordulat esélyeit jóval pesszimistábban látták. A Kapp-puccs során a KPD képtelen volt kihasználni a helyzet adta lehetőséget, Radek továbbra is súlyos problémákat látott a pártot illetően.⁷⁰ Lenin július 23-án, Sztálinnak írt táviratában kifejtette, hogy véleménye szerint lehetséges Magyarország, Csehszlovákia és Románia szovjetizálása, de Németország esetében óvatosan kell eljárni.⁷¹ Ezzel együtt Trockij javasolta, hogy kis számú német kommunistát küldjenek a nyugati frontra, ami összecseng a Politbüro azon döntésével, hogy mobilizálják a Komintern erőit.⁷² A szovjet csapatok varsói vereségével a német kommunista hatalomátvétel – amúgy is csekély – esélye megszűnt, és a szovjet fél számára szükségessé vált a német–szovjet kapcsolatok rendezése.

⁶⁵ Письмо Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР министру Иностранных Дел Германии Симонсу, 2 августа 1920 г. In: ДВП III. 75–78.

⁶⁶ Нота Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Министру Иностранных Дел Германии Симонсу, 12 августа 1920 г. In: Уо. 123–124.

⁶⁷ Телеграмма Народного Комиссара Иностранных Дел РСФСР Уполномоченному НКВД и НКВД РСФСР в Германии В. А. Коппу, 21 августа 1920 г. In: Уо. 141–142.

⁶⁸ Černoperov: Viktor kopp, 535–538.

⁶⁹ Kolontári Attila – Seres Attila: Az 1917. évi oroszországi forradalom „exportjának” kérdéséhez. Világtörténet, 30. évf. (2008) 1. szám. 56–57.

⁷⁰ Die traurigen Fehler des ZK: Diskussionsbeitrag Karl Radeks über die KPD während des „Kapp-Putschs”, 1920. 6. 18. In: Deutschland, Russland, Komintern, 106–109.

⁷¹ Телеграмма от В. И. Ленина И. В. Сталину о Положении в Коминтерне, 23 июля 1920 г. In: Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн. 1919–1943 ДОКУМЕНТЫ. Москва, 2004. 54–55.

⁷² Из протокола № 35 заседания Политбюро ЦК РКП(б), 10 августа 1920 г. In: Уо. 57–58.

A konfliktus forrását jelentette a Kelet-Poroszországban internált szovjet csapatok helyzete. Kopp augusztus 27-én tiltakozott a „szövetséges bizottság” részvétele ellen az internálást illetően, mivel azt és a csapatok fegyvereinek megőrzését a szovjet kormány kizárólagosan a német hatóságok feladatának tekintette.⁷³ A német fél szeptember 6-i válaszában kifejtette, hogy a szövetséges bizottságnak csak a hadianyag hollétének megállapítására van joga, hogy a versailles-i békeszerződéssel összhangban az ne kerülhessen német kézre. Kopp mindezt elfogadhatatlannak nevezte és kiemelte, hogy a szovjet kormány számára a versailles-i béke nem jogerős, így az arra való hivatkozást nem tekinti jogi érvek.⁷⁴ Az internáltak ügyét végül egy, 1921. január 22-én létrejött megállapodás oldotta meg, melyben a németek vállalták, hogy az internáltakat az orosz hadifoglyokkal együtt hazaküldik.⁷⁵

A hadifoglyok mellett fontos lépések történtek a gazdasági kapcsolatok kiépítésére. 1920. szeptember 29-én Kopp és Maltzan megbeszélést folytatott a kereskedelmet érintő, szükséges jogi lépésekről.⁷⁶ A tárgyalások végén megszületett az első szerződés, amely rendezte a német–szovjet gazdasági kapcsolatokat.⁷⁷

Összegzőként elmondható, hogy a német–szovjet kapcsolatok jelentős fejlődésen mentek keresztül 1918 és 1921 között, dinamikájuk erőteljesen hullámzó volt, de a külső körülmények és a meghatározó érdekek következtében megtörténtek az első lépések a rapallói egyezményhez vezető úton. A szovjet diplomáciát meghatározta a németországi kommunista fordulat esélye, a polgárháborús győzelem és a lengyelek ellen elszenvedett vereség. A német–szovjet „egymásra találás” ellenére a két fél közötti bizalmatlanság megmaradt, de a reálpolitikai érdekek felülírták az ideológiai ellentétet.

⁷³ Нота Уполномоченного НКВД и НКВТ РСФСР в Германии Германскому Министерству Иностранных Дел, 27 августа 1920 г. In: ДВП III. 153–154.

⁷⁴ Нота Уполномоченного НКВД и НКВТ РСФСР в Германии Министру иностранных дел Германии Симонсу, 14 сентября 1920 г. In: Уо. 191–193.

⁷⁵ Дополнительное обязательство Германии по возвращению на родину интернированных военнослужащих Красной Армии, 22 января 1921 г. In: Уо. 490–491.

⁷⁶ Нота Уполномоченного НКВД и НКВТ РСФСР в Германии Германскому Министерству Иностранных Дел, 29 сентября 1920 г. In: Уо. 219–220.

⁷⁷ O'Connor, Timothy Edward: *Diplomacy and Revolution. G. V. Chicherin and the Soviet Foreign Affairs, 1918–1930.* Ames, 1988. 78.

Rosenfeldi Pawlowszky Ede katonai pályája 1850-től 1917-ig, különös tekintettel a mexikói osztrák önkéntes sereg harcaira

Bevezető

A Habsburg Miksa-féle II. Mexikói Császárság (1864–1867) magyarországi vonatkozásainak vizsgálata nemcsak a magyar hadtörténet és katonai utazástörténet témaköréhez járul hozzá lényeges adatokkal, hanem a mexikói események vizsgálatához is megannyi értékes információval szolgál. A kutatómunka során fellelt, összegyűjtött és vizsgált dokumentumok közül az egyik kiemelkedő forrástípust a magyarországi származású hadseregállományhoz köthető narratív forrásanyagok (memoárok, levelek, visszaemlékezések stb.) képezik.¹

Dobszay Tamás egyik munkájában a visszaemlékezés műfajáról és a társadalomtörténet kapcsolatáról megjegyezte, hogy a korábbi időszakban a „[...] társadalomtudományos igényű történetírás ugyan érzékelte e dokumentumcsoport fontosságát, de annak sokáig meghatározó, makroszemléletű, strukturalista irányzata nehezen tudta ezek tapasztalatait a rekonstruálandó nagy folyamatok, struktúrák képehez illeszteni [...]”, mivel megkérdőjelezték annak hitelességét, hogy ezen forráscsoport mely mértékben is nyújt valós képet a nagyobb történelmi folyamatokra és az egész társadalmi csoportokra vonatkozóan. Ezzel ellentétben mint megjegyzi az „[...] újabb irányzatok viszont, amelyek a történelmet egyénileg megtapasztaló embert helyezik a vizsgálat középpontjába, kitűnő forrásra lelnek a személyes jellegű írásos anyagban [...]”, ugyanis mint érvel ezek segítségével „[...] egyben előtűnik a társadalomnak a nagy folyamatok által gyakran elfedett sokszínűsége, a fejlődés fő vonalából kieső vagy kiszoruló, abban »vesztesnek« bizonyult csoportok, illetve a változások uralkodóvá lett irányával ellentétes, vagy más irányba mutató jelenségek, tehát az uralkodó folyamatok nehézségei, a velük járó veszteségek is. A mikrovizsgálatok hívják fel a figyelmet arra az esetleges különbségre és ellentmondásra is, amely a személyes tapasztalatok, illetve ama kép között feszül, amelyet a társadalmi struktúrákról és tendenciákról egyéb – általában tömeges, számszerű – források és vizsgálatok alapján rajzolt a történetírás.”² Úgy vélem általánosságban elmondható,

¹ Doktori kutatásaim során forrásfeltárást végeztem Magyarországon, Mexikóban, Ausztriában, az Egyesült Államokban és Belgiumban. A fellelt iratok különböző köz- és magángyűjteményekből, valamint online adatbázisokból származnak.

² Dobszay Tamás: Emlék, felidézés, önéletírás. Egy cívis-memoár tapasztalatai. Korall, 11. évf. (2010) 41. szám 35–50.; 35.

hogy a fentiekben megfogalmazott gondolatok – miszerint az ego-dokumentumok vizsgálata lényegi információkkal járulhat hozzá a társadalomtudományi vizsgálatokhoz – ugyanúgy igaz a hadtörténeti, a köztörténeti, és egyéb történettudományi témák tanulmányozása során is. Meglátásom szerint a mexikói kalandhoz kapcsolódóan magyar nyelven és magyarországi résztvevőkhöz köthetően idegen nyelven keletkezett elbeszélő források feltárása és vizsgálata számottevően hozzájárul a II. Mexikói Császárság történetének feldolgozásához, mélyebb megértéshez. A kutatás során előkerültek például a császár közvetlen környezetében szolgált testőrök, főtisztek elbeszélő forrásai is.

Terjedelmi korlátok miatt jelen munkában a Habsburg Miksa-féle mexikói kaland elbeszélő forrásirodalmához kapcsolódóan, az egyik legismertebb magyarországi résztvevő rosenfeldi Pawlowszky Ede életrajzát közlöm a legújabb kutatási eredmények fényében. Az eddig feltárt adatok alapján a Mexikóban szolgált magyarországi katonák közül Pawlowszky Edéről, Szenger (Hamvai) Ede katonaozvosról, Varjassy Béla huszártisztről és Tüdős Józsefről (aki Miksa császárt a veszthelyre kísérte) mondható el, hogy közreadtak visszaemlékezést. Azonban ami különlegessé teszi az utókor számára Pawlowszkyt az az, hogy jelenlegi ismereteink szerint a Mexikót megjárt magyarországi állományból ő volt az egyetlen, aki önálló kötetben jelentette meg a memoárját a mexikói kalandról. Ez talán arra is utalhat, hogy a Mexikót megjárt veteránok közül azon egyének csoportjába tartozhatott, akik életük során meghatározónak érezhették a Latin-Amerikában eltöltött éveket.

Pawlowszky visszaemlékezését *Miksa császár mexikói szerencsétlen expedíciójának leírása: kiváló tekintettel Queretaro 70 napig tartó ostromára* címmel 1882-ben adta közre első ízben,³ amely ezt követően megegyező címmel és tartalommal további kiadásokat is megért,⁴ sőt vannak arra utaló adatok is, hogy a századfordulót követően is jelentek meg további kötetek.⁵ A szerző a mű felépítését tekintve érdekes szerkezeti elvet követve

³ Pawlowszky Ede: *Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása. Kiváló tekintettel Queretaro 70 napig tartó ostromára*. Budapest, 1882.; Pawlowszky munkájából a hazai lapok is közöltek részleteket. Lásd: *A mexikói hadjárat*. Buda és Vidéke, 1894. július 8. 3–4.

⁴ Jelenlegi ismereteink szerint Pawlowszky Ede munkája publikálásra került még 1885-ben, 1890-ben, 1892-ben és 1894-ben is. Pawlowszky Ede a későbbiek folyamán egy további fejezettel (Lopes árulása) bővítette munkáját.

⁵ 1903-ban például az alábbi közlést olvashatjuk a Budapest Hirlapban: „Pawlowszky Ede nyugalmazott honvédőrnagy: Miksa császármexikói szerencsétlen expedíciója című könyve most második kiadásban jelent meg és szerzőnél (II. ker. Jégverem-utca 1. szám alatt) szerezhető meg két koronáért. A kik tiz előfizetőt gyűjtenek az érdekes könyvre, azoknak a szerző tiszteletpéldánnyal kedveskedik. Pawlowszky szemtanúja és szereplője volt a mexikói vállalkozásnak, a melybe királyunk öcsjét, Miksa királyi herceget meglehetősen táglelki ismerettel III. Napoleon ugratta s a mely vállalkozásért Miksa császár mártir-halállal, a felesége, Sarolta császárné mártírérettel lakolt. A császár uralkodása negyedik évében, 1867 június 19-én, csak tiz nappal utóbb, hogy bátyját a megengesztelődött magyar nemzet királyllyá koronázta, a győzelmes köztársaság Queretaráóban két hú tábornokával agyonlövette; özvegye pedig megbomlott lélekkel immár harminchat év óta élő-halott Belgiumban. Pawlowszky Miksa császár kísérétében került Mexikóba s vele zárkózott a forradalom elől Queretaráóba.

vetette papírra emlékeit, ugyanis egy Mexikót általánosságokban bemutató bevezető fejezetet követően egyből a II. Mexikói Császárság végnapjainak ismertetésére tér rá, vagyis 1866 végétől kezd el részletezni az eseményeket és döntően Querétaro városának az 1867-es ostromát tárgyalja, melyben egy ötvenfős huszárkülönítmény parancsnokaként maga is részt vett. Az ostrom leírása nagyjából a mű kétharmadnyi részét öleli fel, részletesen bemutatva annak eseményeit. Az ötödik részben Mexikóváros bemutatása következik, míg a zárófejezetben kapott helyet a sereg toborzásának és kiutazásának a bemutatása (Pawłowszky a *Indiana* szállítóhajó fedélzetén indult útnak). Röviden kitér a szerző az 1865–1866-os mexikói harcokra, a Sarolta császárné kíséretében az 1866-os Európába utazásakor (a mexikói Río Frío folyóig) betöltött szerepére, majd végül az 1867-ben Querétaronál fogságba esettek hazautazásával zárja művét. Az 1894-es kiadás annyiban tér el elődeitől, hogy abba a szerző két további fejezetet illesztett, melyben a Querétaro városát republikánus kézre segítő Miguel Lopez ezredesnek az árulását és a mexikói köztársasági haderő szervezetét mutatja be.⁶ Pawłowszky Edének 1910-ben egy rövid cikkét is közölték (*Mexikói emlékeimből*) az *Élet* hasábjain, melyben publikálták a császár egyik levelének magyar fordítását (melyet Habsburg Miksa Mexikóba történő elindulása előtt vetett papírra), illetve áttekintést nyújt az osztrák önkéntes sereg és a mexikói kaland történetéről, mely lényegében korábbi művének egy kivonatolt változata.⁷

Pawłowszky Ede memoárjáról az is elmondható, hogy már megjelenését követően, a 19. század utolsó évtizedeitől egészen napjainkig bezárólag a Habsburg Miksa mexikói császárságáról szóló és a mexikói osztrák önkéntes sereget tárgyaló magyar nyelvű munkák és a témában Magyarországon idegen nyelven megjelent írások egyik legtöbbször hivatkozott forrása. Személye és visszaemlékezése az elmúlt évtizedekben

---

Emlékiratában nemcsak a katasztrófát írja le; de tájékoztat múltjáról is. Miksa vállalkozása a második császárság volt Mexikóban; az első császár Iturbide volt 1822-ben, de császársága alig egy évig tartott. A második császárság sem tartott négy esztendőig s akkor bukott meg, a midőn Querétaró és Miksa császár árulás következtében a köztársaság kezébe került. A ki hiteles forrásból akarja megismerni ezt a szomorú és érdekes epizódot; vegye meg a Pawłowszky érdemes kis könyvét.” Budapesti Hírlap, 1903. február 1. 12.

⁶ Miguel Lopez ezredes (1825–1891) a mexikói császár seregében szolgált tisztként. Jelen volt Querétaro városának ostrománál, ahol pénzért cserébe elárulta uralkodóját és bajtársait és 1867. május 15-én hajnalban beengedte a köztársasági csapatokat a városba. Két hónappal később közzé adott egy írást, melyben megpróbálta magát tisztázní. 1891-ben Mexikóvárosban hunyt el. González Montesinos, Carlos: Por Querétaro hacia la eternidad. El general Miguel Miramón en el Segundo Imperio. México, 2000. 339.

⁷ Pawłowszky Ede: Mexikói emlékeimből. A mexikói százéves szabadság – jubileum alkalmából elbeszéli Pawłowszky Ede volt császári testőrhadnagy. *Élet*, 1910. szeptember 4. 309–313.

erőteljesen megjelent Salvador Buenonak,⁸ Medzibrodsky Endrének,⁹ Wirth István-nak,¹⁰ Fejős Sándornak,¹¹ Nagy Miklós Mihálynak,¹² Sente-Varga Mónikának,¹³ Ven-

⁸ Salvador Bueno *Cinco siglos de relaciones entre Hungría y América Latina* című művében egy külön fejezetben szól a 19. századi Mexikó magyar utazóiról és közel négy oldalt szentel a második mexikói francia intervenció, valamint a Habsburg Miksa-féle császárság időszakának. Ír Xantus Jánosnak az Ország Tükre hasábjain megjelent útleírásairól, és többek között kiemeli a mexikói osztrák önkéntes sereg egykori tagjainak Szenger (Hamvai) Edének és Pawlowszky Edének a munkáit. Bueno, Salvador: *Cinco siglos de relaciones entre Hungría y América Latina*. Budapest, 1977. 70–74.

⁹ A mexikói kalanddal foglalkozó legújabb szakirodalmak legtöbbje méltatlanul mellőzi hivatkozásai közül Medzibrodsky Endrének egy 1980-ban az *Estudios Latinoamericanos* hasábjain közölt tanulmányát (*Repercusión del «imperio» de Maximiliano y de la lucha independentista del pueblo mexicano en la prensa húngara contemporánea*), melyben a szerző a II. Mexikói Császárság magyar sajtóvisszhangját veszi górcső alá és egyben – tudásunk szerint – elsőként mutatja be részletesebben több Mexikót megjárt magyarországi önkéntes katona (Burián István, Pawlowszky Ede és Sarlay Pál) memoárját, levelezéseit és naplóját. Medzibrodsky Endre: *Repercusión del «imperio» de Maximiliano y de la lucha independentista del pueblo mexicano en la prensa húngara contemporánea*. *Estudios Latinoamericanos*, Vol. 6. (1980) 2. Parte 155, 168.

¹⁰ Wirth István 1991-ben Pawlowszky Ede memoárjára támaszkodva az *Interpress Magazin*-ban közölt egy rövid népszerűsítő cikket *Egy Habsburg az Újvilágban* címmel, majd 1996-ban a *Jászkunságban Az elfelejtett magyar légió* címmel adott közre egy bővebb írást, melyben a Habsburg Miksát kísérő osztrák–belga–lengyel–magyar önkéntesekből szerveződött légió történetét a visszaemlékezések alapján mutatja be (Félix Salm-Salm, Julius Uliczny, Pawlowszky Ede és Burián István). *Interpress Magazin*, 1991. február 1. 154–157. A cikk a szerző feltűntetése nélkül jelent meg, azonban a közlő írásában W. I. monogrammal hivatkozik önmagára, mely alapján azt feltételezem, hogy Wirth személyéhez köthető az írás, továbbá szövegegyezések is megfigyelhetők a két írás között. Wirth István: *Az elfelejtett magyar légió*. *Jászkunság*, 42. évf. (1996) 5–6. szám. 247–250.

¹¹ Fejős Sándornak a *Habsburg Miksa mexikói kalandja* című írása 1998-ban jelent meg a *Belvedere Meridionale* folyóiratban, amelyben a szerző magyar és idegen nyelvű szakirodalmakon keresztül egy jól felépített és tömör összefoglalását adja a mexikói kaland eseménytörténetének, kitérve annak előzményeire is, majd Pawlowszky Ede munkája alapján hosszabban eseteli Querétaro ostromának történetét. Fejős Sándor: *Habsburg Miksa mexikói kalandja*. *Belvedere Meridionale*, 10. évf. (1998) 5–6. szám. 80–87.

¹² Az ezredforduló környékén Nagy Miklós Mihály a magyar katonai utazástörténet kimagasló kutatója két munkájában (*Újkori magyar katonautazók; Hány János utódai: A magyar katonai utazási irodalom*) is megemlékezett a Mexikóban harcolt magyar katonákról, valamint az akkoriban Mexikóban élő László Károlyról, Nemegeyi Bódogról és a köztársasági oldalon harcoló Zákány (Csala) Istvánról, míg Pawlowszky Ederől két önálló írást is közre adott (*Mexikó magyar katonautazója: Pawlowszky Ede; Miksa császár magyar katonája*), melyben újabb életrajzi adatokat tárt az olvasók elé, továbbá Sarlay Pál és Nikolics Emil írásaira is hivatkozik és ezen munkáiban szintén olvasható Zákány (Csala) története. Nagy Miklós Mihály: *Mexikó magyar katonautazója*. Pawlowszky Ede. A *Földrajz Tanítása*, 7. évf. (1999) 5. szám. 11–17.; Nagy Miklós Mihály: *Újkori magyar katonautazók*. *Magyar Tudomány*, 44. évf. (1999) 8. szám. 936–944.; Nagy Miklós Mihály: *Miksa császár magyar katonája*. *Új Honvédségi Szemle*, 54. évf. (2000) 9. szám. 94–102.; Nagy Miklós Mihály: *Hány János utódai. A magyar katonai utazási irodalom*. *Kortárs*, 48. évf. (2004) 12. szám. 91–104.

¹³ 2012-ben jelent meg Sente-Varga Mónika *A gólya és a kolibri: Magyarország és Mexikó kapcsolatai a XIX. századtól napjainkig* című monográfiája, melyben döntően a 20. századi történelmi kapcsolatok bemutatása dominál, a felvezető fejezetben a szerző utalást tesz a mexikói kalandban részt vett néhány magyar katonára vonatkozóan (Burián István, Lukáts Gyula, Szenger (Hamvai) Ede és Pawlowszky Ede). Munkáját öt évvel később spanyol nyelven is kiadta (*El buíl de las nomeohides. Relaciones húngaro-mexicanas*), melyben némi szerkesztési módosítással egy-egy külön rövid alfejezetben tér ki az imént felsorolt személyekre. Sente-Varga Mónika: *A gólya és a kolibri. Magyarország és Mexikó kapcsolatai a XIX. századtól napjainkig*. Budapest, 2012.

kovits Balázsnak¹⁴ és jelen sorok szerzőjének¹⁵ a témában megjelent munkáiban, sőt Pawlowszky memoárjára az osztrák kutatók is felfigyeltek.¹⁶ Szinnyei József, Nagy Miklós Mihály, Sente-Varga Mónika és Venkovits Balázs rövidebb életrajzi összefoglalókkal is hozzájárultak Pawlowszky személyének további tanulmányozásához.¹⁷ Úgy véltem, hogy a kutatás során előkerült újabb adatok fényében egy az eddiginél még részletesebb Pawlowszky életrajz megírása vált lehetővé. Példaként említhető, hogy korábban nem volt ismert azon történet, miszerint az 1859. évi itáliai harcokat és a mexikói expedíciót megjárt, nyolcvanas éveiben járó veteránt még az első világháború idején is reaktiválták, hogy a világégés alatt egy ún. lábadozó osztag parancsnokaként teljesítsen szolgálatot a hátszágban. Jelen írásban arra vállalkoztam, hogy az újabb adatok bevonásával egy részletesebb életrajz jelenjen meg a mexikói kaland egyik, ha nem a legismertebb magyar résztvevőjéről.

13–14.; 22–27.; Sente-Varga, Mónika: *El baúl de las nomeolvides. Relaciones húngaro–mexicanas*. Budapest, 2017. 17–20.

¹⁴ Venkovits Balázs doktori kutatásában a 19. századi mexikói magyar utazókat és a Magyarországon kialakult egykorú Mexikó képet vette vizsgálat alá. Ebben felhasználta és a korábbiaknál valamelyest részletesebben elemezte Pawlowszky Ede és Szenger (Hamvai) Ede munkáit. Disszertációjának magyar fordítása 2018-ban jelent meg („*Mi otthon félre vagyunk vezetve*”. *Magyar utazók és kivándorlók Mexikóban a 19. század második felében*), melyben egy külön fejezetben részletezi a fent említetteket. 2014-ben egy további publikációt („*A császárságnak buknia kellett*”. *Habsburg Miksa és a magyarországi Mexikó-kép alakulása*) is közreadott az *Aetas* hasábjain a témában. Venkovits Balázs: „A császárságnak buknia kellett”. *Habsburg Miksa és a magyarországi Mexikó-kép alakulása*. *Aetas*, 29. évf. (2014.) 2. szám. 28–46.; Venkovits Balázs: „Mi otthon félre vagyunk vezetve”. *Magyar utazók és kivándorlók Mexikóban a 19. század második felében*. Debrecen, 2018.

¹⁵ A témára vonatkozó első kutatási eredményeim 2014-ben a *Századokban* kerültek publikálásra *Egy kalandos sorsú magyar huszár, Jajczay József élettörténete: Különös tekintettel a Hawaïi-szigeteken végzett kapitányi és kiképzői tevékenységére és az egyéb 19. századi hawáïi–magyar történelmi kapcsolatok kérdésére* címmel, melyben Jajczay József biográfiáját dolgoztam fel, aki miután részt vett a mexikói kalandban a későbbiek során a Hawaïi-szigetekre került és mint a Hawaiian Royal Household Troops kiképző kapitánya tevékenykedett. Ezen írásomban a mexikói események bemutatásához az egyik legfőbb forrásként Pawlowszky Ede memoárját használtam. Bobay István: *Egy kalandos sorsú magyar huszár, Jajczay József élettörténete: Különös tekintettel a Hawaïi-szigeteken végzett kapitányi és kiképzői tevékenységére és az egyéb 19. századi hawáïi–magyar történelmi kapcsolatok kérdésére*. *Századok*, 148. évf. (2014) 3. szám. 747–777.

¹⁶ Pawlowszky Ede memoárjára felfigyelt Habsburg Miksa császár élettörténetének és a II. Mexikói Császárság időszakának egykori neves osztrák kutatója, Ratz Konrad is, aki egyik munkájában számba vette, hogy mely személyek adtak közre visszaemlékezéseket Querétaro városának ostromról. Ratz, Konrad – Galeana de Valadés, Patricia: *Tras las huellas de un desconocido. Nuevos datos y aspectos de Maximiliano de Habsburgo*. México D.F., 2008. 166.; A Glenn Jewison és Jörg C. Steiner által szerkesztett internetes szakportál az *Austro–Hungarian Land Forces 1848–1918* tett közzé egy listát a témában megjelent német nyelvű munkákról. A felsoroltak között szerepel több olyan munka is, amelyet a mexikói osztrák önkéntes sereg tagjai írtak (ezek között főként német nyelvűeket találunk, egyedüli magyar nyelvű írásként Pawlowszky Ede memoárját említik).

Austro–Hungarian Land Forces 1848–1918 (Jewison, Glenn – C. Steiner, Jörg). Online: <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/mexican/mxbooks1.htm> (Elérés: 2022. augusztus 15.)

¹⁷ Rosenfeldi Pawlowszky Ede életrajzát közli: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. kötet. Budapest, 1905. 597.; Nagy: *Mexikó magyar katonautazója*, 11–17.; Nagy: *Miksa császár magyar katonája*, 94–102.; Venkovits: „A császárságnak buknia kellett”, 36.; Venkovits: „Mi otthon félre vagyunk vezetve”, 205–206.

Rosenfeldi Pawlowszky Ede életútja

Pawlowszky Ede 1834. március 23-án született Pest-Budán. Édesapja Lengyelországból származott, míg édesanyja a báró Perényi családból (Perényi Anna). Tanulmányait 1842 és 1848 között a „piaristáknál végezte”,¹⁸ majd ezt követően „egy évig jogot hallgatott a pesti egyetemen”.¹⁹ 1850 és 1860 között a cs. kir. seregben szolgált a cs. kir. 31., majd 32. gyalogezredeknél. 1859-ben részt vett az észak-itáliai hadi eseményekben, harcolt a magentai (1859. június 4.) és a solferinói (1859. június 24.) csatákban is. A háború során elnyerte a Katonai Érdemkeresztet hadidíszítménnyel. A háború utáni évben, 1860-ban, családi okok miatt kilépett a katonai szolgálatból, melyet követően 1861-től 1864-ig a fővárosi törvényhatóságnál helyezkedett el fogalmazóként.²⁰

Pawlowszky harminc esztendőes volt, amikor a latin-amerikai katonai szolgálatra vállalkozott. Mexikóban 1861-től zajlott az ún. második francia intervenció a Benito Juárez vezette köztársasági kormányzat ellen. Miután a francia csapatok – kezdetben Nagy-Britannia és Spanyolország katonai támogatásával – 1861-elején megérkeztek a latin-amerikai országban egy erős hídfőt sikerült kiépíteniük Veracruznál, azonban 1862 májusában súlyos vereséget szenvedtek a mexikói haderőtől az I. pueblai csata (1862. május 5.) során. A katonai kudarcok miatt a francia császár nagyarányú csapaterősítéseket rendelt el, amelyek eredményeként egy évvel később a II. pueblai csatában (1863. március 29.) már a francia erők diadalmaskodtak a mexikóiak felett és ezzel megnyílt előttük az út Mexikóváros elfoglalására. A főváros bevételét (1863. június 7.) követően további jelentős területeket sikerült elfoglalnia a franciáknak az ország középső részein. III. Napóleon hathatós támogatásával (1863. június 20.) ült össze a mexikói konzervatívokból álló Tekintélyes/Jeles Emberek Gyűlése (Asamblea de Notables) – amely egyfajta nemzetgyűlésként fogható fel és kikiáltotta a második Mexikói Császárságot (1863. július 10.). Ekkor egy népes mexikói küldöttség indult útnak Triesztbe, hogy személyesen hívja meg Habsburg Miksa főherceget és nejét, Saroltát – I. Lipót belga király leányát – Mexikó trónjára. Miksa elfogadva a számára felkínált császári címet 1864 tavaszán a francia fél közbenjárásával megkötötte a miramare-i egyezményt, majd feleségével, Saroltával és szűkebb kíséretükkel április 14-én útnak indult Mexikóba.

¹⁸ Szinnyei: Magyar írók, 597.

¹⁹ Nagy: Miksa császár magyar katonája, 95.

²⁰ Szinnyei: Magyar írók, 597.; Nagy: Mexikó magyar katonautazója 11–17.; Nagy: Miksa császár magyar katonája 94–102.; Venkovits: „A császárságnak buknia kellett”, 36.; Venkovits: „Mi otthon félre vagyunk vezetve”, 205–206.; Pawlowszky személyügyi anyaga: Hadtörténeti Levéltár (a továbbiakban: HL), Tiszti személyügyi anyagok, 1900 előtt született tisztek anyakönyvi lapjai és BM-től átvett tartalékos tiszti okmánygyűjtők; HL Pawlowszky Ede szds. 28332, 28319.

A miramare-i egyezmény értelmében a már Mexikóban állomásozó francia csapatok megerősítésére – francia hitelekéből – Miksa számára lehetőség nyílt egy saját önkéntes sereg toborzására a Habsburg Birodalom területéről, mely 1864 késő tavaszán, kora nyarán kezdődött meg. Az önkéntes alapon toborzott sereg a Mexikanische Österreichisches Freiwilligenkorps nevet viselte, állománya 7 100 főt számlált, melyben több mint ezer magyarországi születésű katonai is szolgált. A sereg tagjainak összegyűjtése és kiképzése Laibachban (a mai Ljubjana) folyt, majd 1864 novemberétől 1865 márciusáig bezárólag több ütemben Triesztből – illetve egy kivétellel a franciaországi St-Nazaire kikötőjéből – hajózták át őket Mexikóba.²¹

A katonai törzslapja alapján Pawlowszky 1864. október 19-én lépett be a mexikói osztrák önkéntes seregbe és annak 5. huszárszadához került.²² Erről a visszaemlékezésében az alábbiakat közli: ez „[...] időben én szülőhelyemen Pesten laktam. A Nádorhoz címzett vendéglőben étkezvén, egy nap egy cs. kir. huszár főhadnagy foglalt helyet mellettem az asztalnál. Kölcsönös bemutatás után elbeszélé, hogy megbízása van Magyarország több vidékén önkénteseket toborzani, a mexikói légió számára. Ebéd után egymástól elválván, ő a maga útjára, én pedig nem sokat gondolva a mexikói ügyekkel, miután polgári pályán viselt fogalmazói állással teljesen meg voltam elégedve, a hivatalba mentem. Néhány nap múlva ismét találkoztam a Nádor vendéglőben említett főhadnaggyal; megint szóba jött a mexikói légió megalakulása, mondván, hogy a Kunság és Jászságban jó sikere volt a toborzásnak.”²³ Mint Pawlowszky írja később többször is találkozott az említett toborzó tiszttel, aki „[...] engem is rábeszélteni akart, hogy lépnék a m. légióba. De én állhatatosan visszautasítottam, megjegyezvén, hogy csak oly föltétellel volnék hajlandó a légióba lépni, ha a hadseregben viselt tiszti rangommal vennének fel. Főhadnagy barátom egy folyamodványt is íratott velem tisztté leendő kineveztetésem végett s ezt kilépti bizonyítványommal együtt személyesen vitte Bécsbe gróf Thun tábornoknak,²⁴ a ki időközben az osztrák önkéntes légió parancsnokává kineveztetvén, most már ettől függött a folyamodványok elintézése. A legiőbeli tisztihelyek elnyerése végett pályázóknak nagy száma ötszörösen túlhaladta a valódi szükségletet. – Nem csuda tehát, hogy ritka szerencsével birt az, kinek folyamodványa kedvező elintézésben részesítettett. – Legtöbben azzal kapták vissza folyamodványaikat, hogy

²¹ Erről bővebben ld.: Klinger, Walter: Für Kaiser Max nach Mexiko. Das Österreichische Freiwilligenkorps in Mexiko 1864/67. Wien, 2013. 43–80.

²² Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: ÖStA KA), AdTk. Mex. Freiw. Korps Karton 150. Nr 24/18.

²³ Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1882), 180–181.

²⁴ A mexikói osztrák önkéntes sereg parancsnoka.

a tisztihelyek betöltve lévén, a kérelem nem volt teljesíthető. Én is visszakaptam a folyamodványomat, de e mellett egy levél is feküdt gróf Thun tábornoktól, melyben sajnálatát fejezi ki az iránt, hogy kérelmemet tekintetbe nem vehette, mivel a tiszti helyek már mind be vannak töltve, de azért annak igen örvendene, ha én, a ki oly jó bizonyítványokkal bir, elhatároznom magamat Miksa császár ő Felsege szolgálatába lépni, a hol szép jövődő várhatna még reám. Jóakarataról való biztosítása mellett azt az ajánlatot teszi, hogy lépjek be, mint önkéntes. Egy befolyásos úri ember s jóakaróm buzdítására, a ki maga ajánlkozott, hogy Írni fog Scherzenlechnernek,²⁵ mint ő Felsege Miksa császár belső titkos tanácsosának és államtanácsosának végettem, különben is a katonai pályához való különös szeretettől indítatva végre elhatároztam, hogy a légióba lépek. Hivatalnoki állásomról szóló lemondási folyamodványom a főváros t. tanácsa által elfogadtatván, megelégedés nyilvánítása mellett, még 3 havi illetéket is megszavaztak a részemre: utazási költségre.”²⁶

Az önkéntes sereg kiszállítását megelőzően Pawlowszkyt 1864. október 24-én tizedessé léptették elő, majd november 16-án szakaszvezető lett.²⁷ Memoárja szerint az 1864. december 17-én Triesztből útnak induló *Indiana* fedélzetén hajózott el Mexikóba,²⁸ mely hajó Gibraltár és Martinique érintésével 1865. január 30-án érkezett meg Veracruz városának kikötőjébe.²⁹ Innen Pawlowszkyék Orizaba érintésével Puebla városába meneteltek (itt működött az osztrák önkéntes sereg parancsnoksága), ahová március 21-én érkeztek meg. Itt megkapták lovaikat és Pawlowszkyt április 22-én egy kis különítménnyel a Mexikóváros és Puebla között található Río Frío-hoz (ma Río Frío de Juárez) vezényelték, mely település a még ma is aktív Iztaccíhuatl vulkántól nem messze található, ahol a császári pár utazásait kellett biztosítaniuk.³⁰

Pawlowszkyék innen júniusban tértek vissza Pueblába a parancsnokságra, ahonnan egy hónappal később a pueblai Sierra Nortéba³¹ kellett vonulniuk,³² mely a mexikói szolgálat során a mexikói osztrák önkéntes sereg egyik legfőbb művelti területének

²⁵ Scherzenlechner Sebestyén Miksa „főherceg tanácsosa volt, elkísérte, mint császárt Mexikóba, de 1865-ben összekülönböztek”, ami miatt Scherzenlechner „visszatért Európába, és vagy Svájcban, vagy Olaszországban telepedett le.” Keve András: Scherzenlechner Sebestyén mexikói madárgyűjtéséről. *Állattani Közlemények*, 69. évf. (1982) 1–4. füzet. 149–151. 149.

²⁶ Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1882), 180–181.

²⁷ ÖStA KA, AdTk. Mex. Freiw. Korps Karton 150. Nr 24/18.

²⁸ Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1882), 185.

²⁹ ÖStA KA, AdTk. Mex. Freiw. Korps, Karton 48.

³⁰ Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1882), 189–193.

³¹ A Sierra Norte de Puebla elnevezés manapság már nincs használatban, a 19. században a Puebla tagállam északi, Veracruz tagállamnak a Tlaxcala és Hidalgo tagállamok közé beékelődött részét értették alatta. A terület nagyrészt magas hegységekkel és völgyekkel szabdalts térség, melyen keresztül haladt a fővárost a legjelentősebb kikötővárossal összekötő egyik főútvonal, mely stratégiaileg kiemelkedő jelentőséggel bírt. Klinger, Walter: Für Kaiser Max 117–118.

³² Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1882), 189–193.

számított.³³ Ebben a térségben Jesús González Ortega, Jerónimo Treviño és Jose Maria Maldonado köztársasági tábornokok újjászervezés alatt álló csapatai voltak, akikhez nagy számban csatlakoztak a franciák által 1865 januárjában megszállt Oaxacából menekülő csoportok, illetve a helyi lakosság köréből is, akiket a császáriak kezdetben egymástól elszigetelve tevékenykedő gerillacsapatoknak hittek.³⁴ A térségben már 1864 februárjától heves harcok folytak, melynek során a kulcsfontosságú Teziutlan, Zacapoaxtla városai és a Sierra nyugati részének jelentős területei is a császáriak kezére került (ezen utóbbi terület megszállásában csupán helyi mexikói császári csapatok vettek részt). 1865 áprilisában a mexikói osztrák önkéntes sereg lovassága még nagyrészt lóállomány nélkül várakozott, ennek ellenére Thun tábornok elérkezettnek látta az időt a Sierra egészének a meghódítására. A katonai akcióban maga a tábornok is részt vett, mely a fentebbiek ellenére rendkívül gyorsan és sikeresen zajlott le, és már április 13-án be is fejeződött köszönhetően annak, hogy a republikánusok kivonták a csapataikat a területről. Thun tábornok azt tervezte, hogy a megszállt részekről kivonja katonáit – ugyanis annak biztosítására nem állt rendelkezésére megfelelő számú ember – amikor az a hír érkezett hozzá, hogy a köztársaságiak készek egy fegyverszünet megkötésére. Az osztrák főparancsok azt követően, hogy visszatért a pueblai főparancsnokságra, a császár engedélyével belement a fegyverszünetbe, melynek ratifikálására 1865. május 3-án a Zacapoaxtla melletti Xichitlanban került sor a republikánus tábornokok és a császári kormányzat képviselőinek jelenlétében. Ennek értelmében lényegében rögzítették az áprilisi hadjárat előtti állapotokat, a republikánus tábornokok számára engedélyezték, hogy Pueblába menjenek és ott egy hosszabb távú megállapodás feltételeiről tárgyaljanak. Ennek legfőbb célja az volt, hogy a térség republikánus katonai és civil vezetőit rávegyék arra, hogy engedményekért cserébe fogadjanak hűséget a császárságnak. A tárgyalások azzal a megállapodással zárultak, hogy húsznapos időközönként automatikusan semmisnek tekinthető a fegyverszüneti megállapodás vagy további határozott időre meghosszabbítható az. Ezen időszakra az osztrák önkéntes sereg állománya teljessé vált és főként a della Sala fivéreknek köszönhetően egyre jobb lett az együttműködés a második hadkerület parancsnoksága alá rendelt helyi mexikói császári csapatokkal. Ezzel párhuzamosan a republikánusok szintén alakulataik megerősítésére használták fel a tűzszünetet. 1865 júniusában a harcok kiújultak, ugyanis június 13-án Juan Francisco Lucas felmondta a tűzszüneti megállapodást és kijelentette, hogy június 16-tól újraindítja a harcokat.³⁵

³³ Klinger: Für Kaiser Max, 117–118.

³⁴ Uo. 129–131.; A pueblai Sierra Nortén állomásozó mexikói köztársasági csapatokról és harcokról bővebben Lásd: León Toral de, Jesús: Historia militar. La intervención francesa en México. Colección del Congreso Nacional de Historia para el estudio de la Guerra de Intervención. Tomo 2. México, 1962.; Moreno, E. Mark: Warfare and the Making of Mexico. The French Intervention. Dubuque, 2011.; Galeana, Patricia (Coord.): La resistencia republicana en las entidades federativas de México. México, D. F., 2012.

³⁵ Klinger: Für Kaiser Max, 143–162.

Az ismét fellázadt cuatecomacosok³⁶ leverésére a második hadkerület parancsnoksága újabb támadó hadművelettel válaszolt. Két támadó oszlop indult meg a Lucas csapatai által ellenőrzött területek ellen, az egyiket maga a főparancsok Thun tábornok vezette, a másikat pedig Kodolich őrnagy. Június 16-án Xochiapulco és Huahuaxtla harc nélkül az osztrák önkéntesek kezére került, azonban az Apulco Cumbres hegyerincnél nagy összecsapás kezdődött a magukat elsáncoló ellenséges csapatokkal, a hadiszerencse azonban az osztrákok mellé állt és még aznap elfoglalták a cuatecomacosok központját, Tetela de Ocampo. Thun tábornok jelentős sikereket ért el csapataival, ezt követően a császári adminisztrációra várt volna az a feladat, hogy a területet pacifikálja, azonban sem a kellő akarat, sem az elégséges pénzügyi fedezet nem volt meg ehhez. Az osztrák önkéntes sereg főparancsnoka újból azzal a problémával találta magát szemben, hogy nem-hogy az offenzíva folytatásra, de a meghódított területek biztosítására sem volt elegendő embere és hiába kért támogatást a császári seregek vezetőjétől, Bazaine tábornoktól, az megtagadott mindennemű segítséget, mondván, hogy Thun támaszkodjon a helyi mexikói császári erőkre. Juan Francisco Lucasnak serege egy részével sikerült elmenekülnie és egy közeli – nehezen megközelíthető – vidéken rendezte be a főhadiszállását, ahonnan rajtaütésekkel igyekezett zavart okozni a császáriak által ellenőrzött települések és útvonalak ellen.³⁷ „Daczára, hogy a mieink túlnyomó erővel rendelkeztek, még sem lehetett az ellenséget a 6 havi csatározás mellett legyőzöttnek tekinteni; mert a terep alakja oly annyira hegyes-völgyes, hogy annak némely része reánk nézve megközelíthetlen volt. Csapatunk utalva valának keskeny ösvényeken és rász gyalog utakon mozogni, míg elleneink a legmeredekebb hegyeken is, mint akár a vadmacskák egész könnyűséggel jártak-keltek, s majd támadólag léptek fel ott, hol csapatunk kisebb részeivel találkoztak, vagy odább állottak, ha mi voltunk túlerőben; egy szóval mindég hadicsellel éltek. A míg a vezérletünk a csapatok mozgósítása, élelmezése és elhelyezése iránt intézkedhetett, hogy a harcra kész legyen, akkor már nyoma sem volt az ellenségnek; mikor pedig nem voltunk elkészülve valamely harczműveletre, akkor ők támadtak vagyis leptek meg bennünket [...]” írja memorájában Pawlowszky Ede ezen időszakról.³⁸ Az osztrák önkéntes seregnek hosszú harcokat követően 1865 novemberére sikerült békét kötni az itteni köztársasági erőkkel, miután Freiherr von Hammerstein-Equord százados felismerte, hogy az ellenség lőszerkészletei kimerülőben voltak, melynek okán Tranced della Sala százados október 28-án titkos találkozót tartott Juan Francisco Lucassal egy esetleges fegyverszünet részleteit megtárgyalandó. A tárgyalás melyet Lucas bizalmasa és segítője,

³⁶ Zacapoaxtla városa a császári, a körülötte lévő nagyobb települések (Chignahuapan, Huauchinago, Tetela de Ocampo) pedig inkább a republikánus oldallal szimpatizáltak, bár elég erős helyi tudat és autonómiára való törekvés jellemezte őket, melyet jól szemléltet, hogy a térség sajátos politikai mozgalmát egy külön szóval illeték: cuatecomacos. Uo. 143–147.

³⁷ Klinger: Für Kaiser Max, 168–180.

³⁸ Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása. Kiváló tekintettel Queretaro 70 napig tartó ostromára. Budapest, 1894. 194.

Bonilla ezredes – egykori zacapoaxtlai iskolamester – vezetett, végül sikerrel zárultak, melynek során Bonilla és Zach 1865. november 4-én egy egyhónapos fegyverszünet megkötésében állapodtak meg, mely végül közel egy esztendőn keresztül érvényben maradt és ezzel de facto Lucas hosszú időre behódolt a császárságnak.³⁹

A pueblai Sierra Nortéban zajló harcok lezárultakor Pawlowszky Ede már nem tartózkodott a térségben, ugyanis 1865. szeptember végén átvezényelték a főparancsnokságtól délre eső Tehuacánba. Állítása szerint ekkor őrmesterré léptették elő,⁴⁰ azonban a katonai törzslapján ennek nincs nyoma,⁴¹ viszont egy mexikói levéltári adat alapján nem kizárt ezen előmenetele.⁴²

Tehuacán városa az osztrák önkéntes sereg másik nagy művelti területén a Puebla – Oaxaca (ma Oaxaca de Juárez) – és Orizaba városok alkotta „háromszögben” helyezkedett el, ahol az osztrák önkéntes csapatok a francia expedíciós erőkkel közösen állomásoztak, mely térség a Csendes-óceáni kikötőkkel való zavartalan szárazföldi összeköttetés szempontjából volt rendkívül fontos.⁴³

Itt 1865 májusától az év végéig a megszálló feladatok ellátása lényegében zavartalanul folyt, csupán egyetlen olyan térség akadt, a Sierra Zongolica – a pueblai Sierra Nortéhoz hasonlóan távoli fekvése és nehezen megközelíthetősége folytán az elűzött republikánusok menedéke volt –, ahol nagyobb összecsapásokra került sor. Ezen területre Luis Perez Figuera ezredes vette be magát embereivel, akik kisebb rajtaütéseket – azokat is inkább postakocsik és települések ellen követték el és nem a császári erőkkel szemben – leszámítva nem mutattak nagyobb aktivitást, mely azonban 1865 augusztusától kezdett megváltozni. 1865. október közepétől Figuera csapatai már elportyáztak egészen Orizabáig és a Puebla államban található Palmar de Bravoig, tönkre téve a távíró hálózatot, ezt követően azonban a republikánus ezredes megváltoztatta korábbi stratégiáját és az állam déli részén tervezett kifejteni nagyobb rajtaütéseket. Ehhez az Oaxaca fővárosa melletti Teotitlan (ma Teotitlan de Valle) ellen vonult, azonban útközben a Rio Saladonál ismét összetalálkozott a Khevenhüller parancsnoksága alatt álló 5. huszárszázaddal (itt szolgált Pawlowszky) – időközben csatlakoztak hozzájuk Bythel ulánusai is –, akik Ajalpánál ismét súlyos vereséget mértek rájuk. Figuera ezredesnek ugyan sikerült nagy nehezen elmenekülnie, azonban teljes magánlevelezése a császáriak kezére került, melynek

³⁹ Klinger: Für Kaiser Max, 183–192.

⁴⁰ Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1894), 194–195.

⁴¹ ÖStA KA, AdTk. Mex. Freiw. Korps Karton 150. Nr 24/18.

⁴² A mexikói hadügyminisztérium történeti levéltárában őrzött tiszti listán Pawlowszky Ede neve mellet az alábbi adat szerepel: 1866. november 9-től zászlós. (Véleményem szerint feltehetően 1865-től). Archivo Histórico de la Secretaría de la Defensa Nacional (a továbbiakban: AHMM) Operaciones Militares, XI/481.3/7802.

⁴³ Klinger: Für Kaiser Max, 196–204.

kiértékelése a későbbiek folyamán nagy segítségükre volt.⁴⁴ Pawlowszky memoárja szerint ezen összecsapás során, kis híján életét vesztette – művében részletesen elmeséli a történetet –, szorult helyzetéből Lenkey Albin⁴⁵ tizedes mentette ki huszáraival.⁴⁶ A megmaradt oaxacai köztársasági csapatok ismét bevették magukat a Sierra Zongolicába, és a jól megerősített San Miguel Soyaltepecbe sáncolták el magukat. 1866 tavaszáig nem történt nagyobb katonai akció a térségben.⁴⁷

Pawlowszky Edét 1865 novemberében rövid időre (november 3–22. között) átvezényelték a vadászalakulathoz, ahonnan rövidesen visszarendelték a huszársághoz és 1865. november 22-én a mexikói vitézségi érem arany fokozatával tüntették ki.⁴⁸ Az 5. huszárszázad 1866 januárjában elhagyta tehuacáni állomáshelyét és Puebla érintésével a főváros melletti Tacubayába (ma Mexikóváros része) vonult a császár melletti szolgálatra (az uralkodót többször is elkísérték Cuernavaca városában, ahol a kedvezőbb klimatikus viszonyok miatt a császári pár többször is időzött),⁴⁹ melynek következtében az 1866-os év döntő részében Pawlowszky Ede is Mexikóváros közelében tartózkodott,⁵⁰ 1866. március 27-én pedig 2. osztályú főhadnagynak léptették elő.⁵¹

A császárság fokozatosan gyengülő pénzügyi és katonai helyzete miatt 1866 nyarán Sarolta császárné Európába utazott, hogy további katonai segítséget kérjen III. Napóleontól, I. Ferenc Józseftől és IX. Piusz pápától – a császárnét Mexikóvárosból Río Fríoig kísérő különítménynek Pawlowszky Ede

⁴⁴ Uo. 196–204.; Az 1865. évi oaxacai harcokról lásd: León Toral: *Historia militar*; Moreno: *Warfare and the Making*; Galeana: *La resistencia republicana*; Martínez Lopez, Aurelio: *Historia de la intervención francesa en el Estado de Oaxaca (Años de 1864 a 1866)*. Centenario de epopeyas gloriosas. Méxco D. F., 1966.

⁴⁵ Lenkey Albin édesapja, Lenkey Károly, mint honvédhuszár ezredes, apai nagybátyja Lenkey János – aki 1850 februárjában az aradi várbörtön foglyaként hunyt el – pedig mint honvédtábornok vett részt az 1848–1849-es szabadságharcban. Lenkey Albinról bővebben lásd.: T. Ágoston László: *Lenkey tizedes. Miksa császár seregében. Mexikói tudósítás 1865-ből. Magyarország, 1984. január 15. 22.*; T. Ágoston László: *Lenkey huszárok*. Budapest, 2009. 118–123.

⁴⁶ Pawlowszky: *Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1894)*, 195–199.; Az összecsapásról *A magyar huszárok Mexikóban* címmel egy másik anonim magyarországi résztvevő is megemlékezik. *A magyar huszárok Mexikóban (Ered. levelezés)*. Magyar Világ, 1866. március 16. 1–2.

⁴⁷ Klinger: *Für Kaiser Max, 196–204.*; Az 1865. évi oaxacai harcokról ld. még: León Toral: *Historia militar*; Moreno: *Warfare and the Making*; Galeana: *La resistencia republicana*; Martínez Lopez: *Historia de la intervención francesa*.

⁴⁸ ÖStA KA, AdTk. Mex. Freiw. Korps Karton 150. Nr 24/18.

⁴⁹ Az 5. huszárszázad ezen időszakról lásd.: Hamann, Brigitte: *Con Maximiliano en México*. Del diario del príncipe Carl Khevenhüller 1864–1867. México 1989. 160–185.; [Burián István]: *Egy mexikói önkéntes naplótöredéke*. Jász-Kunság 1868. október 11. 332., 1868. október 18. 340., 1868. október 25. 347.; Varjassy Béla: *A katasztrófa előtt*. Emlékezés Miksa császár tragédiájára. Pesti Hírlap, 1892. június 19. 1–3.

⁵⁰ Pawlowszky: *Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1894)*, 204–205.

⁵¹ ÖStA KA, AdTk. Mex. Freiw. Korps Karton 150. Nr 24/18.

is a tagja volt⁵² – a császárné útja azonban nem járt sikerrel, sőt 1866 októberében Miska császár olyan nyugtalanító híreket kapott, hogy feleségén az elmebaj jelei mutatkoznak. Az uralkodó ekkor Stefan Herzfeld tanácsára titokban úgy döntött, hogy lemond és visszatér Európába. Az utazást meg is szervezték, a császár betegségére hivatkozva a Veracruz közeli Orizaba városába indult, ahová egy huszárkülönítmény kíséretében október végén érkezett meg. Itt azonban a mexikói konzervatívok egy prominens csoportja a franciák távozása ellenére a császárt rábeszélte a maradásra és Miksa kíséretével 1866 decemberében visszatért a fővárosba.⁵³

A francia csapatkivonások megindulása miatt a II. Mexikói Császárság helyzete 1866 végére megrendült, aminek következtében a mexikói osztrák önkéntes sereget 1866. december 13-án uralkodói rendelettel feloszlatták. A harcokat túlélő állomány döntő hányada a hazautazást választotta, míg a katonák egy kisebb csoportja a mexikói császári haderő kötelékében tovább folytatta a harcot az uralkodó oldalán.⁵⁴ Pawlowszky utóbbi csoporthoz tartozott és a sereg feloszlását követően Mexikóban maradt és 1866. december 31-én belépett a Mexikói Nemzeti Császári Hadseregbe, Khevenhüller huszárezredébe,⁵⁵ ahol 1867. február 19-től 2. osztályú századosként szolgált.⁵⁶

1866–1867 fordulóján a francia csapatokat fokozatosan kivonták Mexikó területéről. 1867. február 5-én levonták a francia trikolórt a mexikóvárosi francia főparancsnokságról és Bazaine tábornok vezetésével az utolsó francia katonák is elhagyták a fővárost. Utolsóként a törzstisztikar került behajózásra 1867 márciusának elején.⁵⁷ A francia csapatok távozásával a mexikói császárság katonai és politikai helyzete kilátástalanná vált. 1867 februárjában a császári haditanács azt a döntést hozta, hogy a haderejét a fővárostól északra, Querétaro (Ciudad de Querétaro) városában összpontosítja, továbbá, hogy a császársághoz hű maradt európai katonák zömét a főváros védelmére hagyja hátra. Habsburg Miksa császár 1867 márciusában érkezett meg Querétaróba, zömében mexikói katonákból álló csapatai élén, ahová egy maroknyi „osztrák” önkéntes is elkísérte, soraikban magyar huszá-

⁵² Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1894), 205.; A császárné kíséretéről ír Burián István is naplójában. [Burián István]: Egy mexikói önkéntes naplótöredéke. Jász-Kunság 1868. október 25. 347.

⁵³ Ratz, Konrad – Gómez Tepexcicuapan, Amparo: Ein Kaiser unterwegs. Die Reisen Maximilans von Mexiko 1864–1867 nach Presseberichten und Privatentwürfen. Wien – Köln – Weimar, 2007. 132–176.

⁵⁴ Klinger: Für Kaiser Max, 293.

⁵⁵ ÖStA KA, AdTk. Mex. Freiw. Korps Karton 150. Nr 24/18.

⁵⁶ AHMM Operaciones Militares, XI/481.3/7802.

⁵⁷ Autrey Dabbs, Jack: The French Army in Mexico 1861–1867. A Study in Military Government. The Hague, 1963. 198–216.

rokkal, akiket Pawlowszky Ede vezetett.⁵⁸ Ezzel kapcsolatosan gyakran szerepel az a téves állítás, hogy Pawlowszky Mexikóban, mint a „testőrszázad parancsnoka” szolgált, amely információ azért félrevezető, mert a fent nevezett huszárok valóban az uralkodó védelmére lettek Querétaro városába rendelve a császárság végóráiban, azonban 1864-től létezett egy császári testőrség (ennek vezetője gróf Karl Bombelles volt) – melyet eddigre feloszlattak –,⁵⁹ tajgai sorában számos magyarral, azonban jelenlegi ismereteink szerint Pawlowszky nem szolgált ennél az egységnél.

1867 tavaszára a császári erők mozgásteré lényegében már csupán a Veracruz – Puebla – Mexikóváros – Querétaro útvonalra korlátozódott. Ekkorra a Mariano Escobedo tábornok vezette északi irányból előrenyomuló köztársasági csapatok megkezdték Querétaro városának a körbekerítését, mely nem sokkal később már egy egybefüggő ostromgyűrűvé alakult. Ilyen körülmények között a császári erőknek napról napra romlott a helyzete, egyre jobban pénz, ellátmány és élelem szűkében szenvedtek. Marquez császári tábornok, egy 1 200 fős csapat élén március 22-ről 23-ra virradó éjjelen, az ostromgyűrű teljes bezárulása előtt még el tudott indulni Mexikóvárosba, hogy onnan erősítést hozzon, azonban Querétaro városába – amely körül március 24-én bezárult az ostromgyűrű – már nem tért vissza. A querétaroi eseményekkel egy időben a Porfirio Diaz parancsnoksága alá tartozó, Dél-Mexikó irányából előre nyomuló republikánus egységek már Puebla városát fenyegették. Utóbbit Diaz serege nem sokkal később be is vette, ezzel megpecsételve a Mexikóvárosban és Querétaróban rekedtek sorsát.⁶⁰

Miután a császári csapatok február 19-én megérkeztek Querétaróba hozzáláttak a város védműveinek helyreállításához és kibővítéséhez. A köztársasági erők március elejétől kezdték meg a város körülrését, mellyel kezdetét vette a település hetven napig tartó ostroma. A republikánus sereg létszáma már kezdetben is magasabb volt a császáriakénál, azonban az ostrom végére létszámuk negyvenezer főre duzzadt – a soraikban megjelentek amerikai önkéntesek és fegyverek is. Az első nagyobb támadás 1867. március 14-én érte el a várost, amikor „[...] a juaristák igen erélyes és szívós kitartással vezetett általános támadást intéztek a császáriak ellen, s ezen csata a támadó köztársasági csapatoknak az általános megveretésével és visszavonulásával este 6 óra körül végződött.”⁶¹ Az ostromot követően a császár Marquez tábornokot 600 lovassal

⁵⁸ Corti, Egon César: Maximilian und Charlotte von Mexiko. Nach dem bisher unveröffentlichten Geheimarchive des Kaisers Maximilian und Sonstigen unbekanntem Quellen. I–II. Wien, 1924. 784–790.

⁵⁹ Daniek, Edmund: Sie zogen nach Mexiko. Ein Denkmal für die österreichischen Freiwilligen unter Kaiser Maximilian 1864–1867. Wien – München – Zürich, 1964. 41.; Klinger: Für Kaiser Max, 68–69.; Almanaque imperial para el año de 1866. México, 1866. 11.; Khevenhüller naplójában azt közli, hogy az ötven legrátermettebb huszárját küldte Querétaróba Pawlowszky Ede vezetésével. Hamann: Con Maximiliano en México, 193.

⁶⁰ González Montesinos: Por Querétaro, 339–341.; Corti: Maximilian und Charlotte, 784–790.

⁶¹ Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1882), 60.

a város déli részéről útnak indítva – amely terület még nem volt erős megszállás alatt – a fővárosba küldte erősítésekért. Később az ostrom további lefolyása alatt a fővárosba küldött katonai vezetőt és felmentő seregét várta a császár és a vezérkara. Az ellenségnek a következő két hullámban vezetett támadására március 24-én került sor. Ezt a város védői szintén sikeresen visszaverték, azonban a katonai akció eredményeként a republikánus erők a várost már délről is elzárták, ezzel teljes lett a Querétaro körüli ostromgyűrű. Az ezt követő másfél hónapban a császáriak több ízben is – április 1-jén, 11-én és 27-én, valamint május 13-án – több-kevesebb sikert hozó „löketet”⁶² intéztek a városból, azonban ezek csupán arra voltak elegendőek, hogy az ellenségtől rekvirált élelmiszerekkel és lőszerrel valamelyest pótolják a saját készleteiket. 1867. május 6-tól Querétaróban már tarthatatlanná vált a helyzet az állandó élelem-, lőszer- és gyógyszerhiány miatt, amelyet a császári csapatok megpróbáltak rendkívüli adók és beszolgáltatások bevezetésével a lakosságtól pótolni, azonban eddigre már a polgárok készletei is kikapadtak. A mexikóvárosi állapotokhoz hasonlóan (a köztársasági seregek ekkorra már a fővárost is körbezárták, mely június 21-én kapitulált⁶³), nemcsak az embereknek, hanem a lovaknak sem jutott táplálék, ezáltal a lovas csapatok állománya gyalogsággként kerülhetett már csupán bevetésre. Az ostrom során a civil lakosság szintén sokat szenvedett, ugyanis a republikánus haderő a várost körülölelő hegyekről állandóan lövette a várost. Május 9-én a juarista katonákat kijátszva érkezett vissza a településre egy Herz nevű korábban a fővárosba kiküldött katona, aki azt a jelentést hozta a császárnak, hogy a helyzet teljesen reménytelené vált, a város védői felmentő sereg érkezésére nem számíthattak. Emiatt május 12-re tervbe vettek egy kitörési kísérletet, azonban erre végül nem került sor. Querétaro város ostroma 1867. május 15-én ért véget, amikor Miksa császár akkori testőrségi parancsnoka, Dom Miguel Lopez árulása következtében a köztársasági erők a nevezett napon hajnalban megszállták a város stratégiai pontjait és reggelre elfogták az uralkodót és katonáit. Miksa császárt bő egy hónappal később, 1867. június 19-én végezték ki a Querétaro melletti Cerro de las Campanason (ma a város része) két tábornokával – Miguel Miramónnal és Tomás Mejíával – együtt.⁶⁴

Pawłowszky Ede 1867 nyarán Querétaro városában esett hadifogságba, ahonnan még a császár június 19-ki kivégzését megelőzően Guanajuatóba (Guanajuato állam fővárosa) szállították több társával együtt, ahol bebörtönözték őket.⁶⁵ Memoárja szerint 1867 őszéig tartózkodott a nevezett városban, amikor is Mexikóvárosba szál-

⁶² Értsd: kitörési kísérlet

⁶³ Mexikóváros ostromáról bővebben lásd.: Bobay István Zoltán: „Negyvenöt csata hőse”. Varjassy Béla élettörténete és visszaemlékezései. In: Dezső Tamás – Pócza István (Szerk.): Batthyány Lajos Alapítvány Doktori Ösztöndíjprogram Tanulmánykötet 2020/2021. Budapest, 2022. 536–576., 551–560.

⁶⁴ Pawłowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1882), 25–141.; A város ostromáról bővebben lásd még: González Montesinos: Por Querétaro.

⁶⁵ Klinger: Für Kaiser Max, 356.

lították át fogolytársaival együtt, itt útlevelet kaptak és tovább indulhattak Veracruz kikötőjébe, ahová november 28-án érkeztek meg. December 1-jén kapták meg a hajójegyeiket Anton von Magnus német diplomatától, majd a *Danube* elnevezésű angol postahajó fedélzetén maguk mögött hagyták Mexikót, majd Havanna érintésével St. Tomasba hajóztak. Innen egy másik hajóval indultak útnak Southampton kikötőjébe, ahol december 29-én szálltak partra. Az angol kikötőből Le Havre – Párizs – Strasbourg – Salzburg útvonalon érkeztek Bécsbe 1868. január 11-én. Pawolwszky január 18-ig itt maradt, ugyanis ekkor érkezett meg Miksa császár holtteste a császárvárosba, melyet Tegethoff admirális a *Novara* hadihajó fedélzetén szállított el Mexikóból. A megboldogult uralkodót díszszertartással helyezték örök nyugalomra a bécsi császári sírboltban, mely szertartáson Pawlowszky Ede is jelen volt.⁶⁶ Ezt követően tért haza Pestre, melyről a *Nefelejts* című újság számolt be: „[Pawlowszky mexikói volt kapitány – a szerző] közelebb fővárosunkba érkezett. Egykor osztrák hadnagy volt, majd városi hivatalnok. Jelen volt Miksa császár kivégeztetésén is. A mexikói kormány 3 évi fogságra ítélte, de kegyelmet kapván, sok hányódás után visszatérhetett.”⁶⁷ Mexikói szolgálatait ideje során megkapta a mexikói vitézségi érem arany fokozatát, a Guadalupe Rend lovagkeresztjét, valamint a francia császári ezüstérmét.⁶⁸

A Mexikóból hazatérő önkéntesek egy teljesen új közjogi, politikai helyzettel találták magukat szemben szülőföldjükön, ugyanis az Osztrák-Magyar Monarchia létrejöttét megelőző hónapokban, illetve közvetlenül a dualista államszövetség megalakulását követő időszakban tértek haza, mely a későbbi lehetőségeiket nagyban befolyásolta. Ahogyan a prozopgráfiai vizsgálatokból kitűnik, a Magyar Királyi Honvédség megalakítása sokuk számára a katonai karrierjük folytatását kínálta. 1869. április 29-én Andrássy Gyula miniszterelnök körrendeletet bocsájtott ki, amiben megjelölte a megalakuló honvédség tényleges szolgálati idejének a kezdetét, valamint intézkedések történtek az újoncok kiképzéséhez elengedhetetlenül szükséges altiszti kar megteremtésére és felkészítésére vonatkozóan. Május végén felállították a központi pesti főtanosztályt, amelyet végül július végén megszüntettek, hogy megszervezzék a kerületi tanosztályokat. Mivel a törvények értelmében 1869. október 1-jét megelőzően senkit sem lehetett behívni katonai szolgálatra, a tanosztályoknak a szükséges létszám eléréshez toborzásba kellett kezdeniük. A felállított kerületi toborzási bizottságoknak 1869. május 21-ig „[...] a hat honvéd kerületből 223 lovast és 547 gyalogost, összesen 770 legénységi állományú egyént kellett toborozni. A kerületi tanosztályok számára július 30-ra 2512 főt kellett bevonultatni (465 lovast és 2047 gyalogost). Altiszti kiképzésre jelentkezhettek mindazok, akiket eddig már

⁶⁶ Pawlowszky: Miksa császár szerencsétlen expedíciójának leírása (1894)

⁶⁷ Nefelejts, 1868. február 9. 71.

⁶⁸ HL, Tiszti személyügyi anyagok, 1900 előtt született tisztek anyakönyvi lapjai és BM-től átvett tartalékos tiszti okmánygyűjtők, Pavlowszky Ede szds. 28332, 28319.; ÖStA KA, AdTk. Mex. Freiw. Korps Karton 150. Nr 24/18.

besoroztak, de a közös hadseregbe valamilyen oknál fogva nem hívták be, továbbá azok, akik a katonaidéjüket már kiszolgálták és honvédkötelezettség alá nem tartoztak. Külön engedéllyel a be nem sorozottakat is fel lehetett venni. Az elfogadott önkéntesek felesketésük után pénzt is kaptak: a kiszolgált gyalogos vagy lovas őrmesterek 3, a szakaszvezetők, tizedesek, puskaművesek, kiképzett vadászok 2 aranyat. Az altisztek és a puskaművesek ezen kívül napi 10 krajcár napidíjban részesültek a szolgálatban állás idején.⁶⁹ A toborzás nem haladt zavartalanul, azonban ennek ellenére a határidőig sikerült feltölteni a főtanosztályt és megkezdődhetett a kiképzés, melyet egy ízben maga az uralkodó, I. Ferenc József is megsemmélyelt.⁷⁰ Pawlowszky Ede személyügyi anyaga alapján 1869-ben a főtanosztályhoz nyert felvételt, melyet követően 1870–1871-ben a kecskeméti honvéd központi lovas iskola tiszti tanfolyamát végezte el „jó eredménnyel.”⁷¹ Pawlowszky 1869 és 1871 között főhadnagyi; 1872-től századosi rendfokozatban az alábbi alakulatoknál szolgált: m. kir. 7. huszárszázad (1869); m. kir. 4. huszárszázad (1870); m. kir. 9. huszárszázad (1871–1872). 1875-ben a m. kir. 2. lovasezred 1. osztályának 2. századához, 1876-ban pedig a m. kir. 3. lovasezred 1. századához rendelték. Magánéletében 1873-ban állt be változás, amikor is az év novemberében Temesváron feleségül vette Maltsek Augusztát.⁷² 1877–1878-ban a m. kir. 2. lovasezred pótcapátának parancsnoka volt, majd 1879-ben a honvédség békeállományába került és a honvédelmi minisztériumban nyert alkalmazást. 1885-ben a „m. k. 1. honvéd főruharaktár bizottság állományába” helyezték át. Rosenfeldi Pawlowszky Ede 1886 és 1889 között a budapesti kir. ítélőtáblánál irodatiszt, 1899-től (Szinyeyinél tévesen 1895⁷³ szerepel) 1902-ig pedig a honvédelmi minisztérium Honvédszámvevősegnél szolgált, ahonnan nyugalmazták⁷⁴ – feltehetően címzetes őrnagyként.⁷⁵ A pályája során megkapta még 1874-ben a Hadiérmét, 1884-ben a Katonai Tiszti Szolgálati Jel III. osztályát, 1898-ban pedig a Jubileumi Udvari Emlékérmét.⁷⁶

⁶⁹ Papp Tibor: A Magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után 1868–1890. 1. rész. Hadtörténelmi Közlemények, 14. évf. (1967) 2. szám. 302–338., 320–321.

⁷⁰ Uo. 320–321.

⁷¹ HL, Tiszti személyügyi anyagok, 1900 előtt született tisztek anyakönyvi lapjai és BM-től átvett tartalékos tiszti okmánygyűjtők, Pavlowszky Ede szds. 28332, 28319.; Fővárosi Lapok, 1873. november 29. 1196.; Arra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, hogy házasságából született-e gyermeke, azonban egy 1894-es újsághír gyámleánya, Rihmer Valéria esküvőjéről tudósít. Fővárosi Lapok, 1894. november 25. 2803.

⁷² Uo.

⁷³ Szinyeyi: Magyar írók, 597.; Nagy: Mexikó magyar katonautazója, 11–17.; Nagy: Miksa császár magyar katonája, 94–102.

⁷⁴ HL, Tiszti személyügyi anyagok, 1900 előtt született tisztek anyakönyvi lapjai és BM-től átvett tartalékos tiszti okmánygyűjtők, Pavlowszky Ede szds. 28332, 28319.; Lásd: Magyarország tiszti czim- és névtára. 1886. 5. évf. Budapest, 1886. 417.; (1887) 417.; (1888) 441.; (1899) 748.; (1900) 740.; (1901) 757.; (1902) 786.

⁷⁵ Budapesti Hírlap, 1903. február 12.

⁷⁶ HL, Tiszti személyügyi anyagok, 1900 előtt született tisztek anyakönyvi lapjai és BM-től átvett tartalékos tiszti okmánygyűjtők, Pavlowszky Ede szds. 28332, 28319.

Nyugdíjas évei alatt egy a *Budapesti Hírlap*ban megjelent hirdetés alapján 1910-ben egy mexikói társasutazás szervezésével is megpróbálkozott: „(Mexikó függetlenségének jubileuma.) A mexikói köztársaság az idén szeptemberben ünnepli meg függetlenségének száz éves jubileumát.⁷⁷ Ez alkalommal a világ minden tájáról igen sokan keresik föl Mexikót és egy magyar társasutazás is van tervbe véve. Ez kiváló alkalom a turistáknak, gyárosoknak és kereskedőknek, hogy Amerika legszebb vidékét megismerjék és elsőrangú üzleti összeköttetéseket keressenek. Az útirány: Budapest – Páris – Newyork – Mexikó. Jelentkezni lehet augusztus 5-ig. Közlebbi fölvilágosítást Pavlovsky Ede nyugalmazott honvédőrnagy (Budapest, IV., Veres Pálné-utca 40. szám) nyújt.”⁷⁸ Arra vonatkozóan, hogy az utazás megvalósult-e nem rendelkezünk adatokkal. Vannak arra utaló információk, hogy vezetéknevét egy rövid időre megváltoztathatta, ugyanis a *Budapesti cím- és lakjegyzék* 1914-ik és 1916-ik évi számaiban neve Pax Ede (Pawlovsky), ny, h. őrnagyként szerepel.⁷⁹

Pawlovsky Ede már elmúlt 80 esztendő, amikor az első világháború kitörésekor 1914. december 4-én reaktiválták és újra szolgálatba állt.⁸⁰ A személyügyi anyaga arra vonatkozóan nem közöl adatokat, hogy az első világháború idején mely egységeknél szolgált, azonban az a korabeli sajtóanyag alapján behatárolható. A m. kir. 30. pótzászlóalj lábadozó osztagánál nyert szolgálati beosztást, melyről az orosz csapatok betörése folytán a Kárpátokban „elpusztult” falvak számára indított gyűjtés újsághíréből értesülünk: „A m. kir. 30. honvéd pótzászlóaljhoz beosztott lábadozó-osztag nevében Gerő Gábor főhadnagy küldött be 620 koronát s az alábbi sorokat: »Az osztag tisztjei és legénysége, felbuzdulva Az Est által iniciált igazságos és szép mozgalmon, a maga részéről is hozzá akar járulni annak az ínségnek és nyomornak enyhítéséhez, melyet az oroszok betörése a kárpáti falvakban okozott. 600 koronát küldünk egy házra, 20 koronát egy táblára, mely a felépítendő lakóházon hirdesse: A budapesti m. kir. 30. honvéd pótzászlóaljhoz beosztott lábadozó osztag tisztikarának és legénységének adománya Pawlovskynak. Szeretett parancsnokunk, nemes Pawlovsky Ede őrnagy ur iránt érzett ragaszkodásunknak akarunk ezzel emléket állítani.«⁸¹ 1916 májusában „Augusztus kir. hercegasszony Majtényi Anna udvarhölgy kíséretében meglátogatta »30. honvéd pótzászlóaljhoz beosztott lábadozó osztagot. A magas vendéget a budapesti honvédkörzet részéről Braun József altábornagy,

⁷⁷ A függetlenségi törekvések valóban az 1810-es években kezdődtek Mexikóban, azonban az ország hivatalosan az 1821-es esztendőt tekinti a függetlenség kikiáltása évének.

⁷⁸ Budapesti Hírlap, 1910. július 27. 10.

⁷⁹ Budapesti cím- és lakjegyzék. 26. évf. Budapest, 1914. 2048.; (1916) 2101.

⁸⁰ HL, Tiszti személyügyi anyagok. 1945 előtti HM 4. osztály tiszti névszerinti iratai. 1935/Pawlovsky Ede

⁸¹ Negyedmillió korona egy hónap alatt: Ujraépülnek a Kárpátok elpusztult falvai. Az Est, 1915. szeptember 2. 3.

kerületi parancsnok, a laktanyaparancsnokság részéről Riedl Antal alezredes és Magyarai Béla mérnökkari őrnagy, a lábadozó-osztag részéről Pawlowsky Ede őrnagy, Deutsch Ernő dr. ezredorvos, orvosfőnök, Ángyán Béla és Gerő Gábor főhadnagyok fogadták. A lábadozó-osztag keretében működő utókezelő-intézetet Deutsch Ernő ezredorvos mutatta be; a magas vendég a berendezés és a dr. Gráner Ernőné vezetése alatt működő önkéntes ápolónők munkája iránt nagy érdeklődést mutatott. Az utókezelő-intézet elhagyása után az osztag parancsnoka, Pawlowsky Ede őrnagy vezetése mellett az osztag fürdőberendezését, fertőtlenítő intézetét, konyháját tekintette meg.”⁸² Fontos momentum, hogy az első világháború idején a kassai hadikórházban szintén szolgált egy Pawlowszky Ede nevű orvosdoktor, akinek személye nem összekeverendő a Mexikót megjárt magyar főtisztel. Arra vonatkozóan, hogy esetleg volt-e valamilyen rokoni kapcsolat közöttük nem rendelkezünk adatokkal.⁸³

Pawlowszky Ede 1917. május 31-én immár véglegesen nyugalomba vonulhatott.⁸⁴ Nagy Miklós Mihály kutatásából ismert, hogy Pawlowszky az 1920-as évek elején a fővárosban a Veres Pálné utca 40. szám alatt lakott.⁸⁵ Felesége, Malcsek Augusztia özvegyi illetményi kérvényének okmánya, Pawlowszky Edét, mint nyugalmazott alezredest említi. Az okmányban szereplő adatok alapján 1923. december 11-én Budapesten hunyt el, halálának oka „aggkori végelgyengülés” volt. Két nappal később, december 13-án Kőbányán helyezték örök nyugalomra.⁸⁶

Összegzés

A Mexikót megjárt magyar katonák pozopográfiai vizsgálata fontos feladat, melynek köszönhetően napvilágra kerülhet megannyi eddig feltáratlan vagy csupán részben feltárt biográfia. Az életrajzok revíziója és újrakiadása nemcsak amiatt lényeges, mert fontos adatokkal bővíthet az eddigi tudásunk a témakörrel, hanem azért is, mert ennek segítségével pontosítani lehet a korábbi téves adatokat. Ezen kritériumok fényében jelen írásban Pawlowszky Ede élet-

⁸² Augusztia kir. hercegasszony látogatása egy lábadozó-osztagnál. Az Ujság, 1916. május 14. 11.; Közl. még: Budapesti Hírlap, 1916. május 14. 17.; Egyéb adatokat lásd még: Az Ujság, 1916. július 22. 10.; Budapesti Hírlap, 1916. július 22. 11.; Pesti Hírlap, 1916. július 22. 8.; Zombory István: Séták a nagyvilágban. Egy régi mexikói bányamágnás. Új Idők, 1918. szeptember 25. 224.

⁸³ Budapesti Közlöny, 1916. május 16. 6.; Pesti Hírlap, 1916. május 17. 13.

⁸⁴ HL, Tiszti személyügyi anyagok. 1945 előtti HM 4. osztály tiszti névszerinti iratai. 1935/Pawlowsky Ede; Testvére rosenfeldi Pawlowsky Emília, 1917-ben hunyt el. Az Ujság, 1917. március 21. 9.

⁸⁵ Nagy: Mexikó magyar katonautazója, 16.; Nagy: Miksa császár magyar katonája, 98.; Budapesti cím- és lakjegyzék. 28. évf. Budapest, 1922–1923.

⁸⁶ HL, Tiszti személyügyi anyagok. 1945 előtti HM 4. osztály tiszti névszerinti iratai. 1935/Pawlowsky Ede

rajzának felülvizsgálatára és kibővítésére tettem kísérletet. A kutatásba bevont új magyarországi, osztrák és mexikói levéltári források segítségével és a magyarországi sajtóanyag vizsgálatával, továbbá hazai, valamint nemzetközi szakirodalmak bevonásával egy részletesebb képet kapunk Pawlowszky Ede életéről és mexikói tevékenységéről. Jelen munka segítségével behatárolhatóbbá vált, hogy mely mexikói harcokban vett részt, pontosítva például azt a korábban több helyen is előbukkanó téves állítást, miszerint Mexikóban testőrparancsnokként teljesített szolgálatot. Pawlowszky Ede Hadtörténeti Levéltárban őrzött személyügyi anyagainak a bevonása a kutatásba az életrajz egy eddig ismeretlen epizódjának feltárását segítette, ugyanis ennek fényében bizonyosságot nyert, hogy Pawlowszky aggastyánként – az első világháború idején – hátországi szolgálatot vállalt.

Pawlowszkyhoz hasonlóan a mexikói kaland magyarországi résztvevői közül később többen is kiemelkedő eredményeket értek el egy-egy szakterületen; legyen az akár katonai szakoktatói pálya a Ludovika Akadémián (Bydeskuty fivérek), a modern magyar katonai szaknyelv kialakítása (Domaniczky István), vagy akár ismert történelmi eseményekben való részvétel – mint például a perzsa hadsereg modernizálása, vagy az 1870–1871-es porosz–francia háború. Nem lényegtelen, hogy a magyarországi és erdélyi állományból voltak olyan személyek, akik hazatérve végül nyugállományú vezérőrnagyként (Dietrich Adolf Edler von Sachsenfels), nyugállományú altábornagyként (Palkovics József) vagy címzetes tábornagyként (Pókay János) vonultak nyugállományba. Minden bizonnyal az utazás egy távoli kontinensen, és az idegen országban történő katonai szolgálat, az ott szerzett tapasztalat hathatott az egyes résztvevők életére, szélesebb ismeretekre szert téve tágulhatott a világlátásuk, mely a további életükre ugyancsak kihatással lehetett. Jóllehet, közülük többen megjárta korábbi és későbbi csatatereteket (például 1848–1849, 1859. évi itáliai háború, 1863. évi januári lengyel felkelés stb.), mégis voltak olyanok közöttük, akiknek ez lehetett életük legmeghatározóbb időszaka. Minden bizonnyal Pawlowszky Ede is közéjük tartozhatott.

IVÁNC SÓ ÁDÁM

*Bulissa Károly: az irredenta szlovák ügyvéd**

A politikai, társadalmi, vagy gazdasági szempontból zaklatott időszakok kiváló terepet kínálnak a politikai kalandorok számára, akik tehetségükkel és meggyőző személyiségükkel igyekeznek hasznot húzni a kialakult helyzetekből. Sok esetben ezek az emberek is a körülmények áldozatai, akik azonban a gátlástalanságuk miatt ott is lehetőséget látnak, ahol a többség csak kilátástalanságot. Tanulmányomban egy ilyen életpálya rövid bemutatására vállalkoztam. Bulissa Károly nem ismeretlen szereplő a magyar történettudományi munkákban. Nevét többnyire az ország területi integritását védő, 1918–1920 között működő mozgalmakkal kapcsolatban említik. A politikai és irredenta körökkel való együttműködése azonban kifejezetten aktív maradt a következő 18 évben is. Ez kifejezetten igaz az 1920-as évekre, amikor szlovák származása és ügyvédi végzettsége révén több lehetőség kínálkozott előtte. Az 1930-as évekre a jelentősége erősen visszaesett a területi revízióért munkálkodó táboron belül. Ez egyrészt annak volt köszönhető, hogy a magyarbarát szlovák szerepkört a nála ismertebb, agilisabb Jehlicska Ferenc és Dvorcsák Győző uralta, másrészt egészségi állapotának romlása miatt a terhelhetősége is csökkent. Munkássága és útkeresései azonban jól mutatják annak a bizonytalansággal teli világnak a hangulatát, amely a Nagy Háborút lezáró békeszerződések révén alakult ki.

A Trianon előtti élet

Bulissa Eduárd Heinrich Károly (továbbiakban Bulissa Károly) 1887. augusztus 7-én született az Abaúj-Torna vármegyei Encsen. Édesapja Bulissa János, szlovák nemzetiségű, római katolikus kántortanító, míg édesanyja a német származású Wallenreiter Zsófia volt.¹ Károly lett a család első gyermeke, akit további hat testvér követett, sorrendben: János Henrik, József, Dezső Gyula, Anna Erzsébet Petronella, Rezső és Lajos. A nagy születésszám mögött azonban családi tragédiák sora rejlik. Anna Erzsébet Petronella még 1890-ben a születésekor elhunyt, míg Dezső Gyula 1894-ben, 6 évesen, János Henrik pedig 1900-ban, 16 évesen halálozott el.² Ezek

* A kutatást és a tanulmány elkészültét a Visegrádi Alap támogatta

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Mikrofilmtár, Encs római katolikus keresztelési anyakönyve: 1872–1888. 47. A0938 – X 2521 – 260/5.

² MNL OL, Mikrofilmtár Tokaj római katolikus kereszteltek anyakönyve: 1875–1895. 134. A1030 – X 2597 – 335/4.; MNL OL, Mikrofilmtár, Encs római katolikus keresztelési anyakönyve: 1872–1888. 69. A0938 – X 2521 – 260/5.; Schlott Gyula (Szerk.): Az eperjesi kir. kath. főgymnasium 1900/1901. tanévi értesítője. Eperjes, 1901. 76.

a gyerekkori élmények közre játszhattak abban, hogy Károly másik három fivérével kifejezetten szoros kapcsolatot ápolt egész életében. A család az 1890-es évek elején költözött Eperjesre és a Bulissa-fivérek alapvetően már ebben az etnikailag heterogén városban szocializálódtak.

A Bulissa-család nagy gondot fordított a gyermekeik oktatására, akik mindannyian értelmiségi pályára léptek. A szülők etnikai identitásáról kevés forrás tanúskodik, de az tudható, hogy a családfőnek, Jánosnak az 1910 körül megjelenő kiadványai azt sugallják, hogy az eperjesi magyarbarát kelet-szlovák közösséghez lehettek kapcsolatai. Előbb Mikó Imrével közösen a Kultuszminisztérium támogatásából elkészítették a „Sáros vármegye földrajza” című népiskoláknak szánt kiadványt, majd „Prijemní hlas” címen megjelentetett egy kelet-szlovák nyelven írt római katolikus daloskönyvet, amelyet a Naša Zastava is rendszeresen reklámozott.³ Ennek fényében, feltételezhetően szülői hatásra és a városban terjedő magyarosodási láz miatt Bulissa Károly már gimnáziumi diákként is egy magyar identitású fiatal képét sugározta. Tagja és könyvtárosa volt a főgimnázium Magyar-Társaságának és előadóként is részt vett a szervezet rendezvényein.⁴ Ez a kör megalapozta számára az irodalom és a művészetek iránti vonzalmát, valamint a közösségi életben való aktivitás fontosságát.

Bulissa Károly 1903-ban kezdte meg jogi tanulmányait az Eperjesi Evangélikus Kollégium falai között. Tevékeny tagja lett az intézmény jogászfűjságának, amely aktív szociális életet élt. Mint az irodalom és a színház szerelmese 1904-ben ő lett a jogászhallgatók testületén belül az irodalmi osztály elnöke, s ez a pozíció remek lehetőséget nyújtott neki az amatőr színjátszó csoportok szervezéséhez és a fontosabb szerepek megszerzéséhez.⁵ Ebben a közösségben kezdett el érdeklődni a politika iránt is. 1904-ben, amikor Tisza István az ellenzéki obstrukció letörése miatt házszabály-módosítást kívánt elérni, országos politikai botrány alakult az ügyből. Bulissa Károly és a jogászfűjság egy több napos kormányellenes tiltakozó rendezvény-sorozatot szervezett, ahol Kossuth nóták éneklése mellett kormánypárti sajtótermékeket égettek el, támogató levelet fogalmaztak meg Apponyi Albertnek és fáklyás felvonulást tartottak.⁶ A következő év folyamán Bulissa megpróbálta megszerezni a jogászfűjság elnöki pozícióját, de végül alulmaradt Mauks Sándorral szemben.⁷

³ Tankönyvengedélyezések és bírálatok. Hivatalos Közlöny, 1910. augusztus 15. 237.; Kerényi György (Szerk.): Magyar Népzene tára 2. Jeles napok. Budapest, 1953. 1219.; Prijemní Hlas. Határszéli Ujság, 1920. január 4. 4.; Církevní ohlas. Naša Zastava, 1912.május 12. 7.; „Prijemní hlas”. Naša Zastava, 1914. március 8. 18.

⁴ Szlávik Mátyás (Szerk.): A Tiszai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület Eperjesi Collegiumának értesítője az 1900–1901-es tanévről. Eperjes, 1901. 87–88.

⁵ Raffay Ferenc (Szerk.): A Tiszai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházkerület Eperjesi Collegiumának értesítője az 1904–1905-es tanévről. Eperjes, 1905. 57.; Műkedvelő színelőadás. Felvidéki Hírlap, 1906. március 11. 2.

⁶ Eperjesről kaptuk a következő lelkes hangú levelet. Magyarország, 1904. november 24. 4.

⁷ Eperjes. Egyetemi lapok, 1905. február 12. 14.

1907-től a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem hallgatói között találjuk a nevét és végül itt szerezte meg a jogi diplomát az 1909/1910-es tanév végén.⁸ Ezt követően Nagykaposra került, ahol dr. Skultéty Viktor ügyvédbojtárja lett, aki ebben az időszakban kifejezetten szlovákul beszélő ügyvédjelöltet és írnokot keresett az irodájába.⁹ Skultéty a Királyi Magyar Természettudományi Társulat tagja volt, és az ő ajánlására Bulissa is felvételt nyert a szervezetbe, aki aktív tagja lett a nagykaposi társaskörnek is, ahol tovább hódolhatott az irodalom iránti szeretének.¹⁰ Az itt eltöltött két évet követően Bulissa felvételt nyert az eperjesi ügyvédi kamarába és a város központjában irodát nyitott.¹¹

Az ügyvédi munkája mellett párhuzamosan munkatársa volt egy ideig a Böhm Aladár által kiadott Felvidéki Hírlapnak is, de politikai anyagok helyett inkább művészeti témájú cikkeket írt.¹² Mintegy 6 évvel későbbi politikai jelentés azt állítja, hogy Bulissa irodájának meglehetősen obskúrus híre volt, sőt, egy alkalommal a kamarából is kizárták őt, egy szabálytalanul intézett ingatlanvásárlási ügy miatt.¹³ Ezt megerősítő forrásokkal nem találkoztam és mivel a jelentés idején Bulissa Károly egy olyan szervezetet irányított, amely a beszámolót elkészítő Felvidéki Ligával versenyzett a kormányzati támogatásért, így az anyag tartalmát erős kritikával kell kezelni.

Az biztos, hogy nem volt túl sok ideje az irodáját beindítani, mert az 1914-ben kitört világháború miatt őt is besorozták. Tartalékos hadnagyként csatlakozott a honvédség tüzérségéhez, ahol 1915 folyamán főhadnaggyá léptették elő, majd 1918-ban századosként szerelt le.¹⁴ Szolgált a 40. tábori tarackosezrednél, a 6. tábori ágyúsezrednél, valamint a 8. tábori ágyúsezrednél.¹⁵

⁸ Moldován Gergely (Szerk.): Beszéddek, a melyek a Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem 1907/8. tanévi rectora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmából 1907. évi szeptember 22-én tartattak. Kolozsvár, 1907. 68.; Udránszky László (Szerk.): Beszéddek, a melyek a Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem 1910/11. tanévi rectora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmából 1910. évi szeptember hó 18-án tartattak. Kolozsvár 1910. 123.

⁹ Ügyvédjelöltet és írnokot keresek. Az Újság, 1910. május 12. 29.

¹⁰ Társulati ügyek. Természettudományi Közlöny, 1910. november 1. 817.; Újdonságok. Határszéli Újság, 1910. március 14. 4.

¹¹ Az eperjesi kamara közhírré teszi... Budapesti Közlöny, 1912. január 27. 4.; Novi fiškálj. Naša Zastava, 1912. február 4. 5.

¹² Molnár Miklós (Szerk.): Kassától Košicéig. Történelmi adatgyűjtemény az 1918—1919. évi forradalom, vörös uralom és a csehszlovák állam megalakulása idejéből. II. kötet. Kassa, é.n. 277. In: Bukovszky László – Simon Attila – Szeghy-Gayer Veronika: Kassától Košicéig – Molnár Miklós- emlékkönyv, Somorja, 2020. CD-melléklet

¹³ Hadügyminisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténeti Levéltár, Felvidéki Liga iratai, 1. doboz, Bulissa Károlyról készült jelentés

¹⁴ Magyar Királyi Honvédelmi Ministeri Rendelet. Honvédségi Közlöny, 1914. március 7. 113.; Legfelsőbb elhatározások. Honvédségi Közlöny, 1915. február 17. 155.; A magyar hadügyminiszter kinevezte... Honvédségi Közlöny, 1918. december 3. 5029.

¹⁵ Ő császári és apostoli királyi Felsege legkegyelmesebben elrendelni méltóztatott, hogy a legfelsőbb dicsérő elismerés tudtul adassék az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásuk elismeréséül. Budapesti Közlöny, 1916. október 3. 4.; Az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartásuk

Szerepe a területi integritást védő szervezetekben

Hazatérésekor aktívan bekapcsolódott a felbolyduló eperjesi politikai életbe. A tőle korábban tapasztaltakhoz képest nem váltott oldalt, továbbra is a magyarpárti politikát képviselte, de a forradalmi hangulat őt is magával ragadta, és egyik kezdeményezője volt annak, hogy Sáros vármegye székházából távolítsák el Ferenc József képmását.¹⁶ A Fórum Intézet által kiadott Kassától Košicéig című forráskiadványban Molnár Miklós gyűjtése révén egy kortárs beszámoló is olvasható Bulissáról. Eszerint a háború után egészen más emberként tért vissza, akit a politika minden másnál jobban érdekel. Egy róla írt kortárs vélemény szerint: „A Nemzeti Tanácsban s az Eperjesi Újságban vehemensül követelte, hogy a sárosi közigazgatást tisztítsák meg a régi emberektől. Volt a beszédeiben s az Írásaiban valami a népszónok darabosságából, de szuggesztív erejéből is. Szereplése a tót államalakulás körül egészen hirtelen támadt.” Ez a szuggesztív erő hozzásegítette őt ahhoz, hogy egy kifejezetten fontos pozíciót kapjon, ő lett a Dvorcsák Győző vezette Kelet-Szlovák Nemzeti Tanács budapesti megbízottja.

A fővárosban többször találkozott Károlyi Mihály miniszterelnökkel és Jászi Oszkár nemzetiségi miniszterrel, de nem tudta elérni, hogy a magyar kormány elismerje a tanácsot a Felvidék keleti lakosságának legitim képviselőjeként. Bulissa Károly a pozícióját így arra használta fel, hogy politikai kapcsolatait kiépítse. Megismerkedett Friedrich Istvánnal, aki ekkor a Hadügyminisztérium politikai államtitkára, valamint a formálódó Fehérház Bajtársi Egyesület prominens alakja volt. Az ő személye révén ismerte meg Mészáros Gyula turkológust. A Tanácsköztársaság idején a Friedrich körül kialakult ellenforradalmi társaság tagjaiként tovább építette kapcsolati hálóját, megismerve az ország területi integritásának védelméért alakult Területvédő Ligát, és annak fiókszervezetét, a Felvidéki Ligát.

A tanácskormány bukása után hatalomra kerülő Friedrich István a támogatásáról biztosította szövetségeseit. Mint kormányfő már hivatalba lépésének első hónapjában ki akarta nevezni Mészárost a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatói posztjára, de Czakó Elemér a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa bizalmas jelentésében tájékoztatta a miniszterelnököt a turkológus szakmai alkalmatlanságáról, ezért a miniszterelnök végül elállt a tervétől.¹⁷ Bulissa és Mészáros 1919 októberében megalapította a Tót Központi Irodát. A szervezet hivatalosan a Felvidéki Liga alá volt rendelve, azonban jobb politikai kapcsolatainak köszönhetően az iroda sokszor

---

és kitérő szolgálataik elismeréséül. Honvédségi Közlöny, 1917. november 17. 2836.; Legfelsőbb elhatározás. A császári és apostoli királyi Felsője elrendelni méltóztatott. Honvédségi Közlöny, 1918. január 5. 59.

¹⁶ Kassától Kosicéig, 34.

¹⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Czakó Elemér jelentése Mészáros Gyulának a főigazgató állásba való kinevezése tárgyában. 1919–4373.

figyelmén kívül hagyta a liga utasításait, ami folyamatos konfliktusokhoz vezetett a két szervezet között.

Mindkét társaság elsődleges feladatként a propagandaterjesztést, valamint egy esetleges katonai akciók előkészítéséhez szükséges hírszerzési és kémkedési tevékenységek ellátását vállalta. A Tót Központi Iroda stábjában részben a Kelet-Szlovák Nemzeti Tanács korábbi tagjaiból, a Szlovák Tanácsköztársaság néhány átállt hivatalnokából, valamint a fővárosban tartózkodó felvidéki származású értelmiségiekből állt, mint Janovetz Lajos és Steier Lajos. Nekik elsősorban a szlovák lakosság magyarbarát táborát kellett megszólítani és csehellenes, forradalmi hangulatban tartani, amelyet röpiratoknak, valamint a hetente kétszer megjelenő Slovenský národ nevű újságnak a terjesztésével próbáltak elérni. Ezeket az anyagokat a mintegy 800 főt számláló ügynökhálózatuk révén juttatták el és terjesztették a Felvidéken.¹⁸

A szlovák lakosság körében egy kiobbantandó felkelés kérdése folyamatosan napirenden volt, amellyel kapcsolatban még Apponyi Albert a magyar békeküldöttség vezetője is értekezni kívánt Bulissával.¹⁹ A magyar békedelegáció vezetője szerette volna elérni, hogy egy szlovák felkeléssel nagyobb mozgástér nyíljon meg számukra a békekonferencián. A szervezet költségvetését először abból a 8 millió koronás pénzügyi keretből akarták biztosítani, amit még Kun Béla kötött le a Fabank Részvénytársaságnál az Antonin Janoušek által vezetett, úgynevezett „Szlovenszki iroda” részére.²⁰ Mivel ennek a számlának a felszabadítása hosszadalmas adminisztratív ügyintézészt igényelt, ezért a Külügyminisztériumtól kaptak szubvenciót, így 1919 októberétől 1920 júniusáig mintegy 14.677.130 korona támogatást folyósítottak a számukra.²¹

Azonban feltételezhető, hogy más módon is igyekeztek pénzt szerezni. Az első világháború hadieseményei után az Osztrák–Magyar Monarchiából kiszakadó utódállamok a kezdeti időkben nem rendelkeztek saját valutával, ezért annak hiányában felülbélyegezték a Monarchia koronájának címleteit. Ez a helyzet kedvező alkalmat teremtett a hamisításra, amely ekkor valójában nem is magának a bankónak, hanem a rajtuk lévő hitelesítő pecséteknek és bélyegeknek a lemásolását jelentette. 1919 novemberében a rendőrség Budapest szerte több nyomdaipari vállalatnál is hamis cseh bélyegekre akadt. Csak az Elbert Arnold és Elbert Rezső által üzemeltett Csáky utcai nyomdában mintegy 20 ezer darabot

¹⁸ Michela, Miroslav: Plans for Slovak Autonomy in Hungarian politics 1918–1920. *Historicý Časopis*. Vol. 58, (2010.) Suppl. issue. 71.

¹⁹ Zeidler Miklós (Szerk.): *A magyar békeküldöttség naplója*. Neuilly–Versailles–Budapest (1920). Budapest, 2018. 116., 156., 162.

²⁰ MNL OL K64 Külügyminisztérium, Politikai osztály rezervált iratai, 1. csomó 7. tétel. 4/res/1920.

²¹ MNL OL K64 1. csomó 7. tétel 9840/1920.

találtak.²² Nem ördögtől való azt gondolni, hogy Bulissáék is kihasználták ezt a lehetőséget, hiszen a propagandaanyagaik legyártása miatt már ekkor kapcsolatban álltak Wottitz Vilmos cinkográfussal, Kellner Márkus litográfussal, és Grószmann Vilmos nyomdással.²³

Azonban a tárgyalt időszakban a Tót Központi Iroda nem az egyedüli magyarbarát szlovák társaság volt a kormány szolgálatában. A Nemzetiségi Minisztériumon belül felállították a Tót Főosztályt Szviezsényi Zoltán vezetésével, valamint Jehlicska Ferenc irányításával létezett egy különálló csoport, amely ekkor jó kapcsolatokkal rendelkezett az Andrej Hlinka vezette Szlovák Néppárttal és a szlovák származású esztergomi érsekkel, Csernoch János hercegprímással. Az állami dotációért folytatott küzdelem során ezek a csoportok igyekeztek egymással szemben is politizálni. Bulissáék eltökéltek voltak a Felvidék katonai akcióval történő felszabadítása mellett, míg Szviezsényi és Jehlicska inkább a nemzetiségi autonómiában látták a helyzet megoldásának a kulcsát. Bulissáék mögül idővel elfogyott a politikai támogatás. A Felvidéki Liga, a Tót Főosztály és Jehlicskáék együttesen kritizálták a Tót Központi Irodát, mert az általuk kapott jelentős támogatások nemcsak, hogy nem vezettek eredményre, hanem a felvidéki ügynökeik dőzsölése kifejezetten ellenszenvessé tette a lakosság körében a magyar törekvéseket.²⁴

Az iroda számára a vég kezdetét 1920. március 15-e hozta el, amikor a Huszár-kormány lemondásával Bulissáék legfontosabb támogatója, Friedrich István honvédelmi miniszter távozni kényszerült a tárca éléről. A nemzetiségi minisztérium élén maradó Bleyer Jakab pedig a saját felügyelete alatt álló Tót Főosztályra és Jehlicska Ferencékre támaszkodott inkább. A végső kegyelemdőfést az iroda egyik ügynöke, Kiszely István adta meg, aki a Kassai Munkás 1920. május 6-i számában megjelent „Horthyék ochranája Szlovenszkóban” című cikkében kitalált az iroda és Bulissa viselt dolgairól, míg Bodor Pál és Diószegy Tibor újságírók a csehszlovák hatóságoknak számoltak be az általuk birtokolt információkról.²⁵

A csoport végül az iroda megszüntetése mellett döntött, átmentve magát a Tót Függetlenségi Pártba. Ezzel párhuzamosan 1920 tavaszán Kánya Kálmán külügyminiszterhelyettes javaslatára az ország területi integritásának helyreállítására megalapított szervezeteket és csoportokat egy-egy ernyőszervezet alá akarták integrálni. Területi alapon külön-külön bizottságokat hoztak létre, ezért a Felvidéki Liga, a Jehlicska Ferenc vezette Magyarbarát Tót Néppárt, a Kutkafalvy Miklós által alapított Magyarbarát Rutén Néppárt, a Bulissa-féle Tót Függetlenségi Párt és

²² A cseh bankjegyek hamisítói. Az Est, 1919. november 20. 5.

²³ Nemes Dezső – Karsai Elek (Szerk.): Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. III. kötet. Budapest, 1959. 561–562.

²⁴ Angyal Béla (Szerk.): Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938. Galánta-Dunaszerdahely, 2002. 47.

²⁵ Uo. 258.

a Szepesi Szövetség közösen alkotta a Felvidéki Comitét, amelynek vezetője Mészáros Gyula lett.²⁶ Az új ernyőszervezet feladata a „forradalmi szervezkedésnek titkos központi irányítása [...] A Felvidéki Comité a felvidéken működő politikai pártokkal, u. m. Hlinka-párt, keresztény szocialista-, szociáldemokrata-, és esetleg még létező magyar-, német- és rutén pártokkal állandó szoros összeköttetésre és a velük való cooperálás biztosítására fog törekedni, s a szükséghez képest képviselőket a Comitéba is bevonja”.²⁷

A comité vette át azoknak a katonai hadműveleteknek a hírszerzési előkészítését is, amelyek már 1919 novembere óta napirenden voltak. A kezdeti elképzelések még arról szóltak, hogy az offenzívát egy tót önfelszabadítási akcióként fogják megszervezni, amely összekapcsolódna a lengyel-bolsevik háborúval. Halmay Barna százados tervei alapján egy Lengyelországban felállított 10 ezer fős szlovák légió adta volna az alapot. Azonban egy évvel később is még csupán 120 főnél tartott a toborzás, amelybe a lengyel katonai vezetés a háború miatt nem tudott nagyobb erőket fektetni.²⁸

A szlovák légió ötlete ezért egyre inkább elhalt és már 1920 márciusától új tervek készültek „Ébredés”, „Ébredés II.”, „Pirkadás” és „Árpád” fedőnevek alatt. A magyar hadvezetés alapvetően arra számított, hogy egy kommunista lázadás fog kitörni Csehszlovákiában és ebben az esetben a Felvidék és Kárpátalja pacifikálásával elfoglalják a területet. Ehhez persze arra is szükség lett volna, hogy Románia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság semleges maradjon, amelyet a Horthyék a lengyel és francia kormány közbenjárásával akartak elérni.²⁹ A körülmények viszont nem a tervek szerint alakultak. Sem csehszlovákiai bolsevik puccs nem következett be, sem a szomszédos országok katonai semlegességére nem kapott garanciát a kormány. Mészáros Gyula és a vezetése alatt álló Felvidéki Comité azonban nem törődött a realitásokkal, és a hazai szélsőjobboldali körökkel további tervek készültek elő, valamint sürgették a Teleki-kormányt az akciók végrehajtására.³⁰ Mivel a comité szerepe 1920 végére terhessé vált a politikai vezetés számára, ezért parancsot adtak a szervezet feloszlására.³¹

Kalandorpolitika az 1920-as években

²⁶ Uo. 50–51.

²⁷ Uo. 50.

²⁸ Hetés Tibor – Morvai Tamásné (Szerk.): Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez. 1919–1938. Budapest, 1968. 208–212.

²⁹ Uo. 228–233.

³⁰ Boros Ferenc: Az ellenforradalmi reakció revíziós politikájának egyes kérdései (1919–1920). *Hadtörténelmi Közlemények*, 14 évf. (1967) 4. szám. 685–686.

³¹ Érdekvédelem és önszerveződés, 51.

A Teleki-kabinet lemondása külpolitikai irányváltást hozott Magyarországon. Bethlen István miniszterelnök a nemzetgyűlési bemutatkozó beszédében kifejtette, hogy a világháború utáni megváltozott nemzetközi viszonyok a magyar politikától is egy új irányvonalat követeltek. Ez nem jelentette az ország valós diplomáciai céljainak a teljes elvetését: „De azért, bár új politikát keresünk, ezt a politikát össze kell kapcsolnunk a múlttal, össze kell kapcsolnunk azokkal a nagy nemzeti tradíciókkal, amelyeken felépül ennek a nemzetnek, ennek az országnak, ennek az államnak a rendje”.³² A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy az ország gazdasági stabilizálásához szükség volt a népszövetségi kölcsön felvételére, amely magával vonta a szervezet felügyeletének elfogadását is. A politikai botrányok elkerülése miatt a revizionista köröket a kormánynak átmenetileg vissza kellett fognia. A szlovákokat célzó politikai akciókban pedig a túlságosan harsány emigránsok helyett a Szlovák Néppárt egyik agilis, magyarbarát tagját, Tuka Bélát³³ támogatták a háttérből.

Bulissa és Mészáros 1921-től látszólag külön utakon folytatták tevékenységüket. Az eperjesi ügyvéd csatlakozott a Jehlicska Ferenc által irányított csoporthoz és a budapesti ügyekért lett felelős, emellett megpróbálta kiépíteni az ügyvédi praxisát és igazgatósági tag lett a Magyarországi Tanítók Eötvös Alapja által létrehozott Kalász Gazdasági Szövetkezetben, amely a későbbiekben áruforgalommal és könyvkiadással foglalkozott, tagjai között pedig Csernoch János hercegprímás, valamint Pekár Gyula politikus is megtalálható volt.³⁴ Bulissa az aktív politikusi pályával is megpróbálkozott, azonban az 1922-es választásokon a Békés megyei szlovákok szavazataiban való bizakodás nem volt elég a parlamentbe kerüléshez.

Mészáros Gyula ezzel szemben 1921 nyarán a már korábban említett nyomdászokkal (Wottitz Vilmos, Kellner Márkus és Grósszmann Vilmos) áttette a székhelyét Ausztriába, hogy a köznyelv által szokolnak nevezett csehszlovák 500 koronást hamisítsák. A csoport munkáját Győrffy András és egy Beran nevű brno-i német képviselő is segítette. A helyszínválasztás nem volt véletlen, mert a csoport munkáját az Erich Ludendorff tábornok körüli osztrák és német szélsőjobbaldali csoportok, valamint az osztrák keresztényszocialista párt is támogatta.³⁵ Ennek ellenére az akció kudarcot vallott, Mészáros Gyulát, valamint társait az osztrák hatóságok letartóztatták és csak a magyar külügy közreműködése révén térhettek haza.

Bulissa Károlynak a szokolhamisításból való kimaradása minden bizonnyal nem erkölcsi aggályokra vezethető vissza. Ügyvédi praxisának kiépítése mellett ugyanis 1921 őszén megalapította az Országos Polgári Kör³⁶ nevű társadalmi szervezetét, amely hivatalosan a kurzuspolitika támogatása mellett irodalom- és

³² Romsics Ignác: Bethlen István. Válogatott politikai írások és beszédek. Budapest, 2000. 117.

³³ Szlovákul Vojtech Tuka

³⁴ A „Kalász” mezőgazdasági szövetkezet alakuló gyűlése. Új Barázda, 1921. február 18. 3.

³⁵ Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945, 80.

³⁶ A források helyenként Országos Polgári Pártkörként említik

művészetpártolással foglalkozott.³⁷ A kör irányításában segítségére volt dr. Hantos Andor, rimaszombati születésű ügyvéd, valamint Folkmann Ferenc³⁸, író, újságíró, aki a szervezet lapját, a Pesti Heti Naplót szerkesztette.³⁹ Az ő segítségével az Országos Polgári Kör az 1920-as évek egyik leghosszabb ideig létező illegális kaszinója lett. A szervezet 1921 őszétől 1926 decemberéig számos belvárosi helyen működött, olykor párhuzamosan több helyszínen is.

Az eleinte a Főherceg Sándor utca 26. szám alatt működő kártyabarlangjuk hamar sikeressé vált, annak ellenére, hogy a Royalista Klub, illetve a Turul Kaszinó révén két riválisa is volt a pesti éjszakai életben. A két konkurenciával szemben azonban az Országos Polgári Kör teljesen nyitott volt a belépni szándékozók előtt. Nemcsak katonatisztek, keresztény polgárok, munkások és nők, hanem zsidók is tagjai lehettek.⁴⁰ A játékosok elsősorban bakkarát, valamint annak egyik változatát, a chemin de fer-t játszották. A valamivel több mint 1 évig tartó háborítatlan működést 1922. december 16-án zavarta meg a rendőrség, amikor házkutatást tartottak a Főherceg Sándor utcai központban, és mintegy 200 ezer koronát foglaltak le. A vizsgálat során a helyszínen talált személyek előállítására nem került sor, azonban az ott tartózkodóknak a következő nap délelőtti folyamán jelentkezniük kellett a területileg illetékes kapitányságon.⁴¹

A sajtó a rendőrségtől úgy értesült, hogy a pinka⁴² bevétele meghaladta a 2 millió koronát. Bár a magyar valuta gyorsan inflálódott, ez így is komoly összegnek számított 1922 végén. A pénzmozgás mértéke sejtette, hogy a körnek súlyos szenvedélybetegek is a tagjai voltak, így egy tragédia bekövetkeztének az esélye napról napra nőtt. Erre nem is kellett sokat várni, mivel 1923 januárjában öngyilkosságot követett el Fest Imre⁴³ nyugalmazott ezredes és tőzsdebizományos, majd a következő hónapban Petőcz Sándor⁴⁴ nyugalmazott főhadnagy vetett véget önkezelésével az életének.⁴⁵ A sajtó munkatársai mindkét esetben azt derítették ki, hogy az öngyilkosságok mögött a körben felhalmozott súlyos kártyaadósságok állhattak.

Az Országos Polgári Kör vezetői Az Estben megjelentettek egy nyilatkozatot, amelyben tagadták, hogy közük lenne a két személy halálához, valamint megpróbálták Bulissa Károlyt is kimenteni a helyzetből, aki a közlemény szerint

³⁷ Egy nyugalmazott főhadnagy elkártyázta egy fővárosi klubban a vagyonát – aztán öngyilkos lett a Park-Szállodában. Az Est, 1923. február 21. 5.

³⁸ Az 1930-as években Felkai Ferencre magyarosította a nevét.

³⁹ Irodalom és művészet. Budapest Hírlap, 1921. október 7. 6.

⁴⁰ Kártyabarlangot lepleztek le egy kurzus-klubban. Friss Újság, 1922. december 29. 2.

⁴¹ A rendőrség váratlanul razziát tartott az Országos Polgári Körben. Az Est, 1922. december 29. 2.

⁴² A kártyások nyelvén az a pohár, edény, (kaszinók esetében fiók) amelybe a játékosok a kaszinónak járó kártyapénzt rakják.

⁴³ A sajtóban Feszt, vagy Feszty Imreként is szerepelt.

⁴⁴ A sajtóban Petőcz Miklósként is szerepelt.

⁴⁵ A kártyajáték áldozatai. Népszava, 1923. február 21. 7.

az események idején már lemondott a szervezet elnöki pozíciójáról.⁴⁶ Az állítást megcáfolni látszik, hogy egy hónappal később a kör által tartott Petőfi-esten Bulissa, mint a társaság elnöke tartott beszédet.⁴⁷ Az év eleji botrány hullámai 1923 őszére már lecsillapodni látszottak, amikor egy Valfis Adolf⁴⁸ nevű 23 éves fiatalember Frommer típusú pisztolyával főbe lőtte magát a kör helyiségében.⁴⁹ Mivel a korábbi áldozatoktól eltérően ekkor egy szegénysorból származó személy követet el öngyilkosságot, így a sajtó gyorsan túllépett az eseményen, de a kör hírnevén ez újabb szégyenfoltot hagyott.

Bulissa Károly a halálesetek után vagy a háttérbe vonult, vagy valóban lemondott a tisztségéről, mindenesetre későbbi sajtóhírek már nem tárgyalják az ő szerepét a körrel kapcsolatban. Hogy nem szakadhatott el teljesen tőle, az azért is valószínű, mert az újságok által a továbbiakban a szervezet igazgatójaként emlegetett Folkmann Ferencsel Bulissa Károly két fivére, Rezső és Lajos 1924-ben egy operettet vitt színpadra Miskolcon.⁵⁰ A Mesebeli herceg című darabot 1924 júniusában bemutatták Budapesten is, amelyről a kritika mérsékelt, de alapvetően pozitív véleményt írt.⁵¹ A kör a továbbiakban többször is költözött, alkalmanként több helyiséget is bérelve Budapesten. Így hosszabb-rövidebb ideig működött a Lónyai utcában, a Rákóczi úton, a Bérkocsis utcában, a Vas utcában, valamint az Erzsébet körúton. Egy sajtóbeszámoló alapján a Rákóczi úti helyiségben élőzene és táncosok mellett étel- és italkínálat is fogadta a vendégeket, valamint beszámoltak kokainfogyasztásról is.⁵² Nem lehet pontosan megállapítani, hogy a tudósítások mennyiben túloztak, azonban az 1920-as években a drogfogyasztás valóban egyre komolyabb problémává kezdett válni a fővárosban.⁵³

Az Országos Polgári Kör a hatóságok folyamatos figyelme és házkutatásai miatt egyre kevésbé tudott nyereségesen működni. Nem volt ritka az sem, hogy a fizetés nélkül maradt, kismimizett dolgozók maguk jelentették fel a szervezetet a rendőrségen.⁵⁴ A kört végül 1926 decemberében oszlatták fel, de a következő

⁴⁶ Feszt Imre és Petőcz Miklós nem kártyaveszteség miatt lettek öngyilkosok. Az Est, 1923. február 22. 7.

⁴⁷ Petőfi-est. Az Újság, 1923. március 24. 4.

⁴⁸ A sajtóban Walfisch Adolf néven is említik.

⁴⁹ Öngyilkosság az Országos Polgári Körben. 8 Órai Újság, 1923. szeptember 25. 10.

⁵⁰ Miskolci Nemzeti Színház. Magyar Jövő, 1924. május 31. 7.

⁵¹ A mesebeli herceg. Pesti Napló, 1924. június 21. 8.; A mesebeli herceg. Az Újság, 1924. június 22. 14.; A mesebeli herceg. Új Nemzedék, 1924. június 24. 10.; A „mesebeli herceg” – Budán. Színházi Élet, 1924/26. 7.

⁵² Jazz-band mellett kártyáznak a zug-kaszinókban. Nemzeti Újság, 1925. szeptember 12. 5.

⁵³ A korszak budapesti kábítószer fogyasztásáról bővebben: Kerepeszki Róbert: Kövess báró halála – Egy Horthy-kori arisztokrata és a kábítószeresek világa. Kommentár, 12. évf. (2017) 4. szám 71–92.

⁵⁴ Az Országos Polgári Pártkör ügye. Új Nemzedék, 1926. július 23. 7.

év elején sikkasztás miatt Folkmann Ferencet és társait bíróság elé állították, ahol végül felmentették őket a vád alól.⁵⁵

Bulissát azonban a körből történő háttérbe vonulás után sem kerülték el a botrányos ügyek. 1926. május 20-án az ügyvédbojtárjaként dolgozó öccsét, Bulissa Rezsőt a mátyásföldi repülőtéren a magyar hatóságok feltartóztatták, mert egy névtelen feljelentést kaptak, amelyben Bulissáékát „tót kémnek” nevezték.⁵⁶ A vizsgálat során kiderült, hogy Bulissa Rezső úticélja Isztambul volt, ahol Mészáros Gyula turkológusnak akarta átadni Windischgraetz Lajos herceg levelét és több más, meg nem nevezett iratot.⁵⁷ Ennek oka az volt, hogy Mészáros Gyula gyanúsított volt a korszak közismert bűncselekményében, a frankhamisítási ügyben, és Windischgraetz Lajos levelében vallomástételre szólította fel őt. A szokol-ügy után a második valutahamisítási kísérletébe is belebukó Mészáros jogi képviselője pedig az őt jól ismerő Bulissa Károly lett.

Mészáros Gyula még a botrány kitörésének kezdetén Törökországba utazott, ahol egyetemi katedrát biztosítottak számára, valamint az ankarai Néprajzi Múzeum tervezésével megbízott csapatban is helyet kapott.⁵⁸ Az máig vitatott, hogy Mészáros maga intézte ezt így, vagy a politikai körök kényszerítették rá erre, mindenesetre az itthoni kapcsolattartója Bulissa Károly lett. Ő látszólag egyik hamisításnak sem volt tevékeny részese, de ez Mészáros döntése is lehetett, aki a szokol-ügy tapasztalataiból kiindulva belátta, hogy ilyen rizikóval járó akciók idején szüksége lehet egy olyan ügyvédre, akiben teljesen megbízhat. Az, hogy Bulissát a hamisításban résztvevők ismerték és valamilyen szinten szereplő lehetett, az is sejteti, hogy a frankügy vizsgálati anyagában található Vákár Péter Artúr jelentésben Hir György sem kívánja kimondani a nevét, csak utal rá, hogy a Mészárossal kapcsolatban álló „illető ügyvéd, felvidéki ember, Andrássyékkel, Friedrichékkel összeköttetésben áll s a Falk Mika utcában lakik”.⁵⁹

A nemzetközi botrányt természetesen nem lehetett elkerülni, de a „kármentésbe” megpróbálták bevonni a Franciaországban élő magyar közösségek vezetőit, így Bulissa régi ismerősét, Dvorcsák Győzöt is, aki ekkoriban Párizsi Magyar Egyesület alelnöke és a Slovaquie című lap főszerkesztője volt.⁶⁰ A franciák természetesen köve-

⁵⁵ Az Országos Polgári Pártkör vezetőségi tagjaival szemben ejtették a vádat. Pesti Hírlap, 1927. február 8. 20.

⁵⁶ Mészáros Gyula számára repülőgépen iratokat akart vinni Törökországba egy ügyvédjelölt. Budapesti Hírlap, 1926. május 20. 4.

⁵⁷ Mészáros Gyula védőjének megbízottját „felsőbb intézkedésre” Konstantinápolyba való elutazása előtt föltartóztatták. Népszava, 1926. május 20. 3.

⁵⁸ Dávid Ferenc – Oláh Péter: Törökország kaukázusi régió szerepe a '40-es évek magyar külpolitikájában. Szakmai Szemle, 8. évf. (2012) 3–4. szám. 184.

⁵⁹ MNL OL K468, Bethlen István miniszterelnök félhivatalos iratai, B/20 tétel, g. dosszié, 1926–1931.

⁶⁰ Ablonczy Balázs: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. Múltunk, 53. évf. (2008) 1. szám. 39.

telték Törökországtól Mészáros kiadatását, amelyet Hüsrev Gerede török diplomata közbenjárása, valamint a török hatóságoknak a magyarokkal való szimpátiája miatt sikerült elkerülnie.⁶¹

Mészáros a Budapesten maradt feleségén keresztül folyamatosan fenyegette a Bethlen-kormányt, hogyha nem kap anyagi támogatást, akkor ki fog tálalni a hamisításokkal kapcsolatban. Eközben Bulissát is megfigyelés alatt tartották, akivel kapcsolatban Tahy László ankarai követ 1926. április 28-án azt a számjeltáviratot küldte Walko Lajos külügyminiszternek, hogy Friedrich István egyik embere a Bakuban tartózkodó Mészároshoz utazott, hogy az „rábírja őt, hogy buktassák meg Bethlent”.⁶² Kevésbé valószínű, hogy Bulissa Károly mert volna ilyen szintű politikai rizikót vállalni.

1926. május 21-én, a bíróságon Auer Pál a Banque de France-t képviselő ügyvéd elmondta, hogy Bulissa Károly megkereste őt azzal, hogyha a franciák elállnak Mészáros letartóztatásától, akkor hajlandó vallomást tenni. Auer kitérő választ adott Bulissának, amelyben azt mondta, hogy a Banque de France nem támaszt kárigényt Mészárossal szemben, de mivel bűncselekményt követett el, így a kiadatástól továbbra sem tekintenek el.⁶³ A Mészáros-kérdés holpontra jutott és az ügyet végül az ő vallomása nélkül kellett lezárni. A felelősséget csupán néhány embernek kellett elvinnie és ők is enyhe ítéletet kaptak, mert a bíróság hazafias cselekedetnek minősítette az esetet. Mészáros Gyulát végül sosem vonták felelősségre a frankügyben való részvételéért, de hazatérésére 1932-ig várni kellett, mivel a Török Nyelvtudományi Társaság megalapításánál számítottak a munkájára.

Háttérbeszorulás az 1930-as években

Tuka Béla 1929 januári letartóztatásával Magyarország elvesztette a legfőbb beépített emberét a szlovák politikai életben. A csehszlovák hatóságok megkezdték a Szlovák Néppárt magyarbarát szárnyának a felszámolását, így a Dísz téren jobb ötlet híján ismét elővették a talonban tartott magyarbarát szlovák emigránsokat. Ez a döntés elsősorban a Bécsben élő Jehlicska Ferencet, másodsorban a Párizsban tevékenykedő Dvorcsák Győzőt érintette. A magyar kormány támogatásával egy komplett stábot állítottak össze számukra, amely Tót Világszövetség néven Bécsből működött.⁶⁴ A szervezet első elnöke a besztercebányai származású egyetemi tanár, dr. Zachár Gyula volt, aki azonban szakmai elfoglaltsága miatt csupán kevesebb, mint egy évig töltötte be a vezetői tisztséget, és 1931-től már a visnyói születésű újságíró, Bielek Antal állt a szervezet élén.⁶⁵ Rajta kívül fontos szerepet töltött be a szlovák politikai

⁶¹ Kövecsi-Oláh Péter: Török-magyar diplomáciai kapcsolatok a két világháború között (1920-1945) Doktori disszertáció, ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola, Budapest, 2018. 72.

⁶² Uo. 73.

⁶³ Sztrache főügyész elmondta a vádbeszédet. Dél-Magyarország, 1926. május 21. 2.

⁶⁴ Tót Világszövetség alakult Bécsben. Magyarország, 1930. szeptember 11. 8.

⁶⁵ A Tót Világszövetség válasza Benesnek. Somogyi Újság, 1931. február 28. 1–2.

élet néhány kevésbé ismert, illetve kalandor szereplője is, mint a Szlovák Néppárt volt titkára Móczik Imre, vagy a Szlovák Kommunista Párt korábbi tagja, Mihalsz Vince.⁶⁶

A csoport, amellyel, hogy hivatalos kommunikációjában került a Jehlicskákékkal való kapcsolatát, görcsösen próbálta bizonyítani, hogy egy fajsúlyos és önálló szervezet, amelynek, állításuk szerint fiókirodája volt: „Párizsban, Rómában, Zágrábban, Szófiában, Budapesten, Laibachban, Varsóban, Berlinben, Londonban és Amerikában”.⁶⁷ Ez nyilvánvaló túlzás, s ezek közül csupán a már Jehlicska és Dvorcsák köréhez tartozók által lefedett helyek tartoztak áttételesen a Világszövetséghez. Dvorcsák Győző Pozsonyban őrzött hagyatékából látható, hogy Bulissa Károllyal továbbra is tartották a kapcsolatot, így az eperjesi ügyvéd, mint a budapesti központ vezetője, beilleszthető ebbe a struktúrába.⁶⁸ Az már más kérdés, hogy Jehlicska és Dvorcsák közvetlen kapcsolatot tartott fenn mind a Dísz térrel, mind a Revíziós Ligával, így Bulissa szerepköre alapvetően a kevésbé meghatározó szervezetekkel való együttműködésre korlátozódott, mint amilyen például a Fehérház Bajtársi Egyesület volt.⁶⁹

A Tót Világszövetség feladata alapvetően az irredenta újságok és röpiratok szerkesztésével, valamint terjesztésével kapcsolatos háttérfeladatok ellátása volt, amelyet a folyamatosan úton lévő Jehlicska és Dvorcsák nem tudott volna ellátni. A szervezet kevés önálló akcióba kezdett. Bielek egy-egy cikkén vagy előadásán kívül megemlíthető még, hogy 1931-ben szövetségre léptek az akkor már 10 éve létező Gábor Áron Székely Munkásszövetséggel, amely a híradások szerint önálló tót alosztályt hozott létre, s tervbe vették egy horvát, bosnyák és vend alosztály megalakítását is.⁷⁰

1932. március 15-én, Bielek Antal halála után a Tót Világszövetség csupán Jehlicskákék szerkesztő és terjesztő részlegeként működött tovább. A szervezet neve a híradásokból eltűnt, s ez alapján csak annyi tudható, hogy három évvel később már Dvorcsák Győző töltötte be az elnöki posztot, míg a főtitkári feladatokat Bielek Antal fia, Károly látta el.⁷¹ Ez a szervezet egyfajta előzménye volt az 1933. július 10-én megalapított genfi Szlovák Nemzeti Tanácsnak, amelynek elnöke Jehlicska Ferenc, alelnöke Dvorcsák Győző lett, további tagjai pedig a Lengyelországban tevékenykedő Unger Ferenc, az Amerikai Egyesült Államokban élő Moravek Antal és a Budapesten dolgozó Bulissa Károly voltak. A tanács nemzetközileg is aktív

⁶⁶ Magyarország melléklete, 1930. szeptember 21. 2., A Gábor Áron székely szövetség akciója. Esti Kurír, 1931. március 13. 8.

⁶⁷ Tót Világszövetség alakult. Pesti Hírlap, 1930. november 16. 10.

⁶⁸ Bulissa Károly levelei Dvorcsák Győző részére, Slovenský Národný Archív, Viktor Dvorčák, OF-V.D. 101-2M-011.

⁶⁹ A Fehérház Bajtársi Egyesület vacsorája. Magyarország, 1931. június 6. 8.

⁷⁰ A Gábor Áron székely szövetség akciója. Esti Kurír, 1931. március 13. 8.

⁷¹ Szlovákok megnyilatkozása Magyarország mellett. Budapesti Hírlap, 1935. szeptember 1. 16., Fejér megyében március 31-re kitűzték a választásokat. Pesti Napló, 1935. március 10. 7.

csehellenes propagandatevékenységet folytatott az évtized hátralévő részében, amelyet Bulissa alapvetően a háttérből támogatott.

Ő elsősorban az ügyvédi praxisára fókuszált, amelynek keretében foglalkozott gyilkossági, szabadalmi, munkajogi, és válási ügyekkel. Ezek közül némelyik kifejezetten nagy közfigyelmet kapott, így elmondható, hogy Bulissa egy keresett és sikeres ügyvédnek számított a korszakban. Életét azonban megkeserítette egy kardiológiai betegség, amelynek következtében az évtized közepétől egyre csökkent az aktivitása. 1938-ban a fővárosból Budakeszire költözött, ahol az év augusztus 20-án elhunyt. Halálával egy kísérteties sorminta vette kezdetét. A következő évben szintén szívproblémák miatt hunyt el Jehlicska Ferenc, majd 1943-ban Dvorcsák Győző is. Hármójuk elhalálása, valamint Unger Ferencnek a visszavonulása a magyarbarát szlovák emigráns mozgalom végleges lezárulását jelentette.

NÉMETH CSABA

Budapest legnagyobb bérháztulajdonosai: Táfler Izsák és Táfler Kálmán

Bevezetés

A bérházépítkezések virágkora Magyarországon a 19. század első felében kezdődő bevezető szakasz után, a kiegyezést követő évtizedekben bontakozott ki igazán, majd egészen a századfordulóig tartott.¹ A viszonylag kevés kockázattal járó, biztos és kiszámítható jövedelemtermelő vállalkozás erre az időszakra kedvelt befektetési formává vált a tehetősebb társadalmi rétegek számára. A bérházakat felépítő nagyvállalkozók közzé tartoztak a Táfler család egyes tagjai, akik kereskedelmi tevékenységgel alapozták meg a bérházépítkezésekbe fektetett vagyonukat. Számos ingatlan tulajdonosaként Budapest legmódosabb polgárai közé emelkedtek, elismerést és hírnevet szerezve a családnak.²

E tanulmány keretein belül szeretném kideríteni, hogyan váltak Budapest legnagyobb bérháztulajdonosává Táfler Izsák és fia Kálmán? Miként tudták egy családi vállalkozás keretein belül növelni és felhalmozni a bérházépítkezésekbe fektetett óriási vagyonukat? Mekkora értéket képviseltek a tulajdonukban lévő egyes bérházak? Milyen célok és elvek alapján építettek új házakat, bontottak le régi épületeket, folytattak házátalakításokat? Hogyan járultak hozzá mindezzel az európai nagyvárossá átalakuló Budapest fejlődéséhez?

A Táflerek megtelepedése Budapesten

A Táflerek az izraelita felekezeti anyakönyvek adatai szerint Morvaországból származtak, s valamikor a 19. század első felében költöztek a Pest környéki falvakba és városokba.³ A család egyik ismert tagja, Táfler Izsák 1843-ban Cegléd város első állandó letelepedésre engedélyt kapott zsidó lakosa volt,⁴ aki az 1850-es években

¹ A bérházépítésről bővebben lásd. Gyáni Gábor: Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja. Budapest, 1992.; Hanák Péter: Polgárosodás és urbanizáció. Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században. Budapest, 1984.; Körner Zsuzsa: Városias beépítés, bérház és lakástípusok. Budapest, 2010.

² Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917. Budapest, 1979. 126–128.

³ A dabasi halotti anyakönyvekben tűnik fel Táfler Rafael, aki 1775-ben született a morvaországi Austerlitzben (Slavkov u brna), s 1865-ben 90 éves korában halt meg Ócsán. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) A3483 - X 5329 - 219 / 5. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Dabas, 5. Band, Sterberegister 1850–1885, 11.

⁴ Hány év óta laknak zsidók Cegléden? Ceglédi Hírlap, 1939. június 4. 25. 2.

még ceglédi kereskedőként jelent meg,⁵ majd az 1860-as évek elejétől, mint pesti kereskedő szerepelt a fővárosi lapok árverési hirdetményeiben.⁶ A pesti halotti anyakönyv szerint 1810-ben született Maglódon és 1891-ben 81 éves korában halt meg a fővárosban, a Király utca 17. szám alatti lakásában.⁷ Feleségével Silberstein Reginával 58 évet töltöttek boldog házasságban. Hat gyermekük közül Kálmán a későbbiekben Budapest legnagyobb adófizetőjévé vált, míg Janka a virilista jegyzékekben ugyancsak előkelő helyet elfoglaló Ehrenfeld Ignác felesége lett.⁸ Testvéreik dr. Hilf Józsefné szül. Táfler Karolina,⁹ Blum Henrikné szül. Táfler Mária,¹⁰ Bachrach Jakabné szül. Táfler Lujza és Krausz Jakabné szül. Táfler Etelka voltak.¹¹

Táfler Kálmán 1863-ban 24 éves korában házasodott meg Pesten.¹² Felesége Engel Berta, Karl Engel 20 éves lánya volt.¹³ Házasságukból négy gyermek született, a csecsemőkorában meghalt Mária,¹⁴ valamint Kornélia Nelly, Ármin és Malvin.¹⁵ Édesapjuk 1923-ban hunyt el Bécsben.¹⁶

A Táfler család budapesti meglepedéséről az 1850-es évektől kezdve a cím- és lakjegyzékek nyújtanak bizonyosságot. Elsőként a Pester Häuser Schema 1858. évi kiadásában jelenik meg Izsák testvére, Elias, aki a Terézvárosban található Tabakgasse 327. régi szám alatt lakott.¹⁷ Ugyancsak ő szerepel a Pester Lloyd-Kalender 1859. évi kiadásában, amelyben a Kerepescherstr. 4. szám alatt bejegyzett kereskedéséről nyerhetünk tudomást.¹⁸ Ugyanezen adatbázisban 1864-ben tűnik fel Táfler Izsák és fia, Kálmán, egyrészt apa és fia társasága, másrészt az utóbbi cég-bejegyzése alapján.¹⁹ 1867-ben az Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen című kötetben mint terménykereskedők szerepelnek, akik a Landsrt. 14. szám alatt működtek árusítóhelyet közeli rokonukkal, Táfler Adolffal együtt.²⁰ Izsák 1873-

⁵ Árverési hirdetmény. Budapesti Hírlap, 1855. december 22. 3108.

⁶ Árverési hirdetmény. Sörgöny, 1862. június 22. 4.

⁷ MNL OL, A3574 - X 5522 - 423 / 52. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 52. Band, Sterberegister 1889–1892, 345.

⁸ MNL OL, A3572 - X 5522 - 423 / 46. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 46. Band, Sterberegister 1868–1873, 370.

⁹ Halálozás. Az Est, 1919. október 21. 4.

¹⁰ Minden külön értesítés helyett. Pesti Hírlap, 1904. október 7. 16.

¹¹ Az utóbbi lányok férjezett nevükön testvéreik gyászjelentésén szerepelnek.

¹² MNL OL, A3567 - X 5522 - 423 / 28. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 28. Band, Heiratsregister 1851–1866, 146.

¹³ MNL OL, A3567 - X 5522 - 423 / 28. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 28. Band, Heiratsregister 1851–1866, 146.

¹⁴ MNL OL, A3570 - X 5522 - 423 / 44. Israelitische Kirche, Kirchengemeinde Pest, 44. Band, Sterberegister 1861–1866, 236.

¹⁵ Külön értesítés helyett. Pesti Hírlap, 1905. március 27. 7.

¹⁶ A méltóságos muzsikus, a „Zulejka” szerzőiének háromszoros hozománya. Pesti Napló, 1932. június 26. 11–12.

¹⁷ Pester Häuser-Schema 1858. 35.

¹⁸ Pester Lloyd-Kalender 1859. 49.

¹⁹ Pester Lloyd-Kalender 1864. 43., 80.

²⁰ Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1867. 422.

ban már nem csak kereskedő, hanem háztulajdonos is egyben.²¹ Kálmán kereskedői és üzletember tevékenysége mellett, 1871–1875 között a Pest-budai Kézművesbank előjárósági tagjaként is megjelenik, majd apjával együtt 1875-től mint ház és telektulajdonos szerepel.²²

Táfler Izsák bérházai

A Táfler-bérházak kiadásáról 1862-től van tudomásunk, amikor a Bálvány utca 19. szám alatti Táfler-féle házról „több nagyobb s kisebb lakások, továbbá egy nagykereskedésnek alkalmas bolt s több kisebb boltok” bérbeadásának tartalmával jelent meg hirdetés. A nevezett ingatlan tulajdonosáról azonban nem közöltek pontosabb adatokat, s a korabeli adatbázisok sem nyújtanak vele kapcsolatban értékelhető információt.²³

A Táflerek birtokában lévő ingatlanok számszerű vizsgálatához az 1880–1928 között megjelent Budapesti Cím- és Lakásjegyzék alapján kezdtem hozzá, amelynek adatait a Budapest Főváros Levéltárában őrzött tulajdonlapok bejegyzéseinek összehasonlításával igyekeztem alátámasztani. A két forrástípus között tapasztalható némi eltérés feltehetően abból adódik, hogy a tulajdonlapon szereplő tulajdonosváltásra utaló bejegyzéseket pár év késéssel vezethették át a cím- és lakásjegyzék adatai közé. Az utóbbi adatbázis összesen 51 ingatlan esetében jelöli meg az apát és fiát tulajdonosként, akik a nevezett időszakon belül hosszabb-rövidebb ideig magukénak tudhatták az ingatlanokat. Ezek tulajdonjogi történetének könnyebb átláthatósága érdekében az adatokat táblázatba foglaltam, ahol a cím és helyrajzi szám megjelenítése mellett a birtoklás kezdő és befejező dátumát, a vételárat, valamint a társtulajdonosok és az örökösök személyét is feltüntettem.

A Táflerek közül Izsák lehetett az, aki a család tagjai közül elsőként látta meg a biztos és jövedelemtermelő anyagi befektetés lehetőségét a budapesti bérházak birtoklásában. A források alapján összesen 13 ingatlan került a tulajdonába, amelyek közül 10-et pénzért vásárolt, 1-hez csere által jutott hozzá, 2 megszerzéséről azonban nincs pontos információnk. Az első bérházat 1868-ban vásárolta fiával, Kálmánnal együtt a VII. kerület Király utca 17. szám alatt 77.210 Ft-ért.²⁴ Ezzel együtt összesen 344.355 Ft-ot költött ingatlanvásárlásra. Legdrágább vételnek a VII. kerület Király utca 105. tűnt, amelyhez 1880-ban 125.843 Ft-ért jutott hoz-

²¹ Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1873. 364.

²² Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1871–1872. 280.; Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1873. 584.; Adress-Kalender von Pest, Ofen und Alt Ofen, 1875. 482.

²³ Bérbe adandó. Pesti Napló, 1862. április 30. 4. A telekkönyvi betétek alapján az ingatlan későbbi címe az Arany János utca 22. szám lett, ám az ehhez tartozó tulajdoni lap bejegyzések szerint 1862-ben még nem a Táflerek tulajdonában volt az ingatlan. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) XV.37.c - 847 - 24756

²⁴ BFL, XV.37.c - 5257 - 34182

zá.²⁵ Legkevesebbet a VII. kerület Karpfenstein utca 3-ért kellett fizetnie, amely 1877-ben mindössze 4 100 Ft-ba került.²⁶ A nagyarányú különbség magyarázata lehet, hogy amíg az előbbi ingatlanon egy 1872-ben épített háromemeletes, nagy kiterjedésű sarokház magasodott,²⁷ addig az utóbbin egy 1874-ben épült, szűk alapterületű földszintes ház állt.²⁸ A VI. kerület Petőfi utca 3. annyiban tér el a többi vételtől, hogy azt eredetileg, 1872-ben Táfler Kálmán és Ehrenfeld Ignác vásárolták meg közösen, Izsák csak az utóbbi személy 50%-os részesedését fizette meg 1873-ban.²⁹

Táfler Izsák az általa birtokolt ingatlanok többségének egyedüli tulajdonosa volt. Ezek közé tartozott a II. kerület Albrecht utca 22., a III. kerület Zsigmond utca 35., az V. kerület Vadász utca 15., a VI. kerület Gyár utca 23., a VII. kerületben a Dob utca 39., a Dohány utca 44., a Király utca 105. és a Lövölde utca 7., valamint a VIII. kerületben a Conti utca 36. és a Karpfenstein utca 3. Társulajdonosának egyedül a fiát, Kálmánt fogadta el, akivel együtt birtokolták az V. kerület Kálmán utca 21., a VI. kerület Petőfi utca 3., valamint a VII. kerület Király utca 17. szám alatti bérházakat. A felsoroltak közül kettő Budán helyezkedett el, ami azért érdekes, mert Kálmán bérházainak mindegyike Pesten épült.³⁰

Budapesti cím, zárójelben a változásokkal	Hrsz. régi	Czím- és Lakjegyzék szerint	Tulajdoni lap szerint	Vételár	Társulajdonos	Örökösei
II. Albrecht utca 22.	2484	1882–1886				
III. Zsigmond utca 35. (Frankel Leo 3.)	4261	1894				
V. Vadász utca 15.	942	1890–1892	1886–1892	Csere jogcímén		1892-ben gyermekei között, majd 1893-tól unokája, Krausz Artúr egyedüli tulajdonába

²⁵ BFL, XV.37.c - 4718 - 33983

²⁶ BFL, XV.37.c - 6487 - 35333

²⁷ BFL, XV.17.b.312 - 2393/1872

²⁸ BFL, XV.17.d.329 - 35333

²⁹ BFL, XV.37.c - 3920- 29311

³⁰ Budapesti Czím- és Lakjegyzék, 1880–1928.

BUDAPEST LEGNAGYOBB BÉRHÁZTULAJDONOSAI:

V. Kálmán utca 21. (V. Váczi krt. 64.)	988	1882–1892	1871–1892	48 000 Ft	Táfler Kálmán	1892-ben gyermekei között, majd 1893-tól Táfler Kálmán egyedüli tulajdonába
VI. Gyár utca 23.	3473	1882–1886	1880–1892	34 200 Ft		1892-ben gyermekei között, majd 1892-ben eladva
VI. Petőfi utca 3.	3883	1882–1894	1873–1893	72 300 Ft	Táfler Kálmán	1892-ben gyermekei között, majd 1893-tól özv. Blum Henrikné szül. Táfler Mária egyedüli tulajdonába
VII. Dob utca 39.	5165	1882–1892	1878–1892	24 000 Ft		1892-ben gyermekei között, majd 1894-től Táfler Kálmán egyedüli tulajdonába
VII. Dohány utca 44.	4998	1882–1894	1880–1892	25 002 Ft		1892-ben gyermekei között, majd 1894-től Táfler Kálmán egyedüli tulajdonába
VII. Király utca 17.	5217	1882–1890	1868–1892	77 210 Ft	Táfler Kálmán	1892-ben gyermekei között, majd 1893-ban Bachrab Jakabné szül. Táfler Lujza egyedüli tulajdonába
VII. Király utca 105.	4680	1882–1894	1880–1892	125 843 Ft		1892-ben gyermekei között, majd 1893-ban Hilf Józsefné szül. Táfler Karolina egyedüli tulajdonába
VII. Lövelde utca 7.	4679	1882–1894	1880–1892	Együtt a fentivel		1892-ben gyermekei között, majd 1893-ban Hilf Józsefné szül. Táfler Karolina egyedüli tulajdonába
VIII. Conti utca 36. (Tolnay Lajos u. 36.)	6038	1883–1892	1882–1892	6 000 Ft		1892-ben gyermekei között, majd 1894-től Táfler Kálmán egyedüli tulajdonába
VIII. Karpfenstein utca 3.	6429	1882–1894	1877–1892	4 100 Ft		1892-ben gyermekei között, majd 1894-től Táfler Kálmán egyedüli tulajdonába

1. táblázat: Táfler Izák tulajdonában lévő budapesti ingatlanok

Táfler Izsák gyászjelentésében nem alaptalanul szerepel, hogy a főváros egyik leggazdagabb polgára volt.³¹ Vagyonának nagyságáról történetek keringtek, mint a Pesti Naplóban megjelent írás 1901-ben: „Az öreg Taflernek negyvenhét háza volt a fővárosban. Maga sem tudta, hogy melyik az övé a sok közül. A házbért az ügyvédje szedte be. Ő maga egy ócska ház harmadik emeletén lakott. Egy séta alkalmával bement valamely házba, tetszett neki az épület. Megkérdezte a házmestert, eladó-e. – Mit akar itt maga vén rongyos, – förmedt rá a házmester. – Nadrágot nézzen a zsidvásáron, ne házat. Ez a ház itt a Tafler nagyságos úré, menjen oda, alkudozzon vele. Az öreg megköszönte a szíves fölvilágosítást, de akkor rendben van a dolog, nem kell megvenni, mert az övé. Alázatosan köszönt a hatalmas házmester úrnak s tovább ment.”³²

Táfler Izsák vagyonát fele-fele arányban a felesége és gyermekei örökölték. Az özvegy 1893-ban történt elhunytával az örökség fennmaradó része ugyancsak a gyermekekre szállt. A tulajdoni hányad aprózódása miatt az utódok jellemzően egy-egy ingatlan egészének megszerzésére törekedtek, amiért kölcsönösen felvásárolták egymástól a tulajdonrészeket.

Táfler Kálmán bérháza

Táfler Kálmán a századforduló körüli években a budapesti virilista jegyzékekben, mint a főváros legnagyobb adófizetője szerepelt.³³ Ennek hátterében az a kiterjedt bérházkomplexum állt, amelyet édesapjával együtt kezdtek kiépíteni, majd a saját vállalkozói tevékenysége által fejlesztette hatalmas méretűre.

A cím- és lakásjegyzék adatai alapján az 1880–1928 közötti időszakban összesen 41 bérháznak volt a tulajdonosa. Egy naptári évben átlagosan 19–20 ingatlan mellett szerepelt a neve. A legtöbbször 1898–1905 között, amikor 26 bérház tartozott hozzá. A legszerényebb évek az 1885–1888 közöttiek, amikor 12 bérházat tudhatott magáénak.³⁴ A tulajdoni lapok adatai azonban némileg eltérnek a fentiektől. Ezek szerint a legtöbb ingatlant 1893-ban birtokolta, mikor 29 bérház tartozott hozzá, míg a legkevesebbet 1885–1886-ban, amikor 15 bérház tulajdonosa volt.³⁵ Az ingatlanok számának változásában megmutató tendencia viszont nagyjából azonos a két forrás adatai szerint. Ez alapján meglepő, hogy az 1882–1884 közötti évek kezdő számadatai (17–17, illetve 19–22) után 1885–1888 között jelentős visszaesés (12–12, illetve 15–18) tapasztalható. A mélypontot gyorsuló növekedés követi, amely az 1893–1910 közötti időszak csúcs adataiban (23–26, illetve 29–24) teljeseedik ki. Majd 1911-től egy újabb, immár végleges csökkenés veszi kezdetét, amely a tulajdonos elhalálózását követően az örökösök közötti osztozkodással ér véget.

³¹ Halálozások. Vasárnapi Újság, 1891. március 22. 194.

³² Különös emberek. Pesti Napló, 1901. április 21. 14.

³³ Vörös: Budapest legnagyobb adófizetői 1873–1917., 126–128.

³⁴ Budapesti Cím- és Lakjegyzék, 1880–1928.

³⁵ A tulajdoni lapok alapján.

BUDAPEST LEGNAGYOBB BÉRHÁZTULAJDONOSAI:

Budapesti cím, zárójelben a változá- sokkal	Hrsz. régi	Czím- és Lakjegyzék szerint	Tulajdonlap szerint	Vételár	Társtulajdonos
IV. Hatvani utca 15. (Kossuth utca 15.)	312	1885–1916	1883–1924	Csere jogcí- mén	Ehrenfeld Ignác 1903-ig
V. Váci utca 11. (Váci utca 18.)	572	1890–1907	1886–1906	Csere jogcí- mén	Ehrenfeld Ignác
V. Hajnal utca 10. (Váci krt. 48.)	948	1882–1913	1874–1913	57.000 Ft	Ehrenfeld Ignác
V. Kálmán utca 21. (Váci krt. 64.)	988	1882–1916	1871–1924	Apai örökség egyesítése	Táfler Izsák 1892-ig
V. Lipót krt. 34. (Váci út 2.)	1155- 1166/6	1898–1916	1896–1924	382.000 Ft	Dr. Stern Armin
V. Váci út 8.	1168–70, 1172-73/1	1898–1913	1898–1924	178.000 Ft	Dr. Táfler Ármin
VI. Felső erdősor 25.	3079	1882–1884	1872–1883		
VI. Andrássy út 35.	3952	1882–1916	1873–1924	80.639 Ft	Ehrenfeld Ignác 1913-ig
VI. Andrássy út 55.	3993	1882–1916	1875–1924	51.133 Ft 33kr.	Ehrenfeld Ignác 1913-ig
VI. Andrássy út 84.	3235	1882–1916	1875–1924	27.733 Ft 34 kr.	Ehrenfeld Ignác 1876- ig, Táfler Kálmánné 1906-ig
VI. Bajza utca 36. (Bajza utca 60.)	3048	1882–1884	1872–1883		
VI. Bajza utca 38. (Bajza utca 62.)	3050	1882–1884	1872–1883		
VI. Dalnok utca 19. (Székely B. utca 19.)	3062	1882–1884	1872–1883		
VI. Hajós utca 59. (Váci krt. 39.)	3639	1882–1914	1869–1924	108.000 Ft	Táfler Izsákné 1894-ig
VI. Petőfi utca 3.	3883	1882–1894	1872–1893	185.000 Ft	Ehrenfeld Ignác, 1873- tól Táfler Izsák
VI. Rózsa utca 69.	3238/b	1885–1913	1883–1913	Csere jogcí- mén	Ehrenfeld Ignác
VI. Szondy utca 62.	3049	1882–1884			

VII. Dob utca 39.	5165	1896–1916	1893–1923	Apai örökség egyesítése	
VII. Dob utca 41.	5164	1882–1913	1876–1913	34.000 Ft	Ehrenfeld Ignác
VII. Dohány utca 44.	4998		1893–1894	Apai örökség egyesítése	
VII. Király utca 17.	5217	1882–1890	1868–1893	Apai örökség	Táfler Izsák 1892-ig, majd 1893-ban Bachrab Jakabné szül. Táfler Lujza egyedüli tulajdonába
VII. Király utca 21.	5215	1898–1913	1884–1913	Csere jogcímen	Ehrenfeld Ignác
VII. Erzsébet krt. 25.	4484	1890–1894	1888–1894	Csere jogcímen	Ehrenfeld Ignác
VII. Erzsébet krt. 27.	4485	1890–1894	1888–1894	Csere jogcímen	Ehrenfeld Ignác
VII. Rákosárok utca 1. (Almássy tér 18.)	4523	1882–1884	1873–1883	20.000 Ft	
VII. Róna utca 6.	2370	1898–1908	1895–1910	48.000 Ft	Blum Henrikné szül. Táfler Mária
VIII. Karpfenstein utca 3.	6429	1896–1911	1893–1911	Apai örökség egyesítése	
VIII. Conti utca 36.	6038	1896–1914	1893–1914	Apai örökség egyesítése	
VIII. Bodzafa utca 21. (Rökk Sz. utca 21.)	5651	1882–1916	1869–1924	3000 Ft	Táfler Izsákné 1894-ig
VIII. József krt. 10, 12.	5700-5701/c	1890–1916	1890–1924	28.000 Ft	Ehrenfeld Ignác 1894-ig
VIII. Német utca 1. (József krt. 8.)	5700-5701/d	1891–1916	1890–1924	Csere jogcímen	Ehrenfeld Ignác 1894-ig
VIII. József krt. 14.	5696	1891–1894	1890–1894	Csere jogcímen	Ehrenfeld Ignác
VIII. Német utca 3.	5699	1898–1916	1895–1924	20.000 Ft	
VIII. Békés u. 2. (József krt. 31/b)	6128	1894–1916	1893–1924	84.000 Ft	Dr. Stern Armin
VIII. Kerepesi út 17. (Rákóczi út)	5410/b	1894–1916	1893–1924	110.000 Ft	Táfler Kálmánné 1906-ig

BUDAPEST LEGNAGYOBB BÉRHÁZTULAJDONOSAI:

VIII. Kerepesi út 65. (Rákóczi út)	5838	1898–1905	1873–1924	60.000 Ft	Ehrenfeld Ignác 1913-ig
VIII. Ősz utca 42. (Szentkirályi utca 42.)	5470	1882–1884	1879–1884		
VIII. Stáció utca 30.	5471	1882–1884			
IX. Ferenc krt. 11.	9476	1890–1894	1889–1894	32.500 Ft	Ehrenfeld Ignác, ill. Táfler Kálmán gyer- mekei
IX. Ferenc krt. 24.	9185	1890–1916	1887–1924	15 000 Ft és 20 db. cs. kir. arany	Ehrenfeld Ignác 1894-ig
IX. Ferenc krt. 41.	9094	1894–1916	1892–1924	8000 Ft	Dr. Stern Armin 1888-

2. táblázat: Táfler Kálmán tulajdonában lévő ingatlanok

Táfler Kálmán az első négy bérházának meglehetősen fiatalon lett a gazdája, s talán ennek tudható be, hogy ezek mindegyikét a szüleivel társulva birtokolta. Csupán húsz éves volt, amikor 1868-ban a VII. kerület Király utca 17. szám alatti bérházat édesapjával együtt megvásárolta.³⁶ Majd a következő évben édesanyjával társulva lett a VI. kerület Hajós utca 59. és a VIII. kerület Bodzafa utca 21. tulajdonosa.³⁷ Végül 1871-ben édesapjával közösen vette meg az V. kerület Kálmán utca 21. szám alatti bérházat.³⁸ A teljes önállósodás útjára 1872-ben lépett, amikor 4 ingatlant – a VI. kerületből a Felső erdősor 25., a Bajza utca 36. és 38., a Dalnok utca 19. – vásárolt önállóan,³⁹ valamint a VI. kerület Petőfi utca 3. szám alatti bérházat vette meg sógorával, Ehrenfeld Ignáccal társulva.⁴⁰

Édesapjával ellentétben Kálmán gyakrabban vállalt közösséget az ingatlanok tulajdonjogában. A táblázatból kiolvasható, hogy az által birtokoltak közül 13 kizárólag az ő tulajdonában állt, 28 esetben azonban részben vagy mindvégig mások is osztoztak vele, de minden esetben a családon belül. Sógora, Ehrenfeld Ignác 18 ingatlannak volt a társtulajdonosa, egy esetben Táfler Kálmán gyermekeivel együtt. Utána Kornélia nevű lányának férje, dr. Stern Ármin következett, aki 3 ingatlanban társult. Majd szülei, Táfler Izsák és Táfler Izsákné 3 és 2 ingatlan

³⁶ BFL, XV.37.c - 5257 - 34182

³⁷ BFL, XV.37.c - 3674 - 29145, HU BFL - XV.37.c - 5705 - 36468

³⁸ BFL, XV.37.c - 979 - 24838

³⁹ BFL, XV.37.c - 3110 - 28436; XV.37.c - 3082 - 28383; XV.37.c - 3083 - 28382; XV.37.c - 3095 - 28386

⁴⁰ BFL, XV.37.c - 3920- 29311

tulajdonjában osztoztak vele. Fia, dr. Táfler Ármin és lánytestvéreinek egyike, Blum Henrikné szül. Táfler Mária 1–1 ingatlanban szerepelt résztulajdonosként.⁴¹

E téren külön kell szólni feleségéről, akire férje tekintélyes vagyont íratott, s ezáltal vele és Ehrenfeld Ignáccal társtulajdonosi szerződésben is több nagy értékű ingatlan tulajdonosává vált. A házastársak együtt birtokolták a VI. kerület Andrássy út 84., és a VIII. kerület Kerepesi út 17. szám alatti házakat.⁴² Ezen kívül az Ehrenfelddel közös vagyon a VI. kerületi Szondy utca 48. és 50., illetve a Felső erdősor 46. számú ingatlanokra terjedt ki.⁴³

Budapesti cím	Hrsz. régi	Czím- és Lakjegyzék szerint	Tulajdoni lap szerint	Vételár	Társtulajdonos
VI. Szondy utca 48.	3082	1898–1905	1876–1923		Ehrenfeld Ignác és örökösei 1915-ig
VI. Szondy utca 50.	3081	1898–1905	1876–1923		Ehrenfeld Ignác és örökösei 1915-ig
VI. Felső erdősor 46.	3083	1899–1905	1876–1923		Ehrenfeld Ignác és örökösei 1915-ig

3. táblázat: Táfler Kálmán és Ehrenfeld Ignác közös tulajdonában lévő ingatlanok

Táfler Kálmán 1868–1898 között halmozta fel a budapesti bérházakból álló ingatlanvagyonát, amelyet a későbbiekben nem bővített tovább. Ez 12 évnyi eltolódást jelent az édesapja részéről 1868–1886 között folytatott befektetési időszakhoz képest. A tulajdonában lévő ingatlanok közül 20-at pénzért vásárolt, 8-at csere jogcímén szerzett, 6 bérház az apai örökségből származott, pontosabban a testvérek között szétosztott hagyaték egyesítéséből eredt. A fennmaradó 7 ingatlan esetében nem rendelkezünk pontos információval.

A pénzért vásárolt ingatlanokra társtulajdonosaival együtt összesen valamivel több, mint 1.532.005 Ft-ot költött, amely átlagban 76.600 Ft 25 kr-t jelent ingatlanonként. Ez jelentős emelkedés az édesapja által vásároltakhoz képest, amikor az ingatlanokért átlagban 34.435 Ft 50 kr-t kellett kifizetni. Az árkülönbözetben szerepet játszhatott a forint értékének változása, de bizonyára az is, hogy az apa inkább a kevésbé frekvenciált helyeken vásárolta bérházait, míg fia előszeretettel költött a nagy körutak és sugárutak mentén elhelyezkedő ingatlanokra. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az újonnan kimért és beépítendő telkek olykor drágábban keltek el, mint a már beépített területeken lévő régi bérházak. Jó példa erre a VI. kerület Andrássy út

⁴¹ A tulajdoni lapon Blum Henrikné szül. Táfler Ilona néven van feltüntetve. BFL, XV.37.c - 2406 - 32238/1

⁴² BFL, XV.37.c - 3268 - 28612; XV.37.c - 5464 - 36544

⁴³ BFL, XV.37.c - 3113 - 28488; XV.37.c - 3112 - 28490; XV.37.c - 3114 - 28489

35., amelyért 80.639 Ft-ot kellett fizetni.⁴⁴ Ellenpélda is adódik azonban bőven, mint ahogyan a IX. kerület Ferenc krt. 41., amely csupán 8.000 Ft-ba került.⁴⁵ A legdrágább ingatlanok kétségkívül a frekventált elhelyezkedésű, készen vásárolt új építésű bérházak voltak. Ennek kiemelt példája a vejével, dr. Stern Árminnal 1896-ban közösen megvásárolt V. kerület Lipót krt. 34., amelyért 382.000 Ft-ot fizettek.⁴⁶ Ez utóbbi a Nyugati pályaudvar melletti teret lehatároló, 1892-ben épült, négyemeletes, konvex alapterületű bérház volt, amelynek feltűnően magas ára patinás megjelenése mellett a közlekedés szempontjából előnyös elhelyezkedéséből is adódhatott.⁴⁷ Ellenben a legkedvezőbb áron a VIII. kerület Bodzafa utca 21. számú ingatlan 50%-os tulajdonrészéhez jutott hozzá, amelyet 1869-ben 3.000 Ft-ért vásárolt meg édesanyjától, aki ezt megelőzően 1866-ban csupán 5.210 Ft-ot fizetett az egész ingatlanért.⁴⁸ Nem tudni, minek köszönhette olcsóságát, mivel a telken lévő eredeti épületről sem rendelkezünk információval. Annyi bizonyos, hogy a Táflerek erre a területre 1884-ben építették fel új háromemeletes bérházukat.⁴⁹

A bérházak jellemzői

A Táfler Izsák és fia, Kálmán tulajdonában lévő bérházak területi elhelyezkedésében sajátos tendencia mutatkozik meg. A kerületek szempontjából vizsgálva őket a legtöbb ingatlan, összesen 15 a VI. kerület Terézvárosban helyezkedett el. Ezt követően a VIII. kerület Józsefvárosban 12, a VII. kerület Erzsébetvárosban 10, az V. kerület Lipótvárosban 6, a IX. kerület Ferencvárosban 3, a IV. kerület Belvárosban 1, a II. kerület Országúton és a Vízivárosban 1, a III. kerület Újlakon és Óbudán 1 állt. A felsorolásból kitűnik, hogy a házak döntő többsége Pesten volt található, csupán egy-egy épület – a II. kerület Albrecht utca 22. és a III. kerület Zsigmond utca 35. – helyezkedett el Budán. A régi pesti belvárosban ugyancsak elenyésző mértékben vásároltak házat, ahogyan ezt a IV. kerület Hatvani utca 15. egyedüli példája mutatja. Az ingatlanok többsége az 1870-ben megkezdett városrendezési munkálatok során kiépített új pesti városrészekben helyezkedett el. 1870 előtt csupán három ingatlan – a VI. kerület Hajós utca 59., a VII. kerület Király utca 17. és a VIII. kerület Bodzafa utca 21. – került az apa és fia birtokába. A bérházak jelentős része az újonnan kiépített sugárutak és körutak mentén épült. Az Andrássy út mellett 3, a Kerepesi úton 2 épület állt,⁵⁰ míg a körutak mentén 14 bérház volt található.⁵¹

⁴⁴ BFL, XV. 37. c – 3988 – 29378

⁴⁵ BFL, XV.37.c - 9230 - 37106

⁴⁶ BFL, XV.37.c - 10526 - 25064

⁴⁷ BFL, XV.17.d.329-25064

⁴⁸ BFL, XV.37.c - 5705 - 36468

⁴⁹ Déry Attila: Budapest építészeti topográfia 4. VIII. kerület – Józsefváros. Budapest, 2007. 405.

⁵⁰ Andrássy út 35., 55., 84., Kerepesi út 17., 65.

⁵¹ Váci krt. 48., 64., 39., Lipót krt. 34., Erzsébet krt. 25., 27., József krt. 8., 10., 12., 14., 31.b, Ferenc krt. 11., 24., 41.

A bérházakat nem minden esetben ők építették. Gyakran régebbi épületeket vásároltak meg, amelyeket aztán néhány éven belül tovább adtak vagy hosszabb távú befektetésként megtartottak saját céljaikra. Az előbbieik közé tartozott a VIII. kerület Ősz utca 42. szám alatt lévő ingatlan, amelyen egy 1856-ban Hild Károly tervei alapján kibővített épület állt.⁵² Ez mindössze öt évig, 1879–1885 között tartozott a közös Táfler-Éhrenfeld vagyonhoz.⁵³ Hosszabb távú befektetésnek bizonyult a VII. kerület Király utca 21. számú ingatlan, amelynek kétemeletes klasszicista stílusú bérházát 1833-ban Pollack Mihály tervei alapján, Dlauchy Ferenc megrendelésére adták át.⁵⁴ Az épület többszöri tulajdonosváltást követően 1884-ben került Táfler Kálmán és Ehrenfeld Ignác közös tulajdonába, akik egészen 1913-ig megtartották azt.⁵⁵

A Táflerek beruházásaik során ragaszkodtak bizonyos építészekhez és építőmesterekhez. Az Andrássy út mentén felépített 35., 55., 84. számú bérházak tervezőmérnöke minden esetben a kor neves építésze, Feszty Adolf volt.⁵⁶ Hasonlóan ragaszkodtak Voita Donát és Illés Gyula tervezőkhöz. Az előbbi mérnök közreműködött az Andrássy út 35. számú bérház előzetes terveinek elkészítésében, illetve ő végezte a VI. kerület Hajós utca 59. szám alatt lévő bérház bővítésének tervezési munkálatait.⁵⁷ Az utóbbi szakember a VIII. kerületben lévő József krt. 8., 10., 12., illetve a Kerepesi út 17. szám alatt lévő épületeket tervezte.⁵⁸ Több esetben a tervezőmérnök személye megegyezett a kivitelező mesterével, ahogyan ezt az Andrássy út 35. és 55. számú ingatlanok tanúsítják, amelyek tervezője és kivitelezője Feszty Adolf volt.⁵⁹ Ugyanakkor ennek ellenkezője is előfordult, amint azt az IV. kerület Hatvani utca 15. számú ház bizonyítja, amelynek terveit Heidelberg Sándor készítette, míg a kivitelező munkálatokat Kondor és Feledi nevű mesterek irányították.⁶⁰ Apa és fia gyakran alkalmazták Wellisch Sándor és Gyula építőmestereket, akik a VIII. kerületben lévő József krt. 8., 10., 12., és a Kerepesi út 17. számú bérházak építési munkálatait irányították.⁶¹

A bérházak építészeti stílusukat tekintve vegyes képet mutattak. Az ily módon jellemezhető 36 ingatlan közül a 6 legrégebbi klasszicista stílusban épült. Elsőként 1810-ben a IV. kerület Váci utca 11. szám alatt lévő, Zitterbarth Mátyás által tervezett egyemeletes bérház,⁶² utoljára 1854-ben a VIII. kerület Német utca 3. szám

⁵² Déry: Budapest építészeti topográfia 4., 420.

⁵³ BFL XV.37.c - 5525 - 36730

⁵⁴ Déry Attila: Budapest építészeti topográfia 3. VI–VII. kerület – Terézváros, Erzsébetváros. Budapest, 2006. 349.

⁵⁵ BFL, XV.37.c - 5255 - 34164

⁵⁶ Déry: Budapest építészeti topográfia 3., 44–57.

⁵⁷ Uo. 85.

⁵⁸ Déry: Budapest építészeti topográfia 4., 195., 371–372.

⁵⁹ Déry: Budapest építészeti topográfia 3., 44., 50.

⁶⁰ BFL, XV.17.d.329 - 24200

⁶¹ Déry: Budapest építészeti topográfia 4., 195., 371–372.

⁶² Déry Attila: Budapest építészeti topográfia 2. V. kerület - Belváros, Lipótváros. Budapest, 2005., 395.

alatt lévő, Zofal Lőrinc tervei alapján készült földszintes épület.⁶³ Romantikus külsővel 3 bérház rendelkezett. A legkorábbi a VI. kerület Hajós utca 59. szám alatti telken, Diescher József által tervezett, 1854-ben épült háromemeletes bérház.⁶⁴ A legkésőbbi a VI. kerület Petőfi utca 3. szám alatt lévő,⁶⁵ Frey Lajos tervei alapján, 1869-ben kivitelezett háromemeletes épület.⁶⁶ A fiatalabb bérházakat, összesen 27-et, eklektikus külső jellemezte. Közülük a legkorábbi az 1870 körül készült V. kerület Vadász utca 15. szám alatt lévő kétemeletes koraeklektikus épület,⁶⁷ a legkésőbbiek egyike az 1894–1895-ben épült VIII. kerület József krt. 10,12., szám alatt lévő, Illés Gyula által tervezett négyemeletes bérház.⁶⁸

A régi bérházak esetében gyakran előfordult, hogy tulajdonosaik kisebb-nagyobb átalakítással vagy emelet-ráépítéssel fejlesztették az ingatlant, bizonyára a kiadható lakások számának növelése érdekében. Ennek jellegzetes esete a fentiekben említett VI. kerület Hajós utca 59. szám alatt lévő épület, amelyet 1873-ban Vojta Donát tervei alapján 1 emelet-ráépítéssel és háromemeletes toldalék hozzáépítésével bővítettek.⁶⁹ Szintén ide tartozik a Táfler Izsák és fia, Kálmán által 1868-ban megvásárolt, VII. kerület Király utca 17. szám alatt lévő,⁷⁰ 1865 körül romantikus stílusban épült egyemeletes bérház, amelyet 1873-ban Pán József tervei alapján kétemeletesre bővítettek.⁷¹ Néhány épület esetében tulajdonosai a teljes bontás mellett döntöttek. Ennek kirívó példája az 1883-ban Táfler Kálmán birtokába került IV. kerület Hatvani utca 15. szám alatt lévő,⁷² 1830-ban épített egyemeletes klasszicista bérház volt, amelynek állapota 1899-ben már olyannyira leromlott, hogy hatóságilag rendelték el a kijavíttatását.⁷³ Tulajdonosa bizonyára nem látta annak értelmét, hogy nagyobb összeget áldozzon a régi épületre, s ezért lebontatta. Tény, hogy annak helyén 1905-ben már egy új, négyemeletes szecessziós épület állt.⁷⁴ Hasonló sorsra jutott a korábban tárgyalt VI. kerület Petőfi utca 3. szám alatt lévő háromemeletes romantikus bérház, amelynek helyére 1890 körül háromemeletes eklektikus épületet emeltek.⁷⁵ E példák mellett az is megtörtént, hogy a korábban bővített bérházat bontották le. Ilyen volt az 1880-ban Táfler Izsák által megvásárolt VI. kerület Gyár utca 23. szám alatt lévő,⁷⁶

⁶³ Déry: Budapest építészeti topográfia 4., 18.

⁶⁴ Déry: Budapest építészeti topográfia 3., 85.

⁶⁵ BFL, XV.37.c – 3920- 29311

⁶⁶ Déry: Budapest építészeti topográfia 3., 584.

⁶⁷ Déry: Budapest építészeti topográfia 2., 390.

⁶⁸ Déry: Budapest építészeti topográfia 4., 195.

⁶⁹ Déry: Budapest építészeti topográfia 3., 85.

⁷⁰ BFL, XV.37.c - 5257 - 34182

⁷¹ Déry: Budapest építészeti topográfia 3., 348.

⁷² BFL, XV.37.c - 311 - 24200

⁷³ A Kossuth Lajos utca 15. számú háza. Pesti Napló, 1903. október 22. 14.

⁷⁴ Déry: Budapest építészeti topográfia 2., 120.

⁷⁵ Déry: Budapest építészeti topográfia 3., 584.

⁷⁶ BFL, XV.37.c - 3507 - 28885

1850-ben Limburszky József tervezte, majd 1868-ban Hild Károly tervei alapján kibővített egyemeletes klasszicista bérház, amelynek helyére 1891-ben négyemeletes eklektikus épületet emeltek.⁷⁷

A bérházak emeletszámát változatos összeállítás jellemezte. Az ilyen nézőpont szerint figyelembe vehető 34 épületből, eredeti kialakítása alapján 2 db. földszintes, 4 db. egyemeletes, 7 db. kétemeletes, 10 db. háromemeletes és 11 db. négyemeletes bérház szerepel a listán. A fentiekben már tárgyalt épületfejlesztések történetéből kiderül, hogy az építkezések során az emeletszám is gyakran változott, s ilyenkor minden esetben növekedett. Jellemző, hogy a nagyobb emeletszámmal rendelkező épületek helyezkedtek el a körutak és a sugárutak mentén, általában a város belső területei felé növelve a magasságukat. Ennek leginkább megfelelő példái a VI. kerület Andrassy út mentén sorakozó Táfler-bérházak, amelyek közül a városközponthoz közelebb eső 35. szám alatt lévő épületet a 4 emelet-,⁷⁸ míg az 55. és 84. szám alatt lévő bérházakat a 3 emeletmagasság jellemezte.⁷⁹ Ellenben a földszintes épületek mindegyike mellékutcákban helyezkedett el. Így a VIII. kerület Conti utca 36. és a Német utca 3. szám alatti telkeken állók.⁸⁰

A Táfler-bérházak majd minden esetben zárt sorú beépítési módban épültek, ami azt jelentette, hogy az utca felőli telekhatáron, az úgynevezett beépítési vonal mentén a teljes telekszélességre kiterjedtek, az épületek egymáshoz közvetlenül tűzfalal csatlakoztak. Ez alól néminemű kivételt a VIII. kerület Békés utca 2. szám alatti bérház jelentett, amely annyiban különbözött az előbbiektől, hogy homlokzatát minden oldalról utca határolta, emiatt a szakirodalomban ún. szabadon álló beépítési móddal jellemzik.⁸¹ Érdemes azt is megvizsgálni, milyen arányban szerepeltek a Táfler-bérházak között saroképületek. Ez azért lehet érdekes, mert a korabeli sajtóban nem egy alkalommal szenvedélyes sarokházgyűjtőként jellemzik Táfler Izsákot és fiát, Kálmánt.⁸² Ebből a szempontból 48 ingatlan vehető figyelembe, amelyek közül a sarokházak száma 27, vagyis az összes épület 56%-a jellemezhető így. Ez alátámasztja a sajtóban megjelenteket, hiszen a bérházak többsége valóban saroktelken állt. Ennek oka az lehetett, hogy ebben az elhelyezkedésben építkezni és a későbbiekben lakást kiadni bizonyára nagyobb presztízst jelentett és kedvezőbb jövedelemszerzési lehetőséget biztosított. Az ilyen épületekben ugyanis magasabb volt az ablakaikkal utcára néző világos lakások aránya, a zárt belső udvar felé tekintő kevesebb fényt befogadó lakásokéhoz képest.

⁷⁷ Déry: Budapest építészeti topográfia 3., 639.

⁷⁸ Uo. 47., 44.

⁷⁹ Uo. 50., 57.

⁸⁰ Déry: Budapest építészeti topográfia 4., 125., 18.

⁸¹ Uo. 199.

⁸² Régi és új háziurak. Pesti Napló, 1930. április 20. 137.; Presztízst a tetőn. Budapesti Nap, 2003. június 13. 16.

Összegzés

Táfler Izsák és fia, Kálmán az 1868–1923 közötti időszakban apránként összesen 51 ingatlant vásároltak meg Budapesten, amelyek hosszabb-rövidebb ideig a tulajdonukban maradtak. Társtulajdonosként kizárólag közeli családtagokat vettek be a vállalkozásukba, befektetett vagyonukat ezáltal is megtartva és növelve. Izsák inkább a félreeső mellékutcákban vásárolt kevésbé drága ingatlanokat, míg Kálmán nagyobb készletet mutatott a frekventált útvonalak mentén elhelyezkedő drágább ingatlanok megvételére. A régebbi bérházakat több esetben átalakították vagy emeletráépítéssel bővítették a kiadható lakások számának növelése érdekében. Az elbontott klasszicista és romantikus épületek helyére, eklektikus vagy szecessziós stílusban építettek új bérházakat. A tulajdonukban lévő épületek többségét az eklektika jellemezte. A Budapest városrendezése során kialakított új körutak és sugárutak mentén számos nagyméretű, patinás külsővel jellemezhető épületet emeltek, amellyel jelentős mértékben hozzájárultak a főváros építészeti fejlődéséhez.

Újfehértó 1926-os választói névjegyzéke

Bevezetés

A politikatörténet-írás nem újkeletű tudomány. Már a 19. század végén Frederick Jackson Turner és tanítványai elemezték a választási ismétlődéseket és a választói névjegyzékeket. Az 1950-es évektől folyamatosan jelennek meg tanulmányok, konferenciák szerveződnek politikatörténet tárgyában.¹ Hazánkban az 1960-as években fedezte fel a társadalomtörténet az addig feledésbe merült virilis jegyzékeket. Ezen nominális források vizsgálata mellett a politikatörténet más kutatási alapházisát jelentő dokumentumok is fokozatosan figyelmet kaptak, így a választói névjegyzékek is.² Ránki György a választójogosultakat egyénileg is vizsgálta³, Koroknai Ákos pedig a választójogosultak foglalkozási adatait elemezte, összehasonlítva a népszámlálás foglalkozási kategóriáival.⁴ A regionális politikatörténet iránti érdeklődés megszületésével a gyakran elitistának vádolt politikatörténet-írás mélyítette kutatási szintjeit az utcai politizálás kutatásának beemelésével.⁵

A tanulmány tárgya egy alföldi település, Újfehértó, 1926-os választói névjegyzékének elemzése foglalkozásszerkezeti és felekezeti hovatartozás alapján. A vallási irányzathoz való tartozás közül az izraelita hitfelekezeti választójogosultakat vizsgáltam és reprezentáltságukat néztem a választók körében. Az izraelita hitfelekezethez való tartozás megállapítására a névjegyzékben szereplő választójogosultakat egyénenként elemeztem és zsidósághoz tartozónak tekintettem minden olyan személyt, aki Mózes hitét követi. Ugyanakkor ez kérdéseket vetett fel, etnikumnak vagy vallásnak tekinthető-e a zsidóság? Vagy mindkettő egyszerre?

¹ Sipos Balázs: Mi a politika a politikatörténet-írásban? In: Manhercz Orsolya (Szerk.): *Historia critica: tanulmányok az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest, 2014. 283–290.

² Kövér György: A politikatörténet „visszavétele”. *Aetas*, 24. évf. (2009) 3. szám. 147–155.

³ Ránki György: Az 1939-es budapesti választások. *Történelmi Szemle*, 19. évf. (1976) 4. sz. 613–630.

⁴ Koroknai Ákos: Az 1896. évi választások Délkelet-Dunántúlon. In: Szita László (Szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1984–1985. (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére)*. Pécs, 1985. 85–140.; Koroknai Ákos: A dualizmus kori parlamenti választások a Délkelet-Dunántúlon (II. rész). (Módszertani kísérlet a választási statisztikák és választói névjegyzékek elemzésére). In: Szita László (Szerk.): *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*. Pécs, 1986. 215–299.

⁵ Kövér: A politikatörténet „visszavétele”, 154.

Az utóbbi válasz esetén így nem pusztán csak a vallási hovatartozást szükségeltetett figyelembe venni – hiszen több helyi izraelita esetében névváltoztatást is találni – hanem minden egyes választójogosult egyéni életútjának a vizsgálata is nélkülözhetetlennek bizonyult. Választ kerestem továbbá, hogy az izraeliták aránya, a választójogosultak körében tükrözi-e a helyi társadalmon belüli arányukat, illetve mely gazdasági szektor(ok)ban magas az arányuk, ez tanúsítja-e az országos tendenciákat vagy lokális jellegzetesség is előfordul. A választói magatartás vizsgálata nem képezte tárgyát a kutatásnak.

Újfehértó zsidósága

Újfehértó községben zsidók jelenlétéről elsőként a negyedik zsidó összeírás tudósít, 1746-ban mindössze két családot tartanak számon, összesen hét főt.⁶ Újfehértó első teljeskörű népességösszeírása az első magyarországi általános népességszámlálás (1784–1787) idejéből áll rendelkezésre, a XVIII. század végén Új Fehértó népessége 2.539 fő, az itt élő zsidó lakosok száma 102 fő.⁷

A zsidó népesség számában lényeges változás egészen a XIX. század első harmadáig nem következett be. A nagyarányú létszámbeli növekedésük egyrészt a Galícia irányából történő folyamatos beáramlásuknak, másrészt az ezt az időszakot megelőző szervezett betelepítésnek köszönhető.⁸ A XIX. század második harmadától a helyi zsidóság arányát tekintve állandó 9 százalékos körüli érték látható, eltérést az 1920-as népszámlálás adata képez, arányuk ekkor 11%.⁹

Újfehértó a XX. század első harmadára a vármegye nagykallói járásának legnépesebb településévé vált 13.571¹⁰ fő lakosával, így a megye negyedik legnagyobb lélekszámú nagyközsége. Az 1930-as népszámlálás adatai alapján a településen élő zsidóság létszáma 1228 fő, ami arányaiban tekintve a járás második legnagyobb lélekszámú zsidó közösségét jelenti.

A zsidóság a településen való megjelenésétől kezdődően az árendás létből¹¹ fokozatosan a földtulajdonlás és bérlés irányába mozdult el, ez jellemzője a XX. század első évtizedeinek is. Figyelembe véve a választói névjegyzék összeállításának évében készült 1925-ös Gazdacímár adatait, elmondható, hogy a legnagyobb földbirtokkal rendelkező újfehértói lakosok közül (mellőzve az egyházakat és

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SZSZBML) IV. A. 1. F. 47. N.o. 399. 1746.

⁷ Danyi Dezső – Dávid Zoltán (Szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, 1960. 160–161.

⁸ Buczkó József: Újfehértó zsidósága. Újfehértó, 1998. 25.; Wodzinski, Marcin: Historical Atlas of Hasidism. Princeton, 2018. 41–51.

⁹ Buczkó: Újfehértó zsidósága, 24.

¹⁰ Az 1930. évi népszámlálás Budapest 1932. 194–195.

¹¹ Jellemzően a regále jogokat bérelték: italmérés, húsvágás és mérés, valamint malomtartási jog. MNL SZSZBML IX. 651. Újfehértói Közbirtokosság iratai 1800–1880.

a közbirtokosságokat, valamint a nem helyi lakhellyel rendelkezőket) 17 fő izraelita, ami a helyi földbirtokos 49%-át, az összes földbirtokkal rendelkezők 33%-át jelenti.¹² Közülük a legjelentősebb fölbirtokosnak a Stern család számított a mintegy a 2409 katasztrális hold területtel. A család vagyonát Stern Péter alapozta meg földbirtokbérlettel és később vásárlással, melyet két fia, Jenő és József között osztott fel.¹³ A legnagyobb földbirtokosok között találjuk még a Nánássy, a Szunyoghy és a Csernyus családokat, valamint Mezőssy Béla földművelésügyi minisztert. A zsidó földbirtokosok közül kiemelkedik a Grünberger, a Katz és a Kupferstein család, a közel ezer holdas birtokukkal. A földtulajdonlás és bérlet mellett a kereskedelmi tevékenység (termény, szatócs), az ipar (kisipar) és az értelmiségi pályák (orvos, gyógyszerész, ügyvéd) jellemzően a helyi társadalom zsidó tagjainak jövedelemszerzési formái.¹⁴

Választójogosultság az 1920-as években

A választójogosultság kérdését az időszakban a Friedrich István miniszterelnök nevével fémjelzett jogkiterjesztő 1919. évi választójogi rendelet¹⁵ és a Bethlen István által rendeleti úton életbe léptetett 2200/1922 ME sz. rendelet és az ebből született 1925. évi XXVI. törvénycikk szabályozta. Az 1922. évben összeülő nemzetgyűlés tagjainak választásáról szóló rendelet a férfiakra és a nőkre is jogkorlátozó módon szabályozta a választójogosultság kérdését az 1919-es rendelethez képest. Az aktív választójogosultság feltételeként a 10 éves magyar állampolgárságot, valamint a két év óta helyben lakást határozta meg. A férfiak esetében életkori küszöbként a betöltött 24. életévet írta elő, ez alól mentesült az a személy, aki arany, ezüst vagy bronz vitézségi éremmel, illetve Károly-csapatkeresztrel rendelkezett, valamint, ha főiskolát vagy egyetemet végzett. „Régi jogon” azok szerepelhettek a választói névjegyzékben, akik fel voltak véve

¹² Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár). Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1925. 308–309.

¹³ Háger László: Szabolcs vármegye fejlődése és kortörténete. II. rész Szabolcs vármegye. Nyíregyháza, 1929. Ehhez lásd még MNL SZSZBML VII/156/a 1910. Dr. Somogyi Gyula közjegyző iratai

¹⁴ A legjelentősebb kereskedő családok közé a Breuer, Kupferstein, Stern, Silberman, Hirschorn családok tartoztak. A Stern és a Kupferstein család esetében a kereskedelmi tevékenység a gazdaságukban megtermelt javakkal történő kereskedést jelentette (termény és állat). Kiemelkedően magas az arányuk az orvosok (négyből kettő Dr. Göndör Lajos és Dr. Kupferstein József, a gyógyszerészek (mindkét gyógyszerész izraelita (Molnár Gyula, Grósz Dezső), illetve az ügyvédek körében (a két helyben tevékenykedő ügyvéd közül az egyik zsidó Dr. Lővi Ferenc).

¹⁵ Magyarországi Rendeletek Tára 1919. Budapest, 879. A magyar kormány 1919. évi 5.985. M. E. számú rendelete, a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról a férfiak esetében a törvény betöltött 24. életévet, 6 év óta magyar állampolgárságot, fél évi egyhelyben lakást írt elő, a nők esetében a betöltött 24. életévet, 6 év óta magyar állampolgárságot, fél évi egyhelyben lakást és írni-olvasni tudás meglétét írta elő.

az 1918. évi névjegyzékbe, még akkor is, ha az előbbi feltételeknek nem feleltek meg. Egy kikötés volt mindössze, az ugyanabban a községben lakás. Férfiak esetében a műveltségi cenzus a négy elemi osztály meglétét írta elő. Nők esetében az életkort a betöltött 30. életévben határozta meg a törvény és értelmi cenzusként hat elemi osztály meglétét írta elő. A csupán négy elemi osztály meglétét a három vagy több gyermek, illetve saját jövedelem esetében fogadták el. Az a nő, aki főiskolát vagy egyetemet végzett, életkori megkötés nélkül élhetett választójogával. Kivételt képezett az a választójogosult, akinek három vagy több gyermeke van (ide tartozónak tekintették a hősi halottakat is), illetve, ha saját „vagyonának jövedelméből vagy saját keresetéből tartja el magát, ha önálló háztartást vezet”¹⁶. Az ő esetükben elegendő volt a négy elemi osztály megléte.¹⁷ A törvény harmadik paragrafusa a két év óta egyhelyben lakás kitételeit fogalmazta meg; egyszeri lakhelyváltogatást engedett a törvény az utolsó két évben, ha előtte két évig egy helyben lakott. Kivételt képeztek továbbá az állam vagy bármely törvényhatóság alkalmazottai, a tanítók és a tanárok, a bevett vagy törvényesen elismert vallásfelekezetek lelkészei, az Országos Színészegyesület tagjai, a nyugalmazott köz- és magántisztviselők, valamint a katonai havidíjasok. Esetükben bármilyen rövid ideig tartó egyhelyben lakás elegendőnek számított, valamint házastársuk esetében is kivételt képezett.¹⁸

Vagyoni cenzus nem képezte feltételét a választójogosultságnak 1919-ben, az 1922-es rendelet vezette be mintegy könnyítésként azokra a nőkre vonatkozóan, akik négy elemi osztályt végeztek, és gyermekeik száma sem érte el a hármat. Az ő esetükben igazolni kellett a meglévő önálló jövedelem létét.

Az 1925. évi választójogi törvény a választójogosultság kérdésében nem írt elő változást az 1922-es miniszteri rendelethez képest.¹⁹

Újfehértó 1926-os választói névjegyzéke

Újfehértó nagyközség Szabolcs vármegye Nagykállói választókerületének települése, a község esetében az 1875. évi, az 1906. évi, az 1918. évi, az 1926-os és az 1937-es évre vonatkozó választójegyzék áll rendelkezésre.

A kutatás forrásbázisát az 1926-os ideiglenes választói névjegyzék jelentette, mely 1225 választásra jogosult nevét tartalmazza a választójogosultság kritériumainak feltüntetésével. A névjegyzék adataiból Excel adatbázist építettem, így egy több mint 6 300 tételt tartalmazó adatállományt kaptam, mely a mintavétel alapját

¹⁶ Magyarországi rendeletek tára 1922. I–XII. füzet Budapest, 1923. 15.

¹⁷ Püski Levente: A Horthy-rendszer 1919–1945. Budapest, 2006. 103.

¹⁸ Magyarországi rendeletek tára 1867–1945. Online: <https://library.hungaricana.hu> (elérés: 2022. augusztus 28.).

¹⁹ Hollósi Gábor: Országgyűlési választási rendszer és a választójog a Horthy-kori Magyarországon. Pro Publico Bono Magyar Közigazgatás, 3. évf. (2015) 1. szám. 115–133.

képezte. A névjegyzékben nem került feltüntetésre 28 választójogosult foglalkozása, valamint 3 személy esetében beazonosíthatatlannak tekintetem a foglalkozást az egyetlen „p” betű megjelölés miatt, (azok a választók, akiknél nem szerepel a foglalkozás, valamint csak a „p” betű szerepel, mindannyian az I. körzetben éltek), tehát a vizsgált minta nagysága csökkent a 31 választójogosult létszámával, így 1194 fő jelentette a foglalkozásszerkezeti mintát. Újfehértó 1926-ban két választói körzetre oszlott: az I. szavazókör választójogosultjainak száma 671 fő, a második választókörben élők 554 fő.

A névjegyzékben feltüntetésre került a választójogosult neve, foglalkozása, lakhelye, életkora, valamint a választójogosultság alapja, de nem szerepel a választójogosult lakcíme, így a két választói körzet pontos beazonosítása nehézkes. Ugyanakkor a személyes történetek és önéletrajzi írások (Göndör Ferenc, Grünberger János, Mezőssy Béla) alapján annyi megállapítható, hogy az I. körzet a település piacának is helyet adó központi teret, illetve északi-keleti irányban elhelyezkedő utcáit foglalta magába a vasútállomáshoz vezető forgalmas úttal, míg a II. körzetet a nagyközség nyugati-déli irányú utcái képezték Hajdúböszörmény, Hajdúdorog felé.

Annak megállapítására, hogy kik tartoztak az izraelita hitfelekezet tagjaihoz a születési anyakönyvek bejegyzéseit vettem alapul, figyelembe véve a választási törvényben foglalt életkori megkötések alsó határát. Az 1844-től rendelkezésre álló izraelita hitközségi anyakönyvek bejegyzései mellett a polgári születési anyakönyvek szolgáltak alapul 1901-ig.²⁰ A nem helyben született, de zsidónak vélt személyek beazonosítására a házassági és halotti anyakönyveket használtam, valamint több holokauszt-túlélő visszaemlékezését. A pontosítás érdekében a JewishGen²¹ és a FamilySearch²² adatbázisait, illetve Hunek Emil szerkesztette Magyar Városok monográfiájának Szabolcs vármegyét feldolgozó kötetét tekintetem át.²³ Zsidó személyek esetében külön vizsgáltam a névváltoztatáson átesetteket, ez helyi szinten 26 személyt jelent a századfordulóig (a névváltoztatás ténye a születési anyakönyvekbe utólag került bejegyzésre), ez alapján beazonosított zsidó személyek száma az I. körzetben 114 fő, a II. körzetben 49 fő, összesen 163 fő. (A 28 személy esetében, akinél hiányzik a foglalkozás feltüntetése, 16 fő az izraelita hitfelekezet tagja).

²⁰ MNL SZSZBML XXXIII.1./a Újfehértó nagyközség anyakönyvei

²¹ JewishGen. The Home of Jewish Genealogy. Online: <https://kehilalinks.jewishgen.org> (elérés:2022. augusztus 11.).

²² FamilySearch. Online: <https://www.familysearch.org> (elérés: 2022. augusztus 11.).

²³ Hunek Emil: Magyar Városok monográfiája. Nyiregyháza és Szabolcsvármegye községei. Budapest, 1931. 360. Személyi adattár 134–138.

1926-ban a választójogosultak aránya országos szinten 26,6 %²⁴, ez Újfehértó esetében (alapul véve az 1930-as népszámlálás adatait) 9,0%-os részvételt jelent. A zsidóság esetében 13,2%-os értéket mutat, ami meghaladja a települési 9%-os arányszámukat. Vagyoni cenzus nem képezte a választói jogosultság feltételét az 1925-ös törvény alapján (kivéve a nők esetében)²⁵, ugyanakkor a műveltségi cenzus férfiak esetében a legalább négy, illetve nők esetében hat, valamint négy elemi osztály meglétét írta elő az életkor figyelembevételével, kivéve a magasabb iskolai végzettség esetében (ez mindössze négy választó a névjegyzék adatai alapján). A választójogosultak alacsony létszámát indokolhatja az iskolázottság hiánya, hiszen a hat évesnél idősebb analfabéták száma 2491 fő, a helyi lakosság 18,3%-a, a kizárólag írni-olvasni tudók aránya 63,4%, 8613 fő.²⁶ Szabolcs megye (hasonlóan az északkeleti megyékhez) analfabétáinak aránya országos szinten is magasabb a többi vármegye írni-olvasni tudóinak létszámánál,²⁷ a járás 6 éven felüli analfabétáinak aránya meghaladja a 20 százalékot.²⁸ A demográfiai adatok életkori mutatóit viszont nehézkes összehasonlítani a választói névjegyzék életkori megoszlásával, hiszen a választójog életkori küszöbének alsó határa a demográfia adatokban egy tíz évet (20–29) felölelő kategóriába esik, így nem lehet messzemenő következtetések levonni a választói névjegyzékben szereplők alacsony aránya és az életkori jellemzők között. Azonban azt érdemes megemlíteni, hogy a lakosság 47,3%-a 20 év alatti életkori kategóriák egyikébe tartozik.²⁹ A választói névjegyzékben mindössze 107 fő jár a húszas éveiben, hárman 22 évesek.³⁰ A nagykállói járás életkori mutatói hasonló értéket jelenítenek meg, a 20 év alattiak aránya közel ötven százalék.³¹

A foglalkozási szerkezet vizsgálatánál a választásra jogosultakat foglalkozásuk alapján gazdasági szektorokba soroltam. A primer szektorba kerültek a mezőgazdaságból élők, a napszámostól a földbirtokosig, a szekunder szektort az ipar területén foglalkoztatottak képezik, a terciér szektort pedig a szolgáltatás területén dolgozók, az abból élők alkotják.

A fentebb említett elemzési szempontok alapján kapott értékek a legmagasabbak a primer szektorban (582 fő), a választójogosultak 48,7%-a. A szekunder

²⁴ Püski: A Horthy-rendszer, 103.

²⁵ Az 1918-as képviselők választójegyzéke alapján, mely még vagyoni cenzushoz kötötte a választói jogosultság alapján a települési névjegyzék 559 választójogosultat tartalmaz, mely a helyi lakosság 1920. évi létszámának viszonyítva 4,7 %-ot jelent, a zsidóság aránya a választójogosultak körében 20,9%, 117 fő. MNL SZSZBML IV. 403. 1918. 3. cs. 90. pallium Országgyűlési képviselőválasztók névjegyzéke 1918. év Nagykovácsi választókerület Újfehértó település választói névjegyzéke

²⁶ Az 1930. évi népszámlálás I. rész. 195.

²⁷ Uo. 9.

²⁸ Uo. 199.

²⁹ Az 1930. évi népszámlálás I. rész. 195.

³⁰ MNL SZSZBML IV. 403. 2. cs. 89. pallium Országgyűlési képviselőválasztók névjegyzéke 1926. év Nagykovácsi választókerület Újfehértó település választói névjegyzéke

³¹ Az 1930. évi népszámlálás I. rész. 196.

szektorba soroltak aránya 10,5 százalék, ami 126 főt jelent, a tercier szektorban lévők aránya 15,0%, 180 fővel. A nyugalmazottakat és a háztartásbelieket egyéb kategóriába soroltam; a létszámuk 306 fő, ami a választójogosultak 25,6%-os aránya. Figyelembe véve a zsidóság számát és arányát az egyes szektorokban, elmondható, hogy a legalacsonyabb értéket a primer szektorban találni, mindössze 2,5%-ot, 15 főt. Az elsődleges szektorban földtulajdonosként, földbérlőként és magasabb mezőgazdasági alkalmazottként (ispán, gazdatiszt) képviseltetik magukat. A szekunder szektorban arányuk 10,3%, ami mindösszesen 13 főt jelent (jellemzően szabó, cipész), ez az arány pedig megegyezik az összválasztójogosultak szektorban betöltött arányával. A helyi zsidóság aránya a tercier szektorban a legmagasabb, a 44,4%-os értékkel. A szektort a kereskedők, az értelmiségiek, a közalkalmazásban állók, valamint a vendéglátás, szállítás területén dolgozók képezik. A kereskedelmi tevékenységet végzők kizárólagos zsidó jelenlétet mutatnak, a választójogosultak közül 74 fő végez valamilyen kereskedői munkát (leginkább terménykereskedelmet jelent), melyből 65 fő izraelita, ami 87,8 százalékos arányszámot mutat. A nevek között találjuk Újfehértó két világháború közötti egyik legjelentősebb kereskedő családját, Breueréket. A család szatócs üzlete a település központi terén álló, az 1912-ben épült legimpozánsabb épületének, a Kaszinónak a földszintjén volt található. A központban találni szintén a zsidó tulajdonú kávéházat, a nyomdát, a gyógyszerárakat, valamint a település arculatát meghatározó kisebb, egymás mellé épített üzletek sorát, a „bótsort”. A zsidóság településen belüli térbeli elhelyezkedése leképezi az egyes foglalkozási ágakban jellemző arányukat, hiszen a kereskedelmi tevékenység folytatásának helyszíne a község központi területe, a heti piacával és az állandó üzleti tevékenységet folytató boltjaival.

Megnézve az egyes foglalkozások, szakmák tekintetében a zsidóság részvételét, elmondható, hogy a kereskedelmi tevékenység mellett magas a részvételük (bár lényegesen alacsonyabb mértékben) a tulajdonosi, magánzói foglalkozást űzők körében, 31,2%, 16 választójogosultból 5, az értelmiségi foglalkozásúak 21%-a izraelita, 38 főből 8 fő tartozik a zsidósághoz.³² A választójegyzék foglalkozási adatait összevetve a települési és a járási (nagykállói) adatokkal, hasonlóság figyelhető meg mind települési, mind járási szinten. Az 1930-as népszámlálás foglalkoztatási adatai alapján, a primer szektorban dolgozik a helyi lakosság 28,9%-a, 3933 fő, az összes kereső népesség (5201 fő) 75,6%-a. A szekunder szektorban a helyi népesség 4%-a dolgozik 549 fővel, az összes kereső 10,5 %-a, a tercier szektorban 442 fő dolgozik (3,2%), ami a keresők 8,4%-a.³³ A járási adatokat alapul véve,

³² MNL SZSZBML IV. 403. 2. cs. 89. pallium

³³ Az összes kereső népességből 21 fő egyéb, ismeretlen foglalkozású, házi cseléd 166, véderő 11, nyugdíjas, tőkepénzes 79, napszámos közmunka nélkül 105 fő. Lásd: Az 1930. évi népszámlálás II. rész. Foglalkoztatási adatok községek és külterületi lakott helyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok. Budapest, 1934. 64.

a teljes kereső népesség 77,7%-a a primer szektorban, a szekunder szektorban 9,9%-a, míg a terciér szektorban 7,7%-a dolgozik.³⁴ Az értékek a mezőgazdaság döntő jellegét mutatják, hiszen a vármegye az Alföldön, a járás pedig a Nyírségben található, a térség gazdaságának és társadalmának meghatározója a földtulajdonlás és a nagybirtokrendszer. A járásba tartozó falvak (Balkány, Biri, Bököny, Érpatak, Geszteréd, Kállósemjén, Kiskálló, Nagykálló, Napkor, Szakoly, Újfehértó) iparilag fejletlen települések, esetükben nagyiparról vagy gyáriparról nem lehet beszélni. A járás ipari elmaradottságát a mezőgazdaság túlsúlya és demográfiai mutatói (Újfehértó, Nagykálló és Balkány kivételével 5 000 fő alatti lélekszámú települések) mellett meghatározta földrajzi elhelyezkedése is, a megyeszékhely, Nyíregyháza és a szomszédos Hajdú megye és annak központja, Debrecen között helyezkedik el. A két megyeszékhely a nagyközséghez képest fejlettebb iparral rendelkezett a két világháború között, ami gátját képezte a járás ipari fejlődésének. Még szembetűnőbb a terciér szektor alacsony aránya, amit indokolhat az is, hogy a járásban található falvak a két nagytelepülés, Újfehértó és Nagykálló vonzáskörzetébe tartoztak, ez elősegítette a két nagyközség kereskedelmének és szolgáltató iparának virágzását, de hanyatlását jelentette a környező településekének.³⁵

Összegzés

Az újfehértói választói névjegyzékben szereplők aránya elmarad az országos arányszámoktól, de a névjegyzék foglalkozásszerkezeti elemzése során elmondható – a kapott számadatok összevetésével – hogy települési szinten meghatározó a mezőgazdaság jellege, amit a települési és járási jellemzők is igazolnak, tehát a helyi társadalom esetében agrártársadalomról lehet beszélni. A névjegyzékben szereplő zsidó választók aránya a terciér szektorban mutat magas értéket, mely kizárólagosságot jelent a kereskedelem területén, a szektor magas aránya pedig alátámaszthatja Újfehértó meghatározó gazdasági szerepét a környező települések életében, leginkább Érpatak esetében. A tanulmány összegzéseként elmondható, hogy a választói névjegyzék foglalkozásszerkezeti elemzése révén feltárulhatnak a helyi társadalmon belüli pozíciók közötti viszonyok, a lokális közösségen belüli mikrocsoportokat (foglalkozási, felekezeti) meghatározó kategóriák, de önmagában nem ad elegendő választ a társadalmi hierarchia felállítására és a nagyközség gazdasági jellemzőire.

³⁴ Uo. Az összes kereső népességből 128 fő egyéb, ismeretlen foglalkozású, házi cseléd 553, véderő 47, nyugdíjas, tőkepenzes 313, napszámos közmunka nélkül 188 fő

³⁵ Uo.

*Az Országos Társadalombiztosító Intézet szervezetének kiépülése (1927–1930)***Bevezetés**

A magyar társadalombiztosítás történetének mára viszonylag bőséges szakirodalma született, a művek ugyanakkor elsősorban a törvények által biztosított ellátásokra, azok fejlődésére fókuszálnak.¹ Bár egyes munkák a fontosabb eseményeket, tendenciákat tekintve kitérnek rá, sokkal kevesebb figyelmet kapott az intézményrendszer részletes vizsgálata, a szervezet változásainak politikai és szociális háttere, különösen a személyzeti politika.² Jelen tanulmány erre tesz kísérletet az ország legnagyobb társadalombiztosító intézete megszervezésének vizsgálatával. Az intézményrendszer kialakulását vázoló, majd az Országos Munkásbiztosító, később Társadalombiztosító Intézet működési kereteit szabályozó törvények bemutatása után két aspektusból vizsgálja az intézet szervezetét. Először a tisztviselők helyzetét, jogállását, az egyes fontos személyeket, csoportokat mutatja be. Különösen arra keresve a választ, milyen szempontok, megfontolások, érdekek játszottak döntő szerepet az egyes alkalmazottak kiválasztásánál. Ezt követően az Intézet autonómiájának helyzetét tárgyalja, szintén a politikai kontextus szerepének elemzését helyezve a középpontba. Végül vázolja, hogy az így kialakult szervezet miként működött egészen 1945-ig, a változó politikai körülmények közepette.

A magyar társadalombiztosítás intézményrendszerének története 1927-ig

Az ipari és kereskedelmi munkásokra vonatkozó magyar társadalombiztosítás intézményrendszerének története a 19. század második feléig nyúlik vissza. Ennek egyik sarkalatos pontja az autonómia volt. A kezdeti munkás öngazgatást az 1891-ben becikkelyezett betegségi biztosításról rendelkező törvény (1891: XIII. törvény) az ön-

---

¹ Erre összpontosít pl. Laczkó István: *A magyar munkás- és társadalombiztosítás története*. Budapest, 1968.; Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003.; Egresi Katalin: *Szociálpolitika Magyarországon. Nézetek, programok és törvények 1919–1939*. Budapest, 2008.; Kozári Monika: *A nyugdíjrendszer Magyarországon Mária Teréziától a II. világháborúig (Társadalombiztosítási könyvtár)*. Budapest, 2012. *A korszak szociálpolitikájáról legújabbban rövid összefoglalást ad: Tomka Béla: A Horthy-korszak társadalom- és gazdaságtörténetének kutatása: újabb eredmények és viták*. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest, 2020. 17–32.

² Lásd pl. Petrák Katalin: *A szervezett munkásság harca a korszerű társadalombiztosításért*. Budapest, 1978.; Bódy Zsombor: *Az ipari munka társadalma. Szociális kihívások, liberális és korporatív válaszok Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig*. Budapest, 2010.

kormányzati szervezetekben kétharmados munkavállalói többség váltotta fel.³ 1907-ben pedig az új, betegség mellett már baleset esetén is kötelező biztosítást bevezető törvény (1907: XIX. törvény) elrendelte a munkások és munkaadók paritásos képviselőt az Országos Munkássegélyező és Balesetbiztosító Pénztár nevet felvevő intézményben, ráadásul létrehozta az Állami Munkásbiztosítási Hivatalt, amely egyrészt bíróságként, másrészt ellenőrző hivatalként is funkcionált, ezáltal – kritikusi szerint – jelentősen csorbítva a Pénztár önkormányzatának jogkörét.⁴ A szervezet fejlődésének tendenciája tehát egyértelmű volt: a kormányzat igyekezett visszaszorítani a szociáldemokrata befolyást a munkaadói képviselő és az állami részvétel bővítésével. Ez azonban igen kevéssé járt sikerrel. Az intézmény tisztviselőit az önkormányzat választotta, ennek köszönhetően, Garbai Sándor visszaemlékezései szerint, a szociáldemokraták számára a munkásbiztosítói bürokrácia kiváló lehetőséget biztosított arra, hogy tagjaikat befolyásos pozíciókhoz juttassák.⁵ A szintén szociáldemokrata Propper Sándor is leírja emlékirataiban, hogy a legtöbb tisztviselő a párt tagja volt, bár hangsúlyozza, voltak keresztényszociális, kormánypárti és függetlenségi pártiak is.⁶ Ez megmutatkozott a Tanácsköztársaság időszakában is, amikor a kommün vezetőinek egy része a Pénztár alkalmazottai közül került ki.⁷

A tanácskormány bukását követően, a kiépülő ellenforradalmi rendszerben ez az összefonódás végzetesnek bizonyult az önkormányzatiság számára. Ennek szabályozása 1919 során jól tükrözte a gyorsan változó politikai viszonyokat. Míg a kommün időszakában rendelet zárta ki az autonóm szervekből a munkaadókat, augusztus 1. után először visszaállt a korábbi állapot, majd megszűnt az önkormányzat. Ezt követően a koalíciós Huszár-kormány ismét visszaállította, majd a szociáldemokraták távozása után a kabinet újra felfüggesztette annak működését.⁸ A tisztviselők körében pedig megindultak a fegyelmi eljárások, az 1918–1919-ben játszott szerep miatti elbocsátások.⁹ Bár két rövid ideig hivatalban lévő népjóléti miniszter, Benárd Ágoston és Bernolák Nándor is készített tervek a munkásbiztosító működésének új, törvényi szabályozására, az érdekeltek ellenállása és a konszolidáció viszonyai között erre nem nyílt lehetőség. Ezt kellett megtapasztalnia miniszterségének első felében a nyolc éven keresztül (1922–1930), egészen haláláig a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium élén álló katolikus pap-miniszternek, Vass Józsefnek is. Az ő utasítására készített, 1923-ban az érdekeltek elé tárt tervezet is so-

³ Petrák: A szervezett munkásság, 19., 24., 75.

⁴ Uo. 76.; Bódy: Az ipari munka, 69.

⁵ Bódy: Az ipari munka, 74.

⁶ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PIL) V. 747. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések. Propper Sándor (a továbbiakban: Propper-ir.). 2. ő. e. Propper Sándor: Bolyongásom az élet országútján. Életem, munkám, emlékeim (gépelt másolat). I. 129.

⁷ Uo. 130.

⁸ Petrák: A szervezett munkásság, 142–143., 149–150., 152.; Bódy: Az ipari munka, 130.

⁹ Petrák: A szervezett munkásság, 147–148.

káig fiókban maradt.¹⁰ Jelentős reformok helyett így az intézmény a későbbiekben is a politikai helyzet változásait képezte le. Ez különösen 1926-ban mutatkozott meg, amikor a kormány, amely ekkor már a politikai stabilizáció utolsó simításait végezte, rendre leváltotta a kerületi pénztárak élén álló, az ellenforradalmi időszak kezdetén kinevezett vezetőket – ugyanakkor ezúttal is elsősorban politikai megbízhatóság alapján, közigazgatási vezetők kerültek az intézmények élére.¹¹ Ekkor azonban már nem kellett sokat várni az új törvényi szabályozásra.

Az ipari munkások betegség és baleset esetére történő kötelező biztosítását megreformáló 1927: XXI. törvény alapvetően az 1923-ban betervezett, Vass-féle javaslatot emelte törvényerőre. Ez rendelkezett az Országos Munkásbiztosító Intézet nevet felvevő intézményben az önkormányzat visszaállításáról, továbbra is paritásos alapon, a biztosítottak általános választójogának biztosításával. Ugyanakkor több módosítást is tartalmazott az 1919 előtti állapotokhoz képest. Ilyen volt például az a rendelkezés, miszerint az egyik érdekeltség kérésére az egyes üléseken is kötelezővé lehetett tenni a paritást. Ez pedig a munkaadóknál szervezettebb, az üléseken nagyobb számban, fegyelmeltebben részt vevő szociáldemokrata, munkavállalói képviselő számára volt hátrányos.¹² Ennél sokkal jelentősebb változás volt azonban, hogy a tisztviselőket ezentúl nem az autonóm szervek választották, hanem állami alkalmazottakká váltak: a magasabb rangúakat maga az államfő, az alacsonyabb fizetési osztályba tartozókat a népjóléti és munkaügyi miniszter nevezte ki.¹³ A következő évben elfogadott, az intézmény nevét Országos Társadalombiztosító Intézetre módosító „lex Vass II.”, a szintén elsősorban az ipari munkásokra vonatkozóan az öregségi, rokkantsági, özvegyi és árvasági nyugdíjat bevezető 1928: XL. törvény e téren nem eredményezett lényegi változást. Mindez jelentős ellenállást váltott ki a szociáldemokraták, sőt, a munkaadói érdekképviseleteken belül is. De a kormány sem volt egységes állásponton. Találón fogalmazott 1930-ban Pap Géza népjóléti minisztériumi helyettes államtitkár, amikor arról beszélt, az 1927-ben hozott törvény „különböző politikai szempontok érvényesítése mellett egy igen finom szervezetet létesített, amelyben igyekszik a hatásköröket bizonyos célok szerint alakítani”.¹⁴ Ennek következtében mind a tisztviselői kinevezéseknél, mind az önkormányzattal kapcsolatban számos érdek ütközött és többé-kevésbé érvényesült is.

¹⁰ Uo. 153., 160., 168. Vass Józsefről lásd: Timár István: A bethleni konszolidáció „szürke eminenciása.” Vass József politikai pályafutásának vázlatja. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények 22. évf. (1995) 4. szám. 67–73.; Taschek Zoltán: „Az ország szolgálatába megmaradni a legfőbb erkölcsi kötelesség.” Vass József miniszterelnök-helyettesi szerepe a Bethlen-kormányban. Clio Műhelytanulmányok 2019. 4. szám.; Uő.: Vass József szociálpolitikai programjának előzményei és előkészítése. Fons, 28. évf. (2021) 4. szám. 565–566.

¹¹ Uo. 180.

¹² Bódy: Az ipari munka, 181.

¹³ Uo.; Petrák: A szervezett munkásság, 184–185.

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P 1240. Országos Társadalombiztosító Intézet, elnökségi iratok. 6. d. 2. tétel. Az 1930. április 28-i elnökségi ülés jegyzőkönyve. 10.

A tisztviselők kinevezésének háttere

Az 1928-ban hivatalát elfoglaló munkásbiztosító intézeti elnök néhány évvel később egy levelében úgy fogalmazott, hogy „bölcs döntés volt 1927-ben”, hogy a törvény „kivette az önkormányzat kezéből azokat a kérdéseket, amelyek a munkaadó és munkavállalói érdekeltség és főleg a munkavállalói érdekeltség hatalmi törekvésének eszközéül szolgálhattak”, így „torzsalkodások és akadékoskodások helyett az önkormányzat gondját és idejét egyedül az Intézet valódi érdekei foglalják le”.¹⁵ Ez pedig félreérthetetlenül elsősorban a szociáldemokrata befolyás háttérbe szorításának üdvözlését takarta. Ebben minden bizonnyal teljes volt az egyetértés a döntéshozók körében, az viszont már nehezebb kérdés volt, hogy kik kerüljenek a helyükre. A vezető tisztviselőket tekintve egyrészt Vassnak sikerült keresztülvinnie saját akaratát. Ezt mutatja, hogy a levelet író elnök nem volt más, mint a keresztényszocialista politikus és volt miniszterelnök, Huszár Károly,¹⁶ aki magát később úgy jellemezte, mint aki „Vass Józsefnek majdnem gyerekkora óta bizalmas barátja” volt.¹⁷ A szociáldemokraták vádja, miszerint az ellenforradalmi időszak hivatalnokai mellett¹⁸ a századelő legjelentősebb tömegbázissal rendelkező szervezete, a Katolikus Népszövetség – amelynek mind Vass, mind Huszár prominens személyisége volt 1918 előtt – tagjaival töltötték be a tisztviselői pozíciókat,¹⁹ ugyanakkor túlzott volt, ugyanis még ezen a szinten is érvényesültek más szempontok. A vezérigazgatói székben Rodé János – akit Propper Sándor is „pártatlan és képzett” munkásbiztosítási szakembernek nevezett –, majd halála után Balogh Andor, mint a Munkaközvetítő Hivatal egykori tisztviselője, minden bizonnyal a szakértelmet volt hivatva kép-

¹⁵ MNL OL K 150 Belügyminisztérium, általános iratok. 2795. cs. 9-a. tétel. 488–489. Huszár Károly 1931. szeptember 14-i levele Ernst Sándor népjóléti és munkaügyi miniszternek.

¹⁶ Rövid életrajzát legújabban lásd Klestenitz Tibor: Huszár Károly. In: Frenyó Zoltán (Szerk.): Konzervatív arcképek. Budapest, 2021. 450–455. A OMI, majd OTI tisztviselőit, beosztásukat lásd: Magyarország tisztí cím- és névtára 39. évf. (1928) 222–223.; Uo. 40. évf. (1929) 250–254.

¹⁷ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) VII.5.c Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai, peres iratok. 3235/1932. Dréhr-per iratai (a továbbiakban: Dréhr-p.) 3. d. Huszár Károly ügyészégi tanúvallomása, 1932. május 31. A perről, iratainak forrásértékéről lásd: Taschek: „Az ország szolgálatában”, 6–7. Nem ő volt az egyetlen bizalmas barát az intézetben. Hasonló szálak fűttek a miniszterhez Sebestyén József katolikus papot is, aki szintén a munkásbiztosítónál kapott új hivatalt. MNL OL K 26 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban: min. tan. jkv.) 1927. december 22. 8. napirendi pont. Sebestyén Józsefről lásd: Taschek: Vass, 585.

¹⁸ Bódy: Az ipari munka, 185.

¹⁹ Huszonötödik pártgyűlésünk a rendíthetetlen bizalom és a törhetetlen harcokétség jegyében vasárnap este ért véget. Népszava, 1928. január 10. 11.; Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója (a továbbiakban: KN 1927). XXV. 366. ülés (1930. március 12.) 485. A Katolikus Népszövetségről már Gergely Jenő megállapította, hogy e szervezetben „nőtt fel a Horthy-korszak jobboldali, keresztény-nemzeti politikaigárdájának katolikus része.” Lásd: Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Budapest, 1977. 49–50.

viselni.²⁰ Ugyanakkor más, politikai szempontok is megnyilvánultak a kinevezéseknél. Barla-Szabó József például az Egységes Párt kisgazda-frakciójához tartozott²¹ – amely sajtóértesülések szerint egyébként is rossz szemmel nézte a keresztény párt törekvését pozícióinak erősítésére²² –, Csilléry András volt népjóléti miniszter pedig a keresztényszocialisták radikális szárnyához tartozott.²³ Az 1920-as évek közepére azonban már ő is a kormánytámogató Keresztény Gazdasági és Szociális Párt soraiban foglalt helyet.²⁴ Így tehát már a legfontosabb tisztségeknél is több szempont tükröződött: a személyes megbízhatóság, illetve a szakértelem mellett az egykori ellenzékiek rendszerbe integrálásának bethleni taktikája is megjelent ezekben. Különösen a politikai katolicizmus kormánnyal való együttműködésének folyamatát teljesítette ki ezáltal a kabinet.

Mindez alacsonyabb szinten is megnyilvánult. Erre a legjobb példa Kovrig Béla²⁵ és körének kialakulása. A fiatal, 1900-ban született szociálpolitikus szintén a miniszter bizalmasai közé tartozott, előmenetelét Vass olyannyira fontosnak tartotta, hogy 1928 végén, 1929 elején a kormányzó határozott ellenállásával szemben is elérte előléptetését.²⁶ Kovrig Vass felhatalmazásával gyűjtött maga köré pályakezdő, szociális kérdések iránt érdeklődő tisztviselőket, akiknek csapata ezt követően a miniszter informális tanácsadó szerveként is működött, 1929 tavaszán pedig a nyilvánosság elé is léptek egy folyóirattal.²⁷ Ezzel Vass egyrészt valószínűleg „kerülőútnak” használta az intézetet: miután meghiúsult terve egy formális szociálpolitikai tanács létrehozására,²⁸ így vélhette azt megvalósíthatónak nem hivatalos keretek között, amely egyben azt is lehetővé tette, hogy informálisan a tárcája ügykörébe nem tartozó problémákkal, elsősorban a mezőgazdasági mun-

²⁰ PIL V. 747. 2. ó. e. Propper-ir. Propper: Bolyongásaim II. 273.; Bódy: Az ipari munka 166.; Galánthai Balogh Andor. Ország-Világ 49. (1928) 24–25. szám. 158.

²¹ Sipos Péter (Szerk., bev., jegyz.): Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai. (Korok és dokumentumok.) Budapest, 1999. 63.

²² A Schandl-frakció kifogásolja Vass József pártjának előretörését s éjszakai titkos tanácskozásaikon elhatározták, hogy akarattuknak érvényt szereznek. Esti Kurír, 1927. október 18. 1.

²³ Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1923–1944. Gödöllő, 1993. 21.; Gergely Jenő: A Keresztény Községi (Wolff) Párt (1920–1939). (Pártok és politika.) Budapest, 2010. 45–46.

²⁴ Gergely: A keresztényszocializmus Magyarországon 1923–1944, 31.

²⁵ Pályájára lásd: Petrás Éva: Egy tudós útja a szociálpolitikától a kereszténydemokrácia felé. In: Petrás Éva (Szerk.): A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka. (75 éves a Kereszténydemokrata Néppárt.) Budapest, 2019. 107–121.

²⁶ MNL OL K 468 Bethlen István félhivatalos iratai. 17. d. B/12. tétel. 259/1929. 1929. január 18-i Aide-memoire. A kormányzó Kovrig fiatal kora miatt ellenezte előléptetését, kijelentve, „egyetemi tanárokat sem nevezett még ki az V. fizetési osztályba 35 éven alul.”

²⁷ Ez a társadalombiztosítási ügyek hivatalos lapjának, a Társadalombiztosítási Közlönynek „irodalmi számaiként” jelent meg 1931-ig. Kovrig Béla: Katolikus demokratikus és szociális mozgalmak Magyarországon. Ford. Jakabffy Imre. Szerk. jegyz., utószó Petrás Éva. (75 éves a Kereszténydemokrata Néppárt.) Budapest, 2019. 337–338.

²⁸ Az Országos Társadalompolitikai Bizottság és a Társadalompolitikai Vizsgálóbizottság. Szakszervezeti értesítő 24. évf. (1927) 7. szám, 10.

kások szociálpolitikai ügyeivel is foglalkozhasson.²⁹ Így tehát a rendszerstabilizáló szempont mellett a miniszter valóban konstruktív szociálpolitikai intézménynek is szánta az OTI-t. Ugyanakkor a konszolidáció, egyes csoportok rendszerbe építése és ezzel „lecsendesítése” még ebben is fontos tényező lehetett. Jól ismert például a Horthy-korszakot jellemző generációs konfliktus, a különösen a fiatal értelmiségieket sújtó szociális problémák, különösen a munkanélküliség jelensége, ennek következtében pedig a radikalizmus erősödése körükben.³⁰ Ez pedig Kovrig emlékei szerint a „szociálpolitikai műhely” tagjai körében is jelen volt, és Vass játszott a fékezős szerepet.³¹

Utóbbi aspektus nem csak egy szűk kör miatt lényeges. Ezzel magyarázható ugyanis az is, hogy az intézet bürokráciája kritikusi szerint – amint azt később maga a miniszter is elismerte – túlméretezett volt.³² A jelentős számú új állás betöltésének lehetősége ugyanis mások számára is jó lehetőségnek mutatkozott a diplomás munkanélküliek számának csökkentésére, ezáltal a feszültségek enyhítésére.³³ Megragadta a lehetőséget például a pénzügyminiszter, aki pedig 1927 végén aggodalmát fejezte ki a bürokrácia és a személyzeti kiadások miatt.³⁴ Később viszont elérte, hogy a megszüntetésre ítélt forgalmiadó-ellenőri állásban dolgozó tisztviselőket az intézet jelentős számban alkalmazzon.³⁵ Nem is beszélve arról, hogy megmaradt az a cél is, hogy a konszolidáció előrehaladtával a kormány számára is tehermentessé váljon, ellenforradalmi időszakban kinevezett tisztviselőket is eltávolítsák. Vass például a baleseti és betegségi törvényjavaslat képviselőházi vitája során azzal nyugtatta az egyik szociáldemokrata felszólalót, hogy „még van ott maradvány, de azt majd kipucováljuk onnan”.³⁶ A jobboldali ellenzék számára pedig ez egyet jelentett a szociáldemokraták pozíciókhoz juttatásával: a Magyarország már az 1920-as évek végén felhánytorgatta ezt, Milotay István, a lap főszerkesztője pedig még emlékirataiban is azt írja, hogy Bethlen a „szociáldemokratáknak juttatta

²⁹ A csoportról és folyóiratáról részletesen lásd: Taschek Zoltán: A Társadalombiztosítási Közlöny irodalmi számainak története és elemzése. In: Kirchhof Gréta – Rácz Balász Viktor (Szerk.): *Opuscula historica V. Tanulmányok a Történelem műhelyéből.* Budapest, 2023. 163–181.

³⁰ Kerepeszki Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban.* Máriabesnyő, 2012. 25–31.

³¹ Kovrig: *Katolikus demokratikus*, 345.

³² Sürgősen átszervezik a Társadalombiztosító adminisztrációját. *Az Est*, 1929. október. 3. 3. Maga Huszár már 1928 tavaszán arról írt a hercegprímásnak, Serédi Jusztiniánnak, hogy az intézetnél nincs betöltetlen állás, sőt, kétszáz alkalmazott elbocsátását tervezi. Esztergomi Prímási Levéltár, Serédi Jusztinián magánlevéltára, 12. d. Huszár Károly levele Serédinek, 1928. április 17.

³³ Kovrig: *Katolikus demokratikus*, 340–341.

³⁴ MNL OL K 26 min. tan. jkv. 1927. december 22. 7. napirendi pont.

³⁵ Forgalmiadóellenőrök rohama a Társadalombiztosító 350 állásáért. Magyarország, 1929. január 24. 1.

³⁶ KN 1927 V. 72. ülés (1927. június 21.) 499.

a Munkás Biztosító roppant adminisztrációját, száz kisebb-nagyobb stallummal”.³⁷ Mindez pedig nyilvánvalóan hátrányos volt a tisztviselők szakértelmét illetően. Ez a helyzet csak 1930 után kezdett megváltozni, miután népjóléti miniszteri rendelet jelent meg a tisztviselők társadalombiztosítási tanfolyamának rendszeréről.³⁸

Külön problémát jelentett az intézet orvosainak kérdése. Kinevezésük először jelentős felháborodást okozott a baloldali ellenzéki sajtóban. A vád az antiszemitizmus, a zsidó orvosok kiszorítása volt.³⁹ Ennek háttérében egyes esetekben a helyi közigazgatás, illetve különösen az 1919-ben – többek között Csilléry által alapított – Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének jelentős, informális befolyása állt, amely igyekezett a társadalombiztosító intézeteket befolyása alá vonni.⁴⁰ A népjóléti minisztérium ugyanakkor igyekezett csillapítani a kedélyeket, a kiszorított orvosokat végül visszavette, vagy nyugdíjazta.⁴¹ Az orvosok körében rendkívül erős antiszemitizmuson túl ez azt is megmutatja, hogy, amint arra Ungváry Krisztián rámutatott, a Bethlen-kormány időszakában – különösen ekkor, annak nyugalmi periódusában – a zsidóellenesség elsősorban „alulról”, társadalmi nyomásként jelentkezett, míg a kormány inkább fékező erőként igyekezett fellépni.⁴²

Az önkormányzat kialakulásának szempontjai

Az autonómia visszaállítása sem történt konfliktusmentesen. Kovrig szerint az Egységes Párt egy csoportja semmilyen formában sem akarta elfogadni az önkormányzatiságot, és még Horthynál is tiltakoztak a népjóléti minisztérium

³⁷ Több O. T. I. tisztviselő: Hol kell elkezdni a társadalombiztosítói létszámcsökkentést? Magyarország, 1930. május 7. 3.; Milotay István: Egy élet Magyarorszáért. Horthy Miklós emlékiratai. Sidney, 1986. 79.

³⁸ 4957/1930. NMM. sz. rendelet. Magyarországi Rendeleték Tára 64. (1930) 672–677.

³⁹ Nádor Jenő: Háborog az orvostársadalom a Munkásbiztosító kinevezések miatt. Ujság, 1928. január 8. 6.

⁴⁰ Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, mérnöki és ügyvédi kar politikája 1867 és 1945 között. Budapest, 2001. 86–87., 90–91.; Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944. Budapest, 2016. 144., 182. A helyi közigazgatás annak köszönhetően kapott fontos szerepet, hogy a minisztérium az ő véleményük alapján döntött első körben a kinevezésekről. Lásd pl. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL PML) IV.401.a. Pest-Pilis-Solt-Kiskun főispánjának bizalmas iratai (a továbbiakban: főisp. biz. ir.). 111/1927. iktatószámú iratok, különösen: 32–33. Endre László gödöllői főszolgabíró levele a főispánnak, 1927. október 6.

⁴¹ Nádor Jenő: Hivatalos értesítést kapnak kinevezésükről a Munkásbiztosítótól kimaradt orvosok. Ujság, 1928. január 15. 3. A minisztérium „mérseklő” szerepét mutatja egy későbbi eset is: 1929 tavaszán Révay Tibor, a Kalocsai Főszékesegyházi Káptalan kanonokja közölte Vass miniszterrel az egyik zsidó orrossal szembeni panaszokat, kérve leváltását. A minisztérium vizsgálatot is indított, az OTI jelentése azonban – amelyet Dréhr Imre államtitkár kommentár nélkül küldött meg – védelmébe vette az orvost. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár, 107. nagyd. Kórház, 1929. 1511/1929. számon iktatott iratok.

⁴² Ungváry Krisztián: A szociálpolitika etnicizálása. In: Romsics Ignác (Szerk.): Gróf Bethlen István és kora (Tudományos konferenciák az Országházban). Budapest, 2014. 173–174.

tervezete ellen.⁴³ Vass azonban többször is kiállt a munkaadókból és munkavállalókból álló testületek mellett, azok „szociális béke”, illetve a szociális reformok megvalósítása terén játszott fontos szerepére hivatkozva.⁴⁴ Az autonómia megvalósulásában így Bethlené volt a döntő szó, aki nem kis részben Vass hatására támogatta az önkormányzat kompromisszumos, korlátozott visszaállítását.⁴⁵ Ehhez járult a nagyhatalmi elvárások figyelembevétele. Ugyanis, míg a tisztviselői kar államosítása pozitív fogadtatásra talált brit részről,⁴⁶ különösen Albert Thomas, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal elnöke sürgette az önkormányzatiság széles jogkörrel való visszaállítását 1927-ben, budapesti látogatása során.⁴⁷ A munkaadók és munkavállalók közös szervezetbe tömörítése, a korporatív elv térhódítása egyébként is nemzetközi jelenség volt a két világháború között.⁴⁸ Ennek érvényesítése más területeken sem állt távol a magyar kormánytól, hiszen a korporatív gondolat megjelent már 1927-ben a felsőház újjászervezésében, valamint 1929-ben a közigazgatási reformban is.⁴⁹ Bethlen így a társadalombiztosítás autonómiájával kapcsolatos koncepcióját beillesztette reformkonzervatív gondolkodásába. Úgy vélte, előbb vagy utóbb mindenképpen sor fog kerülni a titkos választójog kiterjesztésére, a demokratizálódásra. Ehhez pedig szükségesnek tartotta az ipari munkásság „politikai nevelését”, amelyhez a helyhatóságok mellett⁵⁰ a társadalombiztosító önkormányzata szolgált „iskolaként”.⁵¹

Szempont lehetett a szociáldemokrata szakszervezetek helyzetének rendezése, illetve általában a szociáldemokratákkal való viszony javítása is, amit személyesen Vass is fontos célkitűzésnek tartott.⁵² Erre már csak azért is szükség volt, mert a szakszer-

⁴³ Kovrig Béla: Magyar társadalompolitika (1920–1945). Bev, jegyz., utószó Petrás Éva. (Társadalombiztosítási könyvtár). Budapest, 2011. 169.

⁴⁴ Ezzel kapcsolatos nézeteire lásd pl. A magyar ellenforradalmi rendszer belpolitikája és gazdasági helyzete 1927. január–1931. augusztus 24. (Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945 V.) Bev. tan., összeáll., jegyz. Karsai Elek. Budapest, 76–77.; Vass József: Hogyan küzdhet a világ a kommunizmus ellen? Újság, 1929. január 27. 1.

⁴⁵ Kovrig: Magyar társadalompolitika, 202.

⁴⁶ A brit követ a kormányban uralkodó érvrendszert elfogadva arról írt, hogy korábban az intézményben a szociáldemokraták minden posztot „agitátorokkal” töltöttek be, az új intézkedéssel viszont a társadalombiztosítás megszűnik „pártfegyvernek” lenni. MNL OL X 5049 Foreign Office, Political Department. 25743. mikrofilm. C 5328/58/21. Sir Colville Barclay jelentése, 1927. június 14.

⁴⁷ Thomas, Albert: Utazás Bécs–Budapest–Belgrád–Athén: napi jegyzetek. Ford. Bódy Zsombor. Aetas, 29. évf. (2014) 3. szám. 161. Ebben megmutatkozik a brit és a francia politika eltérő hozzáállása a szociálpolitikához, amely a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal magyar szociálpolitikai törvényhozásra gyakorolt hatásában is tetten érhető. Erről lásd: Egresi Katalin: Szociálpolitikai gondolkodás és szociális jogalkotás a két világháború közötti Magyarországon. In: A Horthy korszak, 40.

⁴⁸ Strausz Péter: Érdek-képviselési reformmozgalmak Magyarországon 1932–1941 között. In: Dobók Miklós – Kardos József – Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián (szerk.): Társadalmi és gazdasági érdekérvényesítés a XX. században. Budapest, 2010. 50.

⁴⁹ Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. (Millenniumi magyar történelem). Budapest, 1999. 294.; Püski Levente: A magyar felsőház története 1927–1945. Budapest, 2005. 17.

⁵⁰ Romsics: Bethlen, 297–298.

⁵¹ Kovrig: Magyar társadalompolitika, 202.; Uő.: Katolikus demokratikus, 275.

⁵² Sipos Péter: A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.) Budapest, 1997. 49–50.; Taschek: „Az ország szolgálatában”,

vezetek helyzetét törvény nem, pusztán belügyminiszteri rendeletek szabályozták.⁵³ 1929-ben e szándék több esetben megnyilvánult: az év őszén térhetett haza az emigrációból Buchinger Manó, Garami Ernő és Weltner Jakab, illetve egy belügyminiszteri döntés engedélyezte a párt vidéki szervezkedését.⁵⁴ Ugyanebben az időszakban készült el a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumban a – parlament elé sohasem került – szakszervezeti törvényjavaslat, amely általános célként jelölte meg, hogy a „munkásság megnyugtató szempontjából meg kell szűnnie annak, hogy a szakszervezetek ügyét elsősorban rendőri kérdésként kezeljék”.⁵⁵ A szociáldemokraták „visszaengedése” a társadalombiztosító önkormányzati szerveibe, és ezzel intézményesítésük mindemellett bizonyos mértékig ellensúlyozhatta azt, hogy a munkáspárt elutasította a szakszervezetek részvételét a felsőházban.⁵⁶ Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy a szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom – amely szorosan összefonódott a párttal – helyét a rendszer egyértelműen a gazdasági, szociális érdekképviselő szférájában jelölte ki, igyekezve azt kivonni a pártpolitikából.⁵⁷

A választások, amelyek során az egyes foglalkozási kategóriák külön-külön szavaztak, 1929. május 12–13-án zajlottak le. Ennek eredményeként a közgyűlésben kiegyensúlyozott viszonyok alakultak ki: bár a Nemzeti Blokk szerezte meg az abszolút többséget, nem lehet teljesen egységes csoportról beszélni, hiszen ehhez tartoztak a nagyipari munkaadók és a keresztényszocialisták is. A szociáldemokrata szakszervezet pedig jelentős képviselőhez jutott.⁵⁸ Míg tehát a tisztviselői kinevezések a jobboldali, az önkormányzat a baloldali ellenzék integrálásában játszott szerepet. Igaz, előbbieket az autonóm szervezetekben is megjelentek. A választások kampányának egyik főszervezője az a Haller István volt, aki elsősorban a numerus clausus-t benyújtó kultuszminiszterként vált ismertté, és aki néhány ellenzékben töltött évet követően, például Csilléryhez hasonlóan a KGSZP tagja lett.⁵⁹ Miközben – mutatva a bethleni politika és személyesen Vass miniszter széleskörű kapcsolatrendszerét – a Nemzeti Blokk választási kampányát jelentős összeggel a miniszterrel már 1923 óta szoros baráti viszonyban álló Krausz Simon

---

22–24.

⁵³ Sipos: A szociáldemokrata, 43.

⁵⁴ Romsics: Bethlen, 245.; Vonyó József: Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. Pécs, 2018. 277.

⁵⁵ MNL OL K 808 Bencs Zoltán iratai (a továbbiakban: Bencs-ir.) 2. d. 52. f. Vass József átirata a belügyminiszternek, 1929. október 24. (másolat) 38. A törvényjavaslatot lásd: Uo. 5–24.

⁵⁶ Magyarország 1921–1941, 133–134.; Püski: A magyar felsőház története, 22., 34., 36.

⁵⁷ Sipos: A szociáldemokrata, 106. A szakszervezeti törvényjavaslat egyértelműen el is kívánta tiltani ezen alakulatokat a pártpolitikai tevékenységtől. A magyar ellenforradalmi, 112.; MNL OL K 808 Bencs-ir. 2. d. 52. f. 14.

⁵⁸ A választásokról lásd: Petrák: A szervezett munkásság, 207–221.; Bódy: Az ipari munka, 193–195.

⁵⁹ Gergely: A keresztényszocializmus Magyarországon 1923–1944, 15., 17., 30–31.; Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár III.1.j. Mikes János püspök iratai 9. d. Lingauer Albin 1929. április 23-i levele Mikes Jánosnak.

bankár finanszírozta.⁶⁰ De a választások eredményeként bekerült az OTI közgyűlésébe például – mint háztartási munkaadó – Tormay Cécile írónő is. Nem egyedüli nőként: az ipari munkások mellett a nők lehetnek azok, akik számára szintén „politikai iskolaként” tekinthettek a kormányban az intézetre, ugyanis a megválasztott tagok 5%-a közülük került ki, ami jelentős aránynak számított például a képviselőházban elfoglalt pozícióikhoz képest.⁶¹

Sokkal nagyobb befolyást szereztek azonban a szociáldemokraták. Ennek is szerepe lehetett abban – hiszen a belügyminiszter bizalmasan egyértelműen kifejezte elégedetlenségét az eredmények miatt⁶² –, hogy az önkormányzati szervek 1930 tavaszáig nem alakultak meg. Ezt követően azonban az önkormányzat működésbe lendült – és alapvetően működőképes is maradt a következő években jelentősen változó politikai helyzetben is.

Kitekintés – az OTI működése 1944-ig

A kiépített szervezet erősségét mutatja, hogy – bár különösen a válság alatt erősödött az állami kontroll a pénzügyek terén⁶³ – az ellene főleg jobboldalról irányuló támadásokat is ki tudta védeni. Már a Gömbös-kormány is próbálta az OTI-t erőteljesebb politikai befolyás alá helyezni. De a kormány által hozzá fűzött reményeket nem váltotta be sem az 1934-ben a Huszár Károlyt az elnöki székben váltó, és az évek előrehaladtával a szélsőjobboldallal egyre inkább szembeforduló Huszár Aladár⁶⁴ kinevezése, sem az ugyanabban az évben megtartott és az erőviszonyokat alapvetően változtatlanul hagyó újabb választás sem.⁶⁵

A támadások az évtized végén különösen a nyilasok köréből érkeztek. Támadták az intézet szociáldemokrata, liberális, zsidó „szellemét”, az önkormányzati testületekben az izraeliták magas arányát, az intézményt a „szociáldemokrácia fellegrárának” nevezve.⁶⁶ Azt, hogy az OTI egyre inkább „ellenzéki” intézménnyé vált, igazolja például Kovrig ekkori pályája is: bár az Imrédy-kormány működése során a miniszterelnökségen dolgozott és jobboldali kapcsolatai is voltak, a miniszterelnök szélsőjobbra sodródó politikája miatt vissza akart térni az OTI kötelékébe, amiről Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter beszélte le.⁶⁷ A nyilasok befolyásának növelésére a második zsidótörvény után kínálkozott

⁶⁰ BFL VII.5.c 3235/1932. Dréhr-p. 6. d. Főtárgyalási jegyzőkönyv. 4. nap, 1934. június 12. 184. Krausz és Vass kapcsolatára lásd: Taschek: Vass, 589.

⁶¹ A Társadalombiztosító teljes választási eredménye. Pesti Napló, 1929. május 17. 2.

⁶² MNL PML IV.401a. Főisp. biz. ir. 36/1929. Belügyminiszteri leirat a főispánnak, 1929. május 22.

⁶³ Bódy: Az ipari munka, 205., 207.

⁶⁴ L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Budapest, 1986. 41., 104.

⁶⁵ Petrák: A szervezett munkásság, 288–291.; Bódy: Az ipari munka, 195.

⁶⁶ Pl. Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. XII. 230. ülés (1941. december 3.) 297., XIII. 264. ülés (1942. június 10.) XVIII. 342. ülés (1943. november 23.) 93.

⁶⁷ MNL OL P 2343 Torontói Magyar Ház, I–9. alsorozat. Kovrig Béla hagyatéka. 5. t. 17. Minisztériumi osztályfőnök nyilatkozata Kovrigról, 1945. június 11.; Romsics Gergely: Reform a

lehetőség. A jogszabályban ugyanis külön passzus szólt arról, hogy a zsidók aránya a társadalombiztosítási intézetek önkormányzati testületeiben sem lehet 6%-nál magasabb.⁶⁸ Az ennek érdekében 1940 májusában megtartott rendkívüli közgyűlés azonban nem váltotta be a szélsőjobb reményeit, a hatalmi viszonyokon nem tudtak számottevően változtatni.⁶⁹ A kormánynak ráadásul szüksége is volt az OTI-ra a revíziós sikerek után, a visszatért területek integrációja terén. Különösen igaz volt ez a Felvidéken. Csehszlovákiában ugyanis a társadalombiztosítás szélesebb körű volt, a mezőgazdasági munkáságra is kiterjedt. 1938 után az ő biztosításuk is az OTI keretében valósult meg.⁷⁰

Az intézet közgyűlése még 1943 novemberében is összeült. Teret adva például Peyer Károly szélsőjobboldal elleni támadásának: pellengérré állította a nyilas gróf Festetics Sándort, akiről kijelentette, „üglátszik sokba került a nyilas mozgalom, mert a 40 000 hold ura nem tud 933 pengő háztartási járulékot kifizetni. ... Üglátszik, csak szóval hajlandó a népet boldogítani – OTI-járulékfizetéssel nem”.⁷¹ Mindez azt jelenti, hogy a szociáldemokrata félelmekkel szemben – amint azt a szakirodalom is megállapította – a társadalombiztosító önkormányzata fontosabbnak bizonyult pusztán tanácsadói szerepkörnél.⁷² A német megszállás után azonban a Sztójay-kormány megszüntette az önkormányzatiságot, és ez így maradt a nyilas uralom idején is.⁷³ Ezt pedig a társadalombiztosítás történetében is új fejezet követte.

Összegzés

A Bethlen-kormány által létrehozott intézmény kialakulásának vizsgálata egy sajátos, egyszerre több célt is szolgáló struktúra létrejöttét mutatja be. Szociálpolitikai jelentőségét tekintve egyszerre szolgálta az intézet a bethleni konszolidációt, megerősítve a szakirodalom azon megállapítását, miszerint a korszakban a szociálpolitika elsősorban az ipari munkásság rendszerbe építését szolgálta.⁷⁴ Ugyanakkor megmutatkozik az is, hogy különösen Vass József reformjai megvalósítása terén is számolt az intézettel, amely így egyszerre játszott rendszert stabilizáló és bizonyos mértékig azt reformáló szerepet.

---

keresztény nacionalizmus jegyében: egy neokatolikus kísérlet transznacionális vonatkozásai. *Aetas*, 34. évf. (2019) 4. szám, különösen 38–39.; Pócs Nándor: Varjúsereg. Kováts Tivadar és a magyar fajvédelem láthatatlan útjai. Budapest, 2022. 112–113.

⁶⁸ Petrák: A szervezett munkásság, 320.

⁶⁹ Uo. 324., 326–327.

⁷⁰ Bódy: Az ipari munka, 225.

⁷¹ Sokirányú szociáldemokrata bírálat az OTI közgyűlésén. *Népszava*, 1943. november 16. 3.

⁷² Tomka Béla: Szociálpolitika, 227. A munkaadói és munkavállalói szervezetek korlátozott befolyását hangsúlyozza ugyanakkor Bódy: Az ipari munka, 207.

⁷³ Petrák: A szervezett munkásság, 354–355.

⁷⁴ Ezt hangsúlyozza pl. Gyáni Gábor. Gyáni Gábor: Szociálpolitika és jótékonyosság a két világháború közötti Magyarországon. In: Szilágyi Csaba (Szerk.): Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon 1919–1945 (Agóra 6.) Budapest, 2008. 16–17.; Uő.: Társadalom és szociálpolitika. In: Gróf Bethlen István és kora (Tudományos konferenciák az Országházban). Budapest, 2014. 106–107.

Az intézmény kialakulásának vizsgálata ráadásul nem csak a korszak szociálpolitikájával kapcsolatban tárhat fel új információkat és vethet fel kérdéseket. Más szempontból is fontos részét képezi a korszak történetének, hiszen megjelennek benne a bethleni konszolidáció, politikai berendezkedés sajátosságai, a szándék a különböző ellenzéki csoportok integrálására. Különösen két irányzat kormányzathoz való kapcsolata mutatkozik meg az intézet történetében. A politikai katolicizmus, amelynek egyes személyiségei, mint például maga Vass József vagy Huszár Károly, már az 1920-as évek elején is együttműködtek a kormánnyal, más csoportjai viszont ellenzéki pozíciót foglaltak el, vezető szerephez jutott a társadalombiztosítóban. Az önkormányzati testületekben pedig a szociáldemokraták is pozíciókhoz jutottak, és ha korlátozottan is, de ismét beleszólást kaptak az OTI működésébe. Így tehát az intézetnek kettős szerepe volt a „nagypolitikát” tekintve is, különösen a szociáldemokratákat illetően. Fórumot és korlátozott döntési szerepet juttatott a baloldalnak, de úgy, hogy a kormány pozícióját lényegesen ne veszélyeztesse. Ebben pedig szintén megmutatkozik a bethleni politika egyik jellemző vonása.⁷⁵ Mindemellett a társadalmi problémák is megjelentek az intézményrendszer kialakulása során, különösen a diplomás munkanélküliség, valamint – legerőteljesebben az orvosok körében – az antiszemitizmus jelensége, amelyeket a kormányzat igyekezett enyhíteni az intézeti állások betöltése során. Ennek következtében pedig hasonló megállapítás tehető a zsidóellenességgel kapcsolatban is: bár különösen az orvosok részéről egyértelmű volt a zsidók kiszorításának célja, ezt nem tudták teljes mértékben keresztülvinni.⁷⁶ Ezzel pedig egy olyan intézmény jött létre, amely sajátos módon a korszak második felében egyre inkább „ellenzéki” szervezetnek számított a megerősödő szélsőjobboldal szemében.

Mindez igazolja, hogy egy, a szociális feladatkörén túlmutató jelentőséggel bíró intézmény jött létre, amellyel kapcsolatban nem véletlenül állapította meg Gyáni Gábor, hogy az állam és a társadalom ennek keretében megvalósuló szoros kapcsolatának „beható vizsgálata adhat egyedül valós magyarázatot arra nézve, hogy ténylegesen mi konszolidálta – társadalmi tekintetben – a Horthy-rendszert, azon belül magát a Bethlen-érát.”⁷⁷ Több szempontból is fontos feladat tehát az intézményrendszer történetének jelen áttekintésnél részletesebb, egész korszakot felölelő feltárása.

⁷⁵ Erre lásd pl. Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere (1919–1944). In: Vida István (Főszerk.): Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010). I. Parlamenti választásokon jelöltet állító pártok. Budapest, 2011.; 143–144.; Ignác Károly: Folyamatosság és változás: a politikai rendszer működésmódjának időbeli és térbeli különbségei. In: A Horthy-korszak, 84.

⁷⁶ Ez mutatja, hogy az OTI intézményrendszerének részletes feltárása azért is fontos, mert, mint Tomka Béla rámutatott Ungváry Krisztiánnak a Horthy-korszak szociálpolitikájának és antiszemitizmusának kapcsolatát vizsgáló munkájáról írt recenziójában, Ungváry alig foglalkozott a társadalombiztosítással. Tomka Béla: A Horthy-rendszer mérlege vagy vádirata? Múltunk, 63. évf. (2018) 1. szám. 185–186.

⁷⁷ Gyáni: Társadalom, 107.

KOVÁCS GYULA

Az 1930. szeptemberi debreceni munkástüntetés

Bevezetés

1930. szeptember 1-én, a nagy gazdasági világválság első hullámainak hatására jelentős munkástüntetések zajlottak az ország több városában. A tüntetések különböző intenzitásúak voltak, városonként változott a hatóságok hozzáállása is. Közismert, hogy a legnagyobb és legvéresebb tüntetés a fővárosban történt, így ez a leginkább feldolgozott az egymással párhuzamosan zajló események közül.

A debreceni tüntetés, amire sokkal inkább illett a csendes séta jelző, mind létszámban, mind pedig intenzitásban sokkal mérsékeltebb volt, akár még néhány másik vidéki várossal összevetve is. Az 1930. szeptemberi tüntetések témája a rendszerváltás előtt a jelenleginél sokkal népszerűbb volt, viszont a debreceni tüntetés okai, megszervezésének körülményei, eseményei mégsem lettek részletesen feldolgozva, ezzel az írással ezt a hiányt szeretném némiképp pótolni.

A tanulmányban, az országos viszonyok mellett, igyekszem bemutatni a debreceni helyzet specifikumait, így a különösen mély válságot, a városvezetés válságkezelését, a helyi szociáldemokrata és kommunista politizálást, a városi politikai közvélemény és rendőrség eseményhez való viszonyulását, valamint magának a tüntetésnek a lefolyását is.

Általános gazdasági helyzet

Meglehetősen elterjedt az az álláspont, miszerint Magyarországon az 1931–1933 közötti időszak jelentette az igazi válságéveket. Valójában azonban a gazdasági nehézségek már korábban is intenzíven jelentkeztek. Az ipari szektorban a válság már 1929-ben a gyáripari termelés stagnálásával járt, 1930-ban pedig a visszaesés kiterjedt az ipar minden ágazatára.¹ Az ipari válság nagyobb mértékben sújtotta a termelőeszközöket gyártó iparágakat, így a vas-és fémipart, a gépgyártást, a faipart, az építőipart. A hosszűléjárátú hitelek hiánya miatt az építőipar pangása egész évben, sőt a következő években is tartott. A visszaesés által kevésbé voltak érintve a könnyűipari ágazatok, így a textil-, bőr-, papír- és vegyipar.²

¹ Farkasházy Sándor: A gyáripar helyzete 1930-ban. Statisztikai Szemle, 8. évf. (1931) 9. szám 853.

² Farkasházy: A gyáripar helyzete, 852.

Az ipar helyzete súlyos volt, a munkanélküliek száma folyamatosan növekedett, az sem sokat javított a helyzetükön, hogy ínségakciók keretében egyre jobban terjedtek a közmunkák. Az ipari munkanélküliek létszáma szakszervezeti adatok szerint 1929-ről 1930-ra, 16 200 főről 22 300 főre növekedett. Ez 37,7 %-os növekedés volt egyetlen év alatt.³ Különösen nagy volt a növekedés a beruházásokat feltételező acél-, az építő- és a faiparban. A téglagyárakból például az 1930-as évben a munkások 31,1 %-át bocsátották el.⁴ A szakszervezeti adatok azonban nem mutatnak teljes képet, mivel az ipari munkások nagyobbik része nem volt szakszervezeti tag. Az államnak nem volt saját nyilvántartó rendszere, mert a munkaadók ellenállása és a várható magas költségek miatt nemhogy a munkanélküli segély, de a munkanélküli biztosítás sem került bevezetésre.

A gyárak munkáslétszáma az 1930-as évben 10,7%-kal, az ipari termelési érték 13 %-kal csökkent.⁵ A munkáslétszám alakulását illetően a válság éveiben megfigyelhető volt az a tendencia, hogy a gyárak igyekeztek megtartani a jól képzett szakmunkásokat, és a kevésbé használható betanított- és segédmunkásokat küldték el.⁶

Tüntetések a városokban, különös tekintettel Budapestre

Az egyre erősödő munkanélküli mozgalomból a szociáldemokraták részvételével és az illegális kommunisták háttérből történő támogatásával létrejött a Munkanélküliek Országos Egységbizottsága. Elsősorban az MSZDP szervezésében, 1930 tavaszán országsszerte munkanélküli tüntetések zajlottak le. A tavaszi tüntetések közül az 1930. május 1-én, Budapesten megrendezett tüntetés volt a legerőteljesebb, ami ugyan békésen kezdődött, de végül a kispesti véres zavargásokba torkollott. Az előzmények ellenére az MSZDP vezetősége augusztus 29-én úgy döntött, hogy szeptember 1-én 11 órakor – a közüzemiek kivételével – az ipari munkásság országosan, csendes tüntetve az utcára vonul. A kisiparosokat és a kiskereskedőket is felhívták csatlakozásra.⁷ Az országos demonstráció keretében Budapesten újabb tömegfelvonulást kívántak rendezni, ami nagygyűléssel végződött volna a Városligetben. A szociáldemokraták szándékáról értesülve, a kormány a rendőrség és a csendőrség mellett mozgósította a hadsereg egy részét is, majd a rendezvényt betiltotta. A fentebbi okok miatt a szociáldemokrata párt vezetése lemondott a nagygyűlés megtartásáról, viszont a csendes sétához ragaszkodott. Mint később kiderült, ez sem mentette meg a helyzetet. A tömegbe beszívargó kommunisták

³ Farkasházy: A gyáripar helyzete, 848.

⁴ Uo.

⁵ Uo. 846.

⁶ Rézler Gyula: A magyar gyári munkásság. Budapest, 1942. 32.

⁷ A szakszervezeti vezetők határozata. Népszava, 1930. augusztus 30. 1.

a békésnek szánt rendezvényt tüntetéssé, zavargássá változtatták. A tömeg egy része a Városligetben csatát vívott a rendőrséggel, a kormány csak csendőralakulatok segítségével tudta helyreállítani a rendet. Az összetűzéseknek egy halottja és hetven sebesültje volt. A tüntetésen előállítottak közül a következő napokban harmincnnyolc embert tartóztattak le, hatóság elleni erőszak és rombolás címén emeltek ellenük vádat. A rendfenntartó erőket a következő napokban is készenlétben tartották.⁸

Több vidéki településen is történtek ezen a napon tüntetések, így például Győrben, Sopronban, Miskolcon, Pécsen, Szegeden, Békéscsabán, Gyulán, Szombathelyen, Kaposváron. A győri, a soproni, a szombathelyi, a gyulai és a miskolci tüntetésen a budapestihez hasonlóan oszlatáshoz folyamodott, és előfordultak erőszakos cselekmények, melyeknek sebesültjei is voltak a munkások részéről.⁹ A vidéki városokban eltérő volt a rendőrség tüntetőkhöz való viszonyulása.

A debreceni esemény ennél sokkal békésebb volt, tulajdonképpen nem volt más, ahogy már említettem, mint egy csendes utcai séta. A következő oldalakon arra keresem a választ, hogy milyen okok vezettek oda, hogy a debreceni tüntetés országos viszonylatban is szokatlanul mérsékelt volt.

Előzmények Debrecenben

A város ipara országos viszonylatban sem mennyiségi, sem ágazati szempontból nem volt igazán jelentős. Az ipari munkásság súlya is kisebb volt, mint más vidéki városokban, például Miskolcon. Kevés volt az országos piacra termelő, illetve az exportképes üzem. Például ilyenek voltak az állami tulajdonban lévő nagy gyárak, mint például a MÁV Járműjavító, a Dohánygyár, vagy pedig a magánkézben lévő Hajlított-bútorgyár és a Vidoni Szalámigyár.¹⁰

A gazdasági nehézségek az alföldi nagyvárosban nem 1930-ban kezdődtek. A mezőgazdasági válság kibontakozása már az 1928-as rossz termésű évben elindult, és ezt csak tetézte az 1929-es nagymértékű fagykár.¹¹ A városban és vonzókörzetében a válság mélyebb volt és hosszabb ideig tartott, mint az ország szerencseesebb sorsú vidékein. A környékbeli mezőgazdasági népesség anyagi romlása, és így a vásárlóerő tartós csökkenése a városi iparnak sem használt.

Ugyan a világgazdasági válság hatásai 1930-ban még éppen csak érződtek, már ekkor látható volt, hogy a városban az országosnál nagyobb arányban szűntek meg

⁸ Szerdán titokban hazaszállították Galgahévízre és azonnal eltemették a hétfői felvonulás halottját. Népszava, 1930. szeptember 4. 3.

⁹ Vidéken is óriási tömegek vettek részt a szeptember 1-i tüntetésben. Népszava, 1930. szeptember 2. 11.

¹⁰ Tímár Lajos: Vidéki városlakók. Budapest, 1993. 68.

¹¹ Tokody Gyula (Szerk): Debrecen története IV. Debrecen, 1986. 31.

gyárak.¹² A kisipari üzemek száma alig változott, viszont jelentősen nőtt a munkást nem foglalkoztató kisipari műhelyek aránya.¹³ Az ipari struktúra kedvezőtlen irányba fejlődött, a kisipari üzemek arányának növekedése miatt. Egyértelműen kijelenthető, hogy a város iparára a válság alatt hanyatlás volt jellemző. Ezt jól mutatja, hogy a gyáripari munkások száma 1934-ben csak 49,3 %-a volt az 1930-as létszámnak.¹⁴

Az ipari munkanélküliség a városban is jelentősen nőtt, és a foglalkoztatott munkások bérszínvonala 1920–1940 között is átlagosan mintegy 30%-kal maradt el a budapesti átlagszinttől, de még a többi vidéki nagyváros átlagát sem érte el.¹⁵ A helyi ipari munkásság gazdasági helyzete tehát gyengébb volt, mint akár Budapesten, vagy akár a vidéki városok jelentős részében.

A polgármesteri hivatal válságkezelése

Bár nem csupán az ipari munkásságot érintette, érdemes megvizsgálni, hogy a közmunkák és a segélyezés révén hogyan próbálta a városvezetés csökkenteni a válság által kiváltott problémákat.

Először a városi közmunkák kérdéskörét fogom elemezni. A korabeli városvezetés számára dilemmát jelentett, hogy milyen eszközökkel kezeljék a felgyülemlett problémákat és feszültséget. A városi önkormányzat inkább a közmunkák általi munkahelyteremtést szorgalmazta, azon az alapon, hogy csak az kapjon segélyt, aki nem tud dolgozni. Azonban a csökkenő állami bevételek miatt a kormány által támogatott építkezések köre egyre inkább szűkült. A másik megoldási eszköz, a segélyezés körül is problémák jelentkeztek, hiszen egyrészt a város bevételei csökkentek, másrészt a város népjóléti hivatala és jótékonyági szervezetek közötti szoros együttműködés hiányában azt is nehéz volt felmérni, hogy a szegénységélyezés tulajdonképpen mekkora összeget igényelne a város részéről. Ez is oka volt annak, hogy a városvezetés a munkanélküliség kezelésében inkább a közmunkákat helyezte előtérbe a segélyezéssel szemben. A közmunkák sikeres szervezése pedig, mint már említettem, alapvetően függött a központi kormányzat akadozó anyagi támogatásától.

A gazdasági helyzet romlásával és a közmunkák szervezésével párhuzamosan fokozódó társadalmi és politikai nyomás nehezedett a városvezetésre. Jól leírják és egyben össze is foglalják a tavaszi helyzetet azok a megnyilatkozások, amelyek április közepén a munkanélküliek küldöttségének, Vásáry István polgármesternél tett látogatásakor születtek, ezért érdemes bővebben kitérni rájuk.¹⁶ Laboncz András küldöttségvezető kijelentette, hogy az építkezések szünetelnek, a nyomor óriási

¹² Debrecen története IV. 42.

¹³ Uo. 43.

¹⁴ Uo. 141.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Munkanélküliek küldöttsége a polgármesternél. Debrecen Keletmagyarországi Napló, 1930. április 17. 1.

méreteket öltött, a munkanélküliek türelme pedig fogyatkozik. A polgármester úgy nyilatkozott, hogy a munkások foglalkoztatása nem teljesen városi feladat, de a törvényhatóság igyekszik a magánszféra korábbi feladatait részben átvenni.

1930 tavaszán az egyetem, a Bem téri közkórház, valamint a postapalota körüli építési munkálatok jelentették volna a legjelentősebb közmunkát a városban. Az egyetemi építési munkálatok április 14-ével kezdődő szakasza napokig nem indult el, a környéken a munkástüntetések rendszeressé váltak.¹⁷ A közkórház átépítése pedig rendkívül lassan haladt. Ehhez hozzájárult, hogy júniusban a munkabérek csökkentése miatt sztrájkot hirdettek a munkások az építkezésen, ami júliusban is folytatódott.¹⁸

A válsághelyzet fokozódásával a közmunkák iránti igény őszre még szorítóbb lett, mint az előző hónapokban. A város utcáin több esetben az éhségtől estek össze a kóborló munkások. Vidékről vándormunkások özönlöttek Debrecenbe, de ők sem kaptak munkát. Holló János szociáldemokrata munkásvezető szerint az egyetlen jelentős közmunka az egyetemi volt, a postapalota és a közkórház átalakítása alig jelentett valamit. A még megmaradt gyárak 50%-kal kevesebb munkaerőt foglalkoztattak, mint az előző évben, sőt olyan is volt, amelyik be is szüntette a termelést.¹⁹

A polgármester szeptemberben jelentős programot terjesztett elő, amelyben a közmunkák megindítása és szükségmunkák szerepeltek. Az előterjesztés szerint nagyrészt hitelekből és saját forrásokból az 1930-as 5 millióról, 1931-ben 8,5 millió pengőre növelték volna a közmunkára, így útépítésre és útfenntartásra, valamint erdei fakitermelésre költött pénzt.²⁰ Ez utóbbi közmunka aztán október végén el is indult, összesen 400 munkanélkülit érintett, akiknek a hatósági munkaközvetítő hivatalnál kellett jelentkezniük.²¹

Összességében megállapítható tehát, hogy – mivel a közmunkák állami finanszírozása meglehetősen bizonytalan volt, – ezek az építési munkák nem valósulhattak volna meg az amúgy is eladósodott debreceni önkormányzat anyagi támogatása, szerepvállalása nélkül, amit nehéz anyagi helyzete miatt csak hitelfelvételekkel tudott megoldani. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy jelentős részben szociális szerepvállalása miatt a város egyre inkább adósságspirálba került.

¹⁷ A miniszterelnök közbelépését kérte a polgármester az egyetemi munkálatok azonnali megindítása érdekében. Debreczeni Független Újság, 1930. április 25. 1.

¹⁸ 300 munkás sztrájkba lépett az egyetemi építkezéseknél, mert az állam által házikézelésbe vett munkálatoknál le akarták törni a béreket. Debreczeni Független Újság, 1930. június 18. 1.

¹⁹ A téli hónapokban borzalmas nyomor vár a debreceni munkanélküliek tömegére, ha segítség nem érkezik. Debreczeni Független Újság, 1930. szeptember 21. 1.

²⁰ Társadalmi értekezlet tárgyalta csütörtökön a munkanélküliek téli segélyezését. Debreczeni Független Újság, 1930. szeptember 26. 5.

²¹ A munkanélküliség enyhítésére megkezdte a város hétfőn a fakitermelést. Debreczeni Független Újság, 1930. október 17. 6.

A válságkezelés másik fontos kérdéskörét a segélyezés jelentette. A romló gazdasági helyzetet jól jellemezte, hogy egy korabeli tudósítás szerint városzerte koldusokkal lehetett találkozni, még iskoláskorú gyerekek is koldultak.²² A rendőrség fellépett a kéregetőkkel szemben, igyekezett távol tartani őket a városközpontban található, látogatottabb utcákról és terekről. A növekvő elszegényedés visszaszorítására törekedve a népjóléti hivatal elkészített egy szegénységélyezésre vonatkozó szabályrendelet-javaslatot. A javaslat értelmében a szegénységélyezés rendszeressé tétele érdekében nyilvántartást kellett készíteni a szegényekről. Aki bekerült a nyilvántartásba, az szegényigazolványt kapott. A népjóléti hivatal, illetve jótékonyági intézmény csak annak adhatott segélyt, aki szegényigazolvánnyal rendelkezett. A rendelet megalkotását alapvetően az az elképzelés motiválta, hogy a város azon összegek figyelembevételével határozza meg a szegénységélyezésre szánt összeget, amelyeket a jótékonyági szervezetek a segélyezésre fordítanak, mivel az igazolvány alapvetően a szervezetek által jutatót évenkénti összeg felmérését szolgálta.²³ A városvezetésen belül viszont a szegénynyilvántartás kérdése jelentős vitákat szült. A kezdeményezés még ebben az évben megbukott, egyrészt a városvezetésen belüli ellentétek, másrészt a jótékonyági szervezetek ellenállása miatt.

A helyi szociáldemokrata politizálás

A szociáldemokrata párt és szervezett munkásság küzdelmének középpontjában 1930-ban és a válság következő éveiben is a munkanélküliség és a bérleszorítások elleni küzdelem állt. A gyenge parlamenti és önkormányzati jelenlét, valamint az ipari munkásság növekvő elégedetlensége azonban más eszközök, így a tüntetések igénybevételét is igényelte az MSZDP részéről.

Az alapvetően a szakszervezetekre támaszkodó MSZDP szempontjából fontos volt, hogy mekkora az egyes ipari ágazatokban és településeken a munkások szervezettsége, tüntetéseken való mozgósíthatósága. Ahogy annak idején Rézler Gyula kimutatta, a szakszervezeti tagok aránya nem csak iparáganként volt eltérő, hanem összefüggés mutatkozott a munkásság lakóhelye és a szervezettség foka között is. Például a gyári munkásságnak 62%-a, de a szervezett munkásságnak 80%-a élt Budapesten és környékén.²⁴ Ebből következik, hogy a vidéki városokban az ipari munkásság szervezettsége, és így mozgósíthatósága sokkal gyengébb volt.

Az 1920-as években az MSZDP jelentős politikai erőnek számított a városban. A befolyásuk azonban az 1930-as évek elejétől kezdve elkezdett csökkenni. Ez jelentős részben annak volt köszönhető, hogy a szervezett munkások száma 1920 és

²² Koldusok hada között a debreceni uccákon. Debreczeni Független Újság, 1930. április 13. 4.

²³ Szabályrendelet a szegénységélyezésekről. Debreczen Keletmagyarországi Napló, 1930. május 8. 4.

²⁴ Rézler: A magyar gyári munkásság, 24.

1933 között 5878-ról 2 500-ra csökkent.²⁵ A munkanélküliség és a nyomor, a puszta megélhetés iránti küzdelem ugyanis kedvezőtlenül hatottak a szervezetség alakulására. A válság éveiben a városban mindenestre 2 500–3 000 fő között mozgott a szociáldemokrata párthoz köthető szakszervezetekben tömörült munkások száma.²⁶ Közülük a legjelentősebb szerepet az építőipari szakszervezetek játszották. A helyi MSZDP és a szakszervezetek tagságának zömét azonban a kisiparban (pl. kefégyárak, cipőüzemek), és nem a gyáriparban dolgozó munkások alkották.²⁷ Nemcsak Debrecenben, hanem Hajdú vármegyében is megfigyelhető volt a kisiparosok korábbinál nagyobb mértékű csatlakozása a szociáldemokrata párthoz. A tömeges csatlakozás jórészt azzal volt magyarázható, hogy a kisiparosok tömegesen mentek tönkre és váltak munkanélkülivé ebben az időszakban.²⁸

A korábban említett nagy állami vállalatok dolgozói nem léphettek be a szociáldemokrata szakszervezetekbe, és a tüntetésen sem volt tanácsos részt venniük. Az állami üzemekben másféle szervezetség azért létezett. A MÁV Járműjavítóban a munkásoknak például kötelező volt belépniük a keresztény – nemzeti munkásszakszervezetbe (Magyar Keresztényszociális Vasutasok Országos Gazdasági Egyesülete, VOGÉ).²⁹ Az előbbiekből következően helyi szinten a bér- és sztrájkharok zöme a kisipari üzemekben zajlott le. A kisipar viszont szétaprózott volt, nehéz volt bérharcot folytatni, nem volt könnyű a kis műhelyekben dolgozó munkásokat bármiféle megmozdulásra rábírní. Abból a szempontból volt érdekes a debreceni helyzet, hogy országosan a baloldali szakszervezetekhez köthető szervezett munkások többségét a gyári szakmunkások adták, akik az MSZDP biztos szavazóbázisát jelentették. A fentebbi körülmények jelentős hatással voltak a debreceni tüntetés lefolyására és intenzitására.

Debrecen szervezett, szociáldemokratákhoz kötődő munkásainak a központja a Margit-fürdő területén lévő munkásotthon volt, amit a köznyelv egyszerűen csak „Margit”-nak nevezett. A munkásotthonban rendszeres kulturális- és sporttevékenység zajlott, amik összehozták egymással a különböző szakmákhoz tartozó, szervezett ipari dolgozókat, valamint a munkanélkülieket. A munkásotthon, más városokhoz hasonlóan, a tüntetésben is jelentős szerepet játszott.

Jelentős helyi szociáldemokrata politikusok

A jogász végzettségű Dr. Györki Imre volt a legjelentősebb szociáldemokrata politikus a városban, tekintettel arra, hogy 1922 és 1939 között Debrecen országgyűlési

²⁵ Tímár: Vidéki városalakók, 225.

²⁶ Tokody: Debrecen története IV, 244.

²⁷ Tímár: Vidéki városalakók, 226.

²⁸ Tokody: Debrecen története IV, 244.

²⁹ Tímár: Vidéki városalakók, 233.

képviselőjeként tevékenykedett.³⁰ Újságíróként is működött, cikkeket jelentetett meg a szociáldemokrata Népszavában, és Szocializmusban, tanulmányokat a Munkaügyi Szemlében és a Munkásbiztosításban. Ezen túlmenően a debreceni Várospolitikai Szemle szerkesztője is volt. A munkások szociális jogainak prominens képviselője volt a debreceni közéletben és az országgyűlésben is.

A másik jelentős helyi MSZDP-politikus Holló János volt, aki éppen a válságidőszakban töltötte be a párt városi titkári tisztségét. A városban és a környező településeken jelentős szervező tevékenységet folytatott az ipari munkásság és a parasztok körében is. Fontos szereplője volt a helyi szociáldemokrata rendezvényeknek és ellenzéki sajtónak. Nagy szerepet játszott a debreceni munkásotthon pezsgő politikai és kulturális életének kialakulásában.³¹

Jelentős helyi szociáldemokrata politikusként tevékenykedett Laboncz András is, aki egyrészt a Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetségének városi csoportját, és a párt helyi szervezetét vezette az 1920-as években, másrészt 1929–30-ban a városi képviselőtestület tagjaként is tevékenykedett.³²

Ekkor mindhárom politikus osztotta a korabeli szociáldemokrata pártvezetés azon felfogását, miszerint a tömegrendezvényeknek meg kell őrizniük békés jellegüket, hogy ne kockáztassák a párt nehezen kivívott törvényes működését. Ebből következően szemben álltak a szociáldemokrata pártszervezetekbe beépült kommunista aktivistákkal.

Kommunista jelenlét

Az illegálisan működő kommunista párt is jelen volt a városban és környékén. A szervezeti befolyása csak a korábbi évekhez és az illegalitás viszonyaihoz képest volt jelentős. A szervezkedés és az agitáció elsősorban a munkanélküliekre és a válságnak jobban kitett iparágak, így például az építőipar munkásaira bírt befolyással.³³ Az illegálisan működő kommunista sejtek egymástól elszigeteltek voltak, és rendőrségi letartóztatások is sújtották őket. A szeptemberi munkástüntetést követő feszültséggel teli légkörben például a Debreceni Független Újság októberben egy, a kommunisták által fenntartott illegális fegyverraktár rendőrségi felszámolásáról adott hírt.³⁴

A kommunista agitációban fontos szerepet játszott a KMP által háttérből irányított Egyesült Szakszervezeti Ellenzék (ESZE), ami jelentős részben az említett építőipari munkásokra támaszkodott, viszont összességében a város ipari

³⁰ Online: www.nevpont.hu (elérés: 2022. április 8.)

³¹ Bényei Miklós: Száz éve született Holló János. Debreceni Szemle 3. évf. (1983) 2. sz. 140.

³² Online: www.nevpont.hu (elérés: 2022. augusztus 12.)

³³ Tokody: Debrecen története IV. 245.

³⁴ A debreceni rendőrség nagyobb kommunista szervezkedésnek jött rá a nyomára és elkobozták a debreceni kommunisták fegyverraktárát is. Debreceni Független Újság, 1930. október 14. 1.

dolgozóira nem volt jelentős hatással. Az építőipari munkások körében Szabó László, majd letartóztatása után Nagy Sándor folytatott agitációs tevékenységet.³⁵

A városban is megfigyelhető volt az a jelenség, hogy a beszivárgott kommunisták a szociáldemokrata párt és szakszervezeteinek helyi szervein keresztül fejtették ki tevékenységüket. Ennek egyik megnyilvánulása az volt, hogy a beépült aktivisták terjesztették a szakszervezeti tagságon belül a kommunistákhoz köthető folyóiratokat, így például a 100%-ot, a *Sarló és Kalapácsot*, és a *Társadalmi Szemlét*.³⁶ Ezen propagandának sem volt azonban jelentős hatása a debreceni munkásság túlnyomó többségére.

A baloldali és jobboldali közvélemény viszonyulása

A politikai közvélemény viszonyulása az országszerte tapasztalható munkástüntetésekhez, illetve a debreceni megmozdulás szervezéséhez leginkább a korabeli újságcikkeken keresztül ragadható meg. Az országos napilapok közül a *Népszava*, valamint a *Pesti Hírlap* emelhető ki. A korabeli debreceni sajtó legfontosabb újságjai a kormánypárti *Debreczen Keletmagyarországi Napló*, a radikális jobboldali *Debreczeni Újság – Hajdúföld*, valamint a polgári liberális, ellenzéki irányvonalhoz köthető *Debreczeni Független Újság* voltak.³⁷

A szociáldemokrata pártlap *Népszava* álláspontja egyértelmű volt, az ország bármely pontján támogatta a tüntetéseket, a tudósítói ott voltak a tüntetők között. A szintén országos terjesztésű, kormánypárti *Pesti Hírlap* viszont ellenezte a megmozdulásokat, elítélte az erőszakossá vált budapesti tüntetés résztvevőit, a vidéki tüntetésekről pedig alig tudósított. A kérdésben alkalmazkodott Horthy Miklós kormányzó álláspontjához, aki augusztus 28-i tatabányai beszédében elítélte a munkástüntetéseket.³⁸

A városi újságok vonatkozásában a *Debreceni Független Újság*, a munkások igényeit jogosnak tartva, egyértelműen támogatta a tüntetés megtartását. A *Debreczen Keletmagyarországi Napló* és a *Debreczeni Újság-Hajdúföld* viszont negatívan nyilatkozott a munkástüntetések szervezéséről. Az előbbi külön véleménycikkből kérőjelezte meg a szociáldemokrata utcai politizálás létjogosultságát, felelőlegesen, hogy ez a magatartás vezetett a forradalomhoz és a Tanácsköztársasághoz.³⁹

³⁵ Tokody: Debrecen története IV. 246.

³⁶ Tokody: Debrecen története IV. 245.

³⁷ Püski Levente: Két választási kampány és a helyi sajtó a két világháború között Magyarországon. Médiakutató 11. évf. (2010) 4. sz. 6.

³⁸ A kormányzó látogatása a tatabányai bányatelepen. Pesti Hírlap, 1930. augusztus 29. 3.

³⁹ Ne vigyük a politikát az utcára. Debreczen Keletmagyarországi Napló. 1930. augusztus 27. 1.

A tüntetés engedélyezése, a gyülekezési jog korabeli szabályozása

A Horthy-korszak elején a nehéz gazdasági helyzet és a szociális elégedetlenség miatt belügyminisztériumi rendeletekkel korlátozták közterületen a gyülekezési jogot. Az egész korszak alatt megmaradt a belügyi rendeleti szabályozás szintje. Egy 1922-es rendelet aztán lehetővé tette ezeken a helyeken is gyűlések tartását.⁴⁰ Az 1930-as országos tüntetéshullám hatására egy újabb, 1931-es rendelet ismét betiltotta a politikai jellegű gyűlések, felvonulások, körmenetek megtartását. Aztán kikerültek a rendelet hatálya alól a politikai pártok által zárt helyeken tartott rendezvények, majd pedig 1939-ben, a háború előestéjén, megint teljes gyülekezési tilalmat vezettek be.⁴¹

A hatóságoknak joguk volt a gyűléseket karhatalommal felosztatni, ha a tömeg felszólításra nem oszlott fel. A tömegoszlatásnál a rendőrség igen változatos módszereket alkalmazhatott, így például kardlapozást, gumibotot, rendőrkutyákat, és lovasrendőröket is. A tüntetések elfajulása esetén a csendőrséget is be lehetett vetni a résztvevők ellen. A csendőrség szolgálati szabályzatának 68. pontja alapján az előzetes felszólítás eredménytelensége esetén rögtön szuronyrohamot vezényelhettek. Amennyiben ez sem ért el eredményt, akkor a csendőrök használhatták a lőfegyvereiket is.⁴²

A Sággy Lajos által vezetett városi rendőrkapitányságon nagy volt a felülről érkező nyomás a tüntetés vagy bármiféle más megmozdulás megakadályozása érdekében. Nehéz helyzetbe kerültek, mivel saját hatáskörben nem engedélyezhették, csak betilthatták a tüntetést, hiszen az engedélyezés belügyminisztériumi hatáskör volt, viszont a tüntetés elfajulása esetén kötelesek voltak felosztatni azt. A Belügyminisztérium azonban a helyi rendőrkapitányságok feje fölött döntve, szeptember 1-ére vonatkozóan megtiltott minden csoportosulást és gyülekezést, az esetleges erőszakos tömegoszlatás irányába tolva a szociáldemokrata párt által szervezett demonstrációkat.⁴³

A tüntetést megelőző napokban országosan és helyi szinten is megindult a tüntetést népszerűsítő röpcédulák terjesztése, és így az ehhez kapcsolódó rendőrségi előállítások is. A városban Holló János és Szabó Lajos helyi szociáldemokrata vezetőket vádolták meg azzal, hogy a munkásotthonban terjesztették a röpcédulákat. Bár mindketten tagadták a részvételüket, az előbbit hatszáz, az utóbbit pedig ötszáz pengő pénzbírságra ítélték a röpcédulák terjesztésében játszott állítólagos szerepük miatt. Ilyen körülmények között a párt helyi vezetése

⁴⁰ Horváth Attila: A gyülekezési jog elméletének és gyakorlatának története Magyarországon 1989-ig. *Jogtörténeti Szemle* 22. évf. (2007) 1. sz. 4–15. 12.

⁴¹ Horváth: A gyülekezési jog elméletének és gyakorlatának története. 11.

⁴² Uo.

⁴³ A belügyminisztérium is betiltotta a munkásság szeptember elsejei felvonulásait. *Pesti Hírlap*, 1930. augusztus 30. 3.

nem is kért engedélyt a tüntető séta megtartásához.⁴⁴ Az előzmények fényében egy tiltó határozat jogalap lehetett volna akár a tüntetés feloszlatásához is.

A tüntetés közvetlen előzményei és eseményei

Az MSZDP taglétszáma, és így szervezeti ereje a húszas években csökkent ugyan, de a politikai befolyásának jelentős része megmaradt. Bár a párt képviselői ott voltak a törvényhatósági bizottságban is, annak működésére nem voltak jelentős befolyással. Így tehát tüntető felvonulások szervezésével is nyomatékosítani akarták a munkanélkülieket foglalkoztató közmunkák szervezésére, a fizetéscsökkentések megakadályozására, valamint a munkanélküliek segélyezésére vonatkozó követeléseiket.

Ebben a feszült helyzetben Sági Lajos, városi rendőrkapitány az egyik helyi újságnak augusztus 29-én úgy nyilatkozott, hogy mivel felsőbb utasítása van rá, a helyi rendőrség karhatalommal fogja a tüntetést megakadályozni, ezért óvva intette a megmozdulás lehetséges résztvevőit attól, hogy a saját családtagjaikat is elvigyék a megmozdulásra. A kisiparosokat is felszólította, hogy a tanoncaikat ne engedjék el tüntetni. Ha mégis megteszik, akkor nekik kell vállalniuk a következményeket egy rendőrségi fegyveres beavatkozás esetén. Kifejtette továbbá azt is, hogy a debreceni rendőrség minden rendelkezésre álló eszközzel meg fogja akadályozni a tüntető munkások csoportos vonulását és csoportosulásait.⁴⁵ A következő napon magához kérte a helyi szociáldemokrata vezetőket, akik kijelentették, hogy a személyükben vállalnak felelősséget a tüntetés zavartalan lefolyásáért, feltéve, ha nem fordul elő rendőrségi provokáció.⁴⁶ A tüntetés szervezői nem tudhatták biztosan, hogyan fog a rendőrség reagálni, mégis vállalták a kockázatot, és megszervezték a debreceni munkásság csendes tüntetését.

A helyi rendőrség az esetleges következményektől tartva, a felsőbb belügyi szervek elvárásainak megfelelően megelőző intézkedéseket foganatosított, a karhatalmi erőket készenlétbe helyezte. Mozdósították az összes lovas és kerékpáros rendőralakulatot. Délelőtt 10 órára a rendőrségi őrszemek és tartalékszakaszok a helyükön voltak. A város stratégiaileg fontosabb pontjain a járőrök számát megduplázták, bár még alig volt mozgás a városközpontban. A lovas és kerékpáros rendőrök pedig kettesével cirkáltak az utcákon. Különösen nagy fi-

⁴⁴ A rendőrség minden eszközzel meg fogja védeni az ucca rendjét. Debreczeni Független Újság, 1930. augusztus 30. 1.

⁴⁵ A debreceni rendőrség karhatalommal akadályozza meg a szociáldemokraták szeptember elsejei tüntetését. Debreczeni Újság-Hajdúföld. 1930. augusztus 30. 1.

⁴⁶ Debrecenben a munkásság tüntető sétát rendez hétfő délelőtt, de a vezetősége garantálja a rendet. Debreczen Keletmagyarországi Napló 1930. augusztus 31. 3.

gyelmet szenteltek a Piac és a Péterfia utcáknak.⁴⁷ Nemcsak a Debreczeni Újság, hanem a Népszava is megjegyezte, hogy mindezen intézkedések ellenére nem volt tapasztalható erős rendőri jelenlét a város utcáin.⁴⁸

Háromnegyed tizenegykor a tüntetés a szociáldemokrata párt szervezésében és a munkanélküliek, valamint a szervezett munkások részvételével mégis elkezdődött. Ez utóbbiak az állami üzemek dolgozóinak kivételével legkésőbb délelőtt 11 órakor beszüntették a munkát. A munkanélküliek pedig már a reggeli órákban a munkásotthonban gyülekeztek. A munkások a munkahelyekről, a munkanélküliek a „Margitból”, a munkásotthonból vonultak fel szervezeten a Piac utcára.⁴⁹ A felvonulók közé elég sok nő is vegyült, bár messze nem tették ki a tömeg többségét. Nagy számban voltak jelen a kisiparosok, téglagyári, sőt mezői munkások is a városon kívülről.⁵⁰ Eközben a városi rendőrség erejét megfeszítve figyelte arra, hogy a munkások között nagyobb csoportosulás ne alakuljon ki. A rendőrségi törekvés célt ért, de ehhez kellett a felvonulók fegyelmezettsége is. A résztvevők zárt sorokban, kettesével vonultak végig a Piac utca városháza felőli oldalán, a Nagytemplomtól a Royal-szállóig, majd ott átmentek az utca túlsó oldalára, és ott sétáltak el egészen a Nagytemplomig, egy teljes kört leírva. Ezt az útvonalat kétszer járták be.⁵¹ A rendőrségnek a séta alatt semmiféle beavatkozásra, sőt még figyelmeztetésre sem volt alkalma. A résztvevők nemhogy a rendzavarástól, de még a hangos megjegyzésektől is tartózkodtak.

A tüntető séta déli 12 óráig tartott, amikor a bútorgyári és kefégyári munkások széteszlottak a Piac utcán, és egyenként hazamentek. Más üzemek munkásai azonban, a zárt sorokat megtartva a Kálvin-téren és a Péterfia utcán keresztül a munkásotthonba mentek, ahol Dr. Györki Imre országgyűlési képviselő, Holló János párttitkár, valamint Laboncz András és Szabó Lajos szakszervezeti vezetők várták őket. A munkáscsoportok viszont a jobboldali lap szerint megfogyatkozva jutottak el a munkásotthonig, mert az úton nagy részük levált a tömegtől és hazament.⁵² A különböző politikai álláspontokat jól jellemzi, hogy ezzel szemben a Népszava újságírója arról írt, hogy a visszaérkező tömeg alig

⁴⁷ Rendzavarás nélkül és teljes csendben folyt le a debreceni munkásság néma sétája. Debreczeni Újság-Hajdúföld. 1930. szeptember 2. 3.

⁴⁸ Vidéken is óriási tömegek vettek részt a szeptember 1-i tüntetésben. Népszava, 1930. szeptember 2. 12.

⁴⁹ Rendzavarás nélkül és teljes csendben folyt le a debreceni munkásság néma sétája. Debreczeni Újság-Hajdúföld. 1930. szeptember 2. 3.

⁵⁰ Vidéken is óriási tömegek vettek részt a szeptember 1-i tüntetésben. Népszava, 1930. szeptember 2. 12.

⁵¹ Rendzavarás nélkül és teljes csendben folyt le a debreceni munkásság néma sétája. Debreczeni Újság-Hajdúföld. 1930. szeptember 2. 3.

⁵² Uo.

fért a munkásotthonhoz tartozó udvaron.⁵³ Emellett az is árnyalja a képet, hogy az előbbi Népszava-cikk szerint a tömeg a főutcáról csak fél egykor kezdte el szervezett átvonulását a munkásotthonhoz, ahol a tüntetés szervezésében fontos szerepet játszó Dr. Györki Imre felszólítására oszlottak fel.

A néma tiltakozás végül ugyanolyan csendesen oszlott fel, ahogy lezajlott. A városi rendőrkapitányság – a belügyminisztériumi rendelkezés ellenére – nem akadályozta meg a munkások néma sétáját, miután a szociáldemokrata vezetők kézben tartották a tüntetést és alkalma sem volt a beavatkozásra.

A tüntetésen résztvevő munkások létszáma forrásonként megint csak igen eltérő volt, a tudósító lap politikai álláspontjának megfelelően. A Debreczeni Újság-Hajdúföld, ami egyébként az eseményről részletesebb tudósítást adott, valamint a Pesti Hírlap mintegy kétezer főre becsülte a résztvevők számát⁵⁴, míg a Népszava nyolcezerre⁵⁵. Abban viszont mindhárom napilap álláspontja megegyezett, hogy a debreceni demonstráció teljesen rendben és nyugalomban folyt le, rendőri beavatkozásra sehol nem került sor.

A következő hónapok fejleményei

A várakozások ellenére⁵⁶ a tüntetés utáni hetekben az indulatok átmenetileg lecsendesedtek, viszont a gazdasági helyzet folyamatosan romlott. A munkanélküliek száma folyamatosan növekedett, elegendő állami forrás híján a debreceni önkormányzat kénytelen volt a munkanélküliek megsegítéséhez jómódú magánemberek anyagi segítségét kérni. A feszültség aztán a letartóztatásokba torkolló 1931. március 28-i eseményekben oldódott fel. A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek képviselőiből álló küldöttség felkereste a főispánt és több közmunka megindítását sürgette. Közben a mintegy kétezer főnyi, izzó hangulatú, vármegyeháza körül összegyűlt tömeg munkát és kenyeret követelt. A rendőrség végül kardlapozással oszlatta fel a tömeget, miután az a feloszlásra vonatkozó utasításnak nem tett eleget.⁵⁷ A beavatkozás következtében a tüntető munkások közül többen megsérültek, ötven résztvevőt pedig letartóztattak. Hasonló megmozdulás később, 1932 júliusában is történt Debrecenben.⁵⁸

⁵³ Vidéken is óriási tömegek vettek részt a szeptember 1-i tüntetésben. Népszava, 1930. szeptember 2. 12.

⁵⁴ A vidéki városokban csend és nyugalom volt. Pesti Hírlap, 1930. szeptember 2. 3.

⁵⁵ Vidéken is óriási tömegek vettek részt a szeptember 1-i tüntetésben. Népszava, 1930. szeptember 2. 12.

⁵⁶ A kommunisták szeptember 6-án meg akarják ismételni a hétfői zavargást. Debreczeni Újság-Hajdúföld, 1930. szeptember 4. 1.

⁵⁷ Debrecenben a rendőrség karddal támadt a békésen tüntető munkanélküliekre. Népszava, 1931. március 29. 3.

⁵⁸ Györki „jubileumán” kardlappal kellett szétoszlatni a rendőrökre támadó tömeget. Debreczeni Újság-Hajdúföld, 1932. július 5. 3.

Összegzés

Az eddig leírtakat összegezve elmondható, hogy az 1930. szeptemberi debreceni munkástüntetés rendkívül békés jellege több okra vezethető vissza. Az első fontos tényező az volt, hogy a városban a szervezett gyáripari munkásság kis súlyának, valamint a kisiparosok túlreprézentságának köszönhetően a tüntetés szervezésével kapcsolatban komoly mozgósítási problémák merültek fel. Hiába voltak az MSZDP-nek akár országosan, illetve helyi szinten elismert vezetői, akik a tüntetés alkalmával is kézben tudták tartani a tagságot, a párt társadalmi befolyása a szakszervezeti létszám apadása miatt az 1920-as évekhez képest a városban csökkent. A konfliktust kereső KMP pedig nem tudta megszólítani az építőipari munkások egy részének kivételével a helyi ipari munkásság túlnyomó többségét. A tüntetés békés jellegének megőrzéséhez persze arra is szükség volt, hogy a helyi rendőrség bár igyekezett akadályozni a szervezést, a munkásság megmozdulásával szemben mégis önfegyelmet tanúsított. Különösen kiemelhető a helyi rendőrfőkapitány, Sággy Lajos békítő és konfliktuskezelő tevékenysége. Mindezeken túlmenően megállapítható, hogy a helyi tüntetés békés lefolyásában kulcsszerepet játszott az a körülmény, hogy azon szereplők közül, amelyek erőszakos irányba vihették volna el a tüntetést, így a rendőrség és a kommunisták, az előbbi nem akarta, az utóbbi pedig mozgósítási erő híján nem tudta elérni, hogy a tüntetés erőszakos irányba forduljon.

ifj. Révész Imre közéleti és politikai szerepvállalása a korabeli sajtó tükrében

Ifj. Révész Imre püspöki működésének vizsgálata (1938-1949) bőven túlmutat egy klasszikus püspöki pályáiv megrajzolásán. „Klasszikus” egyházkormányzói tevékenység alatt jelen esetben azt a tevékenységet értem, ami a legmagasabb református egyházi pozícióból fakadó feladatok ellátását takarja, s amiről Révész igen részletesen maga is beszámolt az Egyházkerületi Közgyűlés számára írt utolsó jelentésében¹. Azt, hogy püspöki munkássága miben mutat túl a felsoroltakon, ő maga úgy fogalmazta meg, hogy neki jutott osztályrészül „egy régi világ összeomlásának és egy új világ lassú kiépülésének gyötrelmes problematikáját gondolatilag és gyakorlatilag hordozni, e tekintetben a helyes magatartást [...] mások számára is irányadó vonzóerővel képviselni”². Az általa megfogalmazott mondat egyértelmű utalás azokra a megpróbáltatásokra és kihívásokra, amelyekkel ebben az átmeneti időszakban szembe kellett néznie, gyakran olyan közéleti szerepet is vállalva, ami nem feltétlenül következett egyházkormányzói mivoltából. Püspöki működése teljes egészében lefedi a 2. világháború időszakát, az Ideiglenes Nemzeti Kormány felállításának átmeneti periódusát, illetve a kommunista hatalomátvételnél, így a Rákosi-diktatúra kialakulásának éveit. Ezt a komplex püspöki működést kiválóan dokumentálták a korabeli heti- és napilapok, mind az országos, mind a regionális sajtóorgánumok tekintetében, mi több a tengerentúlon megjelenő magyar nyelvű újságok is. Jelen tanulmányban ezeknek a lapoknak a vizsgálatán keresztül szeretném bemutatni azokat a Révész Imre egyházi tevékenységein túlmutató, sokkal inkább közéleti és politikai szerepvállalásokat, amelyek tulajdonképpen végigkísérték az egyházkormányzó hivatali idejét.

A korabeli sajtóviszonyokról Buzinkay Géza részletesen ír műveiben³, ezért ezt nem szeretném terjedelmesen tárgyalni, csupán a téma megértéséhez szükséges sajtótörténeti kontextust vázolom fel az említett művek nyomán. 1938-ban, abban az évben, amikor Révészt püspökké választották, a Darányi-kormány elfogadta az első zsidótörvényt, ami a sajtóélet szabályozásával is foglalkozott. Felállították a sajtókamarát, csak annak a tagjai lehettek lapok kiadói, szerkesztői vagy állandó munkatársai és ezzel együtt meghatározták a zsidók tagsági arányát is. 1939-ben Teleki

¹ Utolsó jelentés az Egyházkerületi Közgyűlés számára. In: Barcza József (Szerk.): Révész Imre – Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949. Budapest, 1990. 128–140.

² Uo. 129.

³ Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig. Budapest, 2016.; Buzinkay Géza – Kókay György: A magyar sajtó története I. (A kezdetektől a fordulat évéig). Budapest, 2005.

Pál miniszterelnök a háború kitörésével egyidőben bejelentette a sajtócenzúrát, ami a lapok terjedelmének csökkenését is jelentette, 1940-ben pedig az összes sajtóorgánusra kiterjesztették ezt a cenzúrát. 1944-ben a német megszállás tulajdonképpen a magyar sajtó jelentős részét felszámolta. Az 1944-ig terjedő időszakban a legjelentősebb országos jelentőségű sajtóorgánumok voltak többek között a Pesti Hírlap, a Pesti Napló, az Új Magyarország, a Kis Újság, a Magyar Nemzet, a Népszava, s ezeket a lapokat magam is bevontam a vizsgálatba. Budapest ostroma idején a rölapokon kívül más sajtóorgánum nem is jelent meg, viszont a keleti országrészben, pontosabban Debrecenben indult el elsőként a sajtóélet, novemberben megjelent a Néplap, majd megjelenhettek a különböző pártcsoporthoz tartozó lapjai is. 1946-ban törvény mondta ki a sajtószabadságot, de a mivel a pártállam jogot formált arra, hogy megmondja, mi a dolgozók érdeke, ezért a sajtószabadság kimondása is tulajdonképpen a teljes hatalmi összpontosítást jelentette.

Jelen kutatásban az Arcanum adatbázison keresztül elérhető sajtóorgánumokat dolgoztam fel az 1938-1949-es időintervallumban, így a vizsgálat nem nevezhető teljeskörűnek. Már csak azért sem, mert elsősorban a Debrecenben kívül megjelent sajtótermékeket vettem górcső alá. A helyi sajtó feltételezhetően napi rendszerességgel hírt adott a püspökről, így ez a fajta vizsgálat egy önálló kötet témája lehetne. Néhány esetben tértem csak el ettől, pl. az említett sajtótörténeti ok miatt, miszerint 1944 végén Debrecenben indult újra az országos sajtóélet a Néplap megjelenésével. Sokkal inkább az volt tehát a célom, hogy bemutassam, a püspök személye miként jelent meg az országos sajtóban. A vizsgálat során kronologikus sorrendben haladtam és nem használtam másfajta kontrollforrásokat, tehát csak és kizárólag a megjelent cikkek alapján követtem végig Révész 11 és fél éves egyházkormányzói tevékenységét. A teljes vizsgálatban nem csupán a közéleti és politikai szerepvállalásra koncentráltam, hanem minden egyéb megjelenésre is, így a tanulmány – főként a terjedelmi korlátok miatt – tulajdonképpen egy kivonat, s csupán a címben említett aspektust igyekszik körüljárni.

Az 1938. augusztus 22-i tényleges szavazatbontást és végleges döntést követően augusztus 23-án valósággal elárastotta a sajtót Révész Imre püspökké választásának ténye mind az országos, mind a regionális lapok tekintetében. Már a következő két napban számtalan rövid hír⁴ született az új egyházkormányzó megválasztásáról, de

⁴ Hírek. Az Est, 1938. augusztus 24. 8.; Révész Imre dr.-t egyhangúlag választották debreceni református püspökké. Ellenzék, 1938. augusztus 24. 10.; Révész Imre a tiszántúli reformátusok új püspöke. Esti Kurír 1938. augusztus 24. 3.; Megválasztották az új tiszántúli református püspököt. Friss Újság, 1938. augusztus 23. 2.; Megválasztották az új tiszántúli református püspököt. Kecskeméti Ellenőr, 1938. augusztus 24. 4.; Dr. Révész Gyula (sic!) a tiszántúli református püspök. Kis Újság, 1938. augusztus 24. 5.; Magyarország hírszolgálatja jelenti. Magyarország, 1938. augusztus 24. 4.; Révész Imrét egyhangúlag püspökké választották. Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1938. augusztus 23. 2.; Révész Imre a tiszántúli kerület új püspöke. Nemzeti Újság, 1938. augusztus 23. 10.; Az új tiszántúli református püspök. Népszava, 1938. augusztus 23. 8.; Révész Imre ref. püspök.

több olyat is találunk⁵, amelyben röviden ismertetik életének legfontosabb állomásait, illetve az egyhangúlag meghozott döntés eredményeit, miszerint a 803 leadott szavazatból 4 volt érvénytelen, 799 pedig támogatta Révész Imre püspökségét. A temesvári Déli Hírlap⁶ négy, a Szabadság⁷ csak öt nappal, a Délamerikai Magyarországnak⁸ és az Amerikai Magyar Népszava⁹ pedig majdnem két héttel később adott hírt az eseményekről. Az újonnan megválasztott püspök tisztségének jelentőségét jól mutatja, hogy a sajtóban két nappal később már Keresztes-Fischer Ferenc – aki ideiglenesen látta el a miniszterelnöki teendőket – köszöntő táviratát adták közre¹⁰, melyben a kormány jókívánásait tolmácsolta Révésznek. Az egyházkormányzó méltóságteljes válaszát a Pesti Napló¹¹ közölte. A beiktatáshoz a kormányzat nevében Imrédy Béla miniszterelnök is gratulált, melyre Révész válaszüzenetet is küldött, s a kölcsönös gesztus fontosságát mutatja, hogy a levélváltás tényéről négy országos lap¹² is hírt adott.

A püspöki működés tulajdonképpeni feltétele az volt, hogy Révész debreceni lelkészi tisztséget is vállaljon, így hamar eldőlt, hogy a Maklárty Károly után üresen maradt Péterfiai utcai egyházrész lelkészi pozícióját ajánlják fel az egyházkormányzónak. Révész lelkipásztori beiktatása szeptemberben történt meg, mellyel kapcsolatban a sajtóorgánumok¹³ főként a beiktatáson elhangzott mondataiból idézték

---

Orosházi Friss Újság, 1938. augusztus 23. 1.; Révész Imre Maklárty püspök utóda. Pécsi Napló, 1938. augusztus 23. 3.; A tiszántúli református püspökválasztás. Új Nemzedék, 1938. 08. 24. 3.

⁵ Révész Imre az új tiszántúli református püspök. Budapesti Hírlap, 1938. augusztus 23. 8.; Révész Imrét... Dunántúli Protestáns Lap, 1938. augusztus 28. 1.; Révész Imre dr. a tiszántúli református egyházkerület új püspöke. Esti Újság, 1938. augusztus 24. 7.; Révész Imrét püspökké választották. Magyarország, 1938. augusztus 23. 9.; Révész Imre az új tiszántúli püspök. Szentesi Napló, 1938. augusztus 24. 6.; Révész Imre a tiszántúli reformátusok új püspöke. Új Magyarország, 1938. augusztus 23. 8.

⁶ Az új debreceni református püspök. Déli Hírlap, 1938. augusztus 27. 6.

⁷ Révész Imre – Tiszántúli püspöke. Szabadság, 1938. augusztus 27. 5.

⁸ Rövid hírek az óhazából. Délamerikai Magyarországnak, 1938. szeptember 3. 2.

⁹ Dr. Révész Imre a Tiszántúli Ref. Egyházkerület új püspöke. Amerikai Magyar Népszava, 1938. szeptember 3. 1.

¹⁰ Keresztes-Fischer Ferenc távirata Révész püspökhöz. Budapesti Hírlap, 1938. augusztus 25. 7.; A kormány üdvözlötte az új tiszántúli kerület ref. püspökének. Magyar Jövő, 1938. augusztus 24. 2.; A helyettes miniszterelnök távirata az új tiszántúli református püspökhöz. Új Magyarország, 1938. augusztus 24. 8.

¹¹ Révész Imre debreceni püspök köszönete Keresztes-Fischer Ferenc miniszterelnöknek. Pesti Napló, 1938. augusztus 25. 13.

¹² Révész püspök válasza Imrédy Béla miniszterelnök üdvözlő táviratára. Budapesti Hírlap, 1938. október 6. 7.; Révész Imre püspök válasza Imrédy Béla miniszterelnök üdvözlőtáviratára. Pesti Hírlap, 1938. október 6. 10.; Révész Imre püspök távirata Imrédy miniszterelnökhöz. Pesti Napló, 1938. október 6. 12.; Révész Imre református püspök válasza Imrédy Béla miniszterelnök üdvözlő táviratára. Új Magyarország, 1938. október 6. 8.

¹³ Révész Imre püspököt felavatták debreceni lelkipásztorrá. 8 Órai Újság, 1938. szeptember 27. 10.; Révész Imre püspök beiktatása. Amerikai Magyar Népszava, 1938. október 14. 2.; A debreceni szószékről csak a tiszta igét lehet hirdetni. Az Est, 1938. szeptember 27. 14.; Révész püspök lelkipásztori beiktatása. Budapesti Hírlap, 1938. szeptember 27. 9.; Hírek néhány sorban. Dunántúl, 1938. szeptember 27. 4.; Révész Imre református püspököt vasárnap iktatták be debreceni

a – vélhetően – legfontosabbat: „Óvja meg az Isten az egyházat attól, hogy a tiszta igehirdetés, akár politikai, akár faji vagy akármi másféle evangéliumellenes ideológiával keveredjék”. A híradások nyomán a lelkeszi székfoglaló beszéd egyértelmű reakcióként értékelhető a már 1938-ban az országban uralkodó politikai közhangulatra. 1938 októbere igen eseménydúsnak bizonyult abból a szempontból is, hogy ekkor mondta el Révész a Péterfia-utcai egyházzrészben elkezdett munkája beköszönő lelkipásztori beszédét, melynek legfajszúlyosabb mondatai („...senki sem lehet keresztényen csak azért, mert magyar, mert árja, mert fehér ember...”)¹⁴ hamar szárnyra kaptak a sajtóban¹⁴. Szintén októberi – bár nem szorosban a püspökséghez kapcsolódó – hírként¹⁵ jelent meg, hogy Révészt tudományos munkájának elismeréseként genfi díszdoktorrá avatták. A doktori oklevelét azonban – ahogyan arról a sajtó¹⁶ is hírt adott – csak decemberben vehette át egy debreceni ünnepség keretében, ahol beszédében – újfent utalva a politikai eseményekre – hangsúlyozta, hogy a kálvini Genf feladata a Népszövetségi Genf hibáit helyrehozni.

Bár Révész korábban arról mondott beszédet, hogy az igehirdetésben nincs helye politikai a megnyilvánulásnak, a négy anyaországi püspök mégsem maradt távol a politikától, ugyanis a müncheni egyezmény nyomán Felvidék visszacsatolásának reménye a magyarországi egyházkormányzókat is közös kiállásra buzdította. Számos lapban¹⁷ megjelent az a körlevél, amit a református püspöki kar bocsátott ki, s mely-

---

lelkipásztori állásába. Esti Újság, 1938. szeptember 27. 12.; Révész püspök lelkeszi beiktatása. Kis Újság, 1938. szeptember 27. 6.; Révész református püspököt beiktatták debreceni lelkeszi székébe. Magyarország, 1938. szeptember 27. 12.; Révész Imre püspök az igehirdetés tisztaságáért. Pesti Hírlap, 1938. szeptember 27. 8.; Révész Imre református püspök az evangéliumellenes ideológiákról. Pesti Napló, 1938. szeptember 27. 13.; Révész Imre beiktatása. Szabadság, 1938. október 1. 4.; Beiktatták lelkeszi állásába Révész Imre tiszántúli református püspököt. Új Magyarság, 1938. szeptember 27. 8.

¹⁴ „Senkisémet keresztényen csak azért, mert árja”. Esti Kurír, 1938. október 17. 4.; Senkisémet lehet keresztényen csak azért mert árja. Friss Újság, 1938. október 12. 10.; Révész Imre püspök beköszönő lelkipásztori beszéde. Magyar Nemzet, 1938. október 12. 6.; Révész püspök a kereszténységről és az árja voltról. Orosházi Friss Újság, 1938. október 12. 3.; Révész Imre beszéde a debreceni református egyházzrész munkájának jubileumán. Pesti Hírlap, 1938. október 12. 18.; Ki a keresztény? Szabadság, 1938. október 15. 4.

¹⁵ Révész Imre püspök – genfi díszdoktor. Pesti Hírlap, 1938. október 21. 14.; Révész Imre püspök – genfi díszdoktor. Pesti Napló, 1938. október 21. 12.

¹⁶ Révész Imre püspök a genfi egyetem díszdoktora. Budapesti Hírlap, 1938. december 24. 8.; Révész Imre püspöknek átadták a genfi egyetem díszdoktori oklevelét. Magyar Nemzet, 1938. december 24. 11.; Révész püspök a kétféle Genfről. Pesti Napló, 1938. december 24. 15.; Révész Imre református püspök a kétféle Genfről. Új Magyarság, 1938. december 24. 8.

¹⁷ Aki vigyázatlan kalandot tanácsol, az a nemzet sírját ássa meg. Friss Újság, 1938. október 23. 7.; A református püspökök megrázó hangú körlevele a nemzeti egység és a szociális reformok szükségességéről. Magyar Nemzet, 1938. október 23. 6.; A református püspökök körlevele a nemzeti összefogás szükségességéről. Nemzeti Újság, 1938. október 23. 19.; „A nagyobb Magyarország csak különb Magyarország lehet.” Népszava, 1938. október 23. 7.; A nagyobb Magyarország csak különb Magyarország lehet... Pesti Hírlap, 1938. október 23. 9.; „A mai próbatétel kohójában el kell égetni mindazt, ami a magyart a magyartól elválasztja” Pesti Napló, 1938. október 23. 13.; „A nagyobb

nek leggyakrabban idézett mondata a következő volt: „A nagyobb Magyarország csak külön Magyarország lehet.” 1938 novemberének kétségkívül a legjelentősebb eseményének tekinthető az I. bécsi döntés megszületése, s ezzel a Felvidék egy részének visszacsatolása az anyaországhoz. Ennek apropóján országsszerte ünnepeket rendeztek, s nem maradt ünnepség nélkül a református egyház sem, hiszen a Tiszántúli Református Egyházkerület Révész elnökletével ünnepi ülést hívott össze, s „hódoló táviratban” méltatták a kormányzót, illetve köszöntötték a visszatért Kárpátalja püspökét, Bertók Bélát is.¹⁸ A Felvidék visszacsatolásához kapcsolódóan Révész vezércikket is írt – ahogyan a Pesti Hírlap¹⁹ fogalmaz – a debreceni reformátusok hivatalos gyülekezeti lapjában a „kassai lélek dicséretéről”, azaz arról, hogy mit jelent kassai polgárnak lenni. Decemberben a négy püspök – ismételten – két közös körlevelet is bocsátott ki, melyben megszólították a visszacsatolt területek református híveit, s amely üzenetekről az országos sajtóorgánumok²⁰ is hírt adtak. A december 9-én kiadott körlevelet a Reformátusok Lapja²¹ teljes szöveggel közölte.

Mint ahogyan ismeretes, 1938-ban a képviselőház elfogadta az első zsidótörvényt és 1938 végén már benyújtásra került a második törvényjavaslat is. Az egyházi vezetők pedig ismét nem maradtak távol a politikai véleménynyilvánítástól, vállalva ezzel azt a közéleti szerepet, melytől remélhették a közgondolkodásnak – az általuk vélt – helyes irányba történő befolyásolását. Ennek egyik kifejeződése volt, hogy 1939 januárjának első napjaiban a magyarországi református püspökök, s főként Révész új-évi cikkétől volt hangos az országos sajtó²². Ebben határozottan kifejtette véleményét

---

Magyarország csak külön Magyarország lehet”. Reformátusok Lapja, 1938. november 6. 114.; A református egyház püspökeinek körlevele a nemzeti egységért. Új Magyarország, 1938. október 23. 11.

¹⁸ Ünnepségek. Budapesti Hírlap, 1938. november 20. 4.; Mi újság vidéken? – Debrecenben. Kis Újság, 1938. november 10. 6.; Országos ünnepségek Felvidék visszacsatolásakor. Magyar Nemzet, 1938. november 10. 11.; Üdvözlések és ünnepségek. Pesti Hírlap, 1938. október 9. 17.; A tiszántúli református egyházkerület hódoló táviratot intézett a Kormányzó úr Ófőméltóságához. Pesti Hírlap, 1938. november 20. 11.; A tiszántúli református egyházkerület köszönti a kormányzó úr ófőméltóságát, a kormányt és Bertók Béla munkácsi püspököt. Pesti Napló, 1938. november 20. 18.

¹⁹ A kassai lélek dicsérete. Pesti Hírlap, 1938. november 26. 10.

²⁰ Ravasz, Farkas, Medgyasszay és Révész püspökök üzenete a felvidéki és itthoni magyarsághoz. Budapesti Hírlap, 1938. december 3. 5.; Református püspöki üzenetek a felvidéki magyarsághoz. Friss Újság, 1938. december 3. 2.; Ravasz László, Farkas István, Medgyasszay Vince és Révész Imre püspökök üzenete a felvidéki s az itthoni magyarsághoz. Pesti Napló, 1938. december 3. 7.; A református püspökök üzenete a felvidéki magyarsághoz. Új Magyarország, 1938. december 3. 9.; Az anyaország és a Felvidék református püspökeinek karácsonyi körlevele. Budapesti Hírlap, 1938. december 21. 6.; Körlevél. Dunántúli Protestáns Lap, 1938. december 25. 1-2.; Az anyaország és a Felvidék református püspökeinek és főgondnokainak együttes karácsonyi körlevele a visszacsatolásról, valamennyi gyülekezethez. Pesti Napló, 1938. december 21. 8.

²¹ KÖRLEVÉL. Reformátusok Lapja, 1939. január 1. 3-4.

²² Révész debreceni református püspök újévi cikke a faji mítosz ellen. Az Est, 1939. január 3. 6.; Révész püspök a földreformról és a zsidókérdésről. Budapesti Hírlap, 1939. január 3. 5.; Révész püspök a fajok osztályozásának veszedelméről. Esti Kurír, 1939. január 3. 2.; Révész püspök a fajok lefelé osztályozása ellen. Kis Újság, 1939. január 3. 5.; Főpásztorok újévi nyilatkozatai. Magyar Nemzet, 1939. január 3. 4.; Ravasz és Révész ref. püspökök a zsidókérdés kiélezése ellen. Orosházi Friss Újság, 1939. január 3. 1.; Révész püspök az erőszakos földreform és az idegenből

a zsidókérdésről, s hangsúlyozta, hogy „a magyar református egyház sosem állhat be azok táborába, akik idegen hatás alatt [...] faji mítoszt csinálnak a zsidókérdésből.”. Egyértelműen kiállt ezzel a hitleri ideológiák ellen, de nem leplezte azt az álláspontját, hogy a zsidókérdésre megoldást kell találni. Nem maradt visszhang nélkül az említett újévi cikk, ugyanis a püspök nyilatkozatáról írt kritikát az Új Magyarország vezércikkében²³ maga a főszerkesztő, Milotay István, s amely kritikai hangokra az Esti Kurír és a Pesti Napló híradása²⁴ szerint a Református Élet fogalmazott meg választ. Később Milotay az Új Magyarország²⁵ hasábjain helyesbítette és korrigálta az előzőekben leírtakat. Néhány nappal az újévi cikk megjelenését követően szintén az Esti Kurír²⁶ közölte azt a cikket, amely dr. Weisz Pálnak, a debreceni főrabbinak a válaszáról számol be, aki szintén számonkérően fogalmazott Révész megnyilatkozásaival kapcsolatban. A Pro Christo Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség zárógyűlésén Révész „Hogy mindnyájan egyek legyenek” címmel tartott előadást, amelynek tartalmáról szintén beszámolt a sajtó²⁷, s amelynek lényegi mondanivalója szintén összecsengett a zsidókérdés körüli vitával. A püspök megfogalmazta, hogy a különböző vallások arra hivatottak, hogy egymást kiegészítsék, ezért nem vonható kétségbe létjogosultságuk. Az Esti Kurír²⁸ és a Friss Újság²⁹ hírt adtak arról is, hogy megjelent egy olyan füzet, amelyben összegyűjtötték a keresztény egyházfők, politikusok, tudósok megnyilatkozásait a zsidókérdésről, s ebben helyet kapott Révész újévi cikke is. Az írás által generált visszhang arra ösztönözte az egyházkormányzót, hogy egy nyílt levelet is megfogalmazzon a témával kapcsolatban. A levélből a lapok³⁰ azt a leglényegesebb gondolatot emelték ki, miszerint a zsidókérdés valóban megoldásra vár, de ennek a valláshoz nincsen köze, csupán politikai, gazdasági és társadalmi jellegű problémák merülhetnek fel „zsidókérdés” fogalma alatt.

átvett faji mítosz ellen. Pesti Hírlap, 1939. január 3. 20.; A gyűlölködés ellen.; Ravasz, Raffay és Révész püspökök a zsidókérdésről. Pesti Napló, 1939. január. 3. 1.; Az egyházfők újévi szövegei. Új Magyarország, 1939. január 3. 4.

²³ Egy szabadságharc körül. Új Magyarország, 1939. január 6. 1.

²⁴ A „Református Élet” válaszol a kormánylapok támadásaira. Esti Kurír, 1939. január 8. 7.; A Református Élet visszautasítja a zsidókérdésről prédikáló főpapok ellen intézett támadásokat. Pesti Napló, 1939. január 8. 13.

²⁵ Egy szabadságharc körül. Új Magyarország, 1939. január 17. 9.

²⁶ A debreceni főrabbi válasza Révész Imre református püspöknek. Esti Kurír, 1939. január 11. 11.

²⁷ A Pro Christo Diákszövetség zárógyűlése. Budapesti Hírlap, 1939. február 4. 4.; Dr. Révész Imre: „A különböző vallási típusok egymás kiegészítésére hivatottak.”. Pesti Hírlap, 1939. február 4. 18.; Révész Imre püspök előadása. Pesti Napló, 1939. február 4. 12.; Révész Imre református püspök előadása az országos diákgyűlés zárónapján. Új Magyarország, 1939. február 4. 10.

²⁸ A magyar keresztény egyházak főpapjai a vér mítosza ellen. Esti Kurír, 1939. február 9. 6.

²⁹ A fajelmélet hamis tana nem fér össze a magyar lelkeséggel. Friss Újság, 1939. február 9. 3.

³⁰ Révész Imre református püspök nyílt levelet tett közzé. Friss Újság, 1939. február 18. 7.; Révész Imre református püspök elítéli azokat a híveket, akik a zsidók áttérésére miatt nem akarnak templomba járni. Kis Újság, 1939. február 18. 2.; Lehet-e megkeresztelkedett zsidókkal egy templomba járni. Magyar Nemzet, 1939. február 18. 5.; Révész Imre református püspök nyílt levele. Pesti Hírlap, 1939. február 18. 18.

1939 márciusában került sor arra a „történelminek” nevezett Országos Zsinatra, amelyen a református egyházi törvényekbe iktatták a visszacsatolt területek reformátusságának visszatérését az anyaországi egyházszervezetbe. Az ülésen Révész beszédében arra világított rá, hogy olyan kiemelkedő jelentőségű ős-református egyházrészek térnek vissza, amelyeknek elvülhetetlen érdemei voltak a reformáció terjedésében és az első magyar nyelvű bibliafordítás elkészítésében. A többnapos tanácskozás része volt az is, hogy egy választott 15 fős küldöttség tett látogatást Horthy Miklós kormányzónál, amely küldöttségnek tagja volt maga Révész Imre is. Az esemény jelentőségét jól mutatja, hogy az országos sajtó³¹ több napon keresztül osztotta meg a friss híreket a zsinati eseményekkel kapcsolatosan. Külön cikkeztek³² arról a névsorról, amely református zsinati bizottságként jött létre annak érdekében, hogy az elfogadott törvényt a gyakorlatban végrehajtsák. Révész megbecsült szerepét mutatja, hogy ennek a testületnek is választott tagja lett. Az 1939-es év kezdetéhez hasonlóan, 1940 januárjában is megjelentek azok az újévi gondolatok, amelyeket a protestáns egyházfők fogalmaztak meg, mintegy lezárva az elmúlt esztendő és megfogalmazva az aktualitásokat elsősorban a református egyház jelene szempontjából. Az 1940-es újévi cikkről tudósítottak a legnagyobb országos napilapok³³, s közülük leghosszabban a Magyar Nemzet idézett. A szöveg témája a református iskolák ügye és az – aktuális politikai változásokat nyomon követve – az új ideológiák kapcsolata volt. Talán a legbeszedesebb idézet a szövegben, hogy „a református iskola [...] nem illeszkedhetik bele soha a totalizmus életfolyamatába, mert a református iskola [...] eddig sem hirdetett és ezután sem fog hirdetni állami mítoszt és állami mindenhatóságot”.

³¹ Az új Református Zsinat tisztelgése a kormányzónál. Budapesti Hírlap, 1939. március 2. 2.; Megnyitották a Református Országos Zsinatot. Budapesti Hírlap, 1939. március 3. 4.; A Református Országos Zsinat történelmi ülése. Budapesti Hírlap, 1939. március 4. 4.; Az ötödik budapesti zsinat. Dunántúli Protestáns Lap, 1939. március 12. 1.; Az ötödik budapesti zsinat. Dunántúli Protestáns Lap, 1939. március 12. 58-60.; A Református Zsinat hódoló küldöttsége Horthy Miklós kormányzónál. Magyar Nemzet, 1939. március 2. 11.; A református országos zsinat kimondotta az anyaországi és a visszatért felvidéki egyházak egyesülését. Magyar Nemzet, 1939. március 5. 11.; Megalakult ma délelőtt az új Református Zsinat és küldöttséggel tisztelgett Horthy Miklós kormányzónál. Magyarország, 1939. március 2. 11.; A református zsinat küldöttsége Horthy Miklós kormányzónál. Pesti Hírlap, 1939. március 2. 17.; A Református zsinat törvényjavaslatot fogadott el a Felvidék egyházi közületeinek visszacsatolásáról. Pesti Hírlap, 1939. március 4. 17.; A Református Zsinat hódoló küldöttsége a kormányzónál. Pesti Napló, 1939. március 2. 6.; A Református Országos Zsinat ülésén letárgyalták a felvidéki egyházak visszacsatolásáról szóló törvényjavaslatot. Pesti Napló, 1939. március 4. 8.; Tisztelgett a kormányzó előtt az új református országos zsinat. Új Magyarország, 1939. március 2. 6.; Megnyitották a református országos zsinatot. Új Magyarország, 1939. március 3. 7.; A református zsinat elfogadta a felvidéki eklézsiák visszacsatolásáról szóló törvényt. Új Magyarország, 1939. március 4. 5.

³² Megalakult a református zsinati országos bizottság. Budapesti Hírlap, 1939. március 11. 8.; Megalakult a református zsinat országos bizottsága. Magyar Élet, 1939. március 12. 10.; Megalakult a református zsinati országos bizottság. Pesti Hírlap, 1939. március 11. 18.; Megalakult a református zsinati országos bizottság. Pesti Napló, 1939. március 11. 12.

³³ Révész Imre református püspök a felekezeti iskolákról. Magyar Nemzet, 1940. január 3. 5.; Elvek, amiket páros napokon hirdetnek és páratlan napokon letagadnak. Népszava, 1940. január 3. 7.; Protestáns egyháznagyok érdekes újévi nyilatkozatai. Pesti Hírlap, 1940. január 3. 3.

Révész Imre a legfelsőbb politikai körökben is megbecsült egyházkormányzó volt, s ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a kormányzó által Mátyás király születésének 500. évfordulójára rendezett vacsorán hivatalos meghívottként vett részt. Ekkor került sor a Corvin-láncok és Corvin-koszorúk átadására, melyet ő már 1935-ben megkapott a Kormányzótól. Az ünnepségről tudósított³⁴ a Magyar Nemzet, a Nemzeti Újság, illetve a Pesti Hírlap is. A másik nagy ünnepély Horthy Miklós „húsz éves országlása” volt, melynek alkalmából országszerte törvényhatósági díszközgyűléseket tartottak.³⁵ A vidéki ünnepségeken szinte kivétel nélkül helyi politikai szereplők mondtak beszédet, a debreceni ünnepségen pedig Révész Imre, ami egyértelműen alátámasztja közéleti szerepvállalásának kiemelkedő voltát. A kormányzó júniusi születésnapjáról is országszerte megemlékeztek, s ez nem maradt el Debrecenben sem, ahol a sajtóhírek³⁶ a református egyházkerület tanácsülésén elmondott köszöntőt emelték be az ünnepi tudósítások sorába, s amely köszöntő előtt Révész mondott imát a kormányzóért. A sajtóhírek alapján egyértelműen megállapítható, hogy – amennyire a hivatalos keretek engedték – Révész igen jó kapcsolatot ápolt Horthy Miklóssal, 1940 áprilisában pedig személyes látogatást is tett nála báró Vay László főgondnok kíséretében, akivel együtt átadták a kormányzónak a kollégium jubileumára készített érmek ezüstből készített díszpéldányát. Az átadás aktusáról nem csak a magyarországi, hanem néhány hét csúszással a tengerentúli Délamerikai Magyarországnak³⁷ is hírt adott. Ahogyan a cikkekből³⁸ kiderült, a kormányzó – volt debreceni kollégiumi diák lévén – nagyrabecsülését fejezte ki a gesztus iránt, s ígéretet tett arra, hogy különös tekintettel lesz a debreceni eseményekre, így a jubileumi létesítmények elkészülésére, s főként az Egyetemi Templom építésére. Az 1940-es év másik kiemelkedő jelentőségű eseménye volt annak a törvénynek az elfogadása, amelyik amellet, hogy kimondta a visszacsatolt erdélyi országrész képviselőit, kibővítette az egyházak képviselőit

³⁴ A kormányzói pár estebédje Mátyás király születésének 500. évfordulóján. Magyar Nemzet, 1940. február 25. 5.; A kormányzó és a felesége vendégül látta a Corvin Rend tagjait. Nemzeti Újság, 1940. február 25. 2.; A kormányzói pár estebédén vendégül látta a Corvin-rend tagjait. Pesti Hírlap, 1940. február 25. 3.

³⁵ A törvényhatóságok ünnepe. Nemzeti Újság, 1940. március 2. 4.; Vármegyék, városok, testületek ünnepségei. Új Magyarországnak, 1940. március 2. 2.

³⁶ Az egész ország bensőséges lelkesedéssel ünnepli a kormányzót. Függetlenség, 1940. június 19. 3.; Lelkesedéssel ünnepelte az ország Kormányzónak születésnapját. Pesti Hírlap, 1940. június 19. 5.

³⁷ Rövid hírek az óhazából. Délamerikai Magyarországnak, 1940. május 4. 7.

³⁸ Révész Imre püspök és Vay László báró főgondnok a Kormányzónak átnyújtotta a debreceni kollégium jubileumi érmének díszpéldányát. Dunántúli Protestáns Lap, 1940. április 21. 3-4.; Átadták a kormányzónak a debreceni kollégium jubileumi érmét. Friss Újság, 1940. április 18. 5.; Révész Imre püspök és Vay László főgondnok tisztelgése a kormányzónál. Függetlenség, 1940. április 18. 5.; Révész Imre püspök és báró Vay László főgondnok a Kormányzónak átnyújtották a Debreceni Kollégium jubileumi érmének díszpéldányát. Magyar Élet, 1940. április 18. 2.; Átnyújtották a kormányzónak a debreceni kollégium jubileumi érmének díszpéldányát. Pesti Hírlap, 1940. április 18. 6.; Átadták a kormányzónak a debreceni kollégium jubileumi érmét. Új Magyarországnak, 1940. április 18. 7.

a felsőházban, s a törvény értelmében felsőházi taggá nevezték ki Révész Imre püspököt is. A felsőházi törvényről számos sajtóorgánus³⁹ beszámolt, főként az erdélyi képviselőket fókuszba helyezve, de nem feledkezve meg az egyházi képviselő említéséről sem.

1942-ben két kiemelkedő és ugyanahhoz a személyhez kapcsolódó politikai-közéleti esemény tevékeny résztvevője volt. Az egyik Horthy István kormányzóhelyettesé választása, melynek megszavazásán immáron felsőházi tagként ő is jelen volt.⁴⁰ A másik pedig Horthy István tragikus halála volt augusztus 20-án, így az országos sajtó augusztus 24-től 27-ig ontotta a gyászszertartással kapcsolatos terjedelmesebbnél terjedelmesebb cikkeket, illetve a Budapesti Közlöny⁴¹ közzétette a holttest hazaérkezésének, a ravatalozásnak és a temetésnek a pontos időrendjét. Mindegyikben megjelent a tiszántúli püspök, Révész Imre neve is, ugyanis nem csupán a koporsó kenderesi fogadásában volt szerepe, hanem az a kitüntetett feladat is neki jutott osztályrészül, hogy a kenderesi gyászszertartást ő végezze. A sajtóhírek⁴² szerint a kormányzóhelyettesről novemberben a Révész elnökletével összeülő egyházkerületi közgyűlés ugyancsak megemlékezett, mi több, a Pesti Hírlap⁴³ közölte annak a táviratnak a szövegét is, amelyet a testület a kormányzóknak küldött.

Talán a teljes vizsgált időszakra nézve a legmeghökkenőbb híradás volt, ami a tengerentúlon látott napvilágot 1944-ben, miszerint a magyarországi egyházfőket és köztük Révész Imrét is letartóztatták a németek. Ennél sokkal színesebb híradások láttak napvilágot 1945-ben, immáron a püspök halálával kapcsolatban, melyeknek csak az újságírói fantázia szabott határt.⁴⁴ Természetesen egyik hír sem felelt meg a valóságnak.

³⁹ Kedden vonulnak be a felsőházba az erdélyiek. Friss Újság, 1940. november 26. 4.; Kedden vonulnak be a felsőházba az új törvényhozók. Függetlenség, 1940. november 26. 4.; A kormányzó úr kinevezte az új felsőházi tagokat. Magyar Szó, 1940. november 26. 1.; A protestáns egyházak új felsőházi képviselői. Pesti Hírlap, 1940. október 5. 3.; Az új egyháznagyok. Pesti Hírlap, 1940. október 22. 3.; Ma vonulnak be ünnepélyesen a felsőházba, a visszatért erdélyi területekről a behívott felsőházi tagok. Reggeli Újság, 1940. november 26. 1.; Erdély felsőházi tagjai ma vonulnak be a parlamentbe. Székely Nép, 1940. november 27. 3.

⁴⁰ Kik jelölték kormányzóhelyettesé vitéz Horthy Istvánt. Magyar Nemzet, 1942. február 21. 5.

⁴¹ Hősi halált halt vitéz nagybányai Horthy István Magyarország Kormányzóhelyettese Ó Főméltósága temetésének szertartási rendje. Budapesti Közlöny, 1942. augusztus 25. 2.

⁴² Megnyílt a tiszántúli református közgyűlés. Esti Újság, 1942. november 25. 4.; Be kell szüntetni a magyar és magyar között ellentéteket szító reverzális-harcot. Függetlenség, 1942. november 26. 2.

⁴³ A tiszántúli reformátusok hódoló távirata a Kormányzóhoz. Pesti Hírlap, 1942. november 27. 9.

⁴⁴ A debreceni református püspököt agyonlőtték a németek. Marosvásárhelyi Szabad Szó, 1945. január 21. 2.; Agyonlőtték a németek a debreceni református püspököt. Temesvári Szabad Szó, 1945. február 11. 2.; A debreceni református püspököt agyonlőtték a németek. Népi Egység, 1945. január 30. 4.; Egy bátor magyar püspök tragikus halála a fronton. Délamerikai Magyarok, 1945. március 22. 3.

Az egyházkormányzó közéleti és még erőteljesebb politikai szerepvállalása 1944 végén a csúcshoz közeledett, ugyanis december közepére – a Néplap⁴⁵ felhívása szerint – már az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottságában is helyet foglalt. Szintén a Néplapban⁴⁶ megjelenő debreceni nemzetgyűlési képviselői névsorban is megtalálható a püspök neve, így tulajdonképpen a politikai életnek nem csak szereplője, de 1944-re alakítója lett, hiszen tagja volt Debrecen új, öttagú törvényhatósági bizottságának is. A bizottság első, botrányos ülésén Révész köszöntötte az új főispánt, beszédében pedig kiemelte, hogy „az újjáépítés terve a szabad, független, demokratikus Magyarország”⁴⁷, illetve, hogy „ne emlegessük többé az átkos emlékü faji és fajiság szavakat”⁴⁸, beszédrészletei pedig egyértelműen utalnak arra az ideológiai fordulatra, amely 1945-ben Révész működését és gondolkodását meghatározta. Természetesen az „új rend” kialakításában Révész Imre igyekezett megtalálni saját egyházának helyét is, mellyel kapcsolatos nyilatkozatát a marosvásárhelyi Szabad Szó⁴⁹ közölte, s melyben az egyház és állam egymáshoz való viszonyáról alkotott elképzeléseit osztotta meg. Révész 1945-ös tevékenysége igen sokrétű volt, mind egyházi, mind politikai fronton, s gyakran e kettő el sem választható egymástól, ugyanis egyházi szereplőként részt vett többek között a „felszabadulást” ünneplő eseményen 1945. április 6-án, Debrecen főterén, ahol többek között Sztálint éltették.⁵⁰ Szintén az egyházkormányzó volt az, aki a Nemzeti Bizottság tagjaként javasolta, hogy a testület álljon ki Tisza István nevének eltüntetése mellett az egyetem nevéből⁵¹, mely javaslatot – a Szabad Vajdaság⁵² tudósítása szerint – az egyetemisták sztrájkja és Tisza István szobrának ledöntése előzött meg. A „felszabadulásként” értékelt szovjetizálódás a püspök retorikájára olyannyira rányomta bélyegét, hogy nem csupán Tisza István nevének használatától határolódott el teljes mértékben, hanem attól a Horthy Miklóstól is, akivel korábban igen jó viszonyt ápolt. Ennek egyik kifejeződése volt, hogy a Nemzeti Bizottság által megfogalmazott háborús bűnösség vádját Révész nem csupán támogatta, de külön nyilatkozatban fejezte ki egyházának felelősségét abban, hogy a Horthy-rendszerhez ilyen közel került, s azt, hogy a reformátusság „meg lett tévesztve” ebben az időszakban.⁵³

⁴⁵ A magyar néphez! Néplap, 1944. december 16. 1.

⁴⁶ Debrecen város megválasztott nemzetgyűlési képviselőinek névsora. Néplap, 1944. december 20. 3.

⁴⁷ Főispáni beiktatással kezdődött, de viharba fulladt a törvényhatósági testület első ülése. Néplap, 1945. február 15. 8.

⁴⁸ Őry főispán meg akarta akadályozni a Törvényhatósági Bizottság közgyűlésének megtartását. Népszava, 1945. február 16. 2.

⁴⁹ Egyház és Állam – Révész Imre ref. püspök nyilatkozata. Szabad Szó, 1945. március 23. 2.

⁵⁰ A teljes felszabadulást ünnepeltük a debreceni Kossuth szobor előtt. Debreczen. 1945. április 7. 1.; A szovjet-magyar barátság és a Vörös Hadsereg mellett tüntetett a felszabadulás ünnepén Debrecen népe. Tiszántúli Népszava, 1945. április 7. 3.

⁵¹ Törlik az egyetemről Tisza István nevét. Néplap, 1945. április 26. 3.

⁵² Sztrájkolnak a debreceni egyetemisták. Szabad Vajdaság, 1945. május 13. 6.

⁵³ Horthy Miklós háborús bűnös – Révész püspök vallomása. Néplap, 1945. május 5. 3.

Az 1946-os esztendő egészét áthatotta az állam és egyház viszonyáról folytatott diskurzus, ami – ha csak kis mértékben is – a sajtó hasábjain figyelemmel követhető. Az 1948-as Egyezmény megkötése felé mutatott az az interjú, amelyet Révész Imre a *Kis Újságnak*⁵⁴ adott 1946 decemberében, s amelyben az egyház és állam kapcsolatáról fogalmazta meg sarkalatos álláspontját, miszerint „a súrlódási felület annál kevesebb, minél kevesebb intézményes kapcsolat köti össze az egyházat és az államot”. Ebből az interjúból emelt át részletet a *Népszava*⁵⁵ is, amely sokkal inkább politikai szempontból, politikusok nyilatkozatain keresztül reflektált a megbékélési törekvesekre, ennek ellenére Révész is bekerült a politikusok sorába, mondván, hogy nyilatkozata „politikai szempontból figyelemre tarthat számot”. A *Kis Újság*⁵⁶ számolt be az 1947-es év újévi püspöki körlevélről, amelyben az egyházkormányzó hangsúlyozta, hogy „az egyház többé nem politikai segédszolgálat”. Áprilisban – a *Néplap*⁵⁷ tudósítása szerint – a Népszereű Főiskolai Tanfolyam keretében tartott szintén az állam és egyház viszonyáról egy előadást, amit a sajtóorgánium terjedelmes cikkben ismertetett. Az *Új Ember*⁵⁸ pedig közölte azt az öt pontot, amely az egyházkerületi tanács álláspontja volt a hitoktatással kapcsolatos kérdésekben, s amelyeket Révész tett közzé. Kis részletekben tehát körvonalazódott a református álláspont az állammal való viszony egészére nézve, s a májusban összeült zsinatnak – ahol természetesen Révész is jelen volt – sem lehetett más a témája, mint az amire Ravasz László elnökpüspök is rávilágított, azaz, hogy ez a kapcsolat egyértelműen „revízióra szorul”.⁵⁹

1948-nak a püspök szempontjából kétségkívül egyik legfontosabb eseménye volt Ravasz László lemondása a református zsinat lelkészelnöki pozíciójáról, akinek helyére a testület alelnöke, Révész Imre lépett, így püspökségének utolsó szakaszában súlyos döntések meghozatala nehezedett rá. Az elnökpüspök lemondásáról és Révész elnökké válásáról számos lap beszámolt, s legtöbbször⁶⁰ – a Magyar Távirati Iroda híradását átvéve – rövid cikkben közölték a hírt, akadt azonban két olyan

⁵⁴ Az egyházi élet a demokratikus államrendben. *Kis Újság*, 1946. december 25. 3.

⁵⁵ Megbékélés és optimizmus a karácsonyi nyilatkozatokban. *Népszava*, 1946. december 25. 2.

⁵⁶ Az egyház nem lehet egy bizonyos társadalmi rend függvénye. *Kis Újság*, 1947. január 4. 3.

⁵⁷ Az egyház ne akarjon állam lenni az államban – hangoztatta dr. Révész Imre tiszántúli református püspök. *Néplap*, 1947. április 27. 5.

⁵⁸ Hivatalos református álláspont a hitoktatás kérdésében. *Új Ember*, 1947. március 30. 5.

⁵⁹ Megkezdődött a református zsinat ülése. *Magyar Nemzet*, 1947. május 8. 5.

⁶⁰ Lemondott Ravasz László püspök. *Alföldi Újság*, 1948. április 30. 2.; Ravasz László lemondott a református egyház elnökségéről. *Friss Újság*, 1948. április 29. 2.; *Hírek. Igazság*, 1948. május 8. 3.; Ravasz László, a református egyház lelkészi vezetője lemondott. *Kis Újság*, 1948. április 29. 3.; A magyar református egyház a demokrácia mellé áll. *Magyar Jövő*, 1948. május 7. 1.; Lemondott Ravasz László konventi elnökségéről. *Makói Népujság*, 1948. április 29. 3.; Ravasz László lemondott a református konvent elnökségéről. *Miskolci Hírlap*, 1948. április 29. 2.; Ravasz László lemondott. *Népszava*, 1948. április 29. 6.; Lemondott Ravasz László püspök, a református konvent elnöke. *Szabad Nép*, 1948. április 29. 4.; Ravasz László lemondott a református egyház elnökségéről. *Szabad Szó*, 1948. április 29. 5.

sajtóorgánum⁶¹, amelyik Ravasz távozásával kapcsolatban az erőteljes horthysta beállítottság és faji alapú kereszténység eltűnését is hangsúlyozták, s ezekből sokkal inkább kitűnik a lemondatás, mint a lemondás ténye. Ebből fakadóan Révész Imre püspökségének talán legmeghatározóbb tette volt, s nem csupán az ő munkásságának szempontjából, hanem az egész református egyház szempontjából kiemelkedő jelentőségű, ugyanis ez határozta meg működését az elkövetkező negyven évben. Számos lap⁶² hírt adott arról, hogy a Református Zsinat elfogadta az egyezményt, ami az állam és az egyház viszonyát rendezte és meghatározta. Szinte nem volt olyan sajtóorgánum, amely ne adott volna hírt az egyezmény aláírásnak tényéről, s ezzel az egyház sorsának megpecsételéséről. Voltak olyan lapok, amelyek csupán rövid hír formájában⁶³, tényszerűen közölték a történeteket, de sokkal több volt az, amelyik terjedelmes cikkben⁶⁴ számolt be arról, hogy hogyan zajlott az aláírás, illetve, hogy mit is tartalmazott pontosan. Az egyezménnyel kapcsolatosan annyit fontosnak tartok megjegyezni, hogy az állam által ígért vallásszabadság sem a kommunista diktatúra legsötétebb időszakában, sem a Kádár-korszakban nem valósult meg, s vélhetően ennek körvonalazódása vezetett Révész 1949-es lemondásához.

⁶¹ Ravasz László püspök lemondott a református egyház lelkesi elnökségéről. Néplap, 1948. április 29. 1.; Ravasz László püspök lemondott. Szegei Népszava, 1948. április 29. 1.

⁶² A református zsinat elfogadta a kormánnyal kötött egyezményt. Délvidéki Független Hírlap, 1948. október 1. 2.; Október 7-én írják alá a református egyezményt. Hírlap, 1948. október 1. 2.; A református zsinat határozatai. Magyar Nemzet, 1948. október 1. 1.; A Református Zsinat elfogadta a kormánnyal kötött egyezményt. Miskolci Hírlap, 1948. október 1. 2.; A magyar református egyház parlamentje... Népszava, 1948. szeptember 30. 2.; Elfogadta a Református Országos Zsinat a kormánnyal kötött egyezményt. Szabad Nép, 1948. szeptember 30. 5.; A Református Zsinat elfogadta a kormánnyal kötött egyezményt. Szabad Szó, 1948. szeptember 30. 1.

⁶³ Csütörtökön aláírták a kormány és a református egyház közötti megállapodást. Független Újság, 1948. október 8. 1.; Legújabb. Kecskeméti Lapok, 1948. október 9. 1.; Láttuk, hallottuk. Szabadság, 1948. október 8. 3.

⁶⁴ Piros a pecsétje... Hogyan írták alá egyházunk és államunk konkordátumát. Az Út, 1948. október 10-16. 3.; Ortutay Gyula: A kormány megőrizte és ma is tiszteletben tartja a vallásszabadságot. Délvidéki Független Hírlap, 1948. október 8. 2.; Aláírták csütörtökön a megállapodást a kormány, a református és unitárius egyházak között. Friss Újság, 1948. október 8. 3.; Létrejött a megegyezés az állam és a református egyház között. Igazság, 1948. október 18. 2.; Egyházi egyezmények. Kanadai Magyar Munkás, 1948. október 28. 8.; Egyezmény a református és unitárius egyházakkal. Kanadai Magyar Munkás, 1948. november 18. 16.; Ortutay kultuszminiszter és Révész püspök az állam és a református egyház megegyezéséről. Kis Újság, 1948. október 8. 4.; A magyar kormány egyezményt kötött a református és unitárius egyházzal. Magyar Jövő, 1948. október 20. 3.; Aláírták az egyezményt a kormány és a református és unitárius egyházak között. Magyar Nemzet, 1948. október 8. 1.; Ünnepelesen aláírták a kormány és a református egyház közötti megállapodást. Miskolci Hírlap, 1948. október 8. 1.; Aláírták a református és unitárius egyház, valamint az állam között létrejött egyezményt. Népszava, 1948. október 8. 3.; Ünnepelesen aláírták az egyezményt a magyar demokrácia kormánya, a református és unitárius egyházak között. Szabad Nép, 1948. október 8. 3.; Az egyházak elismerik: a magyar kormány biztosította a vallás szabad gyakorlatát. Szabad Szó, 1948. október 8. 3.; Aláírták az egyezményt az állam és a református egyház között. Tiszántúli Néplap, 1948. október 8. 1.; Az állam és a két protestáns egyház megegyezésének részletei. Világ, 1948. október 8. 5.; Ma délben aláírták a kormány és a református egyház közötti megállapodást. Világosság, 1948. október 8. 1.

Kezdetben Révész vélhetően valóban hitt a népi demokrácia hangzatos programjában, s egyházának javát igyekezett szolgálni azzal, hogy a kormánnyal megegyezve helyet találjon annak az új államrendszeren belül. Minden alkalmat igyekezett megragadni, ahol az állami vezetőkkel együtt reprezentálhatott. Ennek az együttműködésnek a csúcspontja volt, hogy a Szakasits Árpád köztársasági elnöknel tett látogatásán Révész amellet, hogy kifejezte háláját a kormány által támogatott templomfelújításokért, az év legnagyobb eseményének, a Függetlenségi Nyilatkozat aláírásának centenáriumi ünnepségére az állam rendelkezésére bocsátotta a Nagytemplomot a megemlékezés helyszínéül.⁶⁵ Ennek a centenáriumi emlékünnepségnek, s az itt elhangzott Révész-beszédnek volt kétségtávolú a legnagyobb sajtóvisszhangja a püspök 11 és fél éves egyházkormányzói működése során. Legkorábbi híradások már a centenáriumi ünnepség másnapján megjelentek terjedelmes beszámolók formájában⁶⁶, majd az azt követő napokban is sorra jelentek meg a lapok beszámolóí⁶⁷, ahol az egyházkormányzó nagyhatású beszéde kapott központi helyet, aki „hitet tett a népi demokrácia mellett”, egy lap⁶⁸ pedig teljes

⁶⁵ A református egyház küldöttsége a köztársasági elnöknel. Kis Újság, 1949. március 8. 2.; A ref. egyház vezetői a köztársasági elnöknel. Magyar Jövő, 1949. március 12. 1.; A református egyház küldöttsége a köztársasági elnöknel. Magyar Nemzet, 1949. március 6. 3.; Hírek. Népszava, 1949. március 6. 4.; Szakasits elvtárs fogadta a református egyház vezetőit – Felajánlották a centenáriumi ünnepségek színhelyéül a debreceni nagytemplomot. Szabad Nép, 1949. március 6. 13.; A református egyház vezetőinek köszönete a kormány támogatásáért. Szabad Szó, 1949. március 5. 4.; A református egyház felajánlotta a Nagytemplomot az esetleges áprilisi ünnepségek céljaira. Tiszántúli Néplap, 1949. március 6. 9.; A református egyház küldöttsége a köztársasági elnöknel. Világ, 1949. március 6. 3.

⁶⁶ „Elérkezett a perc...” Fehérvári Kis Újság, 1949. október 15. 3.; Révész püspök: A nép demokrácia bibliai gyökerű. Kis Újság, 1949. április 15. 1.; A Függetlenségi Népfront Debrecenben ünnepelte a Függetlenségi Nyilatkozat évfordulóját – Révész Imre református püspök nagyjelentőségű beszédet mondott. Magyar Nemzet, 1949. április 15. 1-3. (Ebben a cikkben olyannyira méltatni szerették volna Révész nagyságát, hogy téves információt közöltek franciaországi munkásságáról, melynek Révész által írt helyreigazító levelét egy héttel később közölték: Révész püspök nyilatkozata. Magyar Nemzet, 1949. április 21. 5.); Becsülettel valóra váltottuk 1849 örökségét – A százéves Függetlenségi Nyilatkozat ünnepsége a Debreceni Nagytemplomban. Népszava, 1949. április 15. 3.; Kossuth példájából tanuljuk meg: Nem elég létrehozni a forradalom eredményeit, gondoskodni kell azok megvédéséről is. Szabad Szó, 1949. április 15. 3.; „Függetlenségünket ha kell, utolsó csepp vérünkig megvédjük”. Tiszántúli Néplap, 1949. április 15. 1-2.

⁶⁷ Lélekemelő ünnepség Debrecenben. Délpestmegyei Népűjság, 1949. április 17. 8.; A debreceni... Fehérvári Kis Újság, 1949. április 16. 1.; Országgraszoló ünnepség Debrecenben. Fehérvári Napló, 1949. április 16. 1.; Ime, újjá lett minden. Friss Újság, 1949. április 16. 5.; Függetlenségi Nyilatkozat 1849-1949. Kanadai Magyar Munkás, 1949. április 28. 6-7.; A debreceni nagytemplomban ünnepelte a magyar nép a Függetlenségi Nyilatkozat századik évfordulóját. Kecskeméti Lapok, 1949. április 16. 1.; A debreceni Nagytemplomban. Kis Újság, 1949. április 16. 3.; „Legyen áldott a magyar népi demokrácia”. Magyar Jövő, 1949. április 21. 2.; Legyen áldott a magyar népi demokrácia. Magyar Nap, 1949. április 16. 1-3.; Öszinte... Népszava, 1949. április 16. 1.; „Az új társadalmi rend mélyen bibliai gyökerű”. Szabad Föld, 1949. április 24. 4.; A nép szabadsága – az egyház szabadsága is. Szabad Szó, 1949. április 16. 2.; Nagy Imre, Révész püspök és Dobi miniszterelnök hatalmas beszédei Debrecen országos függetlenségi ünnepén. Világ, 1949. április 16. 3.; Ünnepi percek a Nagytemplom falai között. Világosság, 1949. április 16. 3.

⁶⁸ Húsvéti üzenet Debrecenből. Az Ut, 1949. április 17-23. 1.

terjedelmében közölte a püspök beszédét. Az állam és az egyház kapcsolatának szempontjából olyannyira nagy jelentőségű volt az elhangzott beszéd, hogy napokkal és hetekkel később is hivatkoztak erre. Többek között Rákosi Mátvás választási beszédében az egyházzal való kapcsolatáról szóló mondataiban is hivatkozott a püspök szavaira⁶⁹, de Kádár is idézte őt a Népfront gyűlésén⁷⁰. Mindezek után júniustól arról szóltak a híradások⁷¹, hogy Révész Imre lemondott a püspöki tisztségéről, sőt – ahogyan azt a Tiszántúli Néplap⁷² közzé tette – a Péterfia egyházrészben betöltött lelkési pozíciójáról is és egyetemi tanárként kérte nyugdíjazását. Okát egyik cikkben sem indokolták, annyi azonban feltételezhető, hogy igen intenzív politikai szerepvállalása is szerepet játszhatott a leköszönésben.

A teljes vizsgálat bázisát 1089 cikk és 99 különböző sajtóorgánium adta (jelen tanulmányban ennél sokkal kevesebbet tüntettem fel), melyből egyértelművé válik, hogy a püspök tevékenységét igen nagy sajtóérdeklődés övezte, nemcsak országos, hanem regionális szinten is, illetve a tengerentúli magyar sajtó is gyakran számolt be a vele kapcsolatos eseményekről. Fontos megjegyezni a különböző sajtóorgániumok összevetését figyelembe véve, hogy a legtöbb esetben semmilyen eltérés nem figyelhető meg a híradások között, hiszen ugyanaz olvasható bármelyik a különböző politikai csoportosulásokhoz tartozó, illetve a független lapokban. Ennek oka a Magyar Távirati Iroda működése, amely közvetlen forrásnak bizonyult számos sajtótermék számára 1944 előtt és az azt követő években is. A sajtóorgániumok Révész-központú olvasása során egyértelművé válik, hogy a korszaknak kiemelkedő jelentőségű közéleti szereplője volt, előadásainak és prédikációinak mondanivalója nem csak meghatározta, de alakította is a korabeli közvéleményt. A sajtóanyagokból kirajzolódik, hogy közéleti szerepvállalása során egészen nagy eszmei-ideológiai utat járt be, s vélhetően ez a ránehezedő közéleti tehertétel vezetett 1949-es lemondásához.

⁶⁹ Legfőbb törvény a magyar népköztársaság üdve. Délpestmegyei Népjátság, 1949. április 24. 3.; Egyetlen embert sem ért még üldözés vallásos meggyőződése miatt. Friss Újság, 1949. április 29. 3.; A népi demokrácia biztosítja a teljes vallásszabadságot. Magyar Nap, 1949. április 21. 2.; A vallásgyakorlat szabad volt eddig és így lesz a jövőben is. Népszava, 1949. április 20. 4.; Népi demokráciánk senkit sem üldöz vallásos meggyőződése miatt. Szabad Föld, 1949. április 24. 2.; A magyar népi demokrácia senkit sem üldöz vallásos meggyőződése miatt. Szabad Nép, 1949. április 20. 3.

⁷⁰ Kádár elvtárs: megvédjük azokat a papokat, akiket demokratikus magatartásuk miatt üldözni akarnak. Szabad Nép, 1949. április 25. 3.

⁷¹ Révész püspök nyugalomba vonul. Az Út, 1949. augusztus 14-20. 4.; Révész Imre dr... Friss Újság, 1949. augusztus 24. 5.; Október 31-én megválasztják a tiszántúli református egyházkerület új püspökét. Kis Újság, 1949. szeptember 6. 4.; Révész Imre püspök nyugalomba vonul. Magyar Nemzet, 1949. augusztus 24. 3.; Az ősszel választják meg az új református püspöki kart. Tiszántúli Néplap, 1949. szeptember 8. 2.; Ezt hallottuk... Világ, 1949. június 4. 2.

⁷² Hírek. Tiszántúli Néplap, 1949. július 27. 5.

Miniszterelnökök a ravatalon

Gömbös Gyula és Teleki Pál gyászszertartása és temetése a Horthy-korszakban

Bevezetés

Teleki Pál és Gömbös Gyula a korszakban jelentős tekintélynek örvendett, mind a ketten a miniszterelnöki tisztséget töltötték be és hivatali idejük alatt hunytak el, melynek következtében temetésükre állami keretek között került sor. Dolgozatomban az alábbi kérdésekre keresem a választ: miért volt szükség ünnepélyes külsőségek között lezajló temetésekre? Az általános temetkezési ceremónia bemutatása mellett milyen sajátosságai voltak a kiválasztott gyászszertartásoknak? A magyar sajtó hogyan tájékoztatta a társadalmat az eseményekről? A rendvédelemnek milyen feladatokat kellett ellátnia a temetések alkalmával?

Korábban többen foglalkoztak már Gömbös Gyula és Teleki Pál életével és politikai pályafutásával, azonban temetésük összehasonlításra eddig még nem került sor. Gömbös Gyula életművével Vonyó József az önálló monográfiában is megjelent akadémiai doktori értekezésében¹ foglalkozott, amelyben figyelmet fordított a miniszterelnök betegségére, halálára és temetésére is. Teleki életével kapcsolatban Ablonczy Balázs végzett kutatásokat, aki szintén bemutatta a miniszterelnök halálát és temetését.²

Jelen tanulmány célja, hogy szisztematikusan összehasonlítsa a fenti két miniszterelnök gyászszertartását. Azért ezt a két személyt, választottam a kutatás alanyául, mert a gyászszertartások tekintetében több hasonlóság figyelhető meg köztük, mint például, hogy a Parlamentben lettek felravatalozva, mindkettőjüket ugyanazon az útvonalon kísérték a Kerepesi úti temetőbe (ma Fiumei úti sírkert), és mind a ketten ebben a temetőben lettek eltemetve. A tanulmány elkészüléséhez kétféle forrástípust használtam: egyrészt nyomtatott forrásokat, másrészt vizuális anyagokat. Elsődleges és legfontosabb forrásbázisnak a levéltári anyagokat tekintetem, azok közül is főként a rendőrségi napi parancsokat hasznosítottam, továbbá a Magyar Távirati Iroda jelentéseit, ezek mellett korabeli sajtóban megjelenő cikkeket és a visszaemlékezéseket használtam fel. A vizuális források közül a filmhíradók és a képes beszámolók jelentettek nagy segítséget.

A tanulmány felépítését tekintve először Gömbös és Teleki halálát vázolom fel, majd a megemlékezésekre helyezem a hangsúlyt, ezt követően egy általános képet

¹ Vonyó József: Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. Pécs, 2018.

² Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Budapest, 2005.

adok a korszak állami temetéseiről, majd rátérek a két miniszterelnök gyászszertartásának ismertetésére és végül pedig a rendőrségi napi parancsokat vizsgálom.

A két miniszterelnök élete és halála

Gömbös Gyula politikai pályafutásának és azon belül miniszterelnöki tisztiségének köszönhetően részesülhetett az állam által rendezett temetésben. Mivel a szakirodalom e tekintetben igen gazdag, csak életének főbb vonásait ismertetem.

1886. december 26-án született Murga községben. Már fiatalon a katonai pálya felé orientálódott és az első világháború végén már a vezérkari százados rangot viselte, majd 1919-ben kezdte meg politikai előremenetelét a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) elnökeként. Bécsben részt vett az ellenforradalmi komité szervezésében és a Tanácsköztársaság ideje alatt az ellenforradalmi kormány hadügyi államtitkára lett. 1922-ben az Egységes Párt ügyvezető alelnöke lett, majd egy évvel később, 1923-ban Bethlen István akkori miniszterelnökkel való szakítását követően kilépett a kormánypártból (Keresztény-Keresztény Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt) és létrehozta a Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot, melynek 1928-ig volt a vezetője. 1928-tól ismét Bethlen pártjában politizált, először honvédelmi államtitkárként, majd miniszterként.³ Politikai pályája csúcspontján 1932–1936 között volt Magyarország miniszterelnöke. Élete során vesebetegségben szenvedett, végül ez vezetett a halálához is. Az 1930-as évek elejétől a miniszterelnök állapota folyamatosan romlott, amit a túlfeszített munka és a stresszes életmód tovább súlyosbított, ezért 1936. szeptember 3-án Németországba utazott gyógykezelésre, a München melletti Neuwittelsbachban lévő Nymphenburg Krankenhausba.⁴ A kúra azonban nem volt sikeres, és a Magyar Távirati Iroda 1936. október 6-án bejelentette a miniszterelnök halálát.⁵

Teleki Pál Gömbös Gyulához hasonlóan szintén elismert politikai közszereplő volt, azonban a gróf tudósként és cserkészként is egyaránt nagy tiszteletnek örvendett. A politikus 1879. november 1-én született Budapesten. Szakmai tudásának köszönhetően az első világháborút lezáró béketárgyalásokon a magyar delegáció tagjaként vett részt és nevéhez köthető a nevezetes „vörös térkép”. Teleki életét meghatározta a cserkészmozgalom: 1922-ben és 1923-ban országos főcserkész volt, de a későbbiekben is a magyar cserkészmozgalom reprezentáns irányítója maradt. 1927–1938 között felsőházi tagként, majd ismét képviselőként dolgozott. Kétszer is betöltötte a miniszterelnöki posztot, először 1920. július 19-től 1921. április

³ Vonyó József: Gömbös Gyula és a hatalom. Egy politikussá lett katonatiszt. Akadémiai doktori értekezés. Pécs, 2015. 186.

⁴ Uo. 457.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 428, a) sorozat, MTT napi hírek 1936. október 6.

13-ig, másodszer 1939. február 16. és 1941. április 3. között. 1938-ban részt vett a komáromi cseh-magyar tárgyalásokon és miniszterelnöksége alatt Magyarország csatlakozott az antikomintern paktumhoz, az ország kilépett a Népszövetségből a kormány pedig előterjesztette a második zsidótörvényt.⁶ Teleki Pál 1941. április 3-án öngyilkosságot⁷ követett el a budai Sándor-palotában, melynek tényét Dr. Bakay László egyetemi tanár és dr. Levitzky Károly rendőrfőorvos szakvéleménye alapján állapították meg. A Magyar Távirati Iroda első jelentésében a következő szavakkal adott ki tájékoztatást: „Széki gróf Teleki Pál magyar királyi titkos tanácsos, magyar királyi miniszterelnök csütörtökre virradó éjjel tragikus hirtelenséggel elhunyt”. A halálának pontos okát csak a második tudósításban közölték, ugyanis a kormányban komoly vitákat szült, hogy tudassák-e az öngyilkosság tényét, mert Bárdossy László ellenezte annak nyilvánosságra hozatalát, azonban a kormányzó utasítása alapján a délutáni órákban mégis közölték.⁸ Az öngyilkosság tényének közlése, azért volt fontos, mert ezzel is hangsúlyozni akarták Teleki áldozatát, melyet az országért hozott meg.⁹

Megemlékezések

A Gömbös Gyula halálát követő napon a Minisztertanács fél 11 órakor tartott ülést Darányi Kálmán elnökletével, ahol a miniszterelnök-helyettes¹⁰ emlékebeszédet mondott, melyben kiemelte, hogy Gömbös halála volt az első olyan eset, amikor egy miniszterelnök a hivatali ideje alatt halálozott el, továbbá hangsúlyozta, hogy az elhunyt egész életében a kötelességteljesítés példaképeként szolgált. A felsőház október 20-án tartott ülésén gróf Széchenyi Bertalan¹¹ emlékezett meg a miniszterelnökről, beszédében kihangsúlyozta az elhunyt hazafias szellemiségét, nagy munkabírását és magyarságért végzett szolgálatát. Ugyanezen a napon a kép-

⁶ Magyar életrajzi lexikon. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/t-ty-780F8/teleki-pal-grof-781D8/> (elérés: 2022. március 22.)

⁷ A miniszterelnök öngyilkosságát a korszakban igyekeztek megkérdőjelezni, azonban Ablonczy Balázs kutatásai alapján megállapítható, hogy Teleki önkéntesüléssel vetett véget életének és nem gyilkosság áldozata lett. A történész szerint az 1920-30-as években Teleki már megpróbált öngyilkosságot elkövetni és az évek során két idegösszeomlásról is tudomásunk van, továbbá súlyos betegsége is befolyásolta cselekedetében. További tényezőként tudható be, hogy Teleki 1941. tavaszán szerzett tudomást arról, hogy édesanyja és felesége is súlyos beteg és a magánéleti gondok mellett politikai téren is kudarcot vallott.

⁸ Ablonczy: Teleki, 508.

⁹ Székér Nóra (Szerk.): Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója. Pécs. 2021. 52.

¹⁰ Darányi Kálmán a hivatalos miniszterelnöki megbízatását 1936. október 12-én kapta meg Horthy Miklóstól. Kerepeszki Róbert: Darányi Kálmán. Pályakép, személyiség, korrajz. Pécs, 2018. 112.

¹¹ Széchenyi Bertalan: Sopron, 1866. október 24. – Budapest, 1943. június 3. Politikus, nagybirtokos. Magyar életrajzi lexikon. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szechenyi-bertalan-grof-77E0A/> (elérés: 2022. szeptember 3.)

viselőházban Sztranyavszky Sándor¹² szólalt fel, aki szintén kiemelte a miniszterelnök hazaszeretetét és munkabírást, mellyel egy „szébb és jobb magyar jövőért” dolgozott.¹³

Teleki Pál elhunytát követően a felsőház és a képviselőház április 8-án tartott emlékülést.¹⁴ A képviselők fekete öltözetben, vagy fekete zsinóros magyaros ruhában jelentek meg és a miniszterelnöki bársonyszéket üresen hagyták, ezzel is tisztelegtek az elhunyt előtt. Tasnádi Nagy András,¹⁵ a képviselőház elnöke emlékbeszédében ismertette az elhunyt miniszterelnök életének fontosabb állomásait, a tudományos és politikai munkásságát méltatta, majd beszédét a következő szavakkal zárta: „Legyen áldott gróf Teleki Pál emléke, akinek mártírúma az áldozatos életre tanítja nemzetét. Emlékét, iránta való szeretetünket és tiszteletünket mai ülésünk jegyzőkönyvében örökítsük meg.”¹⁶ Széchenyi Bertalan, a felsőház elnöke szónoklatában szintén kidomborította, hogy Teleki Pál egyszerre volt tudós és államférfi, de „mindezek mellett legfőképp magyar volt”, aki az elmúlt két évtizedben a hazája boldogulásán munkálkodott.¹⁷

Gyászjelentések

Az elhunyt személyek halálakor azok az egyesületek, társaságok, különféle intézmények, melyeknek tagja, illetve elnökei voltak, és a városok, melyeknek díszpolgárává választották gyászjelentéseket adtak ki. Ezekben a megemlékezésekben kiemelték a miniszterelnök személyiségére leginkább jellemző vonásokat és élete során szerzett kitüntetésait. A gyász híreket az újságok hasábjain közölték, főként a család és a kormány által kibocsátottakat jelentették meg, de ezek mellett más fontos gyászjelentéseket is közreadtak. Gömbös Gyula életében meghatározó szerepet töltött be a hadsereg és pártja, ezért is fontos kiemelni a honvédség és a Nemzeti Egység Pártja gyászjelentését. Míg a honvédség Gömbös kitüntetései felsorolására helyezte a hangsúlyt, addig a párt politikusi jellemének felmutatására törekedett.

¹² Sztranyavszky Sándor: Balassagyarmat, 1882. december 9. – Nógrádmargal, 1942. április. 30. Politikus, miniszter, Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején a Nemzeti Egység Pártja elnöke. Magyar életrajzi lexikon. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/sztranyavszky-sandor-780C7/> (elérés: 2022. szeptember 3.)

¹³ Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN) 1935-1940. X. kötet (1936. október 20.) 2.

¹⁴ MNL OL K26 862/1941

¹⁵ Tasnádi Nagy András: Budapest 1882. január 29. – Budapest 1956. július 1. Politikus, igazságügyminiszter, 1939. novembere és 1945. októbere között az országgyűlés képviselőházának elnöke. A Népbíróság háborús bűnösnek elítélte.

¹⁶ KN 1939-1944. IX. kötet. (1941. április 8.) 93–95.

¹⁷ Teleki Pál gróf emlékének áldozott az országgyűlés két háza. Újság 1941. április 9. 18.

Teleki Pált számos egyesület és testület saját halottjának tekintette. A jelentésekben egyaránt megjelentek politikusi, tudósi és ifjúságnevelői munkásságának méltatásai.¹⁸ Személyében a Báró Eötvös József Collegium kurátorát, a Magyar Tudományos Akadémia a tagját, a Turáni Társaság¹⁹ első választott elnökét, a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem a rektorát, illetve a Közgazdaságtudományi Kar dékánját, a Budapesti Piarista Diákszövetség²⁰ társelnökét, a Fiatal Magyarország Szövetsége²¹ senior elnökét, a Magyar Cserkészszövetség vezetőjét, a Corvin-lánc és a magyar Corvin-koszorú tulajdonosát,²² a kormány elnökét, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga²³ elnökét gyászolták. A miniszterelnök gyászjelentéseiben kiemelték az ifjúságért végzett munkásságát, hazafiságát és tudományos tevékenységét.

Horthy-korszak temetéseinek általános bemutatása

A Horthy-korszakban lezajló temetések folytonosságot mutattak a dualizmus korának gyászszerteratásaival, ezzel is magyarázható, hogy a vizsgált időszakban sorra kerülő búcsúztatásokat is lehet „királyhoz illő pompával” jellemezni. Az állami szerteratások három részre bonthatók: az első rész a test közszemlére tétele, a második a gyászszerteratás, harmadik eleme az elföldelés.²⁴ A Horthy-korszakban lezajló temetések „forgatókönyve” szintén ezen hármas felosztás szerint zajlott. Az elhunytakat a nemzet halottjának tekintették, ezért temetésükre állami keretek között került sor, pompa és fényűzés mellett. Lebonyolításukkal bárcziházi Bárczy István²⁵ államtitkárt bízták meg és a temetés költségeit az állam vállalta magára. Azonban ezek a költségek nem minden esetben voltak egységesek, mert például Teleki Pál gyászszerteratásának összköltsége 9701 pengő volt, ami a költségvetésben, mint rendkívüli kiadás jelent meg,²⁶ de például Gömbös Gyula temetésének végösszege 34.653 pengőt tett ki.²⁷ Ezek

¹⁸ Gyászjelentések. Teleki Pál Gyászjelentése <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/514124#> (elérés: 2022. január 2.)

¹⁹ Magyar katolikus lexikon <http://lexikon.katolikus.hu/T/Tur%C3%A1n.html> (elérés: 2022. március 22.)

²⁰ Magyar katolikus lexikon <https://lexikon.katolikus.hu/P/Piarista%20Di%C3%A1ksz%C3%B6vets%C3%A9g.html> (elérés: 2022. március 22.)

²¹ Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 91.

²² Ujváry Gábor: „Egy európai formátumú államférfi” – Klebelsberg Kuno (1875–1932). Pécs. 2014. 172.

²³ Gergely Jenő: A Keresztény Községi Párt közvetlen előzményei és létrehozása (1919–1920). In: Gergely Jenő (Szerk.): A Keresztény Községi (Wolff) Párt 1920–1939. Pártok és politika. Budapest. 2010. 34.

²⁴ Avner Ben-Amos: The Sacred Center of Power: Paris and Republican State Funerals. *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 21. (1991) No. 1. 34.

²⁵ Bárczy István: 1882.Budapest – 1952. Svájc, La Tour-de-Taillez. Miniszterelnökségi államtitkár.

²⁶ MNL OL K 26, 1382. cs. III. t., Költségösszevetés

²⁷ A Magyar Állam zárszámadása az 1936/1937.évről. Budapest, 1938. 28.

a költségek már luxus temetést eredményeztek, ugyanis 1933-ban a legdrágább temetés 284 pengő volt, ami 1941-re 380 pengőre ugrott.²⁸

Az állami temetések olyan szertartások voltak, melyekre a főváros építményein belül, a környező tereken és az utcákban került sor. A vizsgált korszakban a Parlament nem csupán a törvényalkotás és a politika színtere volt, hanem a hozzá tartozó térrel (Kossuth Lajos tér) együtt protokolláris események helyszínül is szolgált, ezért halotti szertartások színtereként is hasznosították. Az Országházat úgy tervezték meg, hogy az megfeleljen a különféle állami reprezentációs célok befogadására.²⁹ A temetések tekintetében kettős szerepet töltött be a Parlament, egyrészt itt ravatalozták fel az elhunytakat, másrészt a gyászszertartásoknak is a kupolacsarnok adott otthont. Az Országház mellett a Kossuth tér tökéletesen megfelelt arra, hogy a politikai-hatalmi rendszerek a saját igényeikre használják fel.

A temetések alkalmával a Parlamentet, a Kúriát és a Földművelésügyi Minisztériumot fekete gyászleppellel borították le és a Kossuth téren fekete gyászlobogókat vontak fel. Az Országház főbejáratának feljáróját délszaki növényekkel díszítették, a lépcsősor két oldalán rohamsisakos honvédek álltak sorfalat. Az épületben a gyászszertartás helyszínére vezető lépcsőt fekete szőnyeggel borították és a lépcsősoron végig gyászhuszárok álltak sorfalat, kivéve Gömbös Gyula gyászszertartásánál, ahol olajzöldbe öltözött frontharcosok sorakoztak, akik a miniszterelnök első világháborús részvételére utaltak.³⁰ A kör alakú csarnok közepén, a bejáratallal szemben állították fel a ravatalt, melyre a koporsót helyezték. A katafalk lábánál gyertyák világították meg a koporsót és több nagyobb kandelábert is felállítottak. A ravatal mögött fekete vásznat függesztettek ki, melyen Teleki Pál temetésénél egy fehér kereszt rajzolódott ki, ami a miniszterelnök katolikus vallására utalt. A koporsón polgári személyek esetében koszorút helyeztek el, míg a hadsereg kötelékében szolgáloknál az elhunyt tiszti sapkáját és/vagy más személyes tárgyát. A koszorúkat a ravatal előtt helyezték el, azonban a család koszorúját a koporsóra vagy központi helyre fektették.

²⁸ A temetések osztályozását a díszítés, a koporsó minősége és a személyzet alapján határozták meg. 1941-ben megszabták a temetési árakat és osztályokra bontották, így egy első osztályú temetés 380 pengőbe, másodosztályú temetés 285, harmadosztályú 180, negyedosztályú 95, ötöd osztályú 75 és a hatod osztályú temetés 60 pengőbe került. Az egész országban megállapították a temetések árát. Népújság, 1941. október 15. 2.

²⁹ Gerő András: Térérő. A Kossuth tér története. Habsburg Történeti monográfiák. Budapest, 2008. 36.

³⁰ Gyászpompa az Országház kupolacsarnokában Budapesti Hírlap 1936. október 11. 2. Gömbös életében meghatározó esemény volt az első világháború, melyben fiatal vezérkari századosként vett részt. Rövid ideig frontszolgálatot is teljesített, majd sebesülése után a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztériumban és egyéb központi kormányhivatalokban tevékenykedett. Többek között ekkor ismerkedett meg a későbbi pályafutása szempontjából jelentős politikusokkal.

Az államférfiak halálának és temetésének napját nemzeti gyásznappá nyilvánították. Ezeken a napokon a gyárakban egy percre megálltak a gépek, az üzletek zárva tartottak, tanítási és munkaszünetet rendeltek el, és egy percre leállt a villamos- és autóbuszforgalom a fővárosban, továbbá miniszteri rendelet értelmében elhalasztották az előadásokat a színházakban és a mozikban, és a zenés mulatságokat is betiltották.³¹

A temetési ceremónia minden esetben délelőtt 10 órakor kezdődött, a meghívott vendégeknek legkésőbb 9 óra 50 percig el kellett foglalniuk a helyüket. Az eseményre csak a kormány által kiállított gyászkeretes meghívóval vagy az országgyűlés két házának elnöke által kiállított meghívóval lehetett belépni. A rendőrségnek figyelnie kellett a kordonnal elzárt területek biztosítására, ugyanis azokra a területekre is csak gyászkeretes meghívóval, belépővel, karzatjeggyel vagy kordonátlépési igazolvánnyal lehetett bejutni.³² A sajtó munkatársainak is ilyen igazolványra volt szükségük, amit kifejezetten erre az alkalomra adtak ki. Ez egy 8x12 cm nagyságú, világoskék színű alapon fekete betűvel nyomtatott dokumentum volt, aminek mind a négy sarkán a főkapitánysági bélyegző szerepelt.³³ Az eseményre meghívottaknak az előre megállapított oldalon kellett elfoglalniuk a kijelölt helyüket. A képviselőházi oldalon helyezkedett el Horthy Miklós, a miniszterelnök, a kormány tagjai, a felsőház és a képviselőház elnökei, a külföldi delegációk tagjai, velük szemben a felsőházi oldalon, a gyászoló család, az egyházi méltóságok, a felsőházi tagok, Budapest főpolgármestere és polgármestere.

A temetési ceremónia a kormányzó megérkezésével kezdődött, majd az énekarok gyászdalokat adtak elő. Az énekek befejezése után az elhunyt vallásának megfelelően celebrálták a gyászszertertást, ezt követően a gyászbeszéd hangzottak el, amiket minden esetben az aktuális miniszterelnök/ miniszterelnökhelyettes tartott. A ceremóniát a Kossuth Lajos téren a Parlament főbejáratától jobbra és balra elhelyezett megafonok segítségével mindvégig közvetítették a jelenlevőknek.³⁴ A korszakban használatos híradástechnikákat is hasznosították, ennek megfelelően a Magyar Rádió 13 mikrofon segítségével tudósított a helyszínről, így az ország számos pontjáról figyelmekkel kísérhették az eseményeket. A szertartás végeztével a koporsót kivitték a Kossuth térre, ahol az Apponyi-hintóban vagy ágyútalpon helyezték el.³⁵

³¹ MNL OL, K 428, a) sorozat, MTI napi hírek 1936. október 6.

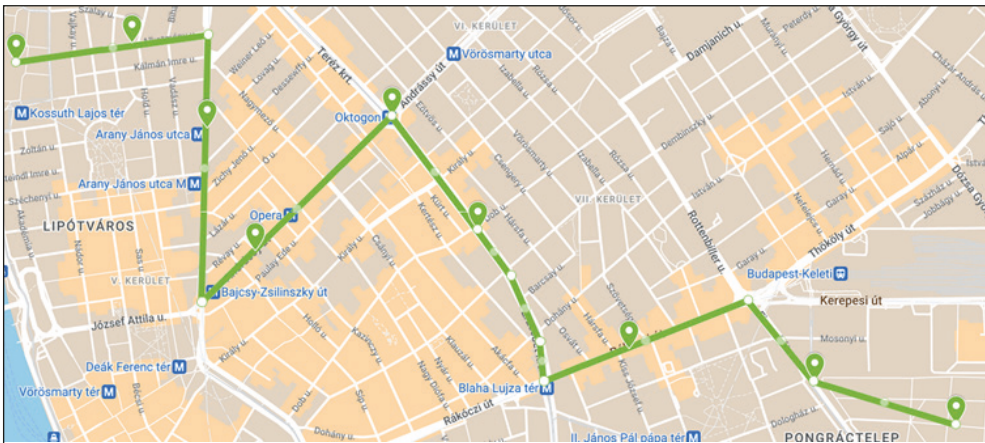
³² Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) BFL Általános iratok VI.26.a 32. kisdoboz A 114. őrszoba napiparancsai. 1933.

³³ BFL Rendőrségi napi parancs 283/1936.

³⁴ Eltemette a magyar nemzet Apponyi Albert grófot. Budapesti Hírlap, 1933. február 15. 1.

³⁵ A hintót Jordán Károly tervezte, aki a Fővárosi Temetkezési Intézet megrendelésére készítette el. A halottaskocsit a Misura kocsigyár gyártotta. A világ második legnagyobb gyászhintója: 3,2 méter magas, amihez még 70 centiméteres koronadísz tartozott. Szélessége 2,2, hossza 5,5 méter. Az alváz acélból készült egy német gyárban, úgynevezett forgóalváz megoldással. Csaknem három

A gyászmenet útját két hely határozta meg: a felravatalozás és a temetés helyszíne, de emellett fontos volt a kettő közti útvonal is, mert olyan épületeket kötött össze, melyek között alapvetően nem volt kapcsolódási pont, ennek ellenére az elhunyt személye és a temetési menet mégis összekötötte őket. A gyászmenet útvonalának kialakításánál egyrészt figyelembe kellett venni, hogy az úttest megfelelően széles legyen, hogy a halottas kocsi biztonságosan elférjen és a temetés időtartama alatt a forgalmat se akadályozzák a kelleténél jobban, másodszor pedig, hogy a gyászkíséret tagjai megfelelő távolságra helyezkedjenek el egymástól.³⁶ További meghatározó tényezőként említhető meg, hogy az útvonalat úgy alakították ki, hogy az a város központi helyszínein menjen keresztül. Gömbös Gyulát és Teleki Pált a Parlamentből a Kerepesi úti temetőbe kísérték, az Alkotmány utcán át, a Vilmos császár útján, az Andrássy úton, a Teréz körúton, az Erzsébet körúton és a Rákóczi úton, majd a Baross téren áthaladva a Fiumei úton át a Kerepesi úti temetőbe

3. kép: Gömbös Gyula és Teleki Pál gyászmenetének útvonala (Készítette: Tarnai Eszter)

tonnás súlyára való tekintettel a kerekek golyóscsapágyakkal csatlakoznak a tengelyekhez, a fékezést pedig a hátsó kerekekre szerelt fékdobokkal oldották meg. A rugózást acél laprugók biztosították a kocsin látható borszíjak csak díszítések, a hagyományos lengéscsillapítás esztétikai emlékei. A kerekeken keménygumi abroncsokat helyeztek el, melyeket a Ruggyanta-árugyárban készítettek. A kocsiszekrény keményfából készült, a barokkos faragványok anyaga pedig hársfa. A hintó oldalsó tüvegei hajlítottak, melyeket a Geldner cég készített. A baktatót a főváros címerével díszítették. A hintót Apponyi Albert grófról nevezték el, mert miután elkészült a kocsi, elsőként az ő temetésén (1933. február 14-én) használták. Apponyi temetésén kívül még Gömbös Gyula miniszterelnök (1936. október), Csáky István külügyminiszter (1941. január) és Teleki Pál miniszterelnök (1941. április) temetésén állították szolgálatba. Gács János: Apponyi gyászhintója. Budapest, 40. évf. (2017) 11. 5-6.

³⁶ Esty Miklós: Napló I. 1932–1934. In: Esty Miklós pápai világi kamarás hagyatéka. <https://www.szaktars.hu/szentistvantarsulat/view/esty-miklos-esty-miklos-papai-vilagi-kamaras-hagyateka-2-doboz-naplo-feljegyzesek-1973/?pg=169&layout=s> (elérés: 2022. március 23.)

A gyászmenetet három részre lehetett osztani. Az első szekcióhoz az úgynevezett felvezetők tartoztak, mint a testületek, intézmények, iskolák és a katolikus kapcsolódású szervezetek, katonai gyászkíséret és a zenekar. A második része volt az úgynevezett központi rész, amibe a koporsót szállító hintó, a gyászoló család, a külföldi államfők képviselői, a királyi hercegek, a miniszterelnök és a miniszterek tartoztak. A harmadik eleme pedig a zárócsoport, ebbe általában a különféle egyesületek, testületek tartoztak.³⁷ Az egész menet középpontját a halottaskocsi alkotta, melyet nagy pompa övezett és ezt amennyire csak lehetséges volt, elszeparálták a menet többi részétől. A gyászmenet kialakításának köszönhetően egy komplex értelmezés alakulhatott ki a megfigyelőben az adott államról. A gyászmenet sorrendjét minden esetben a miniszterelnökség állította össze, melyben az állami vezetők közül részt kellett vennie a kormányzónak, a miniszterelnöknek, miniszterelnök-helyettesnek, a felsőház és a képviselőház elnökeinek, a Legfőbb Állami Számvevőszék elnökének, a Kúria elnökének, a Közigazgatási Bíróság elnökének, az idegen államfők képviselőinek, a királyi hercegeknek, titkos tanácsosoknak, Budapest főpolgármesterének és polgármesterének, államtitkároknak, az országgyűlés két háza alelnökeinek, a vallási vezetők közül a hercegprímásnak és/ vagy a református egyházi máltóságnak, a katonai vezetők közül a honvéd vezérkar főnökének, a vezérezredeknek, a hadseregparancsnokoknak. A gyászkíséret összetételét tekintve egyaránt képviseltette magát az állami vezetőség, a katonai apparátus és a klérus. A gyászmenet útvonalán a házak erkélyeiről fekete drapériák lógtak, a villanyoszlopokat fekete gyászfátyollal vonták be, fekete gyászlobogókat tűztek ki a házakra. Az üzleteknek zárva kellett lenniük, a kirakatokban keresztben fekete színű gyászszalagot kellett elhelyezni.³⁸

Gömbös Gyula temetése

A miniszterelnök holttestének Németországból történő hazaszállítását követően a Keleti-pályaudvarról a Parlament kupolacsarnokába szállították, ahol előkészítették a közszemlére tételre. Budapest lakossága október 8-án délután három órától este nyolc óráig, október 9-én, péntek reggel nyolc órától délután háromig róhatta le tiszteletét, azonban a korábbi tervekkel ellentétben öt óráig meg kellett hosszabbítani a ravatal nyitvatartását, ugyanis folyamatosan érkeztek gyászolók a Parlament főbejáratához.

³⁷ A hármas felosztásnál használt csoportneveket (felvezetők, főcsoport és zárócsoport) a szerző általi elnevezések.

³⁸ BFL Rendőrségi napi parancs VI. 13.a. 26. kisdoboz 1936.

A gyászszertartásra 1936. október 10-én 10 órakor került sor az Országház kapolacsarnokában. A ceremónián Dr. Raffay Sándor evangélikus püspök³⁹ mondott beszédet, majd imádkozott és megáldotta a koporsót. Világi részről felszólalt Darányi Kálmán, a felsőház nevében gróf Széchenyi Bertalan, a képviselőház elnöke, Sztranyavszky Sándor, a Nemzeti Egység Párt elnöke és Ivády Béla, a NEP ügyvezető elnöke. A szertartáson a magyar politikai eliten, a katonai és egyházi vezetőkön kívül számos külföldi személy vett részt. Közülük ki kell emelni Hermann Göring⁴⁰ porosz kormányfőt, aki Németország részéről Adolf Hitlert, Galeazzo Ciano külügyminisztert,⁴¹ aki Olaszország részéről Benito Mussolinin képviselte. A német és az olasz külügy részvételének kihangsúlyozása rávilágít Gömbös Gyula külpolitikájának jellegére is, hiszen jobboldali politikája az ekkor formálódó olasz-német együttműködés felé húzott.

Gömbös katonai pályafutásával kapcsolatosan több szimbolikus elem is felfedezhető. A gyászmenet elején nem csupán egy fél lovasszázad masírozott, hanem két huszárszázad, egy gyalogzászlóalj és rendjelvivők vonultak, ezen felül egy fekete gyászleppellel letakart ló is vonult, mely szintén a katonai pályát betöltött személyeknek járt. Az elhunyt katonai múltjára hívta fel a figyelmet még a gyászkíséret záró részében a hadirokkantak és a frontharcosok⁴² 30-30 tagú küldöttsége.⁴³

A temetkezés helyszínén, a Kerepesi temető halottas háza mögött a Bercsényi Miklós 1. honvéd tüzérosztály⁴⁴ egy szakasza vonult fel lövegekkel. A sírhely mellett baloldalon foglalt helyet a gyászoló család, mellettük a magyar miniszterek és a képviselőház elnöke, míg a sírral szemben a külföldi küldöttségek álltak. A temetés kezdetén az evangélikus egyházi énekkar énekelt,⁴⁵ majd ezt követően dr. Raffay Sándor püspök mondott imát, aztán ismét az evangélikus egyház énekkara volt hallható és végül a Budai Dalárda Hoppe Rezső⁴⁶ gyászdalába kezdett. A katonai temetésnek megfelelően a koporsó sírba engedése alatt három ágyúlövés hallatszott, mely alatt

³⁹ Dr. Raffay Sándor: 1866. Cegléd – 1947. Bp. Evangélikus püspök, hittudós. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/r-775E4/raffay-sandor-77657/> (elérés: 2022. március 22.)

⁴⁰ Hermann Göring: Német politikus, birodalmi marsall. 1933- tól porosz miniszterelnök. <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/who/goring.html> (elérés: 2022. március 22.)

⁴¹ Galeazzo Ciano: Olasz politikus. 1936-tól 1943-ig külügyminiszter.

<http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/who/ciano.html> (elérés: 2022. március 22.)

⁴² Az Országos Frontharcosok Szövetségét 1929-ben alapították meg, melynek célja Gömbös Gyula elvei mentén, hogy a fiatalok előtt nyilvánvalóvá kell tenni a revíziót és az első világháborús veteránok megbecsülését. Alapítószerkezete, a már korábban említett MOVE egy szintén Gömbös alatt működő paramilitáris jobboldali radikális csoportosulás volt, amelynek elnökletéről 1928-ban mondott le. Dósa Rudolfné: A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–44. Budapest, 1972. 153–154.

⁴³ Az itt felsorolt résztvevők a temetésen mind Gömbös Gyula első világháborút követő erőfeszítéseit hangsúlyozták Magyarország integritásának megtartására.

⁴⁴ Az alakulat Budapesten működött az Andrássy laktanyában. Földesi Ferenc: A Magyar Királyi 89. Táborig Tüzérszázaló krónikájából. Új Honvédségi Szemle. 55. évf. (2001.) 4. szám. 65.

⁴⁵ A Dunántúli Enekeskönyv 556 számú énekét, a Krisztus Te vagy életem kezdetű egyházi dalt.

⁴⁶ Hoppe Rezső: 1866. Bp.- 1927. Bp. Polgári iskolai igazgató, Budai Dalárda karnagya.

<http://lexikon.katolikus.hu/H/Hoppe.html> (elérés: 2022. március 22.)

a rohamisasokosok tisztelegtek és a temetés időtartama alatt hármaskörben kilenc repülőgép keringett a temető felett. A temetés egyik meghatározó pillanata és egyben jellegzetessége volt, amikor Murgárol, Gömbös szülőfalujából érkezett háromtagú küldöttség a hazai földet a koporsóra szórta.⁴⁷

Teleki Pál temetése

A katolikus egyház szokásai alapján a korszakban nem részesülhetett egyházi szertartásban az, aki önkéntesen vetett véget az életének. Teleki Pál esetében az öngyilkosság ténye tagadhatatlan volt, ezért szükség volt egy nyilatkozatra a temetéshez. Teleki kezelőorvosa, Dr. Bakay Lajos⁴⁸ professzor hivatalos bizonylatban kijelentette, hogy a volt miniszterelnök nem volt beszámítható állapotban az öngyilkosság elkövetése idején, ezért az egyházi főhatóság és az egyházi törvénykönyv 1240. kánonjának 2. paragrafusára alapján egyszerű keretek között mégis rendezhettek számára római katolikus temetést.⁴⁹

A miniszterelnök már élete során többször rendelkezett a temetéséről. A levelében, melyet titkárnak Incze Péternek címzett, meghagyta, hogy temetését a legegyszerűbb módon és legnagyobb titokban végezzék,⁵⁰ ahol csupán csak a temetést végző pap és Incze lehet jelen. Teleki további kérése volt, hogy a Magyar Távirati Iroda közölje, hogy senki ne küldjön koszorút a temetésre és senki ne jelenjen meg, még a cserkészek sem. A miniszterelnök úgy rendelkezett, hogy az egyetem (Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem) se tekintse saját halottjának és a professzorok se vegyenek részt a gyászszerartáson. Szigorúan meghagyta, hogy gyászjelentést ne adjanak ki a haláláról és a sírját se jelöljék meg, csupán egyszerű temetői gondozást szeretett volna.⁵¹ Teleki kérése ellenére, azért részesülhetett állami gyászszerartásban, mert a temetéséről még azelőtt nyilatkozott – ennek érvényességét 1935-ben, majd 1937-ben és 1938-ban újra megerősítette – mielőtt miniszterelnök lett volna.⁵²

⁴⁷ A temetőben. Budapesti Hírlap 1936. október 11. 6–7.

⁴⁸ A budapesti tudományegyetem magántanára (1912–1919), egyúttal a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem tanára (1914–1919). A Budapestre menekült pozsonyi tudományegyetemen a Sebészeti Klinika ny. r. tanára és a klinika vezetője (1922–1924), a pécsi Erzsébet Tudományegyetemen a Sebészeti Klinika megszervezője és ny. r. tanára (1924–1926), egyúttal az egyetem rektora (1925–1926). A Pázmány Péter Tudományegyetemen a II. sz. Sebészeti Klinika ny. r. tanára és a klinika igazgatója (1926–1946); közben az egyetem rektora (1942–1943). Országgyűlési képviselő, a felsőház tagja (1939–1944). <https://intezet.nori.gov.hu/nemzeti-sirkert/budapest/farkasreti-temeto/bakay-lajos/> (elérés: 2022.január 02.)

⁴⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára 1941/ 2467

⁵⁰ A levél létezéséről már a korszakban is tudtak, ezért a napilapok, mint például a Népszava is lekötölte a levelet, azonban az irat eredeti példánya 2019-ben került elő. A levelet Budapest Főváros Levéltára őrzi. <https://bparchiv.hu/hirek/elerhetok-lettek-grof-teleki-pal-bucsulevelei> (elérés: 2022. szeptember 3.)

⁵¹ Teleki Pál búcsúlevele. BFL https://bparchiv.hu/sites/default/files/atoms/files/hu_bfl_teleki_levelek_1-2.pdf (elérés: 2021. december 28.) A levelet teljes egészében lekötölte a Népszava is. 1941. április 4. 3.

⁵² Ablonczy: Teleki, 348.

A miniszterelnök holtstét a Sándor-palotából – öngyilkossága helyszínéről – az akkori Kerepesi úti temető halottas házába szállították, ahova április 4-én nagyon sokan – diákok és cserkészek egyaránt – elmentek, hogy egy szál virágot helyezzenek az elhunyt korporsójára.⁵³ A koporsót csak április 6-án, vasárnap délelőtt 10 órakor szállították át az Országházba, ahol a főváros lakossága ezt követően 12 órától délután három óráig róhatta le tiszteletét. A temetésre 1941. április 7-én 10 órakor került sor. A koporsó beszentelését követően gróf Széchenyi Bertalan, a felsőház elnöke, Tasnádi Nagy András, a képviselőház elnöke és Bárdossy László miniszterelnök mondtak beszédet. A gyászmenet Gömbös Gyula útvonalával megegyező köztereken haladt keresztül, ahol végig cserkészek álltak sorfalat. A menet alatt megszólaltak a légvédelmi szirénák, amit szintén baljós előjelnek tekintettek, azonban az tömeg nem mozdult.⁵⁴

A temetést Witz Béla⁵⁵ pápai kamarás celebrálta, aki a miniszterelnök gyóntatópapja, cserkésztársa és egyben barátja volt.⁵⁶

A rendőrségi feladatai

Ahogy más állami ünnepeken is megszokott volt a rendőrség jelenléte, így értelemszerűen a temetések alkalmával is kivézenyelték őket.⁵⁷ Erre azért volt szükség, mert tartottak az esetleges tüntetésektől, zavargásoktól. A rendvédelem a temetést megelőző napokon és aznap fokozott óvintézkedéseket vezetett be és a létszám tekintetében is a legmagasabb készültséget rendelték el, ezért a szabadságon lévő alkalmazottai számára is kötelező szolgálatot írtak elő. A Magyar Királyi Rendőrség teendőit a gyászszertartások alatt három fő csoportra lehet osztani: (1) rendfenntartás és a helyszínek biztosítása, (2) közlekedésrendészeti intézkedések (3) gyászmenet útvonalának biztosítása.

A rendfenntartás és a helyszínek biztosítása során a rendőrségnek meg kellett előznie az esetleges zavargásokat a Kossuth Lajos téren, a Parlament főbejáratánál és a Kerepesi úti temetőben. A fokozott rendőri jelenlétnak köszönhetően mind a kupolacsarnokban, mind a temetőekben gördülékenyen, fennakadás nélkül zajlottak az események.

A temetések napján a gépjárműforgalmi korlátozása is a rendőrség feladatai közé tartozott, ezen a napon a Kossuth téren teljes mértékben megszüntették a forgalmat.⁵⁸ A Parlament bejáratánál (főbejárat, IV, VI, X, XI, XIV. számú bejárat) biztosítani kellett a rendet és az érkező járművek akadálymentes elvonulását.

⁵³ A halott miniszterelnök. Újság, 1941. április 5. 3.

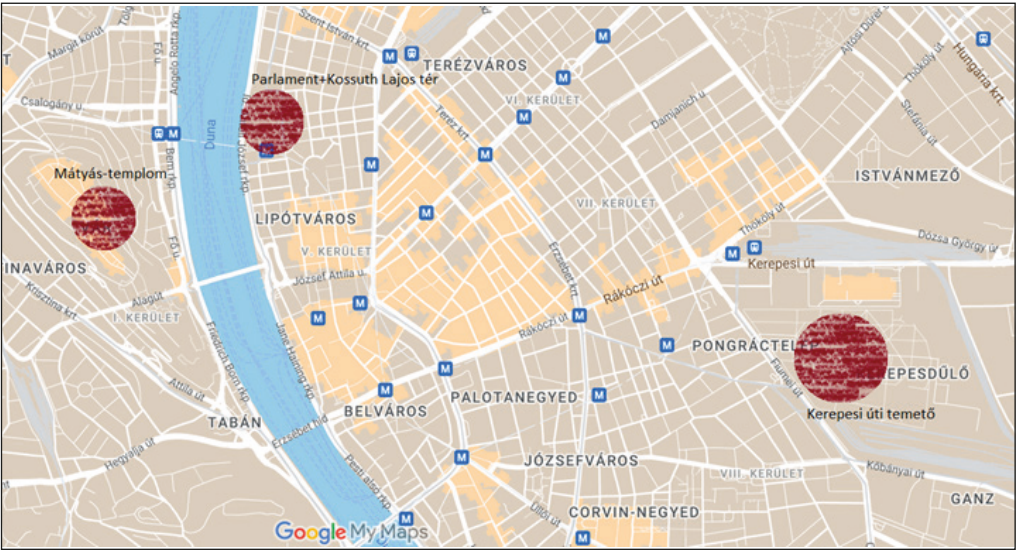
⁵⁴ Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója, 57.

⁵⁵ Kanonok, érseki helytartó, cserkészevezető, 1918–35 között a Regnum Marianum tagja. <http://lexikon.katolikus.hu/W/Witz.html> (elérés: 2022. január 2.)

⁵⁶ Teleki Pált később Máriabesenyőn temették el újra.

⁵⁷ BFL Általános iratok VI.26.a 32. kisdoboz A 114. őrszoba napiparancsai. 1933.

⁵⁸ BFL Rendőrségi napi parancs VI. 13. a 33. kisdoboz 1941.

6. kép: A fokozott rendőri mozgósítás fő helyszínei a temetések során

A gépjármű forgalmat ebben az időintervallumban az Akadémia utcában a Parlament irányába egyirányúvá tették.⁵⁹ A meghívott vendégek autói az Akadémia utca felől hajthattak be és az utasok az Országház főbejáratánál szállhattak ki, majd ezt követően a személygépkocsiknak a Személynök utca (ma Balassi Bálint utca) irányába kellett elhajtaniuk és ott kellett várakozniuk. A szertartás végén, a gyászmenet elvonulása után hajthattak fel ismét az Országház főbejáratához és onnan az Akadémia utca felé kellett elhagyniuk a helyszínt. Azok az autók, melyek a Személynök, az Alkotás vagy Falk Miska utca felől érkeztek, meg kellett kerülniük a Kossuth Lajos teret és csak úgy hajthattak fel a Parlamenthez. A felsőház bejáratához azonban az Akadémia utca felőli érkezés mellett megengedett volt a Személynök utca felőli behajtás is. A rendőrségnek a forgalom irányításánál figyelembe kellett vennie, hogy a gyászmenet fennakadás nélkül tudjon haladni, de eközben a gépjárműforgalom se legyen a kelleténél jobban korlátozva.⁶⁰

A gyászszertartások ideje alatt a tömegközlekedés mentrendjében is változásokat eszközöltek, több autóbusz, villamos terelve vagy rövidített útvonalon közlekedett. Gömbös Gyula temetésének napján a Nyugati pályaudvar, a Keleti pályaudvar és a Fiumei út környékén a gyászmenet haladásának megfelelően leállították a forgalmat.

A temetéseken a rendőrségnek néhány esetben nemcsak a korábban felsorolt feladatokat kellett teljesítenie, hanem például Gömbös Gyula és Teleki Pál temeté-

⁵⁹ BFL Általános iratok VI.26.a 32. kisdoboz A 114. őrszoba napiparancsai 1933.

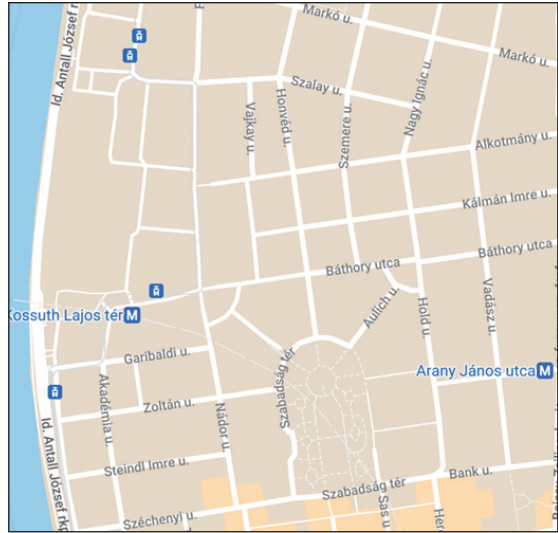
⁶⁰ BFL Rendőrségi napi parancs VI. 13. a 33. kisdoboz 1941.

sén a parancsokban kitértek a sorfalállításra is. Ezekbe jókiállítású, hasonló magasságú altiszteket és rendőröket válogattak össze, akiknek a gyászmenet két oldalán kellett szolgálatot teljesíteniük.⁶¹

Összegzés

A Horthy-korszakban tartott állami temetések alkalmával a világ közvéleménye Magyarország felé fordult és így az országnak lehetősége nyílt reprezentációra. A tanulmányban foglaltak alapján elmondható, hogy az állami temetések fontos reprezentációs értékkel bírtak és tovább folytatták a dualizmus korának gyászszertartási szokásait.

A Horthy-kori politikai elit tagjai közé sorolható Gömbös Gyula és Teleki Pál, akik miniszterelnöki mivoltuknak köszönhetően részeseülhettek az állam által rendezett temetésben. A korszak szokásainak megfelelően mind a két elhunytat az Országház kupolacsarnokában ravatalozták fel, ahol a politikai elit tagjai, a katonai vezetők, az egyházi méltóságok és a külföldi vezetők képviseltették magukat. A temetések útvonala mind a két esetben a főváros legfontosabb utcáin haladtak keresztül, mint például a Vilmos császár útján, az Andrassy úton és a Nagykörúton, ahol nagy tömegek kísérték utolsó útjára a nemzet halottját. A sajtóorgánumok részletesen tájékoztatták az olvasóközönséget a halál bejelentésétől a temetésig, továbbá a filmhírdő is összeállítást készített az eseményekről. A korszakra jellemző általános szokások mellett megállapítható, hogy mind a két gyászszertartás során kiemelték az elhunyt életében fontos személyeket, eseményeket, testületeket. Míg Gömbös Gyula életében a hadsereg, a pártja és a német-olasz orientáció volt meghatározó, addig Teleki Pálnál a cserkészlet és a római katolikus vallás állt központi helyen.

7. kép: Az Országház megközelítésének lehetséges útvonalai

⁶¹ BFL Rendőrségi napi parancs VI. 13. a 33. kisdoboz 1941.

*A két világháború közötti női bűnözés sajtónarratívái***Bevezetés**

A nyugati tendenciákhoz hasonlóan a „Nagy Háborút” megelőző évtizedekben a bűnözés, illetve elsősorban annak nagyvárosi formái kiemelt figyelmet kaptak a modernizálódó magyar sajtóban. A dualizmus korában a bűnügyi hírek egyre inkább egyet jelentettek a szenzációval, amelyek „főszereplői” alapvetően a férfiak voltak, a nők pedig többnyire valamilyen bűncselekmény áldozataiként jelentek meg. Ez összefüggött a patriarchális társadalom konzervatív nőképével is, amiben a nő kiszolgáltatott és védtelen alakként kapott helyet. Ezekben a narratívákban különösen jelentős szerepet játszottak az olyan esetek, amikor a bűncselekmény (leginkább a legnagyobb érdeklődést kiváltó gyilkossági esetek) áldozata maga is „bűnös nő”, azaz prostituált volt.¹ Ezzel kapcsolatban fontos rámutatni arra, hogy már a dualizmus korában is megjelent a bűnöző nő a sajtóban, de elsősorban a prostitúció vonatkozásában, aminek, bár nem minden formája számított büntetőjogi értelemben bűncselekmények, azonban az „ősi mesterség” valamennyi képviselőjét erkölcsi értelemben bűnösnek tekintette a társadalom.²

A század végén és a világháborút megelőző másfél évtizedben azonban két szempontból változás figyelhető meg. Egyrészt abban, hogy a feminista sajtó kibontakozásával a bűnügyi hírekben már nemcsak áldozatként jelent meg a nő, hanem olyan bűnesetek is helyet kaptak, amiben az igazságszolgáltatás nőkkal szembeni negatív elfogultságát dokumentálták. Másrészt pedig, azzal összefüggésben, hogy a korszak kriminológusai és bűnügyi statisztikusai is egyre nagyobb figyelmet kezdtek fordítani a bűnelkövetők nemi megoszlásának³, egyre nagyobb teret kaptak a női bűnözők a sajtótudósításokban is, elsősorban a már említett prostitúció vonatkozásában.

A két világháború közötti korszak egészét tekintve több százra tehető azoknak a cikkeknek a száma, amik olyan bűnesetekről, gyilkosságokról számoltak be, melyekben a nők elkövetőként szerepeltek. Gyakran jelentek meg az olyan ügyek, amikben

¹ Lásd például Mátay Mónika: Egy prostituált lemészárlása: a Város, a Nő és a Bűnöző. Médiakutató, 3. évf. (2003) 3. szám. 7–28.; Perényi Roland: Holttest az utazókosárban. A Málnás Elza-rejtély. Budapest, 2014.

² Lásd még a legújabb szakirodalomból Völgyi Réka: „Az utcaszögletek mártírjai” – Prostitúált képek a XX. század eleji Budapesten. Clio Műhelytanulmányok. 3. évf. (2020) 1. szám. 1–80.; Gyáni Gábor: A nő élete – történelmi perspektívában. Budapest, 2020. 89–115.

³ Perényi Roland: A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914. Budapest, 2012, 33–34, 135–136, 146–150.

a nők a családtagjaik ellen követtek el erőszakos bűncselekményt. Ezek közül a korszak sajtója és az utókor tudományos diskurzusa is kiemelten nagy figyelmet szentelt például a tiszazugi „méregkeverők” ügyének, a szegedi tanyavilág bérgyilkosának, azaz a férfinak öltözött „Pipás Pistának”, vagy a csecsemőiket meggyilkoló anyáknak.⁴

Ez a tanulmány elsősorban azt a célt tűzi ki, hogy tágabb nemzetközi kontextusba ágyazva vizsgálja a női bűnözésről szóló korabeli magyar sajtónarratívákat. Ehhez mintaként használ fel egy olyan brit bűncselekményt, melynek segítségével jól láthatóvá válnak a nők szerepével és kriminalitásával kapcsolatos legelterjedtebb narratívák, majd az erről szóló szakirodalom módszertani szempontjainak bizonyos elemeit ülteti át a magyar környezetre. Végül körvonalazza azokat az általános jellemzőket, amikkel a különböző szemléletű magyar sajtótermékek kommentálták, illetve magyarázták a női bűnözés okait.

Külföldi sajtóelemzések

A külföldi kriminológiai szakirodalom már hosszabb ideje kiemelt figyelmet szentelt a női bűnözés témájának. Ezen belül olyan aspektusok is szerepet kaptak, mint például a börtönök története, a migráció és bűnözés összefüggései, illetve a különböző jogsértésért elítélt nők korabeli sajtóábrázolása.⁵ Az utóbbi kérdéskör elsősorban a modern nagyvárosok vonatkozásában került a tudományos kutatások homlokterébe. Nem véletlenül, hiszen már a 18. század folyamán nagy érdeklődés bontakozott ki az újságírók körében a bűnügyi hírek, különösen a bírósági tárgyalások vonatkozásában, elsősorban Angliában.⁶ A bulvárosodás következtében pedig a korabeli zszurnaliszták még nagyobb figyelmet kezdtek szentelni a kriminalitásnak, illetve ezen belül a női bűnelkövetőknek. Az 1880–1914 közötti időszak során a bűnügyi antropológia tudományán keresztül feltörekvő új bűnügyi nyelvezet is kialakult, amely olyan terminológiát eredményezett, aminek révén a fizikai megjelenésével is azonosítani lehetett a „született bűnözőt”, beleértve a „született női bűnözőt”.⁷

⁴ Az említett esetekről a teljesség igénye nélkül lásd Bezsenyi Tamás: Pipás Pista: Egy gyilkosságsorozat az első világháborút követően. *Valóság*, 58. évf. (2015) 4. szám. 64–76.; Mátay Mónika (Szerk.): *Méregkeverők*. Budapest, 2016.; Gyáni Gábor: A bűnözés Horthy-kori történetéhez. *Történelmi Szemle*, 47. évf. (2005) 3-4. szám. 381–392.; Sipos Nikolett: Különös kegyetlenséggel elkövetett bűncselekmények a Horthy-korban. In: (Szerk.): Jámbor Orsolya Ilona, Lénárt Máté Gábor, Tarján G. Gábor. *A Rendőrakadémiától az egyetemig. Rendészettörténeti Tanulmányok*. Budapest, 2019. 227–240.

⁵ A bűnözés és a sajtó történelmi perspektívába ágyazott kapcsolatát áttekinti Wood, John Carter: *Crime News and the Press*. In: Knepper, Paul – Johansen, Anja (Ed.): *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Oxford, 2019. 301–319.

⁶ Lásd részletesen King, Peter: *Making Crime News: Newspapers, Violent Crime and the Selective Reporting of Old Bailey Trials in the late Eighteenth Century*. *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies*, Vol. 13. (2009) No. 1. 91–116.

⁷ Sutton, Rian – Black, Lynsey: *Detecting the Murderess: Newspaper Representations of Women Convicted of Murder in New York City, London, and Ireland, 1880–1914*. In: Adam, Allinson.

Például a századvég Párizsában a női bűnöző a modern városi társadalom válságának jelzőjévé vált, ami jelentős figyelmet keltett, mivel értelmezési eszközként szolgált a korabeli erkölcsök és intézmények életképességének értékeléséhez. A század utolsó évtizedeire a francia kriminológusok érdeklődése kiterjedt a munkásnőkre (tolvajok, prostituáltak, abortuszosok, hajadon anyák), illetve a korábban már kialakult társadalmi csoportokhoz tartozó női bűnözőkre is: gyilkos nőkre, házasságtörőkre és kleptomániásokra, akik a bűncselekményeikkel kiléptek „védett” társadalmi pozíciójukból, és nagy nyilvánosságot kapó ügyek főszereplőivé váltak. A bűnözői típusok kibővült köre nem csupán a nőkkel azonosított konkrét bűncselekményekre, hanem egyre instabilabb társadalomra mutatott rá: a hagyományos családmodell veszélyesnek ítélt átalakulására, a nemek változó és egyre bizonytalanabb jellegére, illetve a hagyományos tekintélyek bizonytalanává válására. A házastársukat megmérgező nőkre úgy tekintettek a korban, mint akik egyfajta családi árulást hajtottak végre, a gyermekgyilkossággal és abortusszal vádolt nők esetei pedig olyan diskurzust eredményeztek, ami párhuzamosan zajlott a népességfogyásról szóló nyilvános vitákkal és azokkal a törvényekkel, amelyek megtiltották a nőknek, hogy apasági pert kezdeményezzenek. Az áruházakban lopó nők a női autonómiáról, a gazdasági függőségről és az új nyilvános terek használatáról vetettek fel új kérdéseket. A női bűntényekben elbeszélt családi drámák pedig olyan fontos szempontokra világítottak rá, mint az apaság felelőssége, a házasságtörés megítélésének kettős mércéje, amelyek szembe állították a közvélemény kialakulóban lévő erejét a bevett szokásokkal és a hagyományos tekintéllyel szemben.⁸

A nyugati szakirodalom rámutatott arra is, hogy a század végére a potenciálisan bűnöző nőkről meglehetősen következetes „portré” alakult ki. Ezek az elkövetők jellemükben megtestesítették a nőiség sztereotíp vonásait, mint „gyengeség”, „álnokság”, „perverzciók”, „kegyetlenség”. Viselkedésüket tekintve pedig sajátosan 19. század végi értelmezéseknek megfelelően írták le a deviáns nőt. Olyan karakternek, aki valószínűleg „éles nyelvű”, nem kellően tisztelettudó és nyilvánosan kritikus a férjével szemben. Előfordulhatott, hogy a megfelelő női viselkedést és a háztartási feladatok ellátását elhanyagolta, szexuális viselkedése megkérdőjelezhető, továbbá hajlamos a „mértéktelenségre”, motivációit tekintve pedig a sokat tárgyalt „gonosz női bosszúvágó” mozgatja. Ezek a formulaszerű leírások, amelyek mind az indítékot, mind a módszert képesek voltak megmagyarázni, újra és újra megjelentek a szakmai írásokban, az újságokban és regényekben, valamint a bírósági nyomozati dokumentumokban és a bűnperek tárgyalótermi jegyzőkönyveiben.⁹

Palgrave Macmillan (Ed.): *Crime and the Construction of Forensic Objectivity from 1850*. Cham, 2020. 234.

⁸ Shapiro, Ann-Louise: “Stories more terrifying than the truth itself”: Narratives of Female Criminality in fin-de-siècle Paris. In: Arnot, Margaret L., Osborne, Cornelia (Ed.): *Gender and Crimes in Modern Europe*. London, 1999. 204–207.

⁹ Uo. 211–212.

Ugyanakkor a szakirodalom arra is felhívta a figyelmet, hogy a megjelent cikkek számában mutatkozó jelentős nemi különbségek ellenére egyértelmű, hogy a bűnügyi tudósítások tendenciáját nem az elkövető neme, hanem az újságok által választott bűncselekménytípus határozta meg.¹⁰ Például 1905 és 1935 között a svéd sajtóorgánumok nagy figyelmet szenteltek annak, hogy a nőket és a férfiakat milyen összefüggésben írják le. Ezzel kapcsolatban megállapítható, hogy az említett időszakban a nőket gyakran a férfival való kapcsolatuk alapján jellemezték, ugyanis a női elkövetőket a cikkek 24%-a a férfiak feleségeként, barátnőjeként vagy menyasszonyaként nevezte meg, további 5%-a pedig özvegyként vagy hajadonként írta le. Ez arra utalt, hogy a két nemi kategóriára másképp tekintettek, és hogy a nők emancipációját követően megváltozott az igény a nők férfival szembeni jellemzésére. Az 1905 és 1935 között keletkezett cikkek többsége nem írta le egyértelműen, hogy az elkövetők miért cselekedtek úgy, ahogyan, a hangsúly inkább a bűncselekmények ábrázolására irányult. A vizsgált időszakban a nők bűncselekményeiről szóló cikkek körülbelül egyharmada tartalmazott leírást arról, hogy a nők miért követték el a bűncselekményt, míg ez a férfiak bűncselekményeiről szóló cikkeknek csak egytizedében fordult elő.¹¹

A 19. század végén és a 20. század elején egyre nagyobb igény bontakozott ki a nők által elkövetett erőszakos bűncselekmények sajtóábrázolására, ugyanis egyre több olvasót vonzottak az esetek, ami végül hozzájárult a bulvársajtó modernizációjához. Ebben a folyamatban értelemszerűen kulcsszerepe volt a híreket előállító újságíróknak, akiknek a megélhetése függött az általuk megírt tudósítások minőségétől. Tehát a sajtó modernizációja összefüggött a zurnaliszták körében érezhető státuszbizonytalansággal is, ami fokozta a szenzáció „hajhászását”.¹² A világ többi pontján, New Yorkban, Londonban és Írországban is ez jellemezte az „új újságírást”. A nagy társadalmi érdeklődés olyan szenzációs sajtóbeszámolókat kényszerített ki, amelyek ideális esetben napokon vagy heteken át fenntarthatók voltak, és érdekes vagy megbotránkoztató szereplőkkel rendelkeztek, akikről szövevényes, izgalmas történeteket lehetett mesélni. A bűnperek minden szükséges elemet felkínáltak ahhoz, hogy vonzzák és meg is tartsák az olvasókat, a nők elleni gyilkossági perek, közhírhöző a viszonylagos ritkaságuknak, az újdonság varázsával járultak hozzá mindehhez. Azok az újságírók, akik a bírósági tárgyalásokon szereplő nőkről tudósítottak, a fizikai megjelenésre, az érzelmi kifejezőmódra, magatartásra összpontosítottak, és igyekeztek a legapróbb gesztusnak is nagy jelentőséget tulajdonítani.¹³ Ehhez kapcsol-

¹⁰ Estrada, Felipe, Nilsson, Anders, Pettersson, Tove: The Female Offender – A Century of Registered Crime and Daily Press Reporting on Women’s Crime. *Nordic Journal of Criminology*. Vol. 20. (2019) No. 2. 138–156.

¹¹ Uo. 150.

¹² Gyáni Gábor: Sajtótörténet a társadalomtörténet szemponyjából. In: Sipos Balázs (Szerk.): *Bevezetés a médiatörténet-írásba*. Szombathely, 2019. 61.

¹³ Sutton–Black: *Detecting*, 237.

ható még az a jelenség is, miszerint azokat a nőket, akik erőszakos bűncselekményt követtek el, „betegnek” vagy „gonosznak” bélyegezték meg, ugyanis abban az esetben, ha bizonyítható volt, hogy a nő valamilyen betegségben szenvedett, amikor elkövette vétségét, a bíróságok hajlamosabbak voltak elnézőbben megítélni az illetőt.¹⁴

Egy jellemző külföldi példa: Edith Thompson ügye

A korszak női bűnelkövetőkkel kapcsolatos sajtónarratíváinak mintapéldánya az 1920-as évek elején bontakozott ki Londonban. A 20 éves Freddy Bywaters meggyilkolta a 28 éves Edith Thompson férjét, miközben a házaspár késő este hazafelé tartott a színházból.¹⁵ A látszólag szimpla ügy hatalmas port kavart és hetekig lázban tartotta az újságolvasó közönséget, sőt nemcsak a korban váltott ki nagy érdeklődést, hanem napjainkban is sok történész állítja, mellesleg több okból kifolyólag, kutatása középpontjába. Egyrészt azért, mert az ügy *cause celebre*, tehát nevezetes jogeset, feltűnést okozó per volt, másrészt pedig azért, mert olyan fontos kérdéseket vetett fel, amelyek a Nagy Háborút követő években döntő nagy jelentőséggel bírtak. Ilyen volt például a békeidőszakhoz való gazdasági alkalmazkodás, a társadalmi osztályhatárok elmosódása, a tömegkultúra terjedésével kapcsolatos ambivalenciák és mindenekelőtt a háború miatt megváltozott nemi szerepekkel, valamint a modern nővel kapcsolatos mély aggodalmak.¹⁶ Éppen ezek miatt is érdemes az esetet mélyebben megvizsgálnunk, továbbá azért, mert az ügy feldolgozása mintául szolgálhat hazai esettanulmányok kibontására is.

Edith Thompson 1893. december 25-én született Londonban William és Ethel Graydon gyermekeként. A források szerint Edith boldog gyermek volt, aki egy szerető családban nevelkedett. 1909-ben ismerkedett meg Percy Thompsonnal, de csak évekkel később, 1916. január 15-én került sor az esküvőjükre. Az első két évben a pár harmonikus házasságban élt, ám kapcsolatuk hamar kihűlt, így Edith a korabeli romantikus regényekben talált kiutat csalódottságából. Olvasmányélményei később fontos részét képezték az ellene zajló pernek is, amire még vissza fogunk térni. Edith a házasság megkötése után öt évvel, egy Wight-szigeti nyaralás alkalmával ismerkedett meg a 20 éves hajóinassal, Frederick Bywaters-szel és itt kezdődött el az a titkos románc, ami végül Percy meggyilkolásához, illetve Edith és Frederick felakasztásához vezetett.¹⁷

¹⁴ Anderson, Yvette Dawn: *Representations of Violence by Women: Some Theoretical Considerations*. MA thesis. University of Regina, Saskatchewan, 1998. 115–116.

¹⁵ Kennedy, Rosanne: *Affecting Evidence: Edith Thompson's Epistolary Archive*. *Australian Feminist Law Journal*, Vol. 39. (2014) No. 1. 15.

¹⁶ Bland, Lucy: *Modern Women on Trial. Sexual Transgression in the Age of the Flapper*. Manchester–New York, 2013. 102.

¹⁷ Porter, Michelle Suzanne: *Edith Thompson, the 'New Woman' and the Continuities of Injustice*. BA Thesis. Edge Hill University, Ormskirk, 2013. 9–11.

Edith Thompson a korabeli nőkről alkotott általános képtől eltérő tulajdonságokkal rendelkezett. A források szerint elhivatott és tehetséges üzletasszony volt, jól beszélt franciául, és nagy tisztelet övezte a cégénél, ahol dolgozott. Olyannyira értette a munkáját, hogy a könyvelői állás mellett gyorsan felemelkedett az üzletvezetőnői és a főbeszerzői pozícióba. A *Daily Express* bulvárlap a per során a Thompsonéval szomszédos egyik cég vezetőjét is megszólaltatta. Ő az „egyik leglelkesebb üzletasszonyként” jellemezte Edithet a magával ragadó modora miatt, ami állítása szerint kétségtelenül hozzájárult a ranglétrán való felemelkedéséhez. Az üzleti sikerei folytán jövedelme folyamatosan emelkedett, fizetése meghaladta az országos átlag kétszeresét, de még így sem volt gazdagnak nevezhető. A jövedelmüket összehasonlítva a férje ugyanannyit keresett, szeretője Freddy pedig hajóinasként jóval kevesebbet.¹⁸

Edith Thompson a gyermekvállalás szempontjából sem a hagyományos női szerepet testesítette meg, mivel saját maga döntött a gyermektelenség mellett. Ez a korban elfogadhatatlannak minősült, ugyanis az 1870-es évektől kezdve az Egyesült Királyságban országszerte aggodalomra adott okot a csökkenő brit születési ráta, amely a Nagy Háború veszteségei után még inkább felerősödött.¹⁹

A gyermekvállaláshoz való viszonyával szorosan összefüggött a modern nő legvitatottabb aspektusa, a szexualitás kérdése is. A házasságtörés és Edith életmódja miatt a tárgyalások és a lapok tudósítása alkalmával is központi kérdésként jelent meg a szexualitás és erkölcs témája, ami miatt több szempontból is érte őt vád. Először azért, mert munkájából kifolyólag feltűnően divatos volt. Minden egyes nap, amikor megjelent a bíróságon, a népszerű sajtólapok gondosan tárgyalták a viseletének minden részletét. A jól öltözött, az akkor még nem elterjed módon sminket (!) viselő, professzionális és magas táncstudással rendelkező Edithet a sajtó extravagánsnak titulált megjelenése, a túlzott önmagára figyelése, valamint a munkája iránti elkötelezettsége és a házastársi kötelességei elhanyagolása miatt is negatív jellemvonásokkal illette.²⁰

A média különböző szerepekbe bújította a per résztvevőit: a férjet áldozatként, a feleséget gonosztevőként, bűnre csábító asszonyként, a szeretőt pedig – érdekes módon – hősként mutatták be. Az „áldozatnarratíva” ellenére Percy Thompson iránt nem bontakozott ki nagy szimpátia, ugyanis tipikus szürke, nehézkes, nem kommunikatív hivatalnokként jellemezték. Bywaters „hőssé” válásában központi tényezőt jelentett az, hogy a sajtótermékek jóképű fiatalemberként mutatták be. Továbbá bátornak és hazafinak is tartották, mivel bár tizenöt éves volt, 1918 februárjában jelentkezett tengerésznek, miután pedig az apja gázmérgezést kapott és

¹⁸ Bland: *Modern Women*, 107–109.

¹⁹ Uo. 110.

²⁰ Uo. 106–111.

meghalt a háborúban, a fiatalember lett a háztartás vezetője. Ezzel szemben Percy Thompson alkalmatlansága miatt leszerelték a hadseregtől, így soha nem teljesített aktív szolgálatot. A sajtó gyakorlatilag tiszt vagy úriember rangjára emelte Bywaterst, aki mint minden „igazi hős”, nagy szeretettel fordult édesanyja felé is: „Bywaters édesanyja iránti szeretete az egyik legmeghatóbb esemény ebben a drámai ügyben” – vélekedett például a *Daily Mail*.²¹

A világháború végeztével a frontról visszatért katonák azt tapasztalták, hogy a háború előtti állásukat valaki más, néha egy nő foglalta el, így ezek a nők a férfiak verbális támadásainak céltábláivá váltak. Ezt a helyzetet az 1921-es gazdasági válság tovább súlyosbította, mivel a munkanélküliség átlépte a kétmillió határt. A felsorolt okok szintén szerepet játszottak Edith Thompson további negatív megítélésében, ugyanis a munkáját nem tekintették a háború szempontjából hasznos szakmának, csak úgy mond „szükségtelen” kalapok gyártásával foglalkozott. A nagy figyelmet kapó gyilkossági per tárgyalásának hetén a leszerelt férfiak közül sokan egész éjjel sorban álltak Old Bailey büntetőbírósága előtt, hogy másnap reggel eladják helyüket, gyakran nők számára.²²

A tömegkultúrát és a „tömegeket” a nőkkel hozták összefüggésbe; az „igazi” kultúra viszont a férfiak kiváltsága volt. A zurnaliszták többsége szerint a nők úgy jártak a bírósági perekre, mintha csak színházi előadásra mennének, ami a tömegkultúra felemelkedésével összefüggően a növekvő szenzációhajhászás jele volt.²³ A viktoriánus korszakkal ellentétben, amikor a legfelsőbb bíróságon a női nézők nagyrészt a „divatos” hölgyekre korlátozódtak, most már minden rétegből és korosztályból érkeztek. A „divatosan öltözött nő” fogalma akkoriban negatív másodlagos jelentéssel bírt, és a hivalkodást fejezte ki, ami sértés volt a háborút megjárt, munkanélküli férfiak számára. A per női közönségét több oldalról is erősen kritizálták, úgy vélték, hogy ugyanolyan élvhajhászok, mint a vádlott, aki népszerű regényeket olvasott. Az akkori értelmezés szerint az olcsó irodalom felbátorította Edith Thompson, aki felbujtotta Bywaterst (erre az egymáshoz írt leveleiket hozták fel bizonyítékként), a pár története pedig felkorbácsolta a nagyközönséget, mindenekelőtt a nőket, akiket a szexuálisan és erkölcsileg tiltott dolgok izgattak.²⁴

A közvélemény előtt olyannyira sikerült Edith Thompson a „felbujtó végzet asszonyaként” és ebből következően kizárólagos bűnösként ábrázolni, hogy az egyik lap egyenesen Bywaters megkegyelmezésének nevében indított orszá-

²¹ Uo. 118–119.

²² Uo. 110.

²³ Uo. 121.

²⁴ A korban még mindig nagy volt a szexuális tudatlanság minden társadalmi rétegben, annak ellenére, hogy az 1918-as években már létezett a házaspárok számára szexuális felvilágosítást nyújtó kiadvány is, ami 1923-ig több mint 400 000 példányban kelt el. Uo. 119–120.

gos kampányt. A petíció azonban nem járt sikerrel, ugyanis Edith Thompsont és Fredericket Bywaterst 1923. januárt 9-én felakasztották.²⁵ A gyilkosságért elítélt nők sajtóábrázolását bemutató Rian Sutton és Lynsay Black szerint egyes nők esetében az esetleges kivégzésük az állam és a társadalom végső győzelmét jelentette, amit szimbolikusan egy láthatatlan fenyegetéssel, az erkölcsi lezüléssel szemben aratott.²⁶ Annak ellenére, hogy az akasztás előtti napokban egyre erőteljesebb ellenséges érzelmek éltek Edith Thompsonnal szemben, a halálát követően széles körben elterjedt az igazságszolgáltatás hibájának elismerése, nevezetesen, hogy a gyilkosságra való felbujtás vagy összeesküvés tényét a bíróságon soha nem bizonyították.²⁷

A gyilkossági perről szóló, a sajtó által közölt vizuális tudósítások (rajzok és fényképek) hozzájárultak a közérzelmek felkorbácsolásához és a korban úgy gondolták, hogy a női közönség szenzáció- és élvhajhászását elégítették ki.²⁸ Edith Thompsont nem egyszerűen gyilkosságra való felbujtásért, hanem „szexuális felbujtásért” is bíróság elé állították, pontosabban veszélyes, sőt „halálos szexuális szenvedélyre” való erkölcstelen felbujtásért. A róla szóló negatív kommentárok egy további része nem egyszerűen azzal függött össze, hogy mit tett vagy tehetett volna, hanem azzal, hogy mit képviselt a háború utáni világban. Sikeres üzletasszornynak látszott, aki a rangja felett cselekedett, továbbá állítólag tehetősebbé vált a háború alatt, miközben fiatal férfiak harcoltak és haltak meg, végül pedig számító szándékkal elcsábított és erkölcsi bukásra készítetett egy élete fénykorában lévő fiatalembert azzal, hogy a férje megölésére készítette őt. A per tehát azért fontos, mert Edith Thompsonban megtestesülhetett a férfit „bűnre csábító” nő, aki a kor patriarchális erkölcsi normái szerint maga is „bűnös” volt. Továbbá azért, mert ebben az ügyben markánsan kidomborodtak a háború utáni társadalom „betegségei”, amik összefüggtek felgyorsuló modernizációval. Végül pedig azért, mert jól tetten érhető benne az, hogyan ábrázolta a korszak sajtója a „bűnös nőt”, és az erről szóló elemzések pedig kiváló mintát adhatnak a hasonló hazai esetek vizsgálatához.²⁹

Adalékok a női bűnözés korabeli magyarországi sajtódiskurzusához

A korszakban a női bűnözés természetesen nem csak külföldön, hanem Magyarországon is széles olvasóközönséget vonzott. A lapok vizsgálata során választ kaphatunk arra, hogy a különböző sajtóorgánumok, milyen képet alkottak a tipikus

²⁵ Uo. 103.

²⁶ Sutton–Black: *Detecting*, 249–250.

²⁷ Bland: *Modern Women*, 104.

²⁸ Uo. 120–122.

²⁹ Uo. 124–125.

női bűnözőről, milyen okokat és mozgatórugókat véltek felfedezni a jelenség mögött, illetve milyen megoldási stratégiákkal orvosolták volna a problémát. A következőkben a női bűnözéssel kapcsolatos hírek és kommentárok minőségi oldalát szeretnénk megragadni, tehát nem azt, hogy mennyit írt a témáról a sajtó, hanem azt, hogy milyen hangvétellel és tartalommal számolt be azokról. Természetesen az önkényesen kiválasztott sajtótermékek nem adhatják vissza teljesen a korabeli sajtó teljes palettáját, illetve nem fedik le teljesen a főváros újságolvasó közönségét, amiről egyébként is – pontos példányszám- és előfizetői adatok hiányában – lehetetlen képet alkotni, tehát megbecsülhetetlen, hogy a női bűnözésről szóló tudósítások mennyi emberhez juthattak el és milyen hatást gyakorolhattak.³⁰

A polgári liberális napilapok változatos szempontokból mutatták be a női bűnözés jelenségét, a konkrét bűnesetektől kezdve egészen a Tolnai Világlapja által a kriminalisztika legérdekesebb problémájának nevezett női lélektanig: „A női lélek rejtelmes és szeszélyes útjain alig lehetséges az eligazodás. Talán örökké aktuális, soha le nem zárható kérdés marad a nő lélektanának teljes megrajzolása, de egyelőre még valóban a végtelenbe mosódnak a női psziché fogalmának a körvonalai. És ebben a szinte határtalanul tág fogalomban a legnagyobb ellentétek sorakoznak egymás mellé: eszményi és önfeláldozó anyák, angyalian nemeslelkű nők és asszonyok mellett ott találjuk a gyönyörű arcvonású, de sötétlelkű boszorkányokat és az erkölcsi fertő legmélyén fetregő női bestiákat is. A szépségtől a legijesztőbb rútságig, az eszményi finomságtól a legszörnyűbb drasztikumig terjedő a női léleknek valószínűtlenül hatalmas skálája. A kriminalisztika legérdekesebb problémája minden korban a női bűnözők lélektana, ami előtt a világtörténelem során éppen úgy, mint ma is – habozva áll meg sok-sok esetben a bírói bölcsesség.”³¹ Az idézet azt mutatja, hogy a női bűnözőt és általában a nőt kiszámíthatatlannak, rejtelmesnek és szeszélyesnek tartotta a korabeli közgondolkodás, amit jól illusztrálnak a cikkben található ellentétpárok is, mint például „angyalian nemeslelkű” és „sötétlelkű boszorkány”, vagy a „szépség” és „rútság” tulajdonságok használata.

A bűnöző nő lélektanát, tulajdonságait több korabeli sajtótermék boncolgatta. A polgári liberális *Az Újság* című napilap bűnügyi újságírója, Kovács Arnold az 1920-as évek közepén például a női rablóbandákkal és gyilkosokkal kapcsolatban kifejtette, hogy ezeknek a csoportoknak a női tagjai „hallatlan vakmerőségre tesznek szert és nem egy példa van arra, hogy férfiruhába öltözve vesznek részt rablóbandákban és mulják felül kegyetlenkedésben, vérengzésben és kíméletlenségben férfi társaikat”. Továbbá Kovács úgy jellemezte őket, hogy még a 19. századi alföldi betyárvilág kiemelkedő alakjainál, Rózsa Sándornál és Savanyú Jóskánál is

³⁰ A korabeli média hatásáról lásd részletesebben Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban. Politika- és társadalomtörténeti vázlat*. Budapest, 2011. 73–86.

³¹ Világszép női büntettek. Tolnai Világlapja, 1928. november 14.

féktelenebbek voltak.³² Az *Újságban* megjelent másik cikk a rendőrség munkájával kapcsolatban is arra a megállapításra jutott, hogy a női bűnözők ravaszabbak és csökönyösebbek a férfi társaiktól.³³ Ezzel a vélekedéssel osztozott az 1930-as évek közepén *Pesti Hírlap* zszurnalisztája is, aki szintén hangsúlyozta: „Megdöbbenő ez az új női osztály, félelmes, ravaszabb, gonoszabb, mint a férfi.”³⁴

Visszatérve Kovács Arnold írására, a tapasztalt oknyomozó bűnügyi újságíró arra is választ próbált adni, hogy honnan került ki az erőszakos női bűnelkövetők nagyobb százaléka, és arra a megállapításra jutott, hogy – az ő szavaival élve – a „csalódottak társadalmából”. „A cseléd, aki nem tudja eltartani újszülött gyermekét, a kis varróleány, akinek útjában áll titkos szerelmének gyümölcse, az úrileány, aki ballépésével veszélyezteti társadalmi állását, nagyon gyakran lesznek gyilkosokká” – fejtegette. Noha ő maga is hozzátette, hogy nemcsak az alsóbb társadalmi rétegekből kerültek ki az erőszakos női bűnelkövetők, hanem az előkelőbb rétegekből is, tehát ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a női bűnözés nem rétegspecifikus.³⁵

Kovács Arnolddal ellentétes érveket fogalmazott meg a jelenséggel kapcsolatban 1937-ben Dr. Szathmáry Róbert detektívfelügyelő. Szathmáry nevéhez több kriminológiai témájú könyv is köthető, mint például *A detektív munkája* vagy *A bűnözés vizsgálata – Bűn, természet, társadalom*, tehát vélhetően empirikus megfigyelései és nyomozói tapasztalatai révén átfogó ismeretekkel rendelkezett a női bűnözéssel kapcsolatban is. A *Tolnai Világlapjában* megjelent fejtegetésében a tipikus férfi és női bűncselekményeket mutatta be a következőképpen: „A megfigyelések és a statisztikai adatok szerint a férfi követi el azokat a bűncselekményeket, amelyekhez különös vakmerőség, testi erő, ügyesség és talán szellemi fölény vagy merészség kell. Gyilkosság, rablás, betörés, falbontás, kasszafúrás, padlás-, pince-nyitás, zsebtolvajlás, különféle lopások, orgazdaság, csalások, sikkasztások, hatóság és hatósági közegek elleni erőszakok, azok a deliktumok, amelyeket a cikkben foglalt és egyéb okok miatt, túlsúlyban inkább a férfi, mint a nő követi el. A nő tipikus, mondhatjuk egyéni bűnözési tere: a magzatelhajtás, a gyermekölés, az erkölcstelen életmód és házi tolvajlás.” Tehát elmondható, hogy a Kovács Arnold által női bandatagokra használt kifejezéseket Szathmáry inkább a férfi bűnelkövetőkre alkalmazta, ám ezután megjegyezte, hogy a kegyetlen és ravasz vétségeket nem lehet kizárólag az egyik vagy a másik nemhez sorolni, ugyanis ezek az egyén individualitásához kapcsolódnak. Adalékként, egyfajta felmentésként hozzátette, hogy „a természet alkotása folytán, a világ kezdete óta a férfi az edzettebb. Ő van jobban kitéve az élet viharának. Neki kell elhárítani vagy leküzdeni az élet,

³² Féktelenek, mértéktelenek a nők a bűn útján. Az *Újság*, 1925. április 19.

³³ Hogyan dolgozik a rendőrség? Az *Újság*, 1924. augusztus 5.

³⁴ Önagysága, a házasságszédelgő. *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1934. február 4.

³⁵ Féktelenek, mértéktelenek a nők a bűn útján. Az *Újság*, 1925. április 19.

a család, a jólét ellen tornyosuló természeti és szociális akadályokat. Így természetes következménye – amint azt már említettem – hogy ő az, aki a törvényekkel is inkább szembe kerülhet, összeütközésbe juthat, mint a nő.” Azt, hogy férfiak magasabb számban vettek részt a bűnözésben, a közösségi életben való nagyobb részvételükkel indokolta, majd amikor a nők aránya is elkezdett növekedni a 19. század második felétől, ezt azzal magyarázta, hogy „a nő a változott viszonyok miatt olyan területre kényszerült, ahol azelőtt nem találkoztunk vele [...] néhány foglalkozási ágat s hivatásgyakorlást kivéve, komoly versenytársa lett a férfinak s ezzel sok helyről, alkalmazásból, foglalkozásból kiszorította azt.”³⁶

A női bűnözéssel kapcsolatban több lapot is foglalkoztatott az erkölcs kérdése, illetve az, hogy mik azok az okok, amik hozzájárultak a korban ahhoz, hogy egy nő a bűnözés útjára tévelyedjen. A kriminalisztikával is foglalkozó ideg- és elmegyógyász egyetemi tanár, Hajós Lajos az 1926 nyarán „Sokkal több a nő-bűnöző, mint a háború előtt” című publicisztikájában az akkor nyilvánosságra hozott bűnügyi statisztikát kommentálva két okra, a gazdasági és erkölcsi romlásra vezette vissza a bűnözés növekedését. Kiemelte, hogy a világháború alatt és az azt követő években tapasztalt gazdasági visszaesés miatt nőtt a bűncselekmények száma, köztük a női bűnelkövetők száma, ami egyfajta erkölcsi romlást is jelentett. Hajós szerint ez „a család szétzúllására vezethető vissza”. „A családi élet az alapvető sejtje a társadalomnak” – érvelt – „és a családi élet, mint érzékeny higanyoszlop a hőmérőben, reagál az erkölcsi romlásra. Ez az elméleti megállapítás az élet nyelvére lefordítva, a következőképpen hangzanék: A régi családi élet megvédte a szekszuális [sic!] erkölcsöket és oltalmat, jelentett, a fiatalokúaknak és főleg a nőknek.” Továbbá úgy vélte, hogy a „férfit nem fűzik oly szoros kötelékek a családhoz, mint a nőt. A háború alatt több erkölcsi szabadságot szereztek maguknak a nők, ezáltal útja nyílt a szekszuális bűnnek és a szekszuális bűnön túl a normális bűnnek. Aki meg nem engedett úton kap harisnyát, vagy kalapot, azt csak egy lépés választja el attól, hogy lopjon is magának. A szekszuális bűn a szabad életre dob ki. A nő kiszabadul a család köréből. Nincsen rajta többé sem az apa, sem az anya szeme. A nő fejletlen moralitása így szabad prédája lesz a bűnre való csábításnak.” Tehát Hajós különös jelentőséget tulajdonított az erkölcsi határok megtartásának, a család szerepe mellett kiemelte a nevelés fontosságát, ugyanis érvelése szerint, ha a nevelés elbukik, akkor ennek következtében erkölcsi romlás következik be, tehát növekszik a női bűnesetek száma is. „Meg vagyok győződve arról” – jelentette ki határozottan – „hogy a bűnözések s szaporodása a szekszuális bűn útján indult [sic!]. Bizonyosnak tartom, hogy a női bűnösök 99 százaléka nem érintetlen. [...] A nőben kevés a bátorság a bűnözésre, nagyobb a szekszuális bűnre.”³⁷

³⁶ A bűnöző nő. Tólnai Világlapja, 1937. november 10.

³⁷ Sokkal több a nő-bűnöző, mint a háború előtt. Magyarország, 1926. július 30.

Szintén az erkölcsi élet romlását emelte ki a *Pesti Napló* hasábjain 1923 májusában Vámbéry Rusztem jogász, aki szerint a „nagy háborúnk után éppen a középosztály erkölcsi élete rendült meg. Nemcsak Budapestnek, de egész Európa, sőt Amerika nagyvárosainak újságjaiból is tudjuk, hogy középosztálybeli nők és férfiak nagy számban vetemednek a sexuális [sic!] erkölcstelenség, lopás, sikkasztás, orgazdaság bűnére.” Ezt ő is több okra vezette vissza: „Elsősorban is a gazdasági deroute a vagyontalan középosztályt érzékenyebben sújtja, mint akár a munkásságot, mely legföljebb stagnál életigényeiben, de nem kénytelen engedni belőlük. [...] Aztán meg tagadhatatlan, hogy a középosztály a legkevésbé ellentállóképes rétege a társadalomnak. Elpuhult és tette alig bírható. Asszonyai javarészt nem érettek meg küzdelemre és egyetlen céljuk még mindig a férfi. Ez pedig nagyon drága és ritka zsákmány mostanában. Hogy meghódíthassa, a nő, úgy látszik, minden eszközhöz folyamodik. Sikkasztani, lopni hajlandó, csakhogy tetszetősen fölékesíthesse magát. Nyilván ez az oka, hogy most sűrűbben fordul meg a bírói ítélőszék előtt.” Az idézett cikk másik megkérdezett szakértője, Schirilla Achilles táblabíró is a középosztálybeli nők lelki alkatát helyezte középpontba, illetve ő is kiemelte a nevelés fontosságát: „A középosztálybeli nő neveltetésénél fogva nem szokta meg a folytonos küzdelmet és lemondást, és vágyai erősebbek, mint akarata. Amikor ráeszmél tetteire, már késő és ő annyira összeroppan bűnének súlya alatt, hogy egy pillanatig sem képes tagadni. A középosztálybeli bűnöző nőt az jellemzi, hogy azonnal bevall mindent. Az ellene indított eljárást pedig a legtöbb esetben elejti a bíróság, mert a család áldozatkészsége és a vádlott teljes lelki összetöröttsége szánalomra indítja a vádat emelő felet, aki aztán vissza is vonja a vádat igaz, hogy az eljárást hivatalból kellene folytatni, de a vádlott büntetlen előlétele enyhébben hangolja a bíróságot és legrosszabb esetben is csupán az ítélet felfüggesztésére kerül a sor.”³⁸

Vámbéry Rusztem egy másik megjelent cikkben tovább boncolgatta a női bűnözés okának összetevőit: „A nemi különbség, mint bűnözési tényező szoros összefüggésben van a nő társadalmi és gazdasági helyzetével. Ahol a nők intenzívebben működnek kereseti pályákon, ott bűnözésükben is plusz mutatkozik. A nők bűnözése kimutathatóan összefüggésben van nemi életük sajátosságaival és kritikus időszakaival. A gyermekszülés és magzatelhajtás, mint kizárólagos női deliktumok nagy száma ellenére is a vagyon elleni cselekmények azok, amelyekben a nők nagyobb számban szerepelnek.”³⁹ Az idézett szöveg is megfogalmazta burkoltan azt a megállapítást, amit Hajós Lajos az erkölcsi romlás kapcsán említett, miszerint a háború alatt és után a munka világába, illetve a közszférába bekapcsolódott nők hajlamosabbá váltak a bűnözésre.

³⁸ Szaporodik a bűnöző urinők száma. *Pesti Napló*, 1923. május 6.

³⁹ Hogyan születik a bűn? *Világ*, 1922. december 30.

A női bűnözés jelenségét a Horthy-kori szaklapok is vizsgálták, ezek közül főleg *A Magyar Detektív* közölt szacikket a témával kapcsolatban, különösen a női tettesek pszichológiájára és a speciális női bűncselekményekre helyezve a hangsúlyt. A Hrószt Nándor detektív által írt hétrészes „Kriminalpsychologia és detektív munka” című sorozat egyik darabja a bűncselekmények jellemzésével mutatta be az inkább női elkövetőkhöz kapcsolódó jogsértéseket: „a női bűnözés, a nő karakterének megfelelően, éppen az oly bűnözési esetektől áll távol a leginkább, amelyek a rendőrhatalóságok üldözése folytán különösképpen hozzáférhető jelleggel bírnak. Ilyen pld. az államhatalommal szembeni ellentállás és nagyobb mérvben a testi sértés esetei. A férfinem szaldójára kedvezőtlen hatással bírnak az erkölcsi bűncselekmények, melyeknek számlái a szexuális területen az aktivitást jelentő férfinemet terhelik, a nőt viszont ezzel szemben úgyszólván teljesen mentesítik. Egészen különleges helyen áll a gyermekgyilkosság esete. Itt egy sajátságos lelkiállapot nyilvánul meg, amelybe a törvénytelenül szülő nő, a többé-kevésbé elővigyázattal eltírt szülés után jut s akit a kétségbeesés, félelem, megbánás, nagyfokú bágyadság, testi fájdalomérzet stb. befolyásol olyannyira, hogy egy gyors, indulatszerű beavatkozást vált ki belőle, amit azután a mentalitása, illetve felfogása eme pillanatokban teljesen érthetőnek is vél.” Miután a nő elkövette a bűnt és a rendőrök elfogták „igen gyakran pillanatnyilag nehezebb probléma elé állítja a kriminálistát, mint a férfibűnöző. Ellenben egy megfontoltan végzett, tervszerű bizonyító eljárás során – tartozván mégis a gyengébbik nemhez – kitaratása hamarabb megtörik, vall és lénye könnyebben analizálhatóvá válik. A férfit még a legjobb jellemtan sem tudja teljesen szétszedni, a kísérlet pedig erre egyáltalában képtelen. A férfinem van egy lényegmag, ami a további szétszétást nem engedi meg. A férfi végtelenül rejtélyesebb, összehasonlíthatatlanul komplikáltabb és kifürkészhetetlenebb, mint a nő” – vélte más, korábban idézett forrásunknak ellentmondva.⁴⁰

A Magyar Detektív az 1930-as évek első felében két alkalommal közölte Erich Wulffen német kriminológus női mérgezéses gyilkossági esetek mozgatórugóit vizsgáló cikkeit. A hasonló címmel megjelent írások tézise szerint „a bűnöző nőt a maga csökkent tetteje, bátorsága és fizikai ereje egyenesen predesztinálja a méreggyilkosságra”.⁴¹ Wulffen az első női méreggyilkosként mutatta be az Ószövetség Évját is, és vele kapcsolatban kívánta érzékeltetni, hogy a mérgezést mint bűnelkövetési kategóriát mennyire tartották tipikusan női deliktumnak. A kriminológus szerint a bibliai múltban gyökerező előzmények után a „művelődés előrehaladásában” a nő a férfi „uralmi vágyának” ellensúlyozása kapcsán

⁴⁰ Hrószt Nándor: *Kriminalpsychologia és detektív munka* (IV). A bűnöző pszichológiájának jelentősége a detektíveljárásnál. *A Magyar Detektív*, 1933. április 15.

⁴¹ A női méreggyilkos. *A Magyar Detektív*, 1930. január 15.

„a mérge elkészítésében és megszerzésében jelentős kielégülést talál. A nő a mérgeben elégtételt lát a férfi uralmával szemben, – s ez a pszichológiai magyarázata a női méreggyilkos lelkivilágának.”⁴² Érdekes ehhez hozzátenni azt is, hogy a mérge használata nemcsak egy másik személy elleni bűncselekmény kapcsán volt „kedvelt” eszköz a női elkövetők körében: a két világháború közötti korszakban a nők által elkövetett öngyilkosságok és öngyilkossági kísérletek közel kétharmada történt ilyen módon.⁴³

Nem véletlen, hogy az 1930-as évek első felében a kriminológiai szaksajtóban is ilyen gyakran jelentek meg a nők által elkövetett mérgezéses bűnesetek, hiszen ebben az időszakban tartotta lázban a társadalmat a tiszazugi eset. Az ügy kirobbanásának évében, 1929-ben is megjelent *A Magyar Detektív* hasábjain egy olyan írás, ami a speciális női bűnesetek között vizsgálta a mérgezést. A szerző megnevezése nélküli, külföldi példákat és sokkoló képes illusztrációkat is tartalmazó írás szerint „vannak bűncselekmények, amelyek szinte speciálisan női deliktumok, így a névtelen levelek tömege, – amelyekben nyílt erotikus vagy szexuális vonatkozás van, – szinte holtbizonyosan női kézre mutat”. A szerző az ilyen esetek mellé emelte fel a mérgezéses gyilkosságokat, amikor rámutatott arra, hogy a névtelen levelek kapcsán és a mérgezéses esetekben is „megtalálhatjuk az óvatosság és a háttérbe húzódás bizonyos motívumait, amely lehetőleg biztos fedezékből, a felfedeztetés közvetlen veszély nélkül próbálja kiröpíteni mérgezett nyilait. Még a vitriolos méretnyelvek elkövetői is tartják a rokonságot a mérgekeverőnőkkel, éppen úgy, mint a névtelen levél sem más, mint a lélek mérgezése. A női kegyetlenség őszöztöne áldozatot keres és talál, hogy gyűlöletét és bosszúját kitöltse. És ezekben éppen úgy, mint a más, véres bűncselekményekben is, felszabadul a hisztéria, a női fantázia, az erotikumfűtötte [sic!] szélsőségek száz fantomja – s megszületik a bűntevő női emberszörnyeteg.”⁴⁴

Egy másik rendészeti szaklap, *A Rend* statisztikai kimutatásokat is segítségül hívva igyekezett részletes bemutatást közölni a női bűncselekményekről, azok kivitelezéséről, illetve arról, hogy milyen magatartást mutatnak a nők a nyomozások során. Az okok vonatkozásában ez a sajtótermék is azt emelte ki 1926 nyarán, hogy a női bűnözés növekedésének „gyűjtőzsinórja” a gazdasági romlás, ami a háború következtében alakult ki. A cikk szerint a kriminogén hajlam a magukra maradt asszonyok „megszaporodott gazdasági gondjaiból eredt, a férfiak bűnözési számának leesése a háború idején pedig abból következett, hogy katonai szolgálatra voltak igénybevéve”. A korábbiakban idézett polgári liberális lapokhoz hasonlóan a cikk szerzője is úgy látta, hogy a „nők bűnözésére a hivatásszerű tevékenységük

⁴² A női méreggyilkos. *A Magyar Detektív*, 1934. szeptember 1.

⁴³ Sipos Nikolett: „A nagyváros az öngyilkosság melegágya”. *A Horthy-kori Budapest öngyilkosságainak kontextusai (1929–1941)*. *Clio Műhelytanulmányok*, 3. évf. (2020) 6. szám. 18.

⁴⁴ A női emberszörnyeteg. *A Magyar Detektív*, 1929. december 1.

kiterjesztése és általában a közélet izgatottsága növesztő hatással van”. A fentebb tárgyalt megállapításokon kívül több női bűnözési kategóriát bemutatott, mint például a hamis esküszét, aminek okaként a meggondolatlanságot és a felelőtleniséget nevezte meg a szerző, de a nemi élettel összefüggő bűncselekményekben (vérferőtözés, kerítés, magzatelhajtás, gyermekkítétel, gyermekrablás) is magasabb volt a nők aránya. A szerző a boltlopás kategóriájának külön bekezdést szentelt, amivel kapcsolatban kiemelte, hogy még a felsőbb társadalmi rétegekhez tartozó hölgyek is alkalmi lopásra adják a fejüket egy jól berendezett kirakat láttán. Ennek okait pedig a biológiai sajátosságokra visszavezethető negatív sztereotípiákkal magyarázta: „Az ilyen lopásokkal kapcsolatban állandóan emlegetett kleptománia a lélektan és elmekórtan szakemberei szerint nem önálló betegség, hanem a beteges lopási hajlamnak sokkal inkább nők általános testi szervezetében rejlik az oka. A nők ugyanis a havi tisztulás idején betegesen izgékony állapotban vannak, melyet a rossz, oxigénben szegény levegőjű áruházakban való tartózkodás még fokoz. Ez a testi állapotból következő izgatottság vezet sokszor arra, hogy rájuk nézve merőben értéktelen holmikát is ellopnak. Az erkölcsi felelősségérzetnek csökkenése ilyenkor akkora mérvű is lehet, hogy hisztérikus nőknél súlyos büntetteket is eredményez, például saját gyermekük megölését, melyre a menstruáció által okozott zavar után nem is emlékeznek. A nők érthetetlennek mondott tettei legtöbbször ezzel a havonként [sic!] ismétlődő életfolyamati zavarral magyarázhatók.” Harmadik közös jellemzőként említhető a polgári liberális lapokkal a nő büntársként való bemutatása: „Míg a férfiak nyaktörő és sok bátorságot és testi erőt kívánó módon »dolgoznak«, a nő legtöbbször csak falaz.” Miután a női tettet elkapták, *A Rend* cikkírója szerint „a bizonyítékok előtárásánál a nők hamarabb meginognak a tagadásban és saját részességük bevallása után a bűncselekmény teljes egészére, is értékes adatokra térnek át. [...] rendszerint végsőig kitartanak a büntett miatt üldözött szeretett férfi mellett és magukhoz fogadják, rejtegetik őket. Ez a nagy ragaszkodás gyakran okozza a védelembe vett férfibüntettes vesztét, mert a rendőrség ezzel már előre számol és a szerelmén át is keresi a bűnöst. Bűnügyekben feljelentéseket csak akkor tesznek a nők, ha szerelmileg érdekelve vannak benne és bosszú vezeti őket. Elhagyott feleségek és szeretők sokszor jelentenek fel férfiakat, mégpedig az esetek jórésztében alaptalanul. A bizalmas együttlétek alatt azonban sok mindent elmondhatnak a büntetteket elkövetett férfiak a nőknek és ezért a nők bosszúból fakadó feljelentéseit mindig jó kivizsgálni.” A bírósági ítélet után a börtönbe került nők a cikk alapján hamarabb megszokják a fegyházi rendet és számukra a takarítás egy alapvető munkakör. A férfiakéhoz képest a női fogvatartottak kevesebbszer szenvednek zendülést, viszont „olyan felügyelőnőknek, akik náluk műveletlenebbek, nem engedelmessé válnak és ezerféle nehézségeket csinálnak nekik.”⁴⁵

⁴⁵ Száz büntettesből csak tizenkettő a nő. *A Rend*, 1926. július 31.

Érdeemes a konzervatív és a kormányközeli napilapok tartalmát is megvizsgálunk, hogy miként és mennyire közvetítették a női bűnözés jelenségét az olvasók felé. A *Budapesti Hírlap* egy 1925 februárjában megjelent cikkében a női bűnözés csökkenése mellett foglalt állást. A szerző ugyanis úgy vélte, hogy a háborút és forradalmakat követő kedvező gazdasági növekedés után a „tőzsdén való nyeresé lehetőségeinek megszűnésével a női intellektuális bűnesetek, a csalás és sikkasztás teljesen lemaradtak [...] A jelentősebb női lopási esetek is gyérültek, mert a rendőrség kezére jutottak a »nehezebb« tettesek, s így legalább a büntetésük kitöltéséig nem dézsmálják a mások vagyonát. A visszaeső bűnösöket újabban rendkívül szigorú büntetéssel sújtja a bíróság, ilyen módon igyekezve rendes munkára szorítani a notórius tolvajokat.” A cikkből kiderül, hogy főleg a zsebtolvajlások és üzleti lopások száma csökkent, különös tekintettel a cselédlopásokra, amit a vidéki és rendőri munka fejlődésével hozott összefüggésbe: „Minden vonalon, de különösen ezen a téren a vidéki rendőrség államosítása, s a budapestihez való csatolása eredményezte a bűnesetek csökkenését. Ma már könnyen ellenőrizhetik a rovott múltú cselédek minden lépését, s a visszaesőket a törvény nagyon szigorúan bünteti.” Ennek kapcsán a cikk felhívta az olvasók figyelmét a megelőzésre, vagyis kiemelte annak a fontosságát, hogy a cselédek felfogadása előtt szükségszerű a rendes cselédkönyv ellenőrzése, ezzel megkönnyítve a rendőri munkát. A női bűnözés csökkenése ellenére a cikk szerint a kénylopások még mindig nagy számban jelen voltak. Egy ilyen lopás alkalmával jellemzően idegen, nem helyi embereket szemeltek ki a tettesek, akiből „beszélgetés közben kiveszik, honnan és hová valók, s ha megfelelő csemegének találták, mindjárt hozzá is látnak csalhatatlan módszerükhöz. Az egyik nő fölviszi a lakásba a mit sem sejtő férfit, akinek ruháját az ajtóhoz közeli székre rakatja. Aztán kétszer ráfordítja a kulcsot az ajtóra. A férfi nem veszi észre, hogy a második csattanással újból kinyitotta a nő az ajtót, a melyen azután bizonyos meghatározott jelre (köhintés, nevetés) bejön a cinkostársnő. Kiemeli a pénztárcát és kint nyugodtan kivesz belőle egy bizonyos mennyiséget. Nem az egészet, csak egy részét a pénznek. Azután ugyanabban a sorrendben visszarakja a többit s visszaviszi a kabátba. Mikor a férfi felöltözött, a nő megkérdezi, megvan-e mindene, nehogy azután később rajta keresse. A férfi a pénztárcáját felületesen átnézve, mindent rendben talál s nyugodtan távozik. Csak később veszi észre a furfangos lopást.”⁴⁶

Egy 12 évvel későbbi cikk, ami Hacker Ervin jogász egy Magyar Statisztikai Szemlében megjelent elemzését mutatta be, már az emelkedő bűnözési arányokról számolt be és azokról a kriminogén tényezőkről, amik hatással lehettek a bűnözés növekedésére. Ilyen volt a város és vidék egyénre gyakorolt hatása, ugyanis a „városokban a létért folytatott küzdelem nehezebb, a szükségletek nemcsak többirányúak, hanem nehezebben is kielégíthetők, a városi élet ideges gyorsasága, a társadalmi fe-

⁴⁶ Lényegesen csökkentek a női bűnözések. Budapesti Hírlap, 1925. február 1.

szültség és a több alkalom inkább viszi az embereket bűncselekményre, mint a vidéki élet eltérő adottságai. Hogy mégis a vidék bűnözési arányszáma magasabb, mint a fővárosé, annak tulajdonítható, hogy közbiztonsági intézményeink a fővárosban fejlettebbek, mint a vidéken.” A cikk szerzője Hackerre hivatkozva kiemelte, hogy a városi és vidéki élet jellegzetességein kívül a család és a házasság élet, illetve a vallás is jelentős hatást gyakorolhatott az egyénre, mivel ezek megléte visszatartó erőt jelenthetett az emberekre. A nemek megoszlása kapcsán a közlemény kiemelte azt a gondolatot, amit már a polgári liberális lapok írásainál is érzékelhettünk, miszerint „a férfi többet szerepel az életben, inkább ütközik nehézségekbe, a nagyobb alkoholélvezet is befolyásolja a bűnözése fokát. Viszont, amint a nő mindinkább kilép az élet színterére, mint küzdőfél, úgy emelkedik a bűnözésben való részvételi arányszáma is.”⁴⁷ Tehát itt is megfigyelhető, hogy a cikk a férfi tettesek magasabb arányát a közösségi életben való nagyobb részvételükkel indokolta.

Érdekes példával szolgál még a konzervatív *Nemzeti Újság*, amely egy 1932 augusztusában megjelent cikkében a bűnözés témáját politikai kritikára használta fel a baloldali lapokkal szemben. Az „úrileány” értelmezésével kapcsolatban ugyanis azzal vádolta a szembenálló politikai tábor sajtóját, hogy „nem tud leszokni arról, hogy úrileánynak címezze azokat a lezüllött, bűnöző nőket, akik sem erkölcsileg, sem társadalmilag nem méltók az úrileány megtisztelő elnevezésére.” A lap vádjai szerint a liberális és szociáldemokrata sajtó tudósítói egy diplomarablással gyanúsított lány tárgyalásán pozitív jelzőkkel illették a vádlott öltözködését, ami nem elfogadható, mivelhogy egy úrilány jellegzetessége „az érintetlen lélekben, a finom modorban és az erkölcsi tisztaságban” gyökeredzik.⁴⁸

Érdemes tehát ezzel szemben idézni a baloldal legjelentősebb szócsövét, a szociáldemokrata *Népszavát* is. A lap 1927-ben például Laky Dezső statisztikus a Magyar Tudományos Akadémia egyik ülésén elhangzott előadását tárgyalta, ami a cikk szerint „abban ütött el az Akadémián tartani szokott előadásoktól, hogy valóban komoly, tudományos előadás volt”. A tudósítás szerint Laky a bűnözés okai között a fentebb tárgyalt sajtótermékekhez hasonlóan a háború kitörését említette, de a női bűnözésre is ható tényezőket kormánykritikus hangvételrel interpretálta: „A sok szenvedés, fáradalom és átélt borzalom elfásította, eldurvította, sok esetben elvadította a lelkeket. Tehát a háború nem »nemesítette« meg az emberi lelkeket, mint ahogy ezt a háborús uszítók szélteben-hosszában hirdették templomi és politikai szónoklatokban, háborút dicsőítő könyvekben és hírlapi cikkekben, hanem a bűnözésre való nagyobb hajlandóság magvát hintette el bennük.” Tovább folytatva a kritikai hangnemet a *Népszava* olyan kriminogén tényezőket sorolt fel, amik

⁴⁷ Érdekes bűnügyi mérleg: emelkedik a bűnözők száma, a nők emberek jobbak, mint a nőtlenek. Budapesti Hírlap, 1937. október 6.

⁴⁸ Úrilány? Nemzeti Újság, 1932. augusztus 7.

hozzájárultak a két nem bűnözésének növekedéséhez: „A rettenetes nyomor, amely évek óta fojtogatja a középosztályt, az ipari munkásság béreinek sivár alakulása, a munkanélküliség, a korona értékének végzetes romlása mind ott szerepel előmozdító ok gyanánt a bűnözések és öngyilkosságok nagyarányú szaporodásában. De nemcsak a férfiak, hanem a nők bűnözése is erőteljes növekedést mutat a háború befejezése óta. A háború folyamán a családi élet normális összetétele fölborult. A nők a háború folyamán egyszerre előzönlöttek a munkahelyeket majd a háború végével szinte máról-holnapra vesztették el kenyérkeresetüket. Új elhelyezkedésre pedig nem volt mód. Az önálló kenyérkeresetre utalt nők fokozódó nyomora idézi elő a női bűnözők, valamint a prostituáltak számának a növekedését.”⁴⁹ De a lap más cikkben is hasonló kormánykritikus hangnemet ütött meg a nők bűnözésével kapcsolatban: „a nyomor, a tudatlanság, a munka szervezetlensége és az elavult törvények a legszorosabban összefüggnek azzal, hogy a nők a törvényekkel összeütközésbe kerülnek.”⁵⁰

Az 1896 és 1944 között megjelenő, bulvárosabb jellegű, olcsóbb árkategóriájú és nagy példányszámú, ezáltal széles olvasóközönséghez eljutó *Friss Újság* is foglalkozott a női bűnözés problémájával. A lap *Bűnhullám* című 1927-es cikkében a *Népszavához* hasonlóan tudománykritikus álláspontot fogalmazott meg Laky előadásával kapcsolatban, mely szerint a „tudós akadémia ez egyszer, fáradságot vett magának, hogy a való élettel is foglalkozzék, és merész kézzel nyúlt bele az élet legmélyebb mélységeibe”. A cikkíró kiemelte, hogy az előadás során szó esett arról is, hogy a nők egyre nagyobb részben jelennek meg a bűnözésben, nemcsak a világháború és a forradalmak miatt, hanem a munkanélküliség és a nélkülözés miatt is, ami a családok, a többnejűség és a vallásgyalázások számát is növelte. A felsorolt problémákra a cikk szerint nem a „drákói rendszabályok” jelentik a megoldást, hanem az idő múlása fogja orvosolni azokat: „Éveknek, évtizedeknek kell elmúlniuk még, míg helyreáll az erkölcsi egyensúly. Sokáig, nagyon sokáig fogjuk még érezni a háború szörnyű következményeit.”⁵¹ Hasonlóan a háborúra helyezte a hangsúlyt egy másik cikk is, ami szerint a „harctérről hazatértek nagyrésze nehezen tudott beleilleszkedni régi foglalkozásába, a négyéves frontszolgálat, sokszor pedig a sokkal tovább tartó hadifogság kivetette őket a polgári élet kerékvágásából, így aztán nem csoda, hogy a sok rombadólt, zilált élet között könnyebben burjánzott el a bűn, mint egy jól megalapozott, békés viszonyok között élő társadalomban.” A *Friss Újság* zurnalisztája a szegényebb társadalmi osztályok helyzetének javításával próbálta volna megállítani a bűnözés növekedését, mivel nézete szerint a bűnelkövetőket nehezebb visszaemlenni a társadalomba, vagyis inkább a megelőzésre, mint a rendvédelemre kellene helyezni a hangsúlyt.⁵²

⁴⁹ A bűnözés növekedése Magyarországon. *Népszava*, 1927. március 9.

⁵⁰ A nők között kevesebb a bűnöző. *Népszava*, 1933. május 14.

⁵¹ *Bűnhullám*. *Friss Újság*, 1927. március 9.

⁵² Évről-évre több a bűnöző. *Friss Újság*, 1938. január 15.

Nemcsak a jelenség általános képével foglalkozott a *Friss Újság*, hanem a bűnözés kategóriáit lebontva is elemezte azokat. Külön kiemelte a nők által elkövetett személy elleni cselekményeket, amikben „hihetetlenül kegyetleneknek bizonyultak és ez azért is meglepő, mert igen sok esetben ezeket a bűncselekményeket, véznatestű, gyengének látszó nők követik el, akiktől első látásra fel sem lehetne tenni, hogy a nagy testierőt és vakmerőséggel párosult elszántságot igénylő bűntényeket el tudnák követni.” A bűncselekményt elkövetett nőkkel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy már a tettes fizikumán és arckifejezésén meglátszik az erre való hajlam: „A bűnügyi nyilvántartóban azonban százával őrzik azoknak a nőknek a fényképeit, akiknek a lelkiismeretét kisebb-nagyobb bűncselekmények terhelik. Kevés kivétellel már az arckifejezésükön láthatók a bűnözésre való hajlamnak a nyomai, gonosz arckifejezésük elárulja, hogy nem egészséges lélek lakozik bennük.”⁵³

Összegzés

A bemutatott sajtóorgánumok alapján összességében elmondható, hogy a különböző lapok eltérő mértékben, de kiemelt figyelmet szenteltek a női bűnözés jelenségének, tehát a korabeli újságolvasó közönség meglehetősen gyakran kapott tájékoztatást ezzel kapcsolatban. A lapok kulcsszerepet tulajdonítottak a bűnözés és azon belül a női bűnözés növekedésében a világháború kirobbanásának, ami egyfajta erkölcsi romlást és dezorganizációt okozott a társadalmi életben. A sajtónarratívák szerint a hátszországban a családi élet megbomlása miatt főleg a női erkölcs volt az, amire nagy hatással volt a háború. A sajtótermékek látványosan artikulálták a társadalom által elvárt nőkép ellenpólusaként a bűnöző nő általánosított jellemvonásait, illetve azt, hogy a hagyományos nőképtől mennyiben tért el a női tettes személyisége, aminek okát a magánszférából és a családból való kilépéssel magyarázták. A sajtó sztereotip képe szerint a nők a közösségi életbe kilépve jellemükből adódóan fogékonyabbakká váltak a bűnelkövetésre. A másik probléma, amire több sajtótermék is felhívta a figyelmet, a gazdasági viszonyok romlása volt, ami miatt a mindennapos megélhetés veszélybe került és egyre többen kényszerültek a bűnözés felé fordulni, s ez olyan spirálba taszította az embereket, amiből nehéz volt megtalálni a kiutat.

A kiragadott példák alapján is elmondható, hogy a két világháború közötti időszakban élénk diskurzus folyt a női bűnözéssel kapcsolatban. A különböző sajtótermékek jellegüknek és politikai beállítottságuknak megfelelően írtak a témáról, de mindezt néha szenzációhajhász módon tették. A lapokban természetesen a korabeli szaktudomány és közélet résztvevőit, bűnügyi és jogi szakértőket is megszólaltatták a kérdéssel kapcsolatban. A nem reprezentatív bemutatott sajtónarratívák

⁵³ Női szörnyetegek a bűnök sodrában. *Friss Újság*, 1938. november 27.

alapján megrajzolható a „tipikus” női bűnelkövető képe, magyarán az, hogy milyen jellemvonásokat tulajdonítottak ezek a források a női bűnözőknek. A visszatérő elemek közül kiemelendő a szexualitás fokozottabb szerepe (ami a külföldi esettanulmány, Edith Thompson esetében is jól tetten érhető), valamint az, hogy a női bűnelkövetőket általában emocionálisabbnak és szenvedélyesebbnek tartották a férfiaknál. Továbbá feltűnő sztereotípiás volt az, hogy a női bűnelkövetők jelentős része esetében fontos volt a férfihöz fűződő érzelmi kapcsolat, amit a bűnelkövetés egyik döntő mozgatórugójának tartottak. A rendvédelmi szervek munkája szempontjából gyakori visszatérő elem volt a női bűnözők jellemzésénél az, hogy ők hamarabb törtek meg és tettek beismerő vallomást, mint a férfiak, amit szintén a nők alapvető tulajdonságaival hoztak összefüggésbe. Fontos még kiemelni, hogy a sajtónarratívákban olyan kép is megjelent, főleg kormánykritikus hangvétellel, hogy a bűnöző nő kiszolgáltatottságból sodródott a bűn útjára, tehát elsősorban a társadalmi körülmények tehetők felelőssé a nők „romlása” miatt.

Végző soron pedig egy változó összkép is tetten érhető. Eszerint azzal elmenthető, hogy a dualizmus korában a nő még többnyire áldozatként jelent meg a sajtóban, az első világháború után már egyre gyakrabban olyan elkövetőként is, aki a „békés”, „konzervatív”, „keresztény” társadalomra leselkedő újfajta veszélyforrást, illetve a férfiakat bűnre csábító kísértést testesített meg. A Horthy-kori különböző sajtóforrások egyfajta erkölcsi romlás súlyos tüneteként írták le az olvasóközönség számára a női bűnözést, illetve a bűnügyi hírekben megjelenített női elkövetőket gyakran egyfajta negatív példastatuálásra is felhasználták. Ennek okai pedig nem csak, illetve nem elsősorban a világháború hatásai és Trianon következményei voltak. A női bűnözés jelentette vélt vagy valós veszélyeket a nők modernizáció, feminizmus, valamint a modern populáris kultúra (ponyvaregények, mozi, zene) következtében kibontakozó folyamatos individualizálódása és amerikanizálódása erősítette fel.⁵⁴ Ez a korszak tehát azért fontos a női bűnözéssel kapcsolatos vizsgálatok szempontjából, mert e korszak narratíváiban bontakozott ki az összetettebb, számos jellemvonással és motivációval felruházott, az „alvilág” párhuzamos társadalmában is szerepet kapó bűnöző nő alakja.

⁵⁴ Az amerikanizálódó nőképről lásd Sipos Balázs: Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban: Egy nőörténeti szempontú médiatörténeti vizsgálat. Századok, 148. évf. (2014) 1. szám. 3–34.

TARNAI ESZTER

„...a környékről éjjel és nappal a községterületét zabraló oroszatonák fosztogatják.”

A megszálló Vörös Hadsereg Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében 1945-ben

Bevezetés

A rendszerváltást követően elméletileg minden akadály elhárult a korábban tabusított témák feldolgozása előtt és ebbe az irányba mutatott a levéltári forradalom is, a szovjet hadsereg magyarországi tevékenységével kapcsolatosan azonban a kutatók figyelme csak egy-egy résztema köré összpontosult. A leggyakrabban megjelenő témák közé tartozik a megszállás kérdésköre, főként hadtörténeti megközelítésből, valamint a Vörös Hadsereg viselkedésére, az elkövetett jogsértésekre kitérve. A legújabb kutatásokban a megszállás is új fókuszba került, immár a megszállók és az elszenvedő társadalom kölcsönhatásaira, a túlélési stratégiákra helyeződik a hangsúly.¹ További nagy témakör a Szovjetunióba hurcoltak története, illetve a tömeges nemi erőszak elkövetése. Az általam is vizsgált gazdasági károkozás azonban egy kevésbé feldolgozott része a megszállás történetének, leginkább összefoglaló munkákban, illetve egy-egy mikroközösség, település esetében történetek vizsgálatok.

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy átfogó képet nyújtson a Vörös Hadsereg élelmezéséről, egyrészt bemutatva, hogy a szovjetek milyen igényekkel léptek fel, milyen rendszer épült ki ellátásukra, másrészt pedig a vármegyék és a települések nehézségeit, a szovjetek kilengéseivel szembeni lehetőségeket vizsgálja.

A megszállás

Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti egyezmény 11. pontja értelmében Magyarország köteles volt árukat, eszközöket és szolgáltatásokat bocsájtani a megszálló szovjet hadsereg rendelkezésére. Ez nemcsak az élelmezést jelentette, hanem iparcikkeket, a közműszolgáltatások biztosítását, vasúti szállítást és távközlési eszközöket is.² Ráadásul nem csak a megszálló hadseregére vonatkozott az ellátási kötelezettség, hanem a szovjet katonai kórházakra és a Szövetséges Ellenőrző

¹ Lásd Tatjana Tönsmeier munkáit.

² Borhi László: A jóvátétel szerepe a szovjet gazdasági térnyerésben Magyarországon a második világháború után. In: Horváth Zsolt – Kiss Réka (Szerk.) Remény és realitás. Magyarország 1945. Budapest, 2017. 173.

Bizottságra is. Létszámuk így 1945–47 között összesen 500-800 ezer főre tehető.³ Ez egy mai értelemben vett nagyváros lakosságának is megfeleltethető, ráadásul egy olyan periódusban, amikor a gazdaság állapota okán a magyar lakosságot, különösen a városi népességet sem tudta az állam kielégítően ellátni élelmiszerrel. A Vörös Hadsereg ellátása már 1945-ben szinte teljesen kimerítette az élelmiszerkészleteket, összege meghaladta az akkor esedékes jóvátételi szállítmányok összegét is. Az 1945/46-es gazdasági évre már a költségvetés 10,7%-át, vagyis 262 milliót tett ki.⁴

A szovjetek élelmezésének ténye rendkívül súlyos terhet és újabb „adófélét” jelentett a településeknek és a gazdáknak. Hivatalosan ugyan csak a beszolgáltatásból megmaradt készleteket lehetett volna igénybe venni a Vörös Hadsereg számára, amiért némi anyagi kompenzáció is járt. Ahogy azonban azt látni fogjuk a példák alapján, ez közel sem ilyen gördülékenyen valósult meg. A második világháborút követő időnként kilátástalan gazdasági helyzetben a települések gyakran kértek felmentést vagy csökkentést az újabb beszolgáltatási kötelezettség alól, azonban a főispán csak elvétve bírálta el pozitívan ezeket a kérvényeket.

A Vörös Hadsereg igényei

Az előjáróságoknak nyilvántartást kellett vezetniük a beszolgáltatásról, amit aztán összesítettek vármegyei szinten és ennek egy példányát a Jóvátételi Hivatalba, egy másikat pedig a Közellátásügyi Minisztériumba kellett küldeni.⁵ Ezekből a kimutatásokból képet kaphatunk, hogy milyen terményekből mekkora mennyiségeket szolgáltatott be a vármegyék. Ugyanakkor a kormánybiztosi jelentések sokszor pontatlanok voltak vagy nem érkeztek meg időben, amit a Közellátásügyi Minisztérium fel is rótt a helyi szerveknek.⁶

A Vörös Hadsereg ellátásának terhét negyedévekre lebontva vetették ki a településekre. Az I. negyedévre (január–március) vonatkozóan a főispáni iratok között nem találunk egyesített adatokat a vármegyéből, mert a front átvonulása során a szovjet hadsereg rekvirálással „gyűjtötte be” a szükséges ellátmányt.⁷

A második negyedévben azonban már tervszerűen folyt az átadás. 1945 április és június között 1,5 milliárd pengő értékben adott át élelmiszereket és egyéb árucik-

³ Uo.

⁴ D. Molnár Erzsébet: A jóvátétel hatása a magyar mezőgazdaságra. Századok, 106. évf. (1996) 6. szám. 1511.

⁵ Tóth Judit: Paraszti terhek Pest megyében 1945–46-ban. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (Szerk.): Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben. Budapest 2017. 712.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Pest Megyei Levéltár (A továbbiakban: MNL OL PML.) IV.401.e 1722/1945 A Vörös Hadsereg III. negyedévi ellátása

⁷ Ezt erősíti meg L. Balogh Béni megállapítása is. In: L. Balogh Béni: „Törvényes megszállás”. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–47. Budapest, 2015. 56.

keket a magyar kormányzat a szovjetek számára az ország összterületéről, többek között lisztet, marhahúst, zabot, szénát, cukorkát, vödrot, tejfölt, túrot, tejet, cukrot, gyufát, dohányt, őrölt borsot stb.⁸ A Vörös Hadsereg igénylistájából láthatjuk, hogy a legnagyobb tételeket a friss zöldség- és gyümölcsfélék, a liszt- és gabonafélék és a takarmány tette ki, de kiemelkedő a húsfélék aránya is. Az is megfigyelhető, hogy a legtöbb esetben nőttek is a követelések az egyes negyedévekben – kiugró értékeket láthatunk például a liszt- és gabonafélék (+122,5%), a friss zöldség- és gyümölcs (+143%), valamint a takarmány (+69,5%) esetében. A vármegyei összesítésekből az is kitűnik, hogy az orosz konyhára jellemző élelmiszereket (burgonya, káposztafélék, hagymafélék) külön kiemelve szerepeltették.

1. táblázat: A Vörös Hadsereg élelmiszerigényei az egyes negyedévekben. MNL-OL-M-KS 274-12.-214. 214. ő.e. A Vörös Hadsereg Magyarországon tartózkodó csapatainak ellátása-

Termény	II.	III.	IV.
Liszt- és gabonafélék	29035	13030	29000
Kásafélék, hüvelyesek	7260	4000	12637
Tésztafélék	1630		322,5
Húsfélék	9710	6000	13090
Zsiradék	3340	2100	2237,6
Tejtermékek	1529	2005	700
Cukor	2000		0
Tea és kávé	78	10	0
Ételízesítők	2422	15	0
Friss főzelék+Burgonya+Friss gyümölcs	48000	37000	90090
Gyümölcs (tartósított)	134	100	286
Takarmány	84000	70000	118670
Tojás	87 láda	130 láda	146 láda
Kondenzált tej	12000 doboz		0
Kétszersült	0	50	0

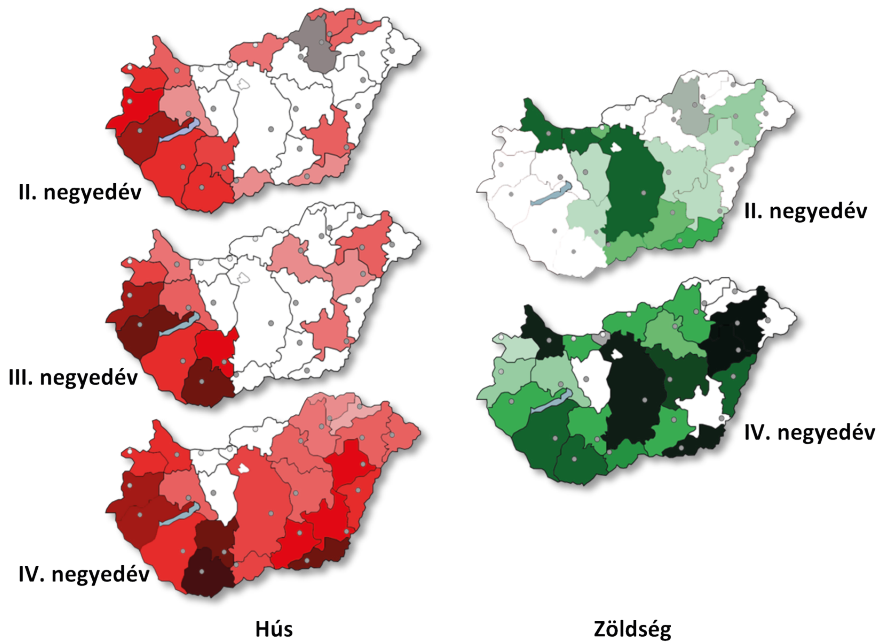
val, elhelyezésük költségeivel kapcsolatos iratok, 1945–1948

A vármegyére kivetett mennyiségek térképen való ábrázolásával további következtetéseket vonhatunk le. Jól kirajzolódik például, hogy

⁸ Borhi: A jóvátétel szerepe, 173.

a húsfélék beszállítása kezdetben inkább a nyugati országrészt érintette erőteljesebben, ami azzal magyarázható, hogy a hadműveletek okozta gazdasági károk ott kisebbek voltak, mint az ország keleti és középső részeit, ahol elhúzódtak a harcok. A zöldségfélék tekintetében pedig az ország középső, mezőgazdaságilag hangsúlyos területeit sújtották leginkább, annak ellenére, hogy a tavaszi munkálatokat a hadműveletek miatt csak késve vagy egyáltalán nem tudták megkezdeni a földeken. Ezen érintett területek közül is kiemelkedik Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, amely Budapest ostroma miatt vált hosszú időre harcterré.

1. ábra: A negyedéves kimutatások térképre vetítve. Minél sötétebb a szín, annál nagyobb mértékben érintette az adott vármegyét.

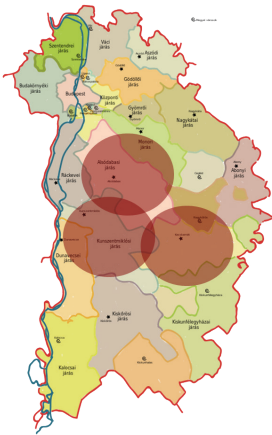

A vármegye nehezen is tudott helyállni a beszállítások tekintetében. A III. negyedévi ellátásról a levéltárban részletes kimutatásokat találunk. A mennyiségeket járásonként és városonként is összesítették. Érdekessége ezeknek, hogy míg közellátási szempontból például Budafok már Nagy-Budapesthez tartozott, addig a Vörös Hadseregnek szánt szállítmányait a vármegye számolta el. Ugyanakkor nem volt túl jelentős a hozzájárulásuk, mindössze 20 mázsa burgonyát és 10 mázsa gyümölcsöt szállítottak be. Ez azonban nem túl meglepő egy már jelentősen

iparosodott, főként gyümölcsstermesztésre specializálódott városban. Ezzel szemben a Vörös Hadsereg ellátásának terhe leginkább a vármegye déli, mezőgazdasággal foglalkozó területeit érintette, legsúlyosabb mértékben az Alsódabasi- és a Kunszentmiklósi járásokat, míg a városok közül Kecskemétet. Azokat a részeket, amelyeket a leginkább érintettek a háborús cselekmények okozta károk.

2. ábra: A Vörös Hadsereg ellátásának feladatával leginkább sújtott részei Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyének a III. negyedévben (július–augusztus). 2. táblázat: A vármegyét érintő IV. negyedévi

1945 IV. negyedév

	VH igénye (IV. negyedév)	PPSK-ra kivetett	PPSK teljesített
Kenyérliszt	26,000	4,600	1,329
Hús	15,290	400	138.7
Zsír	1,085	10	5.8
Olaj	900	0	0
Tej	2,000	234	525
Cukor	0	0	0
Friss főzelék	94,300	1,700	380
Zab	37,000	250	113.7
Széna	74,520	5,000	455
Tojás	146	10	6
Hüvelyes	0	2,500	184

Created with Datawrapper

kötelezettségek és teljesítettségük. MNL OL PML IV.401.e 2435/1945 A Vörös Hadsereg IV. évmegyei ellátása

Ebben a negyedévben pótlólag vetettek ki húsmennyiségeket is, amit szinte képtelenek voltak a gazdák teljesíteni úgy, hogy ne vegyék igénybe az igásállatokat, a tejelő teheneket és a tenyészállatokat. Kecskemétnek és Kiskunfélegyházának összesen 10 tonna húst kellett volna átadnia a III. negyedévben a települések területéről történő igénybevétellel. A helyi jelentés szerint Kecskeméten már csak olyan gazdák maradtak, akiknek utolsó jószágát veszélyeztette volna a dézsma, ráadásul a város július és augusztus között már három tonna húst adott át a Vörös Hadseregnek. Annyira kilátástalannak tűnt a helyzet, hogy mint fogalmaztak: „jelenlegi kivetést talán csak akkor tudnánk teljesíteni, ha a sokgyermekes családok egyetlen tehenét és a kispolgárok szintén egyetlen malackáját vennénk igénybe. Ezt még karhatalommal sem tudjuk véghezvinni.”⁹ Ezt követően a főispán a Dunavecsei- és a Kunszentmiklósi járásra vetette ki fele-fele arányban a 10 tonnás terhet.¹⁰

A beszolgáltatást fel is függesztették augusztus 6-án és felmerült, hogy a már beadott terményeket a következő negyedévre, a gyorsan romló árukat pedig kö-

⁹ MNL OL PML IV.401.e 1722/1945 A Vörös Hadsereg III. negyedévi ellátása

¹⁰ Uo.

zellátási célra használják fel. A kötelezettségek felfüggesztése alól kivételt képeztek a szárnyasfélék, a tej- és tejtermékek és a friss zöldségfélék.¹¹ A rendelet végrehajtása nem ment gördülékenyen, Tököl községből például továbbra is vittek el készleteket a szovjetek arra hivatkozva, hogy az számukra ki van utalva.¹²

Az ősz folyamán részlegesen fenntartották a zöldség- és gyümölcsfélék beszolgáltatásának szüneteltetését és a terményeket burgonyával helyettesítették. Erre egyrészt azért volt szükség, mert egyre nehezebb volt az idény lejártával friss zöldséget és gyümölcsöt betakarítani, másrészt a szárazság miatt a termésátlag sem volt kielégítő.¹³ A hatóságok azonban kikötötték, hogy a beszolgáltatott burgonya aránya nem haladhatta meg a zöldségfélékre kivetett mennyiség 50%-át.¹⁴

A IV. negyedévre a már korábban említettek szerint tovább nőttek a kötelezettségek, a legnagyobb részt a zöldségfélék, a takarmánynövények, a liszt és a húsfélék adták. A teljesítés tekintetében elég tragikus volt a helyzet a vármegyében, egyedül tejből sikerült túlteljesíteni a kvótát, feltételezhetően a meghagyott tejelő tehennel így próbálták pótolni a húsféléket. Ezen kívül tojásból és zsírból sikerült teljesíteni legalább a felét a szovjet hadsereg igényeinek. Friss zöldségből, szénából és hüvelyesekből viszont elég rosszul teljesített a vármegye, mert ezekre a terményekre a népelelmezés és a megmaradt állatállomány táplálásához is szükség volt, ráadásul a tél közeledtével képtelenség volt ezeket ilyen mennyiségben előállítani. A főispánhoz egyre több, a kecskemétihez hasonló jelentés érkezett, ezért a közellátásügyi miniszterhez fordult, hogy a vármegye képtelen eleget tenni a beszolgáltatási kötelezettségének.¹⁵

Az ellátás megszervezése

Az ellátás megszervezése a következőképpen zajlott. Első körben a Szövetséges Szovjet Főparancsnokság meghatározta, hogy miből mekkora készletre van szükségük, majd a Közellátásügyi Minisztérium leosztotta a mennyiségeket a vármegyékre, elméletben figyelembe véve az egyes területek gazdasági helyzetét. A vármegyék élén álló főispánok, akik egyben közellátási kormánybiztosok is voltak, saját járásaik és városaik között osztották fel a kirótt kvótát, majd végül a legalsó szinten a járási főjegyző az egyes településekre rótták ki a kötelezettséget.¹⁶

Az élelmiszerek átadásának is meghatározott forgatókönyve volt. A szovjet küldötteknek átvételi elismervény ellenében, ellenérték nélkül – tehát gyakorla-

¹¹ MNL OL PML IV.401.e 364/1945 A Vörös Hadsereg részére történő szolgáltatások szüneteltetése

¹² MNL OL PML IV.401.e 691/1945 Tököl község előjárósága – A Vörös Hadsereg ellátása

¹³ MNL OL PML IV.401.e 1222/1945 A Vörös Hadsereg III. évnegyedi élelmiszer ellátása

¹⁴ MNL OL PML IV.401.e 1722/1945 A Vörös Hadsereg III. negyedévi ellátása

¹⁵ Tóth: Paraszti terhek, 712.

¹⁶ Uo. 711–712.

tilag meghitelezve – kellett a terményeket átadni. A településeknek mindig meg kellett előlegezniük a szállítmányokat, amiket később a hatóságok fizettek vissza nekik.¹⁷ A főispán azonban nem mindig rendelkezett a megfelelő mennyiségű forgótőkével, mert a minisztérium részéről sem érkezett meg mindig időben a pénz. A vármegyét ez nem egyszer rendkívül nehéz helyzetbe hozta, hiszen a szállítások zavartalanságát veszélyeztette.¹⁸

A szűkös pénztár fenntartása kulcsfontosságú volt a készletbeszerzések miatt is, hiszen a szovjetek által követelt árucikkek közül sokat csak a szabadpiacon lehetett beszerezni, nem egyszer a fővárosban, rendkívül magas áron. Számtalan kérvény és bejelentés érkezett a főispánhoz azzal a céllal, hogy a vármegyék területéről terveznek készleteket felvásárolni a Vörös Hadsereg ellátására. Ezeknek rendkívül nehéz volt gátat szabni, a főispán általában vagy megtiltotta ezeket az akciókat, vagy a célba vett vármegye főispánjával egyeztetve engedélyezte a vásárlást, de csak abban az esetben, ha az nem veszélyezteti az ottani ellátást. Szakmár község például 700 ezer pengőt kért a főispántól a Vörös Hadsereg részére történő felvásárlásra, indoklásul pedig a naponta emelkedő árakat hozták fel. Ekkor a vonzásközpontnak számító Kaloocsán és környékén 5 500 pengő volt egy mázsa búza. A kérés végül elutasításra került és a főispán felszólította a települést, hogy a szükséges árucikkeket dézsmaként vegye igénybe a helyi gazdáktól és az 1944-es évi hatósági árak tízszeresét fizesse ki érte, vagyis egy mázsa búzáért mindössze 400 pengőt.¹⁹ Ez is jól érzékelteti, hogy a hatósági árak egyáltalán nem követték a szabadpiaci árak alakulását, hiszen a gazda csupán 7,2%-át kapta annak, amit máshol elkérhetett volna. Előfordultak olyan helyzetek is, amikor maguk a szovjet katonai hatóságok igényeltek vásárlási engedélyt, hogy piaci áron szerezhessenek be készleteket. Ehhez minden esetben egy, a helyi viszonyokat jól ismerő, lehetőleg oroszul is beszélő tisztviselőt kértek az előljáróságoktól.²⁰

Az elszabaduló infláció azonban a szabadpiaci beszerzést is fokozatosan ellehetetlenítette. Kecskemét polgármestere már júniusban jelezte a főispán felé, hogy a Vörös Hadsereg ellátását szolgáló beszolgáltatást más városból vagy községből kérje be, mert naponta 500 kg zöldséget és ugyanennyi gyümölcsöt követelnek a helyi szovjet erők, ráadásul a helyi katonai kórháznak is tartoznak napi 1 800

¹⁷ MNL OL PML IV.401.e 131/1945 Zöldség és gyümölcs árak megállapítása

¹⁸ MNL OL PML IV.401.e 1303/1945 A Vörös Hadsereg ellátására szükséges élelmiszerek árának megtérítése; MNL OL PML IV.401.e 1418/1945 A Vörös Hadsereg III. negyedévi ellátása

¹⁹ MNL OL PML IV.401.e 922/1945 A Vörös Hadsereg III. negyedévi ellátása; MNL OL PML IV.401.e 86.964/1945 Vörös Hadsereg részére kenyérgabona vásárlásra pénzkültalási kérelem

²⁰ MNL OL PML IV.401.e 164/1945 Orosz katonai hatóságok részére gyümölcsvásárlási engedély kiadása

kg gyümölcsrel és 2165 kg zöldséggel. Mindezt azonban csak veszteséges beszerzésekkel tudták fedezni.²¹

Helyi atrocitások Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében

A Vörös Hadsereg ellátásának megoldását nehezítette, hogy a megszállást követően is súlyos károkat okoztak a mezőgazdaságban. A vármegye területén a szovjet katonák megrongálták a gyümölcsfákat, a helyszíni megállapítás úgy fogalmazott, hogy „gyakran olyképpen, hogy az egész fát kivágják, s vagy árnyékos helyre vonszolják, vagy szállásukra szállítják, s a rajta lévő gyümölcsöt ott fogyasztják el.”²² A kaszálókon is nagy volt a pusztítás, Orgoványin például 1 100 szarvasmarhát legeltettek a szovjetek, ami teljesen tönkretette a termést.²³ Hasonlóképpen jártak az erdők is, ahonnan engedély nélkül termelték ki a faanyagot, Üllő község vezetőjének jelentése szerint „tömegesen jelennek meg nagy autókkal orosz katonák és mindent bejelentés és engedély felmutatása nélkül, válogatás nélkül termelik ki az erdei fákat és szállítják el és árulják a lakosság között.”²⁴ Pálmonostor község októberben kért segítséget a főispántól, mert mesterséges halastavaikban elpusztult az állomány nagy része, köszönhetően a szovjetek nagymértékű halászatának.²⁵ Törtel községben pedig a Vörös Hadsereg száz szarvasmarhájáról kellett gondoskodnia a településnek, miközben a zabrálások is mindennaposak voltak, ahogy jelentették: „állandóan a környékről éjjel és nappal a községterületén zabráló orosz katonák fosztogatják. Sertéseket lelövöldözik, a baromfiakat összeszedik, minden ruhaneműt összeszednek és elvisznek. A rendőrséggel összetűznek, – a rendőrség tehetetlen velük szemben, mivel túlerővel vannak az orosz katonák.”²⁶

Nagy számban került bejelentésre a főispánhoz az is, hogy a kiadott utalványokon szereplő mennyiségeken felül is követeltek élelmiszereket a helyi katonai parancsnokságok. A szovjetek gyakran alkalmaztak erőszakot is követeléseik mellé és számos olyan szolgáltatást is elvártak, amiket a települések nem tudtak elszámoltatni. Nagykátán például szóban és telefonon is zaklatták a helyi hatóságokat: „lakatos, bognár, kőműves, bádogos munkák, művirágok, élővirágok, varrónői munkák, fényképek, cipő- és csizmajavítás, villanszerelés, kerékpárlámpa és főként sok élelmiszer szolgáltatás: káposz-

²¹ MNL OL PML IV.401.e 90/1945 Gyümölcs kiszolgáltatás a Vörös Hadsereg részére, Kecskemét; MNL OL PML IV.401.e Zöldség kiszolgáltatás a Vörös Hadsereg részére

²² MNL OL PML IV.401.e 245/1945 Közéllátásra vonatkozó helyszíni megállapítások

²³ MNL OL PML IV.401.e 889/1945 Orgovány község szénellátási kötelezettsége

²⁴ MNL OL PML IV.401.e 1243/1945 Vörös Hadsereg által kért szolgáltatások értékének megtérítése; MNL OL PML IV.401.e 1689/1945 Orosz katonák által erdei fák kitermelésének megakadályozása

²⁵ MNL OL PML IV.401.e 1154/1945 Tőgazdaságok állományának megmentése

²⁶ MNL OL PML IV.401.e 2435/1945 A Vörös Hadsereg IV. évnegyedi ellátása

ta, tojás, olaj, vaj, körte, szőlő, szilva, paradicsom, burgonya, méz, ezenfelül a malomból napi 50 kg liszt, néha több. Mivel ezeknek a szolgáltatásoknak a kiadását erőhatalommal szemben meg nem tagadhatjuk, azzal a kéréssel fordulunk a Kormánybiztos Úrhoz, hogy intézkedni szíveskedjék, hogy a községünk ezek alól a szolgáltatások alól mentesítsék.”²⁷ Érdemes itt megjegyezni, hogy nem csak a szovjetek számára voltak fontosak a virágok, hanem az angol és az amerikai SZEB tagok esetében is előfordult, hogy a magyarok kontójára rendelték növényeket a magyar barátnőiknek.²⁸ A helyzet további érzékeltetésére Nagykovácsi példájára is érdemes kitérni. A Budapesthez közeli településről a szovjetek „kocsiszámra” hordát el a szénát és egyéb élelmiszereket, amiket a XII. kerületi Szent János Kórház területére vittek, ahol éppen állomásoztak.²⁹

A főispán reakciója kettős volt az ilyen esetekben. Egyrészt tájékoztatta a települést, hogy nem lehetséges a költségek megtérítése. Felhívta az előljáróságok figyelmét, hogy csak és kizárólag a kiadott utalványokra kötelesek élelmiszert biztosítani, a már kiadott mennyiségekről pedig vezessenek jegyzőkönyvet, mondván, hogy „A Vörös Hadsereg egyetlen alakulata sincs feljogosítva arra, hogy igénybevételeket eszközöljön saját elhatározásából miért is így eljárás esetén a termények kiadását meg kell tagadni. Amennyiben el nem hárítható erőszakkal vinnének el bármilyen terményt, vagy egyéb cikket, az esetről jegyzőkönyvet kell készíteni és azt hozzám beterjeszteni.”³⁰ Végeredményben ezeket a kikényszerített élelmiszereket hadi kárnak minősítették és nem járt értük kompenzáció. Ezen kívül annyit tehetett, hogy levelet írt a Közellátásügyi Minisztériumnak, az év végéhez közeledve pedig már egyre nagyobb számban a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak is, amelyben arra kérte, hogy vizsgálják ki és hassanak oda a helyi katonai parancsnokságoknak, valamint engedélyezzék, hogy az elvitt készletek beszámításra kerülhessenek a hivatalos keretek között szánt szállítmányokba.

Ahogy az a fenti példákból is jól látszik, a szovjet katonák jelenléte napi szinten okozott konfliktust a településeken, a lakosság és a gazdák azonban teljesen kiszolgáltatott helyzetben voltak, mivel a helyi karhatalom és az előljáróság is tehetetlen volt. Az iratanyag alapján az egyetlen lehetőségük az ilyen esetekben a főispánnak címzett részletes jelentés volt, amelyet aztán továbbítottak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elé kivizsgálásra. Nagy Imre³¹ földművelésügyi miniszterként 1945 folyamán többször fordult a SZEB-hez, hogy lépjenek fel a katonák önké-

²⁷ MNL OL PML IV.401.e 1010/1945 A nagykatái járás megtérítési ügye

²⁸ Földesi Margit: A megszállók szabadsága. Budapest, 2002. 81., 367.

²⁹ MNL OL PML IV.401.e 847/1945 Vörös hadsereg III. évnegyedi ellátása

³⁰ MNL OL PML IV.401.e 847/1945 Vörös Hadsereg III. évnegyedi ellátása

³¹ Nagy Imre (1896–1958): Kommunisták politikusa, az Ideiglenes Nemzeti Kormány földművelésügyi minisztere, majd az 1945-ös nemzetgyűlési választások után belügyminiszter.

nyeskedéseivel szemben, emiatt azonban a Politikai Bizottság megrovásban részesítette.³² A jóvátételi ügyekkel foglalkozó Pokorny Hermann³³ úgy fogalmazott a SZEB tisztségviselőivel való megbeszélések nyomán, hogy „a Vörös Hadsereg igényeit korlátozni nem lehet és azt, valamint annyit vesz igénybe, amennyit talál és amennyire szüksége van.”³⁴ A mezőgazdaságra helyeződő hatalmas nyomás, a magyar lakosság közellátásának kilátástalansága és a megszálló szovjet erők kiszolgálása okozta kényszer miatt igen feszült helyzet alakult ki, így az is felmerült a kormányzatban, hogy esetleg egy külön kormánybiztost is ki kellene nevezni a Vörös Hadsereg ellátásának koordinálására, de végül ezt a lehetőséget elvetették.³⁵

Gödöllő

A Vörös Hadsereg ellátására vonatkozó levéltári iratok között Gödöllőről meglepően részletes jelentések találhatók, így a település helyzetét rövid esettanulmány jelleggel mutatom be. Gödöllő mezőgazdaságának alapját a két világháború között a határában elhelyezkedő modern koronabirtok adta, amelynek a közelben lévő főváros nyújtott felvevőpiacot. Leginkább szántóföldi növénytermesztéssel foglalkoztak, azonban ennek aránya csak elenyésző volt a vármegyei átlaggal szemben. Sokkal hangsúlyosabb volt az erdő- és kertgazdálkodás.³⁶ Az állatállományon belül a szarvasmarhák között 1942-ben főként tejelő tehenetek és igásállatokat találunk, a hízó marhák száma csekély. Hasonló a helyzet a lovak tekintetében is, itt is főként igásállatként hasznosították őket. A főváros élelmezésében azonban szerepet játszott jó minőségű sertés- és szárnyasállományuk.³⁷ A háborús cselekmények leginkább a ló- és szárnyasállományban, a cukorkészletekben és a gyümölcsfákban okoztak komoly károkat.³⁸

A Vörös Hadsereg 1944 decemberében érte el Gödöllőt és a településen 1945-ben 20–25 ezer szovjet katona állomásozott, ami jócskán meghaladta a lakosság 11–12 ezer főslétszámát! A községnek kellett ellátnia a legénységet és a tisztikart is. A főispán ugyan rendeletben megtiltotta a vármegyében, hogy élő állatot kiszolgáltassanak a Vörös Hadseregnek, ennek ellenére Gödöllőn hetente egy borjút követeltek. Akárcsak a korábbi példák esetében, itt is tehetetlen volt a helyi eljáróság, sőt,

³² Tóth: Padlássöprések kora, 15.; Nagy Imre kérelmeiről lásd: „Kormánytag és pártvezető” c. fejezet In: Rainer M. János: Nagy Imre. Politikai életrajz I. kötet 1896–1953. Budapest, 1996.

³³ Pokorny Hermann (1882–1960): Osztrák-magyar származású katona. Budapest ostromakor a szovjet csapatoknál jelentkezett, a háborút követően hadifogoly, majd jóvátételi ügyekkel foglalkozott.

³⁴ Földesi: A megszállók, 95.

³⁵ Uo. 96.

³⁶ Farkas József (Szerk.): Gödöllő története 2. 1867–1945. Gödöllő, 2013. 116–118.

³⁷ Uo. 125–128.

³⁸ MNL OL PML IV.401.e 17.603/1945 Háborús cselekmények folytán eltűnt mezőgazdasági javak bejelentése

folyamatos erőszakoskodásnak voltak kitéve a járási főjegyző jelentés szerint: „éjjelenként úgy magamat, mint Gödöllő község főjegyzőjét a szó szoros értelmében az ágyból kiemelnek és az orosz parancsnokságra hurcolnak.”³⁹

Hónap	Szállítmányok száma	Értéke	Tejszállítmány	Értéke
Április			1	60
Május			3	865
Június	1	1 200	3	1240
Július	11	71 179	3	1150
Augusztus	10	56 386	2	1614
Szeptember	2	11 520		
Összesen	24	140 285	12	4929

A kierőszakolt szállítmányokról kimutatást is készítettek, amelyből láthatjuk, hogy április és szeptember között összesen 36 alkalommal vittek el élelmiszert, előfordult, hogy egy nap akár többször is, különösen a nyári hónapokban. A III. és a IV. negyedévi összesítésekkel összevetve azt láthatjuk, hogy a gödöllői járás csak nagyon

3. táblázat: A Vörös Hadsereg által követelt szállítmányok Gödöllőn 1945 április és szeptember között. MNL OL PML IV.401.e 1122/1945 Gödöllőn állomásozó szovjet-orosz csapatok ellátása

kismértékben járult hozzá a Vörös Hadsereg hivatalosan elszámolt ellátásához. Ráadásul tejhozzájárulás ezekben nem is szerepelt, miközben ebből is havonta több alkalommal vittek el.

A fenti adatok ismeretében arra következtethetünk, hogy a nagyszámú alakulat elhelyezése Gödöllőn inkább stratégiai jelentőségű volt, ellátásukról azonban a hatóságoknak nem sikerült kellőképpen gondoskodni, hiszen a helyi gazdálkodás erre nem volt alkalmas. Ennek következtében a szovjetek erőszakkal próbálták megszerezni az ellátmányukat, ami számtalan kilengéshez vezetett.

³⁹ MNL OL PML IV.401.e 1122/1945 Gödöllőn állomásozó szovjet-orosz csapatok ellátása

*

A Vörös Hadsereg ellátásának terhe és a jóvátételi kötelezettségek egyre nehezebben teljesíthető terheket róttak a vármegyékre. A kormányzat igyekezett kezdetben a hadműveletek által kevésbé érintett területeket megcélózni és figyelembe venni, hogy hol, mekkora készletek vannak. Ennek megfelelően az általam behatóbban is vizsgált Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében leginkább az agrárterületeket érintették legsúlyosabban az újabb beszolgáltatási kötelezettségek. A szállítmányok átadása elméletben egy jól felépített rendszerben folyt volna le, de rengeteg volt az önkényeskedés és az erőszak a településeken, amikkel szemben nem csak a helyi elöljáróságok, hanem a főispán és maga a közellátásügyi minisztérium is tehetetlen volt.

A humor, mint kétélű fegyver szerepe a vészkorszak megítélésében

Bevezetés

A humor szóról a legtöbb embernek a nevetés, a jókedv, a nehézségekkel teli helyzetekből és a gondokkal szegélyezett hétköznapiokból történő kiszakadás jut az eszébe. Ezek az általános asszociációk azonban érvényüket veszítik, amikor tabunak számító témák a fekete humor eszközeivel kerülnek feldolgozásra. A fekete humor alapvetően egy negatív színezetet öltő kategória, amelyet az adott csoportok, valamint a konkrét személyek ellen irányuló gúny és az agresszív humor alapoz meg. Az említett jelenség funkciójának meghatározása azonban korántsem ilyen egyszerű és egyoldalú, ezt pedig különböző történelmi példák is igazolják.

A fekete humor vizsgálatához kiemelt területet biztosítanak a vészkorszak eseményei, melyek révén elemezhetővé válnak a humor e változatának pozitív és negatív hozadékai is. A koncentrációs táborok világa minden kétséget kizáróan elénk tárja ezt a kettősséget. A pozitívumot a fekete humor öniróniával átítatott változata testesíti meg, amelyet a foglyok a túlélésük, valamint a várható verbális támadások elkerülése érdekében alkalmaztak, míg a negatívum az örök részéről érkező megaláztatások formájában megnyilvánuló gúny által kerül felszínre. A felszabadulást követő időszakban továbbra is megfigyelhetők maradnak a humor említett, szélsőséges megnyilvánulásai, amelyek például Királyhegyi Pál memoárjának megfogalmazási módjában és Dr. Nyiszli Miklós visszaemlékezésének a sajtó részéről érkező fogadtatásában fedezhetők fel.

A humor jelentős befolyásoló erejére történő rámutatás érdekében nem hanyagolható el a 21. században az online térben szinte egyeduralkodóvá váló digitálisan manipulált képek és mémek hadának az elemzése sem, amelyek akarva-akaratlanul a valóság és a fikció összemosása révén a holokauszttagadás jelenségének erősödéséhez is hozzájárulnak.

A humor, a gúny és az önirónia kapcsolata

A humor számtalan megközelítésből elemzésre került, melyek közel mind-egyikében szerepet kaptak Sigmund Freud *A vicc viszonya az álomhoz és a tudattalanhoz* című tanulmányában megfogalmazott észrevételei. Freud a viccek olyan jellegeze-

tességeit tárta fel, amelyek arra utalnak, hogy azok a tudattalanból származnak.¹ Ez a kapcsolat főként a cinikus viccek esetében nyert megerősítést, amelyek felszínre kerülése során a tudatelőtti gondolatok először a tudattalan szintjére ereszkednek le, ahol bekövetkezik az átformálódásuk. Az ártalmatlan viccek és a tréfa esetében az említett lehúzó erő jelenléte nem bizonyítható, így a tudatalattihoz való viszony is megkérdőjelezhetővé válik.²

Paul McGhee hasonló nézőpontból próbált megalkotni egy átfogó definíciót, mely szerint a humor egy elméleti kategóriaként értelmezhető, amely csupán a képzeletünkben van jelen. Lényegében a humor megértésére és kifejezésére vonatkozó képesség is egyfajta kognitív tulajdonság, amely neurológiai alapokon nyugszik és a nevetés által ölt testet. Számos, széles skálán mozgó funkcióval bíró jelenség, amely megnyilvánulhat a szeretet, a gyűlölet és az agresszió érvényre juttatásában, de védekező mechanizmusként is funkcionálhat, melynek keretében a számunkra kedvezőtlen történésektől való eltávolodást vagy akár a teljes elszigetelődést segítheti elő.³ Ezen a ponton fontos szót ejteni az úgynevezett fekete humorról, amely leginkább az emberekből félelmet kiváltó témákat dolgozza fel, ilyenek például a betegségek, a háború és a halál. Ezekben az esetekben az önvédelem egyik módját testesíti meg, ugyanis hozzájárul a valóság előli meneküléshez és lehetővé teszi az elviselhetetlen történések elviselését.⁴

A fekete humor említett pozitív hozadékai csak akkor nyilvánulhatnak meg, ha az érintett személyek az önirónia eszközével élnek. A humor ezen formája tekinthető a leghatásosabb védekező mechanizmusok egyikének, amely a koncentrációs táborok foglyainak körében, a túlélés érdekében folytatott harc során viszonylag gyakran alkalmazásra került.

A fekete humor negatív színezetet, konkrét csoportok és személyek megalázására irányuló törekvéseket akkor fejez ki, amikor gúnnyal és agresszív humorral párosul. Az ilyen jellegű megnyilvánulásokra is számos példa található a holokauszt eseményeivel kapcsolatban, amelyek főként a korszak vicclapjainak „munkássága” révén kerültek felszínre, kétségbe vonva a történetek komolyságát, sőt olykor valódiságát, valamint a publikált visszaemlékezések hitelességét.

¹ Freud, Sigmund: A vicc viszonya az álomhoz és a tudattalanhoz. In: Szalay Károly (Szerk.): A komikum breviáriuma. Budapest, 1970. 284.

² Freud: A vicc viszonya az álomhoz és a tudattalanhoz, 293.

³ Ostrower, Chaya: Es hielt uns am Leben. Humor im Holocaust. Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2018. 5–6.

⁴ Uo. 56–57.

A humor megnyilvánulási formái a koncentrációs táborok világában

A koncentrációs táborok világa olyan helyszíneket és eseménysorokat tár elénk, amelyek vizsgálata révén megismerhetővé válnak a fekete humor öniróniával, valamint gúnnal párosuló formái és hatásai.

A zsidók elnyomásnak áldozatul esett csoportja, nem azért nyúlt az önirónia fekete humorral átítatott eszközehez, mert önmaga kigúnyolására és negatív színben való feltüntetésére törekedett, hanem csupán a fizikai bántalmazáson kívül várható verbális támadásnak próbálták elejét venni.⁵ Ahogyan Viktor E. Frankl is fogalmaz a koncentrációs táborban a valósággal történő szembesülés, az illúziók eloszlatása után az akasztófahumor maradt az egyik lehetőség a foglyok számára a rideg tények elől való menekülésre.⁶ Ez a viselkedés egyfajta védekező mechanizmusként értelmezhető, amely a legkilátástalanabb helyzeteket is humorral átszőtt formában igyekszik elviselhetőbbé tenni. Ilyen indíttatásból keletkeztek a foglyok által költött humoros töltetű dalok, amelyek egyaránt feldolgozták például a vagonokban eltöltött időt, az út alatt bekövetkező „kellemetlenségeket”⁷, a táborokban tapasztalt élelmiszerhiányt⁸ és az embertelen körülményeket.

A fekete humor és a gúny sajátos ötvözetét az örök részéről viccesnek gondolt, de egyértelműen az alapvetően is elkésérítő körülmények között tartózkodó emberek további megalázását célzó megmozdulások jelentették.

Ilyen jellegű cselekedetet örökít meg a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság egyik jegyzőkönyve is, mely szerint a minden hónapban egyszer sorra kerülő fertőtlenítés és fürdés alkalmával az is előfordult, hogy csupán viccből gázt engedtek meleg víz helyett. A fürdőből a hidegre történő kirohanás következtében többen tüdőgyulladást kaptak, amely sokszor emberéleteket is követelt.⁹

Leicht Ferenc visszaemlékezésében pedig utalást tesz a németek hasonló formában felszínre törő humorára is, melyet a nők szétválasztása, majd munkára vezénylése folyamán az édesanyja tapasztalt. A feszültségkeltés és a megszegényítés módszerét alkalmazva léptettek ki négyszáz fiatal, csinos és még érintetlen lányt, akikben egyből fellángolt a félelem a bordélyházakba való kerülés felmerülő lehetősége miatt. Félelmük azonban nem igazolódott be, de így is folytatódott

⁵ Uo. 24.

⁶ Frankl, Viktor E.: ... mégis mondj Igent az Életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor. Budapest, 1988. 23–24.

⁷ Leicht Ferenc oral history interjúja. Budapest, 2004. Centropa Alapítvány – Megőrzött emlékek interaktív könyvtára. Online: <https://www.centropa.org/hu/biography/ferenc-leicht> (letöltve: 2022. február 10.).

⁸ Ostrower: Es hielt uns am Leben, 77.

⁹ 3009-es jegyzőkönyv, K. Á. visszaemlékezése. Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság. Online: <http://www.degob.hu/index.php?showjk=3009> (letöltve: 2022. február 10.).

számukra az éppen csak elkezdődő rémálom, hiszen kemény fizikai munkára osztották be őket a gleiwitzi koromgyárban. Egy másik alkalommal pedig a kertészkedéshez értő személyeket sorakoztatták fel ugyanilyen szándékú megtevésztés alkalmazásával, azonban a talán kicsit könnyebben végezhető munka reményében jelentkezőket végül szénbányába vitték, ahol a szemet kézzel kellett kibányászniuk.¹⁰

A fent ismertetett esetek alapján egyértelműen kirajzolódik a humor által betöltött kettős szerep, amely árnyoldalai révén egyre inkább megnehezítette a koncentrációs táborok foglyainak mindennapjait, viszont pozitív színezetet nyerve a borzalmak túlélésében is jelentős erőnek bizonyult, amit Herczog Imréné kijelentése is alátámaszt: „A humor mindig velünk volt, és nagyon sok mindenben átsegített bennünket”.¹¹

A fekete humor szerepe a vészkorszak eseményeinek feldolgozásában

Kisantal Tamás rámutat arra a problematikára, hogy a holokausztirodalmat számos közhely övezi, amelyek közül kiemelkedik a témával kapcsolatban megjelenő művek csekély számát hangsúlyozó vélekedés. Az 1989 előtti időszakból valóban viszonylag kevés ismert szerzőt említhetünk meg, de ennek oka főként a világháborút követően közvetlenül megjelent szövegek feledésbe merülése, és nem pedig a történetek elhallgatására irányuló törekvés.¹² A korszak másik sajátosságát mutatja, hogy a közelmúlt történéseinek gyakran humoros hangvételű bemutatása nem számított tiltottnak és megbotránkoztatónak sem.¹³

Ezt a jelenséget reprezentálja Királyhegyi Pál *Első kétszáz évem* című 1979-ben, az 1947-es *Mindenki nem halt meg* művével kiegészítve megjelenő kötete, amelyen csupán kisebb stilisztikai módosításokat végeztek.¹⁴ Az 1947-es memoár a munkaszolgálat, az internálás és a koncentrációs táborok eseményeinek elbeszélésétől kezdve egészen a hazatérés pillanatáig követi nyomon a történéseket.¹⁵ A szerző teljes életútját átfogóan ábrázoló *Első kétszáz évembe* történő beillesztésével viszont a kontextus jelentősen megváltozott, háttérbe szorult

¹⁰ Leicht Ferenc oral history interjúja. Budapest, 2004. Centropa Alapítvány – Megőrzött emlékek interaktív könyvtára. Online: <https://www.centropa.org/hu/biography/ferenc-leicht> (letöltve: 2022. február 10.).

¹¹ Herczog Imréné oral history interjúja. Budapest, 2007. Centropa Alapítvány – Megőrzött emlékek interaktív könyvtára. Online: <https://www.centropa.org/hu/biography/herczog-imrene> (letöltve: 2022. február 10.).

¹² Kisantal Tamás: Az auschwitz gyors – Királyhegyi Pál holokauszt-émlékirata(i). In: Antal Nikolett – Mészáros Márton (Szerk.): *Holokauszt. Új utak, új generációk*. Budapest, 2016. 107–108.

¹³ Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs, 2020. 148.

¹⁴ Uo. 144.

¹⁵ Uo. 136.

a holokauszt jelentősége, ugyanis a korábban leírt események elveszítették központi funkciójukat, és a Királyhegyi egyes életszakaszaiban bekövetkező történések láncolatában már csak egy-egy állomást jelenítettek meg a sok közül. Ez a változás a mű szatirikussá vált hangvételében és a *Ludas Matyi* karikaturistája, Kaján Tibor által készített illusztrációkban is megnyilvánult. A szerző egy csetlő-botló kisember figurájaként ábrázolja magát a történelem legborzalmasabb évtizedeinek eseményeiben, amelyeket csupán szerencsésjének és élelmességének köszönhetően vészelt át.¹⁶

A komikum erejével, főként fekete humorral ötvözött formában kerül ismertetésre a következő illusztráció¹⁷ által megelevenedő történések sorozata is. Királyhegyi beszámol a Valkón munkaszolgálatban töltött időkről, melynek alkalmával a nyilasok a munkaszolgálatosok értékeit is összegyűjtötték. Ő sejtve a bekövetkező eseményeket megőrzésre adta át egy asszonynak a pénzét, valamint a cigarettáit is, amelyeket később sikerült újra magához vennie. Az este folyamán a szállásának számító istállóban végre rágyújthatott¹⁸, azonban ez a tette meglehetősen kockázatos vállalkozásnak bizonyult, „[...] hiszen cigarettázni halálbüntetés terhe mellett tilos volt”.¹⁹ Utalást tesz arra, hogy az adott helyzetben minden cselekedet megfontolandó és alapvetően veszélyesnek számító volt, ezt a megállapítást a következőképpen fogalmazza meg: „[...] akkoriban mindenért halál járt, hát már nem lehetett túlságosan odafigyelni, hogy melyik halál mire és kire vonatkozik”.²⁰ Az események tetőpontját a nyilasok istállóba történő berontása eleveníti meg, amikor Királyhegyi hirtelen zseblámpák fényének kereszt-tüzeiben találja magát, de az életét egy váratlan fordulat megmenti, mégpedig a légitámadás tényét jelző harangszó, amelynek hallatán a behatólok elhagyják a helyszínt.²¹ Végül ebben a szituációban is a tőle megszokott, humoros stílusban vonja le a következtetést: „Mindig tudtam, hogy életveszélyes szenvedély a dohányzás. De azokban a sötét napokban élni is életveszélyes volt. Így hát nem maradt időm minden apróság miatt külön félni.”²²

Hasonló elemekkel ötvözve írja le a deportálásra vonatkozó emlékeit is, amelyet a Londonból történő hazatérése alkalmával egy mára már közismertté vált formában megfogalmazott kijelentése is alátámaszt: „[...] hamarosan repültem hazafelé, sürgős volt az utam, nehogy lekéssem az auschwitzi gyorsot. Nem késtem le.”²³

¹⁶ Kisantal: Az emlékezet és a felejtés helyei, 146–147.

¹⁷ Királyhegyi Pál: Első kétszáz évem. Budapest, 1979. 221.

¹⁸ Uo. 219–220.

¹⁹ Uo. 220.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo. 221.

²³ Királyhegyi: Első kétszáz évem, 174.

A fekete humor negatív hozadékainak ismertetése Nyiszli Miklós esetén keresztül*

A korszak által megengedettnek bizonyuló, humoros jellegű megnyilvánulási lehetőségeket a sajtópropaganda is fontos eszközállónak tekintette, melynek számos holokauszt-túlélő és megijedő memoár áldozatul esett.

Példaként említhető meg Dr. Nyiszli Miklós, akinek a történeteket nyíltan és minden részletében felidéző emlékirata 1947-ben került közlésre folytatásokban a magyar *Világ* című napilapban, majd ugyanebben az évben könyv formájában is megjelent *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban* címmel. Nyiszli a könyvében maga is belátta, hogy nem mindig volt lehetősége az orvosi esküjéhez híven cselekedni, de hozzá kellett szoknia, hogy a táboron belül már egy másfajta orvosi etika uralkodott.²⁴ Többször is hangsúlyozta azt, hogy a kísérletekkel és a tömeges gyilkosságokkal, amelyek a kellő mennyiségű vizsgálati alanyt szolgáltatottak Josef Mengele áltudományos tevékenységéhez, ő a lehető leg-halványabb módon sem értett egyet, de parancsot teljesített, a szava semmit nem ért, hiszen ő is csak egy volt a foglyok közül. Az ott zajló eseményekről történő bármilyen információ kiszivárogtatása esetében az állításait tárgyi bizonyítékokkal alátámasztani nem lett volna képes, mert a holttesteket a vizsgálatok után azonnal elégették. Így mindent szótlanul kellett túrnie, mert bármilyen akaratlan utalás is az életébe kerülhetett, amelyet nem kockáztathatott meg, hiszen orvosként továbbra is az a gondolat vitte előre, hogy élnie kell, hátha még lesz alkalma a fogolytársain segíteni és megmentheti őket a gázkamrák rájuk vetülő, de egyre közelebb és halált hozó árnyékától.²⁵

A sajtó nemcsak Nyiszli Miklós emlékiratának a közléséből vette ki a szerepét, hanem az ellene megfogalmazott bírálatoknak is gyakori színteret biztosított. Nyiszli kezdetektől fogva igyekezett csökkenteni a támadási felületet, de az erre irányuló törekvései mégis kudarcot vallottak. Ezt támasztja alá a könyve elején megfogalmazott nyilatkozatának sikertelensége is, amelyben leszögezi, hogy nem tekinti magát írónak, hanem csak egy orvosnak, aki a saját szemszögéből szeretne számot adni az Auschwitzban látottakról, így nem célja az irodalmi siker elérése sem.²⁶

* A fejezet a szerző egy korábban megjelent publikációjának átdolgozott, bővített és új kontextusba helyezett változata. Kalló Olga Borbála: Egy holokauszt-túlélő személyes sorsa: Dr. Nyiszli Miklós élete. In: Bárány Attila (Szerk.): Acta Universitatis Debreceniensis Series Historica LXXI. – Történelmi Tanulmányok XXVII. Debrecen, 2019. 107–122.

²⁴ Dr. Nyiszli Miklós: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban*. Budapest, 2016. 177.

²⁵ Uo. 144–146.

²⁶ Nyiszli: *Dr. Mengele boncolóorvosa voltam az auschwitz-i krematóriumban*, 87.

A Nyiszli ellen irányuló bírálatok fő színterét az 1945 és 1992 között megjelenő *Ludas Matyi* elnevezésű magyar satirikus hetilap²⁷ jelentette, melynek hasábjain számos karikatúra és vicc formátumba öltöztetett, a fekete humor eszközével kifejezésre juttatott, de mégis nyíltan megfogalmazott támadásra találhatunk, melyek tartalmi szempontból két csoportra oszthatók.

Az első kategóriát azok a sajtótermékek alkotják, amelyek Nyiszli Miklós személye ellen irányultak.

A *Ludas Matyi*, 1947. március 14-én a 3. évfolyam 10. számában *Nyiszli magyaráz* címmel megjelenő karikatúrája alatt a *Világ* főszerkesztője, Supka Géza és Nyiszli Miklós között lezajló fiktív párbeszéd olvasható: „Azt írja a Demokrácia, hogy új Auschwitz van Ciprus szigetén. Higyje (sic!) el, főszerkesztő úr, nem lehet komoly dolog. Sem a Mengele, sem én nem vagyok ott.”²⁸

Ez a karikatúra kiemelkedő példája annak, hogy olyan mondatokat tulajdonítanak Nyiszlinek, amelyek azt sugallják, hogy ő Mengelével együtt Auschwitz szerves részét képezte, így az nélkülük nem is lett volna működőképes. Az olvasók felé azt próbálja közvetíteni, hogy a két személy azonos kaliberű volt, és egyenlő mértékben vették ki a részüket a koncentrációs táborban végrehajtott embertelen kísérletekből és tömeges gyilkosságokból.

A következő karikatúra az 1947. augusztus 20-ai 3. évfolyam 33. számában jelent meg és szintén egy Supka Géza és Nyiszli Miklós között zajló, kitalált párbeszédet örökít meg *Az egész Világ gyászol* címmel, valamint a következő szöveggel:

„Supka: Kit gyászol, Nyiszli úr?

Nyiszli doktor: Szegény jó főnököm, Mengele meghalt.”²⁹

Már a cím elolvasása után is élesen körvonalazódik az a tény, hogy ebben az esetben a kritika Nyiszlit és Supkát is ugyanúgy érinti, így a *Világ*ot nem véletlenül, hanem egy tudatos célzás miatt írták nagybetűvel, ezzel is utalva Supka lapjára. Nyiszli esetében nyilvánvalóan továbbra is azt szeretnék elérni, hogy a tettei olyan súlyosságúnak tűnjenek, mint amilyenek Mengele nevéhez is fűződtek. Bár Josef Mengele valóban Nyiszli felettesének számított, és így köteles volt minden parancsot és tőle kapott megbízást teljesíteni, korántsem támogatta és nem is értett egyet a teóriáival, hiába próbálta meg őt ez a karikatúra negatív színben feltüntetni. Supka Géza

²⁷ Arcanum Digitális Tudománytár: Ludas Matyi 1867–1993.

Online: <https://adtplus.arcanum.hu/hu/collection/LudasMatyi/> (letöltve: 2020. február 3.).

²⁸ Nyiszli magyaráz. Ludas Matyi, 3. évf. (1947) 10. szám. 2.

Online: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1947/?pg=70&layout=s (letöltve: 2020. február 3.).

²⁹ Az egész Világ gyászol. Ludas Matyi, 3. évf. (1947) 33. szám. 6.

Online: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1947/?pg=260&layout=s (letöltve: 2020. február 3.).

alakja pedig azért kapott gyakran helyet a Nyiszli-ábrázolásokon, mert hozzájárult az emlékirata *Világ* hasábjain történő közléséhez, valamint egy vezércikkben is igyekezett felhívni a figyelmet a mű fontosságára. Érvelése középpontjában az állt, hogy a mű sikeresen hozzájárulhat ahhoz, hogy az emberek szabadabban beszélhessenek a zsidókérdésről és segítheti a háború után is jelenlévő feszültségek feldolgozását.³⁰

Az 1947. augusztus 27-ei 3. évfolyam 34. számában megjelent *Tapintatos kérdés* című vicc³¹ szintén egy olyan fiktív párbeszédre alapoz Nyiszli és a beszélgetőpartnere között, amely Mengele ikreken végzett kísérleteire és Nyiszli Miklós ebben való bűntársi szerepére, valamint az ezáltal szerzett rossz hírnevére próbálja meg felhívni a figyelmet. Ez viszont már átlép egy bizonyos határt, mert a személyeskedésen túl az orvos családjára vonatkozó utalások is szerepet kapnak.

A megfogalmazott bírálatok másik csoportját, azok a cikkek alkotják, amelyek Nyiszli Miklós könyvével kapcsolatban tartalmazznak kritikát. Ezek kivétel nélkül az abban leírtak valóságtartalmának kétségbevonására, és ezáltal az olvasók szemében történő hiteltelenné tételére tesznek kísérletet. A továbbiakban elemzésre kerülő cikkek mindegyikét a *Ludas Matyi* hetilapban publikálták. Az 1947. március 28-án megjelent 3. évfolyam 12. számában olvasható cikk arra keresi a választ, hogy *Mi lesz a Világ következő folytatásos regénye?* Ebben Nyiszlit „világhírű regényírónak” nevezték, amely azzal együtt, hogy a memoárja már a címben regényként került említésre, degradálóan egy olyan irodalmi műfajba sorolta be az emlékiratát, ami arra utal, hogy az abban leírtak nem sok valóságalappal rendelkeznek, sőt leginkább a fikció irányába mutatnak. Felmerül egy újabb regény neve is, amelyet maga Mengele ír majd meg „Mengele voltam dr. Nyiszli Miklós mellett Auschwitzban” címmel.³² Ez szintén egy újabb törekvés arra, hogy olyan cselekedeteket írjanak Nyiszli számlájára, amelyek még Mengele tevékenységét is felülműlják.

További Nyiszli Miklós által írt fiktív sorozatok³³ címeinek közlésére is sor került az 1948. május 3-án megjelent 4. évfolyam 18. számában, amelyek között utalásokat találhatunk a *Világban* folytatásokban közölt emlékiratára. Az említésre került címek között szerepeltek az alábbiak is: „Miklós voltam Nagyváradon.”, „Átlapoztak

³⁰ Kisantal Tamás: „Nyiszlingtől” az „Atomfasizmusig”. Nyiszli Miklós memoárjának olvasatai. Jelenkor – Irodalmi és művészeti folyóirat, 59. évf. (2016) 12. szám. 1283.

Online: [http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/JELENKOR_2016-12%20\(teljes\).pdf](http://www.jelenkor.net/userfiles/archivum/JELENKOR_2016-12%20(teljes).pdf) (letöltve: 2020. február 3.).

³¹ Tapintatos kérdés. *Ludas Matyi*, 3. évf. (1947) 34. szám. 7.

Online: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1947/?pg=269&layout=s (letöltve: 2020. február 3.).

³² Mi lesz a Világ következő folytatásos regénye? *Ludas Matyi*, 3. évf. (1947) 12. szám. 4.

Online: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1947/?pg=90&layout=s (letöltve: 2020. február 3.).

³³ Ne dobja el használt Nyiszli-sorozatát. *Ludas Matyi*, 4. évf. (1948) 19. szám. 3.

Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/LudasMatyi_1948/?pg=140&layout=s (letöltve: 2020. február 3.).

a Világ hasábjain.”, „Önmagam Nyiszlije vagyok!”, „Ingyen felboncolom, ha félévre előfizet...”³⁴ Ezzel az újság célja ugyancsak az volt, hogy hiteltelennek állítsa be az orvos visszaemlékezését és csökkentse az iránta való érdeklődést.

Kitekintés: a mémek hatása a holokauszt megítélésére

A korábbi támadásokat nyíltan megfogalmazó sajtópropaganda szerepét a 21. században elterjedtté vált szerkesztett képek és internetes mémek hada vette át. A mémek digitálisan manipulált, rövid szöveggel ellátott képek, amelyek valódi személyeket, szituációkat, eseményeket az online térben keltenek új életre, egyre inkább eltávolodva az eredeti jelentőségüktől és kontextusuktól.³⁵ Az említett mémek alapvetően nem egyfajta elítélendő kategóriát testesítenek meg, de mivel a fiatalabb generációk gondolkodását, valamint egyes témák megítélését is erőteljesen képesek befolyásolni, így közel sem elhanyagolható tényező az, hogy milyen területeket érintenek. A történelem egészét átfogják az ilyen jellegű feldolgozások, ezáltal a vészkorszak eseményei sem képeznek ez alól kivételt. A szerkesztett képek sokasága hozzájárul a holokauszt eseményeinek kétségbevonásához és a történetek komolyságának megkérdőjelezéséhez.

A mások szenvedését lekicsinylő, a halál tematikáját humorosnak ábrázoló mémeket a társadalom széles köre elítéli ugyan, de az interneten egyre terjedő jelenlétüknek nem szabható határ. Ezt támasztja alá a holokauszt valós eseményeinek fikcióval történő keverése, a 2016. július 6-án megjelenő játékkal, nevezetesen a *Pokémon GO*-val³⁶ való összemosása és az ennek eredményeképpen keletkezett digitálisan manipulált képek sokasága.

A népszerűnek bizonyuló játék debütálását követő egy hét elteltével egy olyan kép került napvilágra, amely jelentős fordulatot idézett elő a megítélésében. A képen a Koffing elnevezésű, speciális képessége alapján mérgező gáz kibocsátására képes pokémon látható a washingtoni Holokauszt Emlékmúzeum egyik előadótermében, amelyben a látogatók a gázkamrákat túlélő zsidók visszaemlékezéseit ismerhetik meg.³⁷

³⁴ Milyen Nyiszli sorozatok várhatók? Ludas Matyi, 4. évf. (1948) 18. szám. 8. Online: https://adtpplus.arcanum.hu/hu/view/LudasMatyi_1948/?pg=137&layout=s (letöltve: 2020. február 3.).

³⁵ Molnár György – Szűts Zoltán – Törteli Telek Márta: A mémek mint az internetes folklór részei. In: Hungarológiai Közlemények, 18. évf. (2017) 1. szám. 60.

³⁶ A *Pokémon GO* alapvetően egy közösségépítő és mozgásra ösztönző játék, melynek keretében a játékosok a telefonjuk kamerájának segítségével a saját, valós környezetükben bukkannaknak léptenyomon újabb és újabb, összegyűjtésre váró pokémonra. A játékon belül kezdeményezett kihívások és közösségi programok hatására megszűnik a generációk közötti szakadék, hiszen a töretlen sikernek örvendő applikáció segítségével a fiatalok és az idősebbek közös kalandokat élhetnek át.

³⁷ Machkovech, Sam: Some public places want more Pokémon Go – but the Holocaust Museum does not.

A képről nehezen dönthető el, hogy eredeti vagy módosított változat, de mindkét esetben lényeges erkölcsi vonatkozást képvisel. Eredetisége esetén elszomorító jelenség, hogy a holokauszt áldozatainak emléket állító múzeum területét egyesek szórakozásra, játékra használják. Utólag történt képmanipuláció esetében pedig bebizonyosodni látszik az a tény, hogy a legkomolyabb események sem szabhatnak határt a humor mindent átható erejének, amely ebben az esetben az áldozatokra való emlékezés intézményi keretek közötti megvalósulását nehezíti meg, valamint az átélt borzalmak súlyát kicsinyli le. Ezt a megállapítást támasztja alá az előbbiekben ismertetett eset következtében lavinaként zúduló digitálisan manipulált képek³⁸ és mémek³⁹ sorozata, melyek végül a holokauszttagadás felszínre kerülésében csúcspontnak ki.

Összegzés

Ahogy a mondás tartja, *minden rosszban van valami jó*, viszont a felvázoltak fényében azt is kijelenthetjük, hogy minden jóban van valami rossz. A szólások tengerén tovább evezve a *nem minden fekete vagy fehér* megállapítás is megállja a helyét, amelyet a humor esete megfelelően példáz. Amennyiben a humor fő céljává nem a nevetetés, hanem a nevetségessé tétel válik, elveszíti eleve elrendelt szerepét. Nem járul hozzá a nehézségek, a tragédiák elviselhetőbbé tételéhez, hanem az emberéleteket követelő események lekicsinylése, a segítő szándékú tettek megkérdőjelezése által negatív következmények láncolatát indítja el, amely a holokauszt-túlélők esetében megnehezíti, sőt több esetben ellehetetleníti a korábbi életük folytatását vagy éppen egy új kezdetét.

Míg a vizsgált korszakban a humor negatív vetületei a sajtópropaganda által megfogalmazott bírálatokkal összefüggésben kerültek előtérbe, mára már leginkább az online térben töltenek be megállíthatatlan, újabb és újabb platformokat meghódító szerepet. Az eredetileg a kreativitást, valamint a tréfát ötvöző, digitálisan manipulált képek és mémek az idő előrehaladtával jól láthatóan egyre inkább támadó jelleget öltenek, melynek következtében a tabunak számító témák feldolgozásával fokozatosan a közgondolkodást befolyásoló és a közösséget megbontó, széthúzó erővé válnak.

Ars Technica, 2016. Online: <https://arstechnica.com/gaming/2016/07/some-public-places-want-more-pokemon-go-but-the-holocaust-museum-does-not/> (letöltve: 2022. február 8.).

³⁸ Friedman, Gabe: Pokémon Go invades Auschwitz, US Holocaust Museum and more.

Jewish Telegraphic Agency, 2016. Online: <https://www.jta.org/2016/07/12/united-states/pokemon-go-invades-auschwitz-us-holocaust-museum-and-more> (letöltve: 2022. február 8.).

³⁹ Meme Generator. Online: <https://memegenerator.net/instance/37567454/successful-hitler-the-holocaust-never-happened> (letöltve: 2022. február 8.).

TÓTH NIKOLETT

Az újjáépítés szolgálatában: A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. Az MNDSZ I. Országos Találkozójának szemszögéből

A Magyar Nők Demokratikus Szövetségével (MNDSZ) kapcsolatban már számos publikáció napvilágot látott, ugyanakkor eddig még nem született egy átfogó monográfia a nőszervezet történetére vonatkozóan. Az eddig megjelent írások középpontjában a szervezet működésének és tevékenységi körének vizsgálata áll. Elsősorban három történész nevét és munkásságát kell megemlíteni, akik nélkülözhetetlen alapkutatásokat végeztek el a témában, Pető Andrea, Schadt Mária és Sipos Levente.¹

Jelen tanulmányomban én is csak egy kisebb – de a kutatók figyelmét eddig még viszonylag elkerülő – szeletét szeretném vizsgálni az MNDSZ munkálatainak, egy szűkebb metszeten keresztül az 1946 áprilisában megtartott első országos találkozójának szemszögéből. Kutatásom során mindenekelőtt céloim feltérképezni, hogy a kongresszus keretein belül dolgozó nők országos szinten milyen feladatokat láttak el, illetve milyen ügyeket tartottak fontosnak, amelynek során egy-egy kiemelten fontos ügy élére álltak. Ezzel összefüggésben kívánom megmutatni az MNDSZ-ben foglalkoztatottak tevékenységükből fakadó addigi eredményeiket, a jövőre vonatkozó terveiket és követeléseiket. Továbbá a dolgozat fontos részét képezi, hogy bemutassam a találkozón résztvevő nők társadalmi összetételét, foglalkozását, valamint párttagságát – ebből következően azt, hogy mely rétegeket képviselték. Végül, de nem utolsó sorban figyelmet szeretnék szentelni, a nőszervezet és a Magyar Kommunista Párt (MKP) közötti kapcsolat felderítésére.

Az elemzés során számos forrást használtam fel, elsősorban ide sorolandó a találkozón elhangzott beszédekről és hozzászólásokról az MNDSZ által megjelentetett kiadvány.² Fontos információkat tartalmazott továbbá a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában fellelhető iratanyag is. Ezeket pedig tovább bővítettem és kiegészítettem két jelentős sajtóorgánummal, az MKP lapjával, a *Szabad Néppel* és a nőszövetség képes folyóiratával az *Asszonyokkal*.

¹ A legfontosabbak közé sorolható többek között: Pető Andrea: Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951). Budapest, 1998.; Schadt Mária: Struktúra és funkcióváltozások az MNDSZ-ben 1950 és 1953 között. In: Palasik Mária (Szerk.): A Nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon. Budapest, 2007. 167–189.; Sipos Levente: A magyar nőmozgalom történetéről (1944–1956). In: Izsák Lajos – Stemler Gyula (Szerk.): Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára. Budapest, 1996. 321–330.

² [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége országos találkozója]: A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének I. Országos Találkozója 1946. április 6–8. Budapest, [1946.]

A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének megalakulása

1944 novemberében az illegális kommunista párt megbízta Fái Borist³, hogy szervezzon be nőket az ellenállási mozgalomba és készítse fel őket a felszabadulás utáni feladatokra, melyet sikeresen véghez is vitt. 1944. november 5-én Szegeden megalakult az Antifasiszta Dolgozó Nők Szövetsége⁴, majd november 19-én a ma is ismert nevét kapta meg, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségét.⁵ 1945. január 25-én a fővárosban az MKP központjába összehívták a kommunista párt kerületi szervezeteinek nőmegbízottjait az MNDSZ megalakításának előkészítésére, ahol – Orbán László⁶ szavaival – a következőkről határoztak: „Nem kommunista nőmozgalomra, hanem egy demokratikus nőszövetségre van szükség amely magában foglalja a párt és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül az összes nőket, akik nem fasiszták, nem nyilasok, németek melletti kiállásukkal nem kompromittáltak magukat. A nők előtt álló feladatok oly roppant súlyosak, hogy azokat a kommunista nők egyedül megoldani nem képesek.”⁷

1945. január 28-án Debrecenben alakult meg az országos szervezete, majd február 18-án Budapesten az országos vezetősége, melynek tagjai a koalíciós pártokból kerültek ki: Tildy Zoltánné⁸ elnök (Kisgazdapárt), Darvas Józsefné⁹ (Nemzeti Parasztpárt) és Ágoston Péterné¹⁰ (Szociáldemokrata Párt) alelnökök,

³ Fái Boris (1908–1982) fiatalon a feminista mozgalomban dolgozott. 1932-ben lépett be a Magyar Kommunista Pártba, majd Franciaországba emigrált és bekapcsolódott a francia nőmozgalom magyar részébe. 1945 február–1946 áprilisa között az MNDSZ országos titkára, majd az országos Titkárság tagja 1949-ig, 1946–1948 közti években főtitkárhelyettes volt. In: Sipos Levente (Válogatta és a jegyzeteket készítette): *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948*. Tatabánya, 2014. 41.

⁴ Sipos: *A magyar nőmozgalom*, 321.

⁵ *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948*, 31.

⁶ Orbán László (1912–1978) politikus, miniszter. 1938-ban lépett be a Kommunista Magyarországi Pártjába. 1945–1948 között az MKP, majd 1950-ig az MDP Központi Vezetőségének Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője. In: Kenyeres Ágnes (Főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon*. (1978–1991). Budapest, 1994. 677.

⁷ Sipos: *A magyar nőmozgalom*, 321.

⁸ Tildy Zoltánné Gyenis Erzsébet (1896–1985) 1916-ban házasodott össze Tildy Zoltán későbbi miniszterelnökkel, majd köztársasági elnökkel, akitől három gyermeke született. 1945-ben nemzetgyűlési képviselő lett, majd 1946-ban lemondott róla. 1945-től kezdve az MNDSZ elnöke, majd 1947–1948 nyara között díszelnöke. In: Vida István. (Főszerk.): *Nemzetgyűlés almanachja 1945. november 29–1947. július 25*. Budapest, 1999. 608–609.

⁹ Darvas Józsefné, Darvas József író és politikus felesége. In: *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948*, 106.

¹⁰ dr. Ágoston Péterné Buzárovits Augusztia (1878–1967) férje Ágoston Péter révén került Szovjet-Oroszországba, aki a Tanácsköztársaság alatt népbiztosként szolgált. 1925-ben Ágoston meghalt így Péterné visszatért Magyarországra. Újságíróként dolgozott és a szociáldemokrata nőmozgalom egyik vezetője lett, majd 1945-től kezdve az MNDSZ-ben is munkába állt, a vezetőség tagjai közé tartozott 1945–1948 között. In: *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948*, 132.

Gárdos Mariska¹¹ ügyvezető alelnök (Magyar Kommunista Párt), rövid ideig Hegyesy Erzsébet¹² (Magyar Kommunista Párt), majd Fái Boris titkár (Magyar Kommunista Párt), illetve 1946-tól Rajk Lászlóné¹³ főtitkár (Magyar Kommunista Párt).¹⁴ Az ekkor megalakult nőszövetség célja az MNDSZ 1945-ben kiadott alapszabályában röviden összegzésre került: „a Szövetség párton kívüli társadalmi szervezet, célja minden magyar leány és asszony egy nagy táborba való egyesítése, az ország összes demokratikus tényezőivel, hatóságokkal, pártokkal és egyéb közületekkel karöltve a demokrácia eszméinek megvalósítása társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai téren, különös tekintettel a nők különleges helyzetére.”¹⁵ Ennek a gondolatnak a megvalósulását (is) láthatjuk majd az első országos találkozó szemszögéből.

Az MNDSZ eltért a korábbi nőszervezetektől, az élet sok területén működött, többek között foglalkozott a gazdasági, a kultúra és a (szociál)politika kérdésköreivel is. Ezek a munkakörök közvetve vagy közvetlenül hatással voltak egymásra és sok esetben össze is kapcsolódtak. Köszönhetően a sokszínű és egyben sikeres munkájának, a tekintélyük egyre nőtt a hatóságok szemében és ennek köszönhetően elkezdtek egymásra támaszkodni és közösen dolgozni, főként az egészségügyi, közoktatási és szociálpolitikai ügyek intézésében.¹⁶ (Ezeknek a pontoknak részletesebb ismertetésére a tanulmány későbbi részében teszünk kísérletet). Mind eközben az MKP igyekezett hatókörét kiterjeszteni a társadalom női tagjaira a nőszervezeten belül – és az élet különböző területein –, annak ellenére, hogy az MNDSZ ekkoriban a pártoktól való függetlenségét hirdette.¹⁷

¹¹ Pintér Györgyné Gárdos Mária (1885–1973) 1900-ban lépett be a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba, 1905-től kezdve pedig a *Nőmunkás* lap belső szerkesztője volt. A második világháború alatt rendőri felügyelet alatt tartották, internálták. 1945-ben csatlakozott a Magyar Kommunista Párthoz és az ekkor létrejövő MNDSZ egyik alapítója és a szövetség folyóiratának, az *Asszonyoknak* szerkesztője lett. 1971-től a Magyar Nők Országos Tanácsának örökös tagjává választották. In: Kenyeres Ágnes (Főszerk.): Magyar életrajzi lexikon. Harmadik, kiegészítő kötet. A – Z. Budapest, 1981. 233–234.

¹² Hegyesy Erzsébet (1897–1945) az illegális kommunista mozgalom és a Szociáldemokrata Országos Nőbizottság tagja. 1945-ben az MKP központi nőtitkára, a párt népfrontpolitikájával nem értett egyet, így elhagyta a nőmozgalmat. In: Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948, 42.

¹³ Rajk Lászlóné, született Földi Júlia (1914–1981) 1945-ben kötött házasságot Rajk Lászlóval, ugyanebben az évben lett az MNDSZ budapesti titkára, majd az első kongresszus után főtitkára, 1948-tól pedig csak reprezentatív szerepet betöltő elnöke. In: Pető Andrea: Árnyékban. Rajk Júlia élete. Budapest, 2020. 12., 58., 83.

¹⁴ Orosz Júlia: A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének szerepe Magyarország újjáépítésében a második világháború után (1945–1946). Debreceni Szemle, 22 évf. (2014) 4. szám. 302–310.

¹⁵ Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948., 73.

¹⁶ Sipos: A magyar nőmozgalom, 325.

¹⁷ Sipos Levente: Bevezető. In: Sipos Levente (Válogatta és a jegyzeteket készítette): Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948. Tatabánya, 2014. 13–26.

A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének I. Országos Találkozója

Az MNDSZ pártoktól való különállása a gyakorlatban nem mindig érvényesült, a két szervezet között tetten érhető egy szorosabb kapcsolat és egyben megállapítható a szövetség függősége az MKP-tól. Erre kitűnő példa, hogy 1945 decemberében a Magyar Kommunista Párt Központi Titkársága hozott határozatot arról, hogy az MNDSZ áprilisban megrendezhesse első országos találkozóját.¹⁸

1946. április 6–8. között Budapesten tartotta a félmillió tagos nőszövetség első kongresszusát, ahol az elmúlt másfél éves működésük került összegzésre, illetve itt választották meg az új országos vezetőségüket.¹⁹ Az esemény központi helyszíne a Zeneakadémia volt, ahol a beszédek és azok megvitatása folyt. A rendezvényt különböző programokkal színesítették a résztvevők számára, egy részről a Magyar Állami Operaházban hallgathatták meg Bartók Béla több művét, illetve egy balettelőadást is megtekinthettek. A kínálatot tovább bővítették egy filmbemutatóval az Omnia Filmszínházban. Ezenkívül egy nagyobb ünnepséget is tartottak számukra a Városi Színházban.²⁰ Ezekre a napokra a sajtó is kiemelt figyelmet fordított, ugyanis minden olyan felületen, ami a korban elérhető volt, valamilyen formában megjelenítésre került az esemény. A sajtóban elsősorban az *Asszonyokban* és a *Szabad Népb*ben foglalkoztak velük több cikk erejéig is, de emellett számos más lapban is megjelentek, mint például a Kisgazdapárt politikai napilapjában, a *Kis Ujság*ban. Emellett a helyszínről élő rádióközvetítést és interjút sugároztak²¹, sőt egy rövid filmhíradót is készítettek az asszonyok felvonulásáról a Zeneakadémiáig.²² Az összejövetel népszerűsítéséhez hozzájárult még a városban található kirakatok és villamosok feldíszítése különféle propagandaanyagokkal, illetve a reklámozás további részét képezték még a szövetség által készített jelvények, melyeket erre az alkalomra gyártottak.²³

Az MNDSZ első országos találkozója nagy súllyal bírt, melyet a kor sajtója kitűnően összefoglalt. Az első és talán egyik legfontosabb, hogy mindezekelőtt a nők életében egy történelmi eseményről beszélünk, ugyanis ekkor volt az első alkalom, amikor a társadalom különböző rétegének (értelmiségi,

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban MNL OL) M-KS 274. f. 19/2. ó. e. Jegyzőkönyv az MNDSZ vezetőségében dolgozó kommunisták 1946. január 2-án tartott megbeszéléséről; Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948, 172–175.

¹⁹ Bassa Endre: Mit kell tudni a nőmozgalomról? Budapest, 1982. 109.; Orosz: A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének, 307.

²⁰ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége országos találkozója]: A Magyar Nők, 10.

²¹ Uo. 10., 19.

²² Az említett filmhíradó a következő: Magyar Nők Demokratikus Szövetségének felvonulása, Mafirt Krónika 24, 1946. április. www.filmhíradokonline.hu/watch.php?id=6126 (elérés: 2022. szeptember 3.).

²³ MNL OL M-KS 274. f. 19/2. ó. e. Jegyzőkönyv 1946. március 18-án tartott nőtitkári értekezletről.

munkás, paraszt) női tagjai képviseltették magukat egy helyen. Ezen a helyen volt lehetőségük arra, hogy megoszthassák egymással problémáikat, szenvedéseiket, eredményeiket, itt döbbenhettek rá testközelből a valóságra és kérdőjelezhették meg az egymásról alkotott korábbi sztereotípiákat. A *Szabad Nép* egyik számában a következőképp ír a találkozó diadaláról: „A kongresszus statisztikája megmutatta, hogy a magyar demokratikus nőszervezetnek megvan a valóságos, egészséges alapja, amely túl minden társadalmi-, műveltségi- és pártállásbeli különbségen, a szövetséget a városi és falusi nők, a gyárak munkásnői, a parasztasszonyok, az otthonok dolgozói, az egész magyar nőtársadalomnak sokszázvezres, széles tömegmozgalmává, komoly politikai tényezővé teszi.”²⁴

Ugyanakkor egy másik jelentős része a bizonyítás az ország társadalmára felé, mely során a magyar nők megmutathatták, hogy a korábbi elképzelésekkel, tévhitekkel szemben képesek helyt állni a mindennapi- és a politikai életben: „Ennek a Kongresszusnak felmérhetetlen jelentősége az, hogy meggyőzte az egész magyar népet, a politikai vezető pártokat, magát a kormányt arról, hogy a tanyák, falvak, üzemek, gyárak, irodák asszonyai és leányai Találkozójukon nemcsak panaszukat tudják előadni, hanem politikailag józanul, okosan, a demokrácia szempontjából hasznosan és országépítő bölcsességgel tudnak hozzászólni az ország legalapvetőbb politikai és gazdasági kérdéseire.”²⁵ A korabeli tudósítások szerint, aki képes volt ezt megvalósítani, nem más, mint a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége: „Az MNDSZ ezzel a kongresszussal bebizonyította, hogy egyedül az MNDSZ az a női tömegszervezet, amely hivatva van az egész magyar társadalom asszonyait, leányait egy táborba összefogni és a fejlődés útjára vezetni.”²⁶ Utóbbi azért is bírt nagy jelentőséggel, mert a nőszövetséggel kapcsolatban korábban kialakult rossz véleményeket így szétoszlathatták és sikeresen felhívhatták a társadalom figyelmét eredményes működésükre.²⁷ Ez volt a második alkalom – az 1945-ben szervezett karácsonyi akció után – fennállásuk történetében, amikor megmutathatták azt az erőt, amit képesek kifejteni.²⁸

²⁴ S. K.: Egy délelőtt az antifasiszta magyar asszonyok közt a nagygyűlésen. *Szabad Nép*, 1946. április 10. 3.

²⁵ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége országos találkozója]: *A Magyar Nők*, 136.

²⁶ MNL OL M-KS 274. f. 19/5. ó. e. A nőtitkárság jelentése a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége I. Országos Találkozásáról, 1946. április.

²⁷ MNL OL M-KS 274. f. 19/2. ó. e. Jegyzőkönyv felvétel az Országos Megyei Nőtitkári Értekezlet 1946. március 8-án tartott nőtitkársági ülésén.

²⁸ MNL OL M-KS 274. f. 19/2. ó. e. Jegyzőkönyv a kerületi nőtitkárok 1946. január 7-én tartott üléséről.

A rendezvény sikerét szintén megmutatja a résztvevők²⁹ – és a tagság³⁰ – számának nagy állománya, összesen 1123 fő volt jelen, ami még kiegészült a 950 vendéggel és a jugoszlávok három delegáltjával. A Szabad Nép az óriási létszámról és forgatagról következőképp emlékezik meg: „A Zeneakadémia hatalmas terme kicsinek bizonyult. Százan és száz orgona mellett is. Zsúfolva végig az orgona mellett is. Zsúfolva végig az erkélyek és a széksorok. Piros- fehér-zöld zászlók valóságos tömege díszíti a termet. Az emelvényen az elnöki asztalon a világ nemzetjeinek lobogói, jelképéül a demokratikus asszonyok összefogásának. Virágok, színek, zsbongás. Minduntalan felhangzik az asszonyok üdvözlő tapsa.”³¹

Szerencsére számos statisztikai adat rendelkezésünkre áll a jelenlévők összetételére vonatkozóan, megismerhetjük a nők lakhelyét, életkorát, családi állapotát, foglalkozását, pártállását és a szövetségben elfoglalt helyüket (rendes vagy vezetőségi tagok). Ezek közül a foglalkozás- és a pártállás szerinti megoszlást szeretném részletesebben bemutatni. Állásukat tekintve elmondható, hogy a társadalom összes rétege reprezentáltatta magát. Arányaiban tekintve legnagyobb százalékban a háziasszonyok (34%) jelentek meg, őket követték a parasztok (31%), majd szorosán egymás mellett az értelmiségiek (19%) és a munkások (16%). Itt egy kisebb ellentmondásra juthatunk, ugyanis jól látható, hogy az értelmiségiek nem elhanyagolható arányban voltak jelen, annak ellenére, hogy folyamatos problémaként tüntették fel alacsony arányukat a szövetségen belül. A párttagságra vonatkozóan megerősítést kaphatunk, hogy túlnyomóan a baloldalhoz köthető helyekről érkeztek az asszonyok, azon belül pedig legtöbben az MKP-ból (40%). Ezzel egyidejűleg igen magas azoknak a nőknek a száma, akik – bevallásuk szerint – sehova sem csatlakoztak (46%). Ez az adat azért is sokatmondó, mert mint említettem, a pártoktól való függetlenségüket – elsősorban az MKP-tól – hirdették, mégis tetten érhető egy erősebb kapcsolat a két szervezet között. A további párttagságok

²⁹ „A küldöttközgyűlést a Szövetség szervezetei által választott küldöttek alkotják. A küldötteket a helyi szervezetek tagjai választják meg oly módon, hogy a közgyűlésen az egyes helyi szervezetek számarányuk szerint legyenek képviselve.” In: Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948, 75. Jelen eseményen emellett a résztvevők meghívásánál elsődleges szempontnak számított, a nőszervezet országos jellegének megmutatása, valamint, hogy a kongresszuson a társadalom összes rétege megtalálható legyen. Ezek reprezentálása nagyobb méreteket is öltött, mint például a vidéki asszonyoknak az eseményre népviseletben kellett érkezniük. In: MNL OL M-KS 274. f. 19/2. ő. e. Jegyzőkönyv felvétel az Országos Megyei Nőtitkári Értekezlet 1946. március 8-án tartott nőtitkársági ülésén.; Jegyzőkönyv a kerületi nőtitkárok 1946. március 18-án tartott nőtitkári értekezletről.

³⁰ Az MNDSZ már 1945-ben gyorsan és sikeresen szerveződött meg köszönhetően egyrészt a korábbi demokratikus szervezetekben, nómunkásmozgalomban felnevelődött tapasztalt vezetőknek, akik képesek voltak teljesíteni a koalíciós követelményeket és így azonnal az új szerveződés élére tudtak állni. Másrészt az 1945-ben kiadott programja – a nők kizsákmányoltságáról, jogfosztottságáról, az ország szörnyű állapotáról szólt – nagy hatással bírt a nők széles tömegeire, amely őket is cselekvésre és követeléseik elérésére sarkalta. In: Sipos: A magyar nőmozgalom, 324.

³¹ Soha többé háborút! – követelik az asszonyok. Tildy Zoltánné, Nagy Ferenc, Rákosi Máttyás beszéltek az MNDSZ országos találkozásán. Szabad Nép, 1946. április 7. 2.

aránya szinte elenyésző, mind az FGKP és az NPP is alig érte el a 2%-ot, egyedül az SZDP volt még képes elérni egy viszonylag nagyobb tagsági százalékot (10%).

Ezenfelül azt is áttekintettem, hogy milyen mértékben jelentek meg férfiak a kongresszuson, ennek kiszámítására, csak a felszólalók neveiből tudtam kiindulni, ugyanakkor ez szintén sokatmondó adat, amiből megtudhatjuk mégis mennyi férfi kívánt itt véleményt nyilvánítani vagy ellenkezőleg teljes mértékben meghagyták ezt a női nemnek. Az összes előadás, beszéd és hozzászólás alapján – beleszámítva a jugoszláv delegáltakat –, summázva 67-en voltak³², melyből a nők 61-en (91%), a férfiak 6-an (9%), vagyis abszolút női többségről beszélhetünk. Viszont meg kell jegyezni, hogy az említett hat főből ötön fontos posztokat töltöttek be, mint Tildy Zoltán köztársasági elnök, Rákosi Mátyás az MKP főtitkára vagy Veres Péter író és parasztpárti politikus. Természetesen az MNDSZ legfontosabb alapítói és vezetői tagjai is megjelentek mint Fái Boris titkár, Rajk Lászlóné budapesti titkár és Tildy Zoltánné elnök.

Az újjáépítésben való szerepvállalás a találkozói szemszögéből

Az MNDSZ tevékenysége véleményem szerint két szakaszra osztható: az elsőben az újjáépítésbe kapcsolódtak be a legkülönbözőbb formákban (1944–1948/1949). Többek között kivették részüket a betegek, a gyermekek és az édesanyák megsegítésében, az ország feltámasztásának folyamatában. Például többféle akciót, gyűjtést szerveztek számukra, amiket később a támogatásukra tudtak fordítani. Mindeközben a háttérben ténykedésüket folyamatosan átszötte az MKP segítése és a párt befolyása a nőegyesületre, melynek mértéke és foka eltérő volt e közel három és fél év során. Majd a másodikban korábbi munkássága szinte teljesen átalakult, egyhangúvá és egysíkúvá válik, melynek középpontjában a kommunisták érdekeinek mindenkor megvalósítása állt, amivel a nőszervezet fokozatosan a párt árnyékába szorult (1948/1949–1956). Jelen tanulmányban – mint ahogy azt korábban említettem – működésének első másfél évre szeretnék koncentrálni, azonban is az újjáépítésben betöltött szerepvállalásukra az első országos találkozói nézőpontjából.

A második világháború pusztításai Magyarországot sem kímélték. A nemzeti vagyon közel 40%-a megsemmisült, a gazdasági élet, a közellátás, a közlekedés mind kárvallottjai voltak a háborúnak. A legnagyobb veszteségek viszont az emberek magas arányú elhalálzásában összpontosult, mintegy 900 ezer fő veszett oda a harcmezőn, vagy a koncentrációs táborokban. Ehhez még hozzá tevődött a hadifogságba esettek magas létszáma, egyes adatok szerint 600 ezer fő került

³² Megjegyzés: Izsáky Margitot a számításokból kihagytam, ugyanis az ő hangja a szó szoros értelmében nem csengett fel, helyzetjelentéseket festett a találkozóról időről-időre.

a Szovjetunióba.³³ Ennek következtében számos csonka és sérült családot találhatunk a korszakban, rengeteg árva és elhagyott gyerek élt az országban, akik mind segítségre szorultak.³⁴ Nem beszélve a háború és Budapest ostroma következtében kialakult lelki és testi sérülésekről. Ezekhez az új és súlyos körülményekhez kellett alkalmazkodnia a nőszövetségnek.

A találkozói három beszéd és téma körül összpontosult: 1. Rajk Lászlóné: „A magyar nők gazdasági, politikai és társadalmi helyzete”, 2. Fái Boris: „Az MNDSZ eddigi munkája, eredményei, hibái, jövő munkaterve”, 3. Földi Ilus³⁵: „Gyermek- és családvédelem”. Ezeknek a felszólalásoknak közös pontja volt a nők újjáépítésben betöltött szerepvállalása, ezen belül pedig három pillére oszthatóak fel a referálók szónoklatai. Az elsőben az eddig elért eredményekről tudósítottak a helyi közösségekben, majd ezt követték a jövőbeni célok, feladatok és tervek összegzése. Utóbbival szorosán összefüggésben kerültek kiemelésre a kérések és követelések. Lényegében minden elem összekapcsolódott egymással, mivel a korábban elért sikeres teljesítmények továbbfejlesztését tervezték el a későbbi időszakban és ezek alapján támasztották a különféle igényeiket.

A kezdeti években a budapesti és vidéki MNDSZ-csoportok a különböző pártok, az egyházak vezetése alatt álló és más nőegyesületekkel, társadalmi szervezetekkel, mint például a Nemzeti Segéllyel³⁶ együtt életmentő egészségügyi és szociális munkát végeztek.³⁷ Az egészségügyi munka keretén belül az első és legfontosabb pontként a járvány veszélyének elhárítása szerepelt, így amikor még javában tombolt a háború az országban, elkezdték az utcák megtisztítását, megindult a hullák, a romok és a szemétdombok eltakarítása. A viszonylag rendszeres tisztálkodás érdekében szappant osztottak a lakosságnak. A gyerekek tetvetlenítési akciókon vettek részt, illetve megszervezték mosdatásukat a Széchenyi fürdőben, ezenkívül elvégezték szükséges beoltásukat is. A háború következtében megsokszorozódtak az olyan betegségek, mint a gyermekhalandóság, a tbc és a vérbaj, továbbá elképesztő méretekben ütötte fel a fejét, a különféle nemi bajok³⁸ száma. Mindezekkel szemben igyekeztek felven-

³³ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2010. 269–270.

³⁴ Sipos: Bevezető, 13.

³⁵ Földy Ilona 1945 előtt egy katolikus nőegyesület vezetője volt, 1945 őszén már a szövetség Szociális Osztályát vezette. In: Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948, 105.

³⁶ A világháború után minél sürgősebb volt felállítani egy segélyszervezetet, amit végül az 1945-ben alapított Nemzeti Segély testesített meg, egészen 1948 májusáig, amikor beolvadt a Magyar Vöröskeresztbe. Az intézmény az MKP kezdeményezésére alakult meg, de koalíciós alapon működött. Feladatköre elsősorban a közellátás megszervezésében és a gyermekvédelem biztosításában összpontosult. In: Hantos János: A Magyar Vöröskereszt 100 éve. Emberiség háborúban és békében. Budapest, 1981. 123–127.

³⁷ Burucs Kornélia: MNDSZ. Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. História, 13 évf. (1991) 4. szám. 24.

³⁸ Megjegyzendő, hogy a találkozón Földi Ilus értetlenül állt az előtt, hogy a fiatalok körében nagy a nemi betegek száma, mikor köztudomású volt, hogy ennek hátterében jelentős arányban

ni a harcot és lehetőségeikhez mérten csökkenteni ezen személyek számát. Ennek érdekében csecsemőambulanciákat, gyermekorvosi- és nőgyógyászati rendelőket, szülőotthonokat állítottak fel, valamint gondoskodtak a kórházak üzembe helyezéséről, biztosították a szükséges tanácsadást a pácienseknek. A helyzet javításáért el akarták érni, hogy az állam építsen ki nemi beteggondozókat, ambulanciákat a fiatal lányok számára.³⁹

Habár a szociális ellátás hivatalosan állami feladatként tartandó számon, ebben az időben ez nem volt megvalósítható – az államkassza hiánya miatt –, így az itt felvetődő nehézségeken elsősorban a Nemzeti Segéllyel dolgoztak együtt. A szociálpolitikán belül szerteágazó figyelmet fordítottak a különféle feladatokra, ilyen volt többek között az éhínség elleni küzdelem. Élelmiszert biztosítottak a rászorulóknak, a közellátásban közreműködtek a hatóságokkal, mely során kenyeret és húst adtak az embereknek, valamint tej- és népkonyhákat állítottak fel. Ezzel összekapcsolható azon elképzelésük, mely esetében el akarták érni, hogy minden gyerek ingyenes óvodai és iskolai étkeztetésben részesüljön. Az éhezés letörésére szükségesnek látták a feketézők elleni harcot – radikálisan léptek fel velük szemben, követelték a vagyonuk elkobzását és kicserélésüket a hadifoglyokkal –, továbbá kérték a legfontosabb élelmiszer- és iparcikkre a jegyrendszer bevezetését.⁴⁰ Utóbbi kapcsán egy kisebb ellentmondásra jutunk, mivel már 1945 februárjában Pesten elérhetőek voltak az élelmezési jegyek.⁴¹

A gyermekvédelem szintén fontos szerepet játszott a szövetség életében, hiszen a világháború egyik legszomorítóbb következménye a hadiárvak megjelenése a háború sújtotta országokban. Ezeknek a gyerekeknek megszervezték az elhelyezését, egy részük az árvaházakba és különböző intézményekbe került, de voltak szerencsésebbek is, akik családoznál találtak ideiglenesen új otthonra.

– amellet, hogy a háborús viszonyok következtében a hagyományos normarendszer felborult, az emberek fokozottabban mozogtak, ezzel növelve a házasságon kívüli nemi érintkezések számát – a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak állt. Értetlenségét indokolhatja, hogy erről hivatalosan nem igazán beszél(het)tek, mert több szempontból is érzékeny téma volt, de véleményem szerint szerencsésebb lett volna kihagyni előadásából a megdöbbenést. A szovjet erőszakról és ezzel összefüggésben a nemi bajokról részletesebben lásd Pető Andrea: Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt. Budapest, 2018.; Uő: Átvonuló hadsereg, maradandó trauma. Az 1945-ös budapesti nemi erőszak esetek emlékezete. Történelmi Szemle, 41. évf. (1999) 1–2. szám. 85–107.

³⁹ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége országos találkozója]: A Magyar Nők, 109–110.; Burucs: MNDSZ, 24.; Követeljük. Asszonyok, 2. évf. (1946) 9–10. szám. 1.; Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948, 94–95.; Orosz: A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének, 305.

⁴⁰ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége országos találkozója]: A Magyar Nők, 64.; Követeljük. Asszonyok, 2. évf. (1946) 11–12. szám. 1.; Sipos: A magyar nőmozgalom, 327.

⁴¹ Tarnai Eszter: „Lesz mivel berántani a levest, egy kis tésztát is csetnek már.” – Budapest élelmezési helyzete az 1945. január-február hónapokban egy fővárosi hivatalnok visszaemlékezésében. Archivnet, 21. évf. (2021) 2. szám. Online: www.archivnet.hu/lesz-mivel-berantani-a-levest-egy-kis-tesztat-is-csetnek-mar-budapest-elelmezesi-helyzete-az-1945 (elérés: 2022. szeptember 3.)

Emellett megindult a nevelőszülők utáni keresés, akik átmenetileg vállalták volna a fiatalokról való gondoskodást. Az előzőekkel összefüggésbe hozható, hogy a jövőre nézve feladatul tűzték ki a csavargó és erkölcstelen, bűnöző gyerekek felkarolását és átnevelésüket, aszerint, amit az új rendszer ideológiája előirányzott. Követelést támasztottak abban az irányban, hogy szüntessék meg a törvénytelen gyerek fogalmát.⁴² Az előbbieket következtében alakulhatott ki a találkozón egyik jelmondata is: „Soha többé háborút!”, hiszen mindenkinek a béke és az általa biztosított boldog jövő az érdeke. Nagy koncentrációt fordítottak a fiatalok oktatására is, ugyanis biztosítani szerették volna a szegény és tehetséges gyermekek ingyenes taníttatását – amelyet a gazdag szülők megadóztatásával képzeltek el –, falusi internátusok felállítását és ingyenes demokratikus tankönyvek bevezetését. Ezt szorosan követi az édesanyák védelme, ahol fontos kérdés volt a terhes anyák szülés előtti hat hetes szabadságának követelése, ami alatt kötelező lett volna részt venniük egy csecsemő- és önápolási kurzuson, ezzel még jobban felkészítve őket az előttük álló feladatokra. Későbbi munkába állásukat, pedig az üzemekben való szoptatószobák, bölcsődék és napközik létrehozásával akarták megkönnyíteni. Fontosnak tartották az anyatejgyűjtés megszervezését, ugyanis az ehhez való hozzájárulás is komoly nehézségeket okozott.⁴³

Az MNDSZ kiemelt figyelmet fordított a nővédelemre, amelynek keretében a különféle korlátozásokat akarták megszüntetni, így a követelések is a találkozón e köré szerveződtek. Alapvető jogokat igényeltek a nőknek, mint hogy maguk dönthessenek állampolgárságukról⁴⁴, részt vehessenek a közélet minden területén, egyenlő munkáért egyenlő bért⁴⁵ vártak el. Meg akarták nyitni az összes iskolát⁴⁶

⁴² Ezt az 1946. évi XXIX. törvény cikk a házasságon kívül született gyermek jogállásáról című rész 1§-a törölte el, melyet december 19-én hirdettek ki. In: Ezer év törvényei. Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600029.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei/%3Fpagenum%3D42> (elérés: 2022. szeptember 16.)

⁴³ Követeljük. Asszonyok, 2. évf. (1946) 9–10. szám. 1.; Követeljük. Asszonyok, 2. évf. (1946) 11–12. szám. 1.; [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Országos találkozó 1b]: Üzenet a magyar Nőkhöz. A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének 1946. április hó 6–8-i I. országos találkozójáról. [1946.] 6.; MNL OL M-KS 274. f. 19/5. ó. e. A nőtitkárság jelentése a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének I. Országos Találkozójáról 1946. április.; Orosz: A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének, 306.

⁴⁴ Állampolgárságának saját megszerzésére a nőknek viszonylag sokat kellett várnia, csak 1957-ben érték el a szabad választás jogát. Innentől kezdve maga dönthetett állampolgárságáról a korábbi gyakorlattal szemben, amikor automatikusan férjéét kapta meg. Schadt Mária: „Feltörekvő dolgozó nő.” Nők az ötvenes években. Pécs, 2003. 17.

⁴⁵ Az egyenlő munka és egyenlő bér gondolata azonban ténylegesen csak, mint egy utópisztikus elképzelés maradt meg, melynek hiánya mind a mai napig érezteti hatását a társadalom női felére.

⁴⁶ 1945-ben bevezették minden gyerek számára a kötelező, nyolc osztályos általános iskolát, majd 1950-től kezdve elindították a koedukációt. Schadt Mária – Póty Zsuzsanna: A strukturális változások hatása a nők társadalmi szerepeire és a család-szerkezet átalakulására. In: Spéder Zsolt (Szerk.): A család vonzásában, tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. Budapest, 2014. 217–243. A felsőoktatás eddig elzárt fakultásai 1946 augusztusában nyíltak meg a nők előtt, kivéve a katonatiszti és hittudományi intézményeket. Palasik Mária: A női egyenjogúság szabályozása

és pályát⁴⁷ számukra, majd ezt követően elérni, hogy a munkahelyi megítélésük alapját a tehetség szerint határozzák meg. Vagyis röviden összefoglalva megszüntetni a különbségtételt a nők és férfiak között az élet minden egyes területén. Sarkalatos része volt továbbá munkakörüknek, hogy megfelelő éberséget tanúsítsanak a nők irányában, akik az újonnan kapott jogaikkal – mint az általános választójog megszerzése⁴⁸ – együtt óriási felelősséggel is bírtak. Utóbbi következményeként tennivalóik részét képezte, hogy megtanítsák a nőket ezekkel az új jogosultságokkal élni és elkerülni azt, hogy esetlegesen tudatlanságuk okán a „reakció” befolyása alá kerüljenek⁴⁹: „A MNDSZ-nek egyik történelmi hivatása az, hogy segítse megtisztítani a többi nőszervezetet a reakciós elemektől, vagy a reakció ott helyet foglaló képviselőitől és megvalósítsák a közös építő nemzeti erők összefogásának gondolatát a magyar asszonyok és leányok hatalmas nagy táborán belül.”⁵⁰

A nőszövetség meglátása szerint annak érdekében, hogy a sokszínű munkáját minél sikeresebben el tudja végezni nélkülözhetetlen volt a következő három pont megvalósítása: 1. a szervezet anyagi támogatásának biztosítása, 2. folyamatos agitációs tevékenység kifejtése, 3. a női egység létrehozása. Ahhoz, hogy fedezni tudják ténykedésüket, nagyban támaszkodtak a különböző akcióikból és gyűjtéseikből befolyó adományokra, pénzbeli juttatásokra. Ezeken az alkalmakon a legégetőbb problémákra és legfontosabb személyekre koncentráltak, ennek részeként kerültek megrendezésre a hadifogoly-, gyermekmentő- és karácsonyi akciók. Ezenkívül ennek keretében indítottak gyűjtést a sokgyermekes anyák számára és rendeztek Mikulás vásárt a gyerekeknek.⁵¹ Ezeken a rendezvényeken operaelőadásokat, mese- és teadélutánokat, táncmulatságokat és bálakat szerveztek és az itt befolyó adományokat és összegeket juttatták el a megfelelő helyekre.⁵² Az itt beérkező pénzt kiegészítették még a saját kétkezi munkájukkal és üzleteikkel, illetve az államtól kapott juttatásokkal.⁵³ Ezt a tevékenységet sem minden esetben egyedül végez-

---

Magyarországon a 20. század második felében. In: Palasik Mária (Szerk.): *A Nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, 2007. 81–125.

⁴⁷ Palasik Mária: *Női esélyegyenlőség 1945 és 1948 között*. In: Feitl István – Ignác Károly (Szerk.): *Régi és új világ határán – 1945 történetei. Tanulmányok*. Budapest, 2018. 94–111.

⁴⁸ 1945. évi választójogi törvény a nők számára is megadta az általános, titkos választójogot. In: Pető Andrea: *A társadalmi nemek közötti egyenlőség története Magyarországon 1780 és 1990 között*. In: Bonifertné Szigeti Márta (Szerk.): *Nők a pályán. Közéleti tudnivalók politizáló nőknek*. Budapest, 2003. 92–102.

⁴⁹ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége országos találkozója]: *A Magyar Nők*, 24., 26–27., 32., 37.; [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Országos találkozója]: *Üzenet*, 5–8.; MNL OL M-KS 274. f. 19/5. ő. e. A nőitkárság jelentése a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége I. Országos Találkozójáról 1946. április.

⁵⁰ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége országos találkozója]: *A Magyar Nők*, 37.

⁵¹ Uo. 71–72., 75., 78., 80., 101.

⁵² MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ő. e. Jegyzőkönyv a nőitkárok 1945. december 8-i üléséről.; MNL OL M-KS 274. f. 19/2. ő. e. Jegyzőkönyv felvétel 1946. február 4-én tartott nőitkársági ülésről.

⁵³ Sipos: *Bevezető*, 23–24.

te, együttműködött más pártokkal – nem kis mértékben az MKP-val –, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetséggel (MADISZ), a Nemzeti Segéllyel, vagy épp a szovjetekkel.⁵⁴

Az MNDSZ jelenlétét az élet minden területén biztosítani akarta, amit a legjobban a folyamatos agitációs és propaganda tevékenységgel képzelt el véghezvinni: „A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének el kell mennie azokhoz az asszonyokhoz és leányokhoz, akik még nem látják szükségét annak, hogy beleszóljanak saját sorsuk irányításába, megismerjék a körülöttük zajló világ igazságait. Fel kell keresnünk őket otthonaikban, munkahelyeiken, ott kell lennünk mellettük a piacokon, sorbanállásnál, hivatalokban, hogy megértessük velük országunk helyzetét, jövőnket, boldogulásunk útját.”⁵⁵ Utolsó elemként megemlítendő, az MNDSZ azon célja, amely szerint egy erős és összetartó nőszövetséget akart kiépíteni, ahol nem tesznek különbséget a társadalom rétegei között, éppen ellenkezőleg, ösztönzik őket a korábban felépített falak lebontására. „A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége feladatának tudja, hogy megteremtse Magyarországon az összes demokratikus nők és azok szervezeteinek munkaegységét.”⁵⁶

Összegzés és kitekintés

Ezek után jól látható milyen jelentős történelmi eseményről beszélünk, amely egyszerre volt nagy horderejű az MNDSZ, a nők és a társadalom életében. Az MNDSZ megmutathatta tömegszervezeti erejét és harcosságát, ahogy igyekszik mindent megtenni a nőkért, az újjáépítésért és mindeközben az ország demokratikus fejlesztéséért. A nők végre ténylegesen megismerhették egymást, előrelépést tettek az összefogás irányában és tanúbizonyságot tettek a társadalom felé tudásukról, elkötelezettségükről és rátermettségükről. Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkezni, hogy a kongresszus egyben egy nagy propagandaesemény volt, ahol a szervezetet a lehető legjobb színben tüntették fel.

Az újjáépítésben betöltött szerepük sokrétű volt, az egészségügyi-szociális munkáktól kezdve egészen kiterjedt a kulturális, politikai felvilágosító és nevelői tevékenységekre. Ezek összességében a hagyományos női munkálatok közé sorolhatóak, amelyek a jótékonykodás alapjain nyugodtak. Habár több alkalommal is kihangsúlyozták, hogy az, amit ők elvégeznek nem összehasonlítható a régi korok arisztokrata hölgyei által nyújtott segítséggel, ugyanis az meglátásuk szerint

⁵⁴ MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ó. e. Jegyzőkönyv a kerületi nőtitkárok 1945. október 23-i üléséről.; Jegyzőkönyv a nőtitkárok 1945. december 8-i üléséről.

⁵⁵ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége országos találkozója]: A Magyar Nők, 88.

⁵⁶ Uo. 67.; [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége Országos találkozója]: Üzenet, 6.

mintegy könyöradományként került a rászorulókhöz, ellentétben az övékkel.⁵⁷ A különbséget itt viszont nem az adományozás minőségében látom, hogy mintegy százalomból adták korábban, hanem akkoriban ez volt a bevett szokás az elit női rétegeiben, idézőjeles munkájuk részét képezte a segítségnyújtás. Ezzel szemben, amit az MNDSZ asszonyai végeztek, – ahogy Földi is mondta – ténylegesen egy „túlmunka”⁵⁸, egy önkéntes alapon végzett tevékenység. Mindazonáltal egyik érdemi értékéből sem lehet levonni.

A találkozó sikerességét és eredményességét mutatja, hogy a jövőben több alkalommal is megrendezésre került ez az esemény:⁵⁹ 1948. április 17–19 között a II. Országos Találkozó, 1952. május 24–25. III. Kongresszus, 1954. január 30–31. IV. Országos Nőtálkozó. Sajnos viszont az idő előre haladtával már sokkal inkább a kommunista párt érdekeit kiszolgáló alkalmakról volt szó – főleg, amikor 1948 áprilisában minden más nőszövetségnek döntenie kellett arról, hogy beolvad az MNDSZ-be vagy feloszlik. Majd az előbbi folyamatot júniusban tovább erősítette a két baloldali párt összeolvadásának eredményeképp létrejövő Magyar Dolgozók Pártja (MDP) – ennek következtében a korábbi sokszínű munkájuk hamarosan elkezdett egysíkúvá válni, a női érdekek alárendelődtek a párténak.

⁵⁷ [Magyar Nők Demokratikus Szövetsége országos találkozója]: A Magyar Nők, 74.

⁵⁸ Uo. 114.

⁵⁹ Ugyanakkor az alapszabálya is rögzíti ezen alkalmak kötelező évenkénti megtartását. In: Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948, 75.

1. emelet, 9. sor, 4-5. szék, balközép: (színház)politikai irányváltások a második világháború után két színésznő párhuzamos életrajzán keresztül

A tanulmány két, korszakokon átívelő karriert magáénak mondható színésznő, Gobbi Hilda és Bakó Márta életrajzát állítja párhuzamba – két egymásra annyira hasonlító, mégis annyira különböző karaktert mutat be. Családi háttérük, neveltetésük, pályaorientációjuk, és háborús időkben viselt szerepük hasonló sorsra predesztinálta őket, azonban karrierjük 1945 után a berendezkedő új hatalom szempontjából különböző előjellel ért véget. Tanulmányomban ennek lehetséges okait, tényezőit vizsgálom. Élettörténetüket, mint hogy egymásnak megfeleltethető, majdhogynem párhuzamos események láncolatából áll, tematikus egységekre bontva követem végig. A kutatás alapját a két színművész ego-dokumentumai szolgáltatják, illetve a kor- és pályatársak visszaemlékezései, naplói, illetve a levéltárakban (ÁBTL, BFL) őrzött személyi anyagok. A színházi és a közéleti-politikai sajtó-és médiatermékek, mint kiegészítő források kapnak helyet.

„Mélyen átélt magyarságomnak alighanem az az igazi oka, hogy alig van magyar vér rosszul csörgedező ereimben.”¹ – Családtörténet

A két színésznő között hét év korkülönbség van, Gobbi Hilda még az első világháború előtt, 1913-ban, Bakó Márta már az első világháború után, 1920-ban látta meg a napvilágot. Mindketten multietnikus családba születtek: a Gobbi-család olasz, német, osztrák és lengyel, illetve magyar származású, a Bakó-család „csak” német és magyar felmenőket mondhat magáénak. A Gobbi-család apai oldalról nemesi, anyai oldalról olyan polgári származású karakterekkel büszkélkedhet, akik a 19. század közepén-második felében felemelkedő iparos-kereskedő rétegbe tartozó „self-made man”-eknek tekinthetők.² Minkét családra jellemző a művészetek iránti rajongás, a két színésznőt megelőző generációk több tagja maga is előadóművész, például karmester, zenész, énekes – vagy színész. A családi legendáriumok szerint szüleik szerelemből házasodtak, vállalva annak minden következményét, legyen az a nagyszülőkkel megromló kapcsolat vagy az instabil anyagi helyzet.³

Mindkét család számára kiemelkedően fontos volt a reprezentáció. Gobbi Hilda a mindennapi életet a következő emlékkép-sorral jellemezte: „Folyt a pezsgő,

¹ Gobbi Hilda: Közben... Budapest, 1982. 9.

² Erről bővebben: Lengyel György: Vállalkozók, bankárok, kereskedők. Budapest, 1989.

³ Bakó Márta: Rosszkor születtünk! Budapest, 1991. 9–16.; Gobbi: Közben, 1982. 9–14.

gerbaud-mignonokkal részegen célozgtatták hajnalban a Duna-part gesztenyefáit, a fürdőkádban piás tábornok horkolt, az erkényen elázott méltóságos asszony ölelkezett egy ludovikás fiúval, zabáltak, ittak, mindenki jól érezte magát. Éjfélig én is téblábolhattam közöttük rózsaszín kreddesin ruhámban, fekete lakkcipőmben – és azt hittem, ez így szép és így jó.”⁴

Bakó Márta hasonló életstílusra emlékszik vissza, bár inkább nosztalgikus, semmint utólag csodálkozó, már-már megrovó hangnemben – mint Gobbi Hilda, aki felnőttkori önmaga világszemlélete szerint a burzsoázia élet-és értékrendjét a legteljesebb mértékben elítélte: beszámol a házimuzsikás vacsorákról, az édesapja előző házasságából származó féltestvére, Barna ludovikás évfolyamtársaival elköltött előkelő uzsonnákról, a divatos belvárosi szalonokból beszerzett ruhakölteményekről. A család anyagi helyzetének megítélése egyébként nem egyszerű: saját bevallása szerint sosem voltak környezetükhöz képest kiemelkedően vagyonos család (édesapja birtokrészéről lemondott testvérei javára, jövedelmének jelentős részét eljótékonykodta, pl. a Trianon után állás nélkül maradtnak szerzett munkát, a diáknak tandíjmentességet, a rászorulóknak pénzt és ruhaneműt). Ezt támasztják alá az olyan elszórt információmorzsák, miszerint a várandós édesanya villamossal közlekedett a városban, hogy szabás-varrás tanfolyamot végzett, hogy „gazdagíthassa kettőjük ruhatarát”. Azonban Márta születése után szárazdajka és székelyföldi háztartási cseléd nevelte a gyermeket, nyaranta a Balatonlellén bérelt villarészben töltötték idejüket. Az anyagi ellentmondások valószínűleg a család által fenntartani kívánt úri középosztályi életszínvonalból eredeztethetőek.⁵

A nehezen meghatározható középosztály sem származási, sem vagyoni, sem értékrendi tekintetben nem alkotott egységes csoportot, hiszen különböző eredetű, tehát különböző vallási-kulturális szokásokat magával hozó és tovább adó, különböző foglalkozási és pénzügyi háttérű családok kerültek egymással szoros társadalmi közelségbe, amely együttélést kívánt ugyan, de egygyévlást nem. Annál is inkább, minthogy az egyénítés, az egyéniség fenntartására a középosztály jelentős részéről határozott igény mutatkozott, hiszen tagjai között ugyanúgy találhatók egykori nemesi eredetű elemek, mint az ipari-kereskedelmi szektorban vagyonosodott polgári vállalkozók – azonban mivel vagyoni tekintetben (még ha a vagyonukból a reprezentáció különböző fokán álló életstílust finanszíroztak is) hasonló vagy megközelítőleg hasonló helyzetben éltek, az „úri középosztály” gyűjtőfogalma használható esetükben.⁶

A Horthy-korszak Magyarországra vonatkozólag a történetírás a középosztályi rétegbe sorol mindenkit, aki nemesi eredettel és ahhoz tartozó birtokkal, esetleg hivattalal élt, de a dzsentrifogalom szélesedése folytán az érettségizett és diplomával ren-

⁴ Gobbi: Közben, 1982. 15.

⁵ Bakó: Rosszkor, 1991. 20–21.

⁶ Gerő András – Jalsovszky Éva – Tomsics Emőke: Volt egyszer egy Magyarország. Budapest, 1996. 64.

delkezők, a hadseregben tiszti ranggal bírók is az úri középosztály tagjai voltak, ahogy köztisztviselői vagy annak fizetésével egyenértékű keresetet biztosító szabadfoglalkozású pályán mozgó személyek. Ezek egzisztenciális vonzata valójában ritkán juttatta el tulajdonosát a valódi közép-és nagypolgári életszínvonalra, azonban minél kevésbé volt képes az illető a mindennapok gyakorlatában a vágyott életstílust elérni, annál inkább ragaszkodott „úri mivoltához”.⁷ A Horthy-korszak első felében – tehát abban az időszakban, mikor vizsgálatom két alanya a gyermekkorát töltötte, tehát családjuk anyagi helyzete és társadalmi státusza határozta meg életszínvonalukat, életstílusukat – a réteg a társadalom kb. 7-8%-át alkotta, ami megközelítőleg 300 000 főt jelentett. Számuk a Horthy-korszak második felére, mire a két színésznő maga is keresőkörbe lépett, elérte a félmilliót.⁸

A kipolgárságot a középpolgárságtól elhatároló anyagi választóval évi 3 500-4 500 pengőben határozható meg, ugyanakkor a középpolgárságot a nagypolgárságtól elválasztó pénzügyi határ már évi 24 000 pengő körül mozgott.⁹ A jövedelem nagysága kardinális kérdés, hiszen rövid-és hosszútávon egyaránt ez biztosítja a középosztálybeli életstílus fenntarthatóságát, például a megfelelő elhelyezkedésű, fekvésű, nagyságú és elrendezésű lakások fenntartását, cselédtartást, a fogyasztói szokások szélességét és változatosságát. A reprezentációs attribútumokhoz egyaránt igazodni kívántak a régi polgári családok deklasszálódó elemei és az új, anyagi tekintetben polgári szinten élő családok felemelkedő tagjai. Fontos azonban megjegyezni, hogy az életstílus és az értékrend a középosztály e két, a társadalmi mobilitás szempontjából ellentétes irányba haladó csoportját élesen elválasztotta egymástól az értékrend: a régi polgárság tagjai ugyanis a személyek, családok és intézmények közötti kapcsolatrendszer és a mindennapi életbe ivódott szokásjog tekintetében zárt közösséget alkottak.¹⁰

„Nagymamám a háztartással volt elfoglalva, az egész reprezentatív élet rendezésével, apám a bohémiáival, anyám a szenvedésével”¹¹ – csonkacsalád-történet

Mindkét színésznő életéből korán, az 1920-as évek közepén-második felében tűnt el az apafigura: Gobbi Hilda szüleinek házassága tönkrement, a férfi elköltözött; Bakó Márta édesapja elhunyt. A családfenntartó férfi hiányát mindkét csonkacsalád megérezte: a Gobbi-család számára az Ede által esetlegesen folyósított gyermek-és feleségtartás, a Bakó-család részére a László után kapott özvegyi nyugdíj (kormányfőtanácsosként

⁷ Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2001. 258–259.

⁸ Uo. 261.

⁹ Uo. 259–260.

¹⁰ Uo. 260.

¹¹ Gobbi: Közben, 1982. 16.

az V. fizetési osztályba tartozott) nem volt elég a korábbi életszínvonal fenntartására. Az anyák minden lehetőséget megragadtak, ami a két világháború közötti időszakban egy egyedülálló asszony rendelkezésére állt, hogy önálló keresetet szerezzenek, és gyakran hiábavalónak, legalábbis anyagilag elégtelennek bizonyuló próbálkozásaik között egészen egyedi megoldások is felfedezhetők: Gobbi Hilda édesanyja, Margit egy ideig kártyavetésből, Bakó Márta édesanyja, Hedda ennél valamivel földhözragadtabb módszerekkel, a Goldberger Harisnyagyártól bizományba vett harisnyák és a Stühmer Csokoládégyártól szintén bizományba vett bonbonok árusításából tartotta fenn magát és lányát – a jó üzleti érzékkel rendelkező asszony a bevételt részvényekbe investálta, illetve felestarsa lett egy hadiözvegy barátnője trafikjának.¹²

Azt, hogy Gobbi Hilda és Bakó Márta édesanyja is kénytelen volt kilépni a női munkavállalás klasszikus kereteiből, a két kislány ellentétesen élte meg. Gobbi Hildában negatív érzéseket keltett, hosszasan fejtegeti, hogy egy igazi édesanyját szeretett volna, egy igazi mamát, aki hímez, aki köt, aki templomba jár, aki gondot visel rá, ehelyett egy rongyos takaró alá bújva hallgatta, ahogy „a fenomén nőszemély”, aki életet adott neki, egy kopott pakliból jósol kétségbeesett, ijedt, tanácstalan vagy éppen reménytelen klienseknek – kettőjük viszonyát Hilda lánykorában a „se veled, se nélküled” életérzés határozta meg, nehezen szoktak bele a férj és az apa nélküli életbe, a kényszerű egymásrautaltságba. Bakó Márta visszaemlékezéséből ezzel szemben büszkeség csendül ki, hogy az édesanyja megtalálta a maga útját, és üzletasszonyként képes volt fenntartani a kettőjükből álló kis családot. Lenz Hedda egyébként maga is színésznő volt, de az 1920-as évek elején elszenvedett spanyolnátha-fertőzés miatt (évekig tartó bénulás) képtelen volt játszani; Margit nem részesült a munkaerőpiacon használható oktatásban.¹³

„Gazdasági iskola volt, de úgyszólván mindent tanítottak, amit egy úrilánynak tudnia kellett.”¹⁴ – a gyermekévek története

Ahogy Gobbi Hilda mondja, „fíús gyerek” volt: fiúkkal üveggyolyózott, vadgesztenyét szedett a Duna-parton – 10 kilogrammért az Állatkert adott egy kanárit (hogy mi lett a kanárik sorsa, sosem derült ki), feltámasztott személtládával fogtak patkányokat, amiket aztán felakasztottak a „részezes, koszos házmesterék” kilincsére. A család egyébként biztosította a megfelelő oktatásban való részvételét, iskolaidőn kívül „felsőbb körökben divatos, szentimentális ifjúsági írók regényeivel” szórakoztatták, iskolaidőben házitanítók, majd állami intézmények oktatói foglalkoztak nevelésével. Egészen addig, amíg – már a várnegyedbeli Szilágyi Erzsébet Gimnázium növendéke volt – kétoldali tüdő-és mellhártyagyulladás nem kapott, amikor is kivették az iskolá-

¹² Bakó: *Roszkor*, 1991. 28.

¹³ Uo. 28–29.; Gobbi: *Közben*, 1982. 24–27.

¹⁴ Gobbi: *Közben*, 1982. 16.

ból. Ekkor egyébként az utolsó kenetet is feladták neki, de végül kilábalt betegségéből és orvosi javaslatra, jó levegőn regenerálódni került Putnokra, „egy nagyon szép intézetbe”, ahol 1929 és 1931 között élt, tanult, dolgozott. A meg nem nevezett iskola, az egykori Magyar Királyi gróf Serényi Béla Gazdasági Felső Leánynevelő Intézet a mai napig gazdasági oktatási intézményként funkcionál. Gobbi diákévei alatt jószágigazgatók lányai és Károlyi grófok gyermekei között tanult; nem véletlenül: az intézmény elméletileg gazdasági iskolaként működött, gyakorlatilag „mindent tanítottak, amit egy úrilánynak tudnia kellett”. Szerepelt a palettán művelődéstörténet, esztétika, francia, német, irodalom, dísznövénykertészet, méhészet, varrás, hímzés, főzés, korcsolya, tenisz, stb. Öröm az örömben, hogy szülei nem tudták fizetni a tandíjat, így azt évekkel később maga Gobbi Hilda törlesztette utólag, részletekben az első fizetéseiből, az intézet egykori igazgatójának.¹⁵

Gobbi Hilda önmagát későn érő típusnak vallja, aki sokáig élt gyermeki egyszerűségben, gyermeki butaságban, ezzel szemben Bakó Márta azt írja: „Soha nem voltam kedves gyerek. Mint magányos, állandóan olvasó kölyköt – mivel nagyobb ismeretekkel rendelkeztem – csak untatott a korombeliek társasága. Mindig idősebbek körül ödögtem, és anyám barátnői lettek az enyémeik is.”¹⁶ Kiemeli, hogy korához képest korán megtanult olvasni: mire az első osztályt kezdte, már nem csak hogy folyékonyan írt és olvasott. Gobbi Hildával ellentétben, aki csak a húszas évei elején fedezte fel magában a színészi tehetséget és a színészi ambíciókat, Bakó Márta már kislányságban tudta, hogy vonzza a színház, saját „szobaszínházában” a saját maga által kitalált és papírra vetett meséket, színdarabokat adta és adatta elő. Középiskolai tanulmányait a Sacre Coeur Intézet Mikszáth Kálmán téri filiáléjának előbb félbentlakó, majd bejáró növendékeként végezte, és bár tanulmányi eredménye kitűnő volt – a gyengén teljesítő Gobbi Hildával ellentétben, magatartása azonban még saját bevallása szerint is hagyott némi kívánnivalót maga után: „Az órák komolyságát nehezen lehetett fenntartani, mert egy féktelenül vásott trió: két barátnőm és csekélységem, minden türelmüket kimerítette”¹⁷ – ez a gyakorlatban több magaviseleti intőt is jelentett. Édesanyja tanítónői pályára szánta, annak ellenére, hogy a fiatal Márta határozottan kinyilvánította, hogy csak a színházi pálya érdekli: „Hiába zokogtam, üvöltöttem, hogy színésznő akarok lenni, semmi más!” – mesélte.¹⁸ A pedagógiai szaktárgyakra nem volt fogékony, de a humán tárgyak iránt mutatott némi érdeklődést, emellett tanítóképzői pályafutása alatt előszeretettel vett részt előadásokon, hivatalos fogadást, köszöntést, szavalatot igénylő közéleti eseményeken.¹⁹

¹⁵ Uo. 16–20.

¹⁶ Bakó: *Roszkor*, 28.

¹⁷ Uo. 37.

¹⁸ Uo. 38.

¹⁹ Uo. 30, 37.

A huszadik század első felében élő lánynevelést a női munkavállalás kérdése felől érdemes megközelíteni. A női munkavállalók 19. század végén emelkedő száma a kortársakat a „modern nő” képének és szerepének át-és újragondolására készítette. A női keresőmunka a társadalom közép-és felsőosztályában vált elfogadhatóvá és elfogadottá – annak társadalmi szerep-változtató hatása, a házasság és az anyaság, tehát a családmodell befolyásoló volta ellenére is, adott esetben éppen azért: középosztályi nők gyakran kerültek olyan helyzetbe a családi életben beállít hirtelen változás folytán (pl. a családfenntartó halála esetén az özvegyen maradt asszony és/vagy az idősebb lánygyermek), amelyben a munkavállalás gazdasági kényszerként jelent meg.²⁰

A kortársakból a női munkavállalás kérdése szélsőségen érzelmeket – indulatokat – váltott ki. A konzervatív körök a hagyományos nemi szerepek eltűnését, a társadalom alapját képező család felbomlását, egyenesen nemzethalált vizionáltak. A mérsékelt nézőpontot megtestesítő nem tartották lehetetlennek a nőknek bizonyos pályákon való keresőtevékenységét, sőt, azt is elképzelhetőnek tartották, a nagy szaktudással rendelkező, professzionális munkát végző asszonyok a házasság után is folytassák keresőtevékenységüket. A modern, feminista gondolatot szorgalmazók a házasság kiszolgáltatottsága és gazdasági függése elleni egyetlen lehetséges megoldásként látták a nők szabad munkavállalását, amelynek feltétele minden pálya teljes megnyitása a női munkavállalók előtt.²¹

Az első világháború felgyorsította a női létszféra modernizálódásának folyamatait, hiszen a fronton harcoló és a fronton elesett férfiak helyét a termelésben kénytelenek voltak átvenni a hátszágban maradt nők, akik így tömegesen áramlottak be bizonyos szektorokba, például az iparba vagy a hivatalokba. Ez nem jelentett egyet a női munkaerő elismerésével, a kortársak továbbra is megkülönböztettek egymástól férfi-és női munkát, amelyek közül a női jelentette a szakértelmet nem igénylő, a férfiakénál jóval kevesebb bevételt eredményező keresőtevékenységet.²² Így vált egyre hangsúlyosabbá a munkavállalásban érintett közép-és felsőosztályba tartozó lányoknak a különböző foglalkozások professzionális elvégzésére felkészítő nevelése, oktatása. Cél lett, hogy a nők ne csak időszakos kényszerként gondoljanak a munkavállalásra, hanem választott foglalkozásukat hivatásnak tekintsék és folyamatos tanulással, folyamatos fejlődéssel a lehető legmagasabb szakmai színvonal elérésére törekedjenek. Ebből kifolyólag fontossá vált, hogy a pályaválasztást ne csak a gazdasági kényszer, de az egyéni hajlam és az egyéni hajlandóság

²⁰ Sárai Szabó Katalin: A női pályaválasztás kérdése a 20. század első évtizedeiben. In: Ács Marianna et al.: „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” – Új kutatások a nőnevelés történetéből. Pécs, 2019. 50.

²¹ Uo. 50–52.

²² Uo. 52.

is befolyásolja.²³ A klasszikus női foglalkozásokon, az óvó-, tanító-és nevelőnői pályán kívül a munkavállalásra kényszerült nőknek korábban nem volt mozgástere a megélhetést biztosító szakképzettség megszerzésére.²⁴

Vizsgálatom mindkét alanya elvégezte az elemi iskolát. Neveléstörténetük itt elválik egymástól, ugyanis míg Gobbi Hilda neveltetéséről egy gazdasági iskola gondoskodott, addig Bakó Márta tanítóképzőt végzett. Mindkét iskolatípus felkészítette nőhallgatóit a munkaerőpiacon való megjelenésre, azonban az iskola-rendszerben megszerzett tudásukat (és végzettségüket) egyikük sem kamatoztatta hosszú ideig. Életük hátralévő részére ugyanis mindketten olyan pályát választottak maguknak, amely a hozzájuk hasonló végzettséggel rendelkező fiatal lányok között nem mondható gyakorinak: a színészetet. Mindketten a Magyar Királyi Színművészeti Főiskola növendékei lettek, Gobbi 1932-ben, Bakó 1939-ben.²⁵

„Az én profilom Julius Cézár számára büszkeség lehetett, de nekem nőként kell hordanom.”²⁶ – fiatal felnőttként a nagyvilágban

Mire elhagyták a felsőfokú végzettséget, diplomát biztosító színészképző intézményt, mindketten fiatal felnőttként álltak egy olyan világ kapujában, amely a nő „értékét” jelentős mértékben az éppen aktuális nőideálnak való megfeleléshez kötötte. Aki látott már kettejükről akár fiatal-, akár idős(ebb)kori képet, láthatja, hogy megközelítőleg sem felelnek meg a korszakban divatos nőképeknek, Gobbi testfelépítése alacsony, már-már tömzsi, Bakóé magas, „köpcös”, arcuk maszkulin – és ezzel mindketten tisztában is voltak. Egy anekdota arról, hogyan látta külvilág és hogyan látta önmagát a húszas évei elején lévő Gobbi Hilda az 1930-as években: „Hetty Aranka egyszer Schiller Ármány és szerelm c. darabját tanította. Kiosztotta a szerepeket. Tízen voltunk, lányok. Hetty felmérte a helyzetet: a csinosabbjára, szelídebbjére rámutatott: ’Te Lujza vagy, te is Lujza vagy, te is Lujza.’ Az érettebbjére, asszonyosabbra pedig rábiccentett: ’Te pedig a Lady leszel, te is, te is.’ – Rám nem mutatott, egyedül rám, azt hittem, kifelejtett. Fölnyújtottam a kezem: ugye, én is a Lady, tanárnő kérem? – Elmosolyodott, és kedves, mulatságos hangján csak ennyit mondott: - No nem, fiacskám, te majd a Csongor és Tündében a Mirigyet.”²⁷

A külsővel a lehető legritkább esetben foglalkozó Gobbi hamar kinőtte kezdeti gátlásosságát és önbizalomhiányát. A korszak szépségideáljának való meg nem felelés keltette ellenérzéseket a híres szovjet színészpédagógus, Sztanyiszlavszkij

²³ Uo. 58.

²⁴ Nagy Adrienn: Flancos úrikisasszony-nevelő vagy kereskedelmi szakiskola. In: Ács Marianna et al.: „Asszonyoknak igen sokat kell tudni...” – Új kutatások a nőnevelés történetéből. Pécs, 2019. 73.

²⁵ A Színiakadémia átalakításairól és a régi-új képzésekről bővebben lásd Bolvári-Takács Gábor: Adatok a Színház-és Filmművészeti Főiskola Táncfőszakának történetéhez (1945–1958). 2–3.

²⁶ Bakó: Roszskor, 85.

²⁷ Gobbi: Közben, 36.

szavai oldották fel benne: a mester szerint csak kétféle színész van, karakterszínész és rossz színész, értve ezalatt azt, hogy minden szerepet a karakterből és nem a külsőségekből kell felépíteni.²⁸

Bakó fiatalkori nőideálját Greta Garboban látta, egy kamaszkorból éppen csak kinőtt fiatal nő minden igyekezetével olyan szeretett volna lenni, mint a német színésznő; önmagát nem tartotta szépnek, de elismerte, hogy „nagyon jó alakja lett”, édesanyja pedig azzal próbálta kompenzálni tőle örökölt szépségének hiányát, hogy mindig a testalkatát hangsúlyozó ruhába bújtatta a lányt. A korszak fürdő-kultúrája azonban lehetőséget adott Mártának arra, hogy a jó szabású ruháknál többet is megmutasson magából, különösen szerette magát fürdőtrikóban láttatni; „lovagjai” rendszerint fürdőprogramot javasoltak, hogy kiderüljön, mi rejlik a sok réteg textil alatt, ő pedig „... kaján örömmel vonult(am) ki mindent sejtető, sőt, több, mint sejtető trikó(m)ban...”.²⁹ Annak ellenére, hogy ő maga megbarátkozott saját külsejével, a pálya-és kortársak igyekeztek a szépségideál felé terelni: Jávor Pál például rá akarta beszélni egy orrműtetre, hogy Márta megfeleljen a korszak nőideáljának, ugyanis külseje miatt gyakran játszott fűszerepeket vagy kimondottan csúnya nőszerepeket).³⁰

De milyen is az a nőkép, amelyből a két fiatal színésznő olyan látványosan, olyan szélsőségesen kilógott? Az 1930-as évekre a megelőző évtized rövidre nyírt hajú, már-már fiús lánya kiveszett a társadalomból, és átengedte a helyét a „nőies sportlady”-nek, aki karcsú és kisportolt, azaz se nem csontsovány, se nem telt alakú, egészséget sugárzó, nőiesen romantikus alkatával magabiztosan uralta a terepet. Erről tanúskodik a *Színházi Élet*ben megjelent „Mindenki maga rendezhet szépségversenyt!”³¹ – pályázat, amelynek célja az volt, hogy a két világháború között mind külső, mind pedig belső tulajdonságokban gyorsan változó nő-és férfiideálról képet kapjanak az olvasók. A felhívásra „hallatlan tömegben érkeztek a levelek”, amelyekben a nők és a férfiak leírhatták a számukra ideális férfit és nőt – ezeket a paramétereket összegyűrve a szerkesztőség megalkotta az ideális emberpéldányt a két nemből. A *Színházi Élet* közvéleménykutatása nagyjából lefedte az 1930-as években velünk maradó női szépségideált.³²

A férfiak és nők által egyaránt csodált, példaképnek számító külföldi színésznők Greta Garbo, Marlene Dietrich és Katherine Hepburn voltak. A magyarorszá-

²⁸ Uo. 35–40.

²⁹ Bakó: Roszszkor, 42.

³⁰ Uo. 42, 65–66.

³¹ Színházi Élet, 20. évf. (1930) 32. sz. 33.

³² Rapali Vivien: “A karcsú, szőke nők győztek...”- Nőideál a harmincas években. In: Napi történelmi forrás. Online: https://ntf.hu/index.php/2018/05/05/a_karcsu_szoke_nok_gyoztek_noideal_a_harmincas_evekben/ (letöltve: 2022. április 18.); Sipos Balázs: Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban – Egy nő történeti szempontú médiatörténeti vizsgálat. In: Századok, 148. évf. (2014) 1. sz.

gi celebkultúrában az általuk közvetített értékeket a szintén színésznő Muráti Lili testesítette meg, a karcsú, a karcsúságát kiemelendő divatosan öltözködő, a rövid szoknyák és a rövid ujjak alól kibukkanó testrészeit szőrtelenítő, a szemöldökét vékonyra szedető és arcát divatosan sminkelő, a körmeit pirosra festő Muráti Lili. A színésznő egyrészt külsejével, másrészt modern életmódjával is követendő példát állított közönsége elé: rendszeresen sportolt, autót vezetett – korábban nőietlennek tartott, már-már féktelen életet élt.³³

Érezhető, hogy vizsgálatom alanyai nem hogy nem feleltek meg, de nagyon távol álltak a korszak nőideáljától, azonban ezt mindketten előnyükre tudták fordítani, mind a személyes, mind a szakmai életben – rendkívül jól formáltak meg karakterszerepeket. Ennek megvolt az a hátránya is, hogy a színházi világban – hiszen a lehető legritkábban kerültek lehangoló szépséget követelő naiva és/vagy tragikaszerepbe – hasonló szerepkörük alakult ki, így egymás konkurenciájává váltak, amit a korszak színházi sajtója, színházi közvéleménye nagyon hamar észre is vett és meg is lovagolt.

„Ármin bácsi, ugye a Leninék gyerekei nem rosszak?”³⁴ – az első találkozások két szélsőséges ideológiával

Hogyan találkozik két fiatal, politikailag képzetlen, már-már tudatlan lány a korszak szélsőséges ideológiáival? Gobbi Hilda, bármennyire hihetetlen is ez az 1945 utáni harcos kommunizmusát ismerve, egy véletlen folytán került először kapcsolatba a baloldallal. Dr. Kende Bélához, az akkor már nyíltan ifjúkommunista Major Tamás baráti köréhez tartozó nőgyógyászhoz kísérte rendszeresen édesanyját, az ő rendelőjében ülve és várakozva vette először a kezébe Marx műveit. Fiatalkori önmagát inkább forradalmárnak tartotta, semmint igazán kommunis-tának, a mindig minden ellen lázadó, a világ igazságtalanságaira éppen rádöbbenő lány egy nagyobb ügyet keresve fel akart szólalni, fel akart lépni a saját maga által is megtapasztalt társadalmi problémák, társadalmi elnyomás ellen: „Egy mozzanat – és egy betűt tett ahhoz a szóhoz, hogy ’kommunista’. Először csak kom, kommu, kommuni... és mindig adódott egy betű: a saját nyomorúságomból, vagy mások szenvedéseiből. Az élet naponta két kézzel szórta rám a ’betűket’, hogy ki tudjam írni: kommunista vagyok.”³⁵ A háború éveire forrott ki benne a kommunizmus, ekkor már maga is szervezett be embereket az illegális kommunista mozgalomba.³⁶

Míg Gobbi maga szerezte a világnézetét, addig Bakó készen kapta. Saját bevallása szerint beleszületett abba a nem kimondottan jobboldali, de mindenképpen

³³ Uo.

³⁴ Gobbi: Közben, 143.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo. 143–144.

baloldal-ellenes beállítottságú miliőbe, amelyből aztán sosem lépett ki. Szülei traumáit továbbélve formálódott benne látásmódja (édesanyja az első világháborús – ludovikás – lenin-fiús tapasztalatai alapján tartózkodott a kommunizmustól, édesapja az úri középosztály archetípusaként elutasította a nem patrióta nemzetközi eszmeáramlatokat): „A magyar úri középosztály szellemében nevelt Bakó László hazaszeretete megingathatatlan volt, a kibontakozó nemzetközi eszmeáramlatok, irányzatok nem befolyásolhatták. A nála kevésbé hazafias érzésű embert nemzetárulónak tekintette. Antiszemitizmussal is vádolták.” – „Valójában Bartos Gyula a Színitanodában jó barátja, bérelt szobájában lakótársa volt. [...] Tisztelte Gál Gyulát, segítő tanácsait készséggel fogadta; Csillag Terézszel, Fáy Szerénával, Tapolcai Dezsővel baráti viszonyban állt élete végéig. Viszont köszönni sem volt hajlandó Ódry Árpádnak, a rokonná vált Kürti Józsefnek, Nagy Adorjánnak [...]. Azok a zsidó emberek tehát, akik ebbe a csoportba tartoztak, nem politikai múltjukban látták Bakó László irántuk megnyilvánuló ellenszenvének okát, hiszen ez hátrányos lehetett számukra, hanem az egyszerűbb és veszélytelenebb utat választották: antiszemitának bélyegezték.”³⁷

„Az 1938 és 44 közötti rohadt világban abbamaradt a tánc, a torna, azokban az időkben nem volt az embereknek idejük ilyesmire, inkább zsírt, babot és keresztlevelet gyűjtöttek...”³⁸ - pályára lépés világháborús időkben

Színiakadémiai éveikről mindketten részletesen számolnak be – ezzel a hároméves időszakkal részletesen jelen tanulmányban nem foglalkozom, annak ellenére, hogy rendkívül színes és érzékletes kép rajzolódik ki belőle az előadóművészet és az előadóművészettel foglalkozó pályakezdők társadalmi szerepéről, anyagi helyzetéről stb. Gobbi Hilda 1935-ben, Bakó Márta 1942-ben fejezte be a főiskola tanulmányait, pályakezdésük a színészvilágot fenekestül felforgató zsidótörvények és kamarai szabályozások, a második világháború idejére esik.

Gobbi Hilda számára a második világháború éveit kezdetben problémamentesen zajlottak, nem csak a színházban, de a színházon kívül is vállalt feladatokat, külföldi (például németországi) vendégszerepléseket, a zsidótörvények miatt eltiltott színigazgatók népligetű bódékban vagy a kőbányai Dreher Sörgyár szabadtéri színpadán előadott előadásiban való közreműködést. A tiszta művészet hamar átcsapott a baloldali mozgalomnak végzett művészi aknamunkába (munkáselőadások, verses estek munkásoknak, baloldali értelmiségieknek, stb). Az 1942. március 22-én tartott, erősen cenzúrázott Ady-est idején Gobbi Hilda már folyamatos megfigyelés alatt állt. Néhány előadását csak cenzúrázták, néhányat teljesen eltö-

³⁷ Bakó: Rosszkor, 14–15.

³⁸ Gobbi: Közben, 128.

röltek, sőt 1942 ősztől egyre gyakoribbak lettek a színházi szabotázsok is, például az előadások megzavarása bűzbombákkal, „riasztóbékákkal”, röplapozással a karzatról; légiriadók szakították meg a játékot. Nemegyszer olyan is előfordult, hogy csak a Nemzetiben volt „légiriadó”, sehol máshol a városban – a színház külön volt bekötve a hangosbemondók megszólaltatásáért felelős központhoz: onnan nem érkezett riasztás, egy ellenakaró a színház épületében nyomta meg azt a bizonyos gombot Gobbi fellépése idején.³⁹

Ezzel szemben Bakó Márta karrierjének nagy lökést adott a háború. Nem csak statisztált, de a színpadról leparancsolt színésznők szerepeit átvéve hamar mellék- és főszerepeket kapott. A sok beugrás és szerepátvétel közül kiemel egy esetet, amikor az illegalitásba kényszerült kommunista Gobbi Hilda egyik karakterét kellett átvennie, amelyet rövid idő alatt be is tanult, be is gyakorolt. Ugyanezt Gobbi is említi visszaemlékezésében, összeesküvést sejtetve: „...szinte egy nap alatt átvette B.M. kollégám. Hogy hogyan volt képes a közel száz oldalas szerepet egy nap alatt megtanulni? Ma sem értem. Lehet, hogy előre tudott valamit?”⁴⁰ Ebben egyébként nem kell előre eltervezett merényletet keresni: a korszakban válik bevett gyakorlattá a dupla- és tripla szereposztások rendszere, részben a gyakorivá vált beugrások biztosítása érdekében. Előfordulhat, hogy Bakó már napokkal, hetekkel, hónapokkal korábban megkapta a szöveggönyvet tanulásra anélkül, hogy erről Gobbit értesítették volna, de az is, hogy magától tanulmányozta a szerepet, hogy szükség esetén felajánlhassa szolgálatait.

„A Vógel Tóniék bejöttek.”⁴¹ – hangzott el egy kurta-furcsa telefonbeszélgetésben 1944. március 18-án Gobbi Hilda és Forgács Antal, a Nemzeti Színház sváb származású színésze között, utalva a keserédes belső viccre, amivel maguk között a német megszállást emlegették. Németh Antal, a Nemzeti Színház akkor igazgatója fizetésük további folyósítása mellett felszólította az nemzeti ifjúkommunistáit, például Gobbi Hildát és Major Tamást, hogy mentsék magukat, vonuljanak önkéntes száműzetésbe. Gobbi számára ez azt jelentette, hogy épületről épületre bujkálva próbálta az esetleges elfogatását és a főváros hamarosan bekövetkező ostromát túlélni. Rejtőzködött a Vas utcai szanatóriumban „idegkimerültség” miatt, baráti családok lakásain és pincéiben, ismeretlen ismerősök dupla ablakainak spatettái mögött és a szekrényeikbe készített hokedlin ülve, a Vörösmarty téri német bunkerben.⁴²

Bakó Mártát Budapest ostromának idején az éppen a fővárosban tartózkodó Zitás-féle tábori színházhoz hívták játszani. A nyilasok, akik a társulat fővárosban tartózkodását kihasználva, a harci szellem megtartására-növelésére játszani

³⁹ Uo. 168–173.

⁴⁰ Uo. 170.

⁴¹ Uo. 178.

⁴² Uo. 180–199.

invitálták őket, katonai kórházakban és az Andrássy út 60. alatti pártközpontban, jutalmul felajánlották, hogy a társulat tagjait, köztük Bakót is, kiviszik magukkal az országból. Az Andrássy út 60. alatti „vendéglátókra” Bakó empatikus nosztalgiaival emlékszik vissza: „Ötven fekete rohamruhás pihenő nyilas ült a nézőtéren karbafont kezekkel. Morc tekintettel ültek, mint egy bírósági tárgyaláson. Nevetni nem volt szokásuk, de a szám végén rezzentelen arccal tapsolni kezdtek. Szegényeknek megparancsolták, hogy most szórakozni kell, hát ők szórakoztak, bár inkább aludni szerettek volna!”⁴³

Maga is sok időt töltött pincékben, bár „csak” a bombázások, belövések és a szovjetek elől rejtőzködve. A „pincefogságban” töltött időről a patkányok társaságára, az élelmezés elégtelenségére emlékszik vissza. A háború utáni hónapok fáradalma (az ostromot, a rendőrségi ügyet és az igazolóbizottsági eljárást) a népbíróság által elítélt Fedák Sárinnál pihente ki.⁴⁴

„Mindenekelőtt föl kellett kutatni a színház művészeit, műszaki embereit – senkiről nem tudtuk még azt sem, hogy él-e? Aztán élelmet, egészségügyi és személyi biztonságot teremteni a számukra.”⁴⁵ – a főváros ostroma után magához térő színházi életben

A második világháború után hamar újrainduló színházi életben betöltött szerepük, sorsuk további alakulása látszólag akkor és ott dőlt el, amikor Major Tamás, aki Gobbi Hildának nemcsak pálya-és eszmetársa, de jóbarátja is volt – így pedig élesen szemben állt a világszemlélettel, amit Bakó Márta egész lényé képviselt – megkapta igazgatói kinevezését.

Az illegálitásból kilépő Gobbi Hilda valóban „az új közélet apostolnőjévé” vált. Igazolóbizottsági eljárása és a működési engedély megszerzése után irányította nem csak a Nemzeti Színház, de a budapesti állami színházak kárfelmérését és felújítási munkálataik megkezdését; részt vett az ostrom alatt város-és vidékszerte szétszóródott színészek felkutatásában és hazahozatalában, megfelelő élelmezést és orvosi ellátást szerezve számukra; megszervezte az üzemi étkeztetést és az üzemi bizottságot, de létrehozott olyan szociális intézményeket is, mint a Jászai Mari és az Ódry Árpád Színészotthonok, amelyek a szakmából kiöregedett nyugdíjas színházi dolgozókat, illetve a pályakezdő, hasonló körülmények között, nincstelenségben élő színészhallgatókat fogadták be; aktív részt vállalt a munkásszínjátszás budapesti és vidéki meghonosításában, ezzel szoros összefüggésben létrehozta és irányított a Nemzeti Színház Munkásbarátainak Körét. Közéleti tevékenysége mellett játszott a színházban, részt vett előadóesteken, szerepelt a rádióban, filmezett.

⁴³ Bakó: Rosszkor, 95–97.

⁴⁴ Uo. 160.

⁴⁵ Gobbi: Közben, 202.

Bakó Márta nem igazolóbizottsági eljárásánál került először az új hatalom látókörébe: nem sokkal az ostrom után rendőrnnyomozók tartóztatták le a színésznőt. Bakó előbb egy meg nem nevezett rendőrfőkapitányságin raboskodott,⁴⁶ ahol több alkalommal is átesett kihallgatáson, amelyek a szüleire és Kiss Ferencre, feltételezett jobboldali kapcsolataira kívántak fényt deríteni, a verbális és fizikai erőszak széles eszköztárát alkalmazva – az éppen várandós színésznő súlyos sérüléseket szenvedett. Innen került át az Andrassy út 60. alatt álló politikai rendőrségi központba. A színésznő itt ismerkedett meg az ellene felhozott vádakkal, amelyek származását, családjának politikai és vallási beállítottságát, a színésznő jobboldali kapcsolatait rótták fel.⁴⁷

Az ügygel foglalkozó, egyébként nem pártatlan rendőrnnyomozó, Bakó rajongója, rövidre zárta az ügyet: a vádlottat kikérdezte, a mellette szóló tanúkat felkutatta és kihallgatta, a megszerzett információk alapján rámutatott a vádpontok ellentmondásosságára, így a nyomozás rendőri felügyelet alá helyezéssel zárult. Az állapotos, sérült színésznőt az utca túloldalán lévő Kamaraszínházban (ma Bábszínház) helyezte el, ahol néhány kollégája túlélte Budapest ostromát, azzal a feltétellel, hogy Bakó minden reggel jelentkezik a rendőrségen. Kollégáinak döntő többsége letartóztatása ellenére nem csak elfogadta megjelenését, de segítséget is nyújtott, ki ételt, ki gyógyszert hozott. A színház baloldali szárnya azonban – különösen Gobbi Hilda miatt – ellenségességet, megvetést tanúsított iránta és akkori férje, Rajczy Lajos iránt.⁴⁸

A színésznő 1945. augusztus 24-én állt az igazolóbizottság elé. „Apámat, anyámat firtatták, családjukat, ahogyan azt mostanában megszoktam.” – foglalta össze egy mondatban az igazolóbizottság kérdéseit Bakó. A jegyzőkönyvben nem rögzített kérdésekre adott válaszaiból azonban nem olvasható ki, hogy a vizsgálat valóban érintette volna a családi hátterét, az viszont kiderül belőle, hogy a többi igazolásért folyamodóhoz hasonlóan a színésznőt is politikai érzelmeiről és politikai tevékenységéről faggatták. Pártonkívülinek vallotta magát, aki sem a jobb-, sem a baloldalhoz nem tartozik, noha önmagát demokratikus gondolkodásúnak tartotta. Elismerte, hogy ennek ellenére a háború alatt nem támogatta a baloldalt, sem szavakkal, sem tettekkel, mert nem talált rá munkakörén kívüli módot, a színházi életben viszont kivette a részét: a jobboldali túlkapasok ellen mindig szót emelt, a baloldali Major Tamás által rendezett ifjúsági előadásokon az utolsó időkig részt vett. A kiürítési vonatra való jelentkezését azzal magyarázta, hogy arra helyette a harcotól megrémült édesanyja jelentkezett – visszaemlékezésében ettől némileg eltérő módon magyarázta az eseményeket: édesanyja, „aki gyűlölte vejét, tudtom,

⁴⁶ A fejezet, amelyben Bakó letartóztatásának és fogvatartásának történetét elmeséli, a „Vendégjáték a Vig utcában” címet viseli. Ma a Vig utca 36. szám alatt található a VIII. kerületi rendőrkapitányság.

⁴⁷ Bakó: *Roszkor*, 101–111.

⁴⁸ Uo. 105.

megkérdésem nélkül, aláírta”. Akármelyik változat fedi is le az igazságot, a sors fintora, hogy később, bár nem a kiürítési vonattal, de édesanyjával és férjével együtt távozott Budapestről, aki így nem szabadult meg a fiatal férjtől. A magánéletét a színháztól, a színházpolitikától és a színháztól külön kezelte, tágabb és szűkebb baráti körét nem azok politikai hovatartozása szerint válogatta.⁴⁹

Az igazolóbizottság szűrőjén végül nem akadt fenn.⁵⁰ Néhány szakmai (szavatelatok, felolvasások) és szakmán kívüli (bérkötés, újdonsült férje gombos üzletében való kisegítés), politikai (a körzeti pártszervezetben való instruktorkodás) munkával eltöltött év után 1951-ben kézbesítették számára és idős, beteg édesanyja számára a fővárosból kitelepítő határozatot, amely új lakcímküket Hajdúdorogon jelölte ki. Emlékképek gyors egymásutánjával számol be párthelységbe rohanásról, családfák és rokonságok igazolásáról, pakolásról, búcsúzkodásról. Ekkor megemlíti egy baráti párt, akik „a józanok közé tartoztak”, akik „gyorsan végiglapozzák, nyitogatják könyveinket, nehogy nemkívánatos feljegyzés maradjon utánunk, és még tetézzük vele bajainkat”, ami felveti annak a kérdését, hogy „Márti és Gyuszi” milyen kompromitáló bizonyítékokat semmisítettek, semmisíthettek meg, amik elkerülték az addigi házkutatók figyelmét. A kitelepítés évei alatt újabb terheességének megállapításáig gazdasági munkával (marokszedés) tartotta fenn magát, később kötéssel és harisnyaszem-felszedéssel foglalkozott természetbeni fizetéssel;⁵¹ 1953-ban szabadulva, a letelepedési és a működési engedély megszerzése után kísérleti és peremszínházakban vállalt munkát.⁵²

„Hát, én csak annyit mondhatok, ha nekem most színházam lenne, akkor sem szerződteném, ha tetőtől-talpig aranyból lenne, mert destruktív lény. Ahol ő van, rögtön széthúzás lesz és klikkek alakulnak!”⁵³ – két párhuzamos egyenes találkozása a végtelen helyett Angyalföldön

1945 után Gobbi Hilda nem csak integrálódott, de irányítójává vált a színházi életnek, míg Bakó Márta kiesett a pixisből, kitelepítésből való hazatérése után is évek telnek el, míg újra munkát kap a szakmában. 1954-55-ös „második” pályakezdése egybeesik azzal az időszakkal, amikor Gobbi Hildán érezhetően megmutatkozott az, hogy csalódott az egyébként általa is épített új berendezkedésben. Nem tudott és nem is akart belesimulni az ember(ies)séget eltörlő rendszerbe, nem tudott és nem is akart beletörődni abba, hogy az egyenlőségre törekvő elnyomás

⁴⁹ Uo. 123.

⁵⁰ Budapest Főváros Levéltára XVII. 1670. 90. Bakó Márta igazolóbizottsági eljárásának jegyzőkönyve.

⁵¹ Bakó: Rosszkor. 205–214.

⁵² Bakó Márta kitelepítéséhez adalékokkal szolgálhat Palasik Mária: A budapesti kitelepítések politikai háttere és levelezénylése, 1951–1953. Századok, 149. évf. (2015) 6. sz. 1363–1395.

⁵³ Bakó: Rosszkor, 278.

legközelebbi kollégái, barátai közül sokakat külföldre űzött – örökre. Nem értett egyet a szakma újraértelmezésével és akadémiai alapokra helyezésével, nem értett egyet a művészvilág közösségi tereinek újraformálásával (a vendéglők és a kocsmák államosítása), nem értett egyet a nepotizmussal (több, mérsékelt tehetséges kollégát nyert a színház csak azért, mert a politikai elit holdudvarába tartoztak), nem értett egyet a baráti alapokon nyugvó munkakapcsolatok szétzilálásával (besúgások, jelentések). Rá akarták venni a saját családtagjairól, például nagybátyjáról és másodunokatestvéréről való jelentésre.⁵⁴

Az 1950-es évek első felére kiábrándult a kommunizmusból és ezt nem is rejtette véka alá. Pénzbírság terhe mellett rendszeresen megtagadta a közreműködést a kisebb-nagyobb jelentőségű népbírósi, később koncepciósi perekben.⁵⁵ Renitens magatartása miatt ekkoriban már rendszeresen jelentek meg róla megrovó hangnemű káderjelentések. A helyzet odáig fajult, hogy az 1953-as Péter Gábor-perben a Péter-házaspárral való szoros, baráti, szinte testvéries viszonya kapcsán a neve többször felmerült az iratokban, kompromitáló kontextusban, azonban ekkor még kapcsolati hálója, védőhálója megfogta.⁵⁶ 1959-ben megvált tőle a Nemzeti Színház. Új munkahelyén legnagyobb meglepetésére szemben találta magát Bakó Mártával. Gobbi erről már nem ír visszaemlékezésében, néhány évvel korábban, 1952-53 körül teszi le a történet fonalát, az eseményeket Bakó, illetve külső szemlélők memoárjai ismertetik. A két színésznő elméletileg kibékült ugyan, a gyakorlatban azonban továbbra is ott és úgy sabotálták egymást, ahogy csak lehetett (kapcsolataikat kihasználva elűtötték egymást szerepektől, kész rádiós-és filmes jeleneteket hagytak ki a közlésekből stb.). A helyzet komikuma, talán inkább tragikomikuma az volt, hogy nem csak egy színházhoz kerültek, de egy öltözőbe osztották be őket.

Új színházuk, az Angyalföld szívében ma is működő József Attila Színház adja a két, egymástól eltartó és egymásra mégis annyira hasonlító életpálya újbóli találkozásának keretét. Budapest 13. kerületére a Horthy-, a Rákosi és a Kádár-korszakban is nagy arányú, gyors ütemű fejlődés a jellemző, amely nagyarányú munkásbeváندorlást eredményezett. A kerületi pártbizottság, melynek székháza 1954-ben épült fel, a kezdet kezdetétől kezdve nagy figyelmet fordított arra, hogy a beáramló munkásnépességnek ne csak jövedelmet és lakhatást, de kultúrát és a kultúrához való szabad hozzáférést is biztosítson a terület, így tanácstermét átengedte színházi

⁵⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. 3.1.5. O-11026 - Ötvös Kornél „Textiles” objektumdosziéja

⁵⁵ Például Németh Antal vagy Szelezky Zita koncepciósi pere, illetve ÁBTL – 3.1.9 V-87548 – Kovács Árpád és társai ellen nyílt tevékenység miatt folytatott nyomozás.

⁵⁶ ÁBTL VI/38. „V” 150274- Hódos Zsuzsa kihallgatása; ÁBTL VI/39. „V” 150275 – Kárpáti Miklós kihallgatása; ÁBTL VI/58. „V” 150304 – Szatmári József; ÁBTL VI/59. „V” 150305 – Szatmári Józsefné; VI/67 „V” 150314 – Vadas Béla kihallgatása

produkciók számára.⁵⁷ A klasszikus színpad és nézőtér nélkül működő tanácsteremben megrendezett előadásokkal több probléma is volt, amelyek egyrészt a hely adottságaiból (nyikorgó székek, amelyeknek első sorai kitakarták a hátul ülők elől a kilátást, a terem két oldalán futó ablaksor az utca minden zaját beengedte), másrészt az addig a színházi kultúrából nem létesülő közönség viselkedéséből fakadt – ennek következtében nem csak a látogatottság volt alacsony, de a színészek sem igazán szerettek a peremkerületbe kijárni. A színház húzóerejét az első évtizedben azok a szakmailag elismert színészek és színésznők biztosították, akik a közönség feltétlen szeretetét élvezték: például Sinkovics Imre és Darvas Iván – vagy Gobbi Hilda. Közülük többen kényszerű vagy önkéntes száműzetésüket töltötték a társulatban, vélt vagy valós „bűneikért”, az aktuális politikai helyzetnek nem megfelelő magatartásukért, viselkedésükért, nézeteikért.⁵⁸

---

⁵⁷ Ring Orsolya: Budapest kultúrbátyája vagy proletár bulvárszínház? A József Attila Színház Fodor Imre igazgatósága idején (1956–1975). *Korall*, 18. évf. (2017) 69. sz. 131.

⁵⁸ Uo. 134–135.

Nők az Államvédelmi Hatóságban

A politikai rendőrség a modern államokban létező belügyi szakigazgatási ág, s feladatkörébe tartozik az olyan külső és belső politikai tevékenységek felderítése, amelyek veszélyesek a fennálló rendszer működésére nézve. Magyarországon a második világháborút követően megalakult politikai rendőrség ehhez képest eltéréseket mutat, hiszen a pártállami rendszer kialakításában és működésében kulcsfontosságú szerepet töltött be. Hatáskörébe tartozott a „hagyományosnak” mondható közigazgatási, közrendészeti feladatokon túl a határőrizet, az útlevelek kiadása, a büntetés-végrehajtás, valamint a belső karhatalom is. Ezek mellett felhatalmazást kapott az ipari, a mezőgazdasági termelés, az igazgatási és kulturális intézmények ellenőrzésére, azok működésébe beleavatkozhatott. Gyarmati György a felsorolt jellemzők miatt a korszakban nem hagyományos értelemben vett *politikai rendőrségként*, hanem a *politika rendőrségeként* nevezi meg a szervezetet.¹ A kommunista államvédelemhez köthető szakirodalom ma meglehetősen gazdag, jelen tanulmányban a szervezet azon aspektusát vizsgálom, hogy milyen szerepet szántak a nőknek, hiszen a szocializmus célul tűzte ki a nők emancipálását a korszakban. A kutatás alapját az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában fellelhető anyagok adják, felhasználtam az államvédelemben dolgozó nők úgynevezett fogyatéki anyagain, amelyek tartalmazták a személyek önéletrajzait, szolgálati adatlapjait. Ezeken túl megtalálhatóak bennük időről-időre különböző minősítések, amelyek nem csupán munkájuk végzését értékelik, de a magánéletükbe is bepillantást engednek. Valamint gyakorta tartalmaznak az iratok környezettanulmányokat, jelentéseket – sok esetben családtagokról is –, amelyek azt bizonyítják, próbálták megfigyelés alatt tartani a rendszeren belül létező elemeket is. A vizsgált dokumentumok típusainál fontos kiemelni a különböző parancsokat, jelentéseket, illetve a perek dokumentumait, amelyek betekintést engednek a szervezet tényleges működésébe, annak elveibe.

1944 decemberében – miközben még az ország területét harcok dúlták – Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés, illetve az Ideiglenes Nemzeti Kormány, amelynek feladatai közé tartozott a rendőrség megszervezése.² Ekkor döntöttek arról, hogy nem csupán az állambiztonsági szerveket, de az államrendőrséget, magát a Belügyminisztériumot is újjászervezik.³ Ahol elvonult a front, kiépítették a

¹ Gyarmati György: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. Pécs, 2002. 9.

² Müller Rolf: Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban. Jaffa Kiadó, Budapest, 2012. 10–12.

³ Cseh Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlat, 1945–1990. In: Gyarmati György (Szerk.): A Történeti Hivatal évkönyve 1999. 73–90. 73.

szovjet katonai igazgatást. Erdei Ferenc belügyminiszter pedig tárgyalásokat kezdett a szovjet katonai hírszerzéssel, akik javaslatokkal látták el a politikai rendőrség szervezésével kapcsolatban – amely így szovjet befolyással született. 1945. január 21-én kinevezték az első hivatásos politikai rendőrököt Debrecenben, többek között Piros László – akinek később fontos szerepe lesz a szervezetben – is ekkor tette le az esküt, majd a hónap végén elindultak a fővárosba, ahol azonban már működött egy másik politikai osztály Péter Gábor irányítása alatt⁴, aki a megbízatását formálisan is az MKP Politikai Bizottságától kapta. A Kommunista Párt vezetősége ugyanis már Pest bevételének napján döntött a rendőrség kiépítéséről, mindezt a debreceni kormány működésével párhuzamosan.⁵ A kommunisták befolyása nem véletlen, hiszen Magyarország a szovjet érdekszférába tartozott, így – hasonlóan más, a későbbi keleti blokk országaihoz tartozó állammal együtt – a moszkvai mintának megfelelően döntöttek az államvédelem, a katonaság, a hadsereg kérdésköréről.⁶ A politikai rendőrség – amely 1946-tól Államvédelmi Osztály, később Államvédelmi Hatóság néven, kibővült jogkörökkel működött – a „fordulat évei” után a kommunista párt támasza lett, s a kezdetektől igény tartott a nők bevonására. A 145 703/1945. sz. BM rendelet 1945-ben lehetővé tette, hogy az addigi gyakorlattól eltérően nők is jelentkezhesenek fegyveres szolgálatra, így később a hivatalos államvédelmi munka lehetősége előttük is nyitva állt.⁷ Az nem volt újdonság, hogy a Belügyminisztériumban adminisztrációs tevékenységet végezzenek, 1945 előtt is bevett szokás volt ez. Hivatásos tiszti állományba azonban csak 1945-től kerültek nők.⁸ Így tehát adott volt a lehetőség számukra, hogy hivatásosan is – az államvédelem különválásáig – a rendőrség állományában dolgozhassanak. Elsőre mégis rejtély, kik voltak ezek a nők, mit kerestek ebben a szervezetben, illetve meghökkentő lehet, hogy a „Párt öklét” nem csupán férfiak, hanem nők egyaránt képviselték.

A nők feladata az államvédelemben szerteágazó volt, a gyors- és gépirótól kiindulva a fogdaőrökig ugyan eltérő arányokban, de sokféle munkakörben alkalmazták őket. A feladataik nem állandóak voltak, ritka volt körükben, aki munkaviszonya alatt mindig ugyanazt a feladatot látta volna el, gyakoriak voltak az áthelyezések is, épp ezért a személyek és a tevékenységek között átfedések találhatók. Bizonyítottan jelen voltak a hírszerzés munkájában, a környezettanulmányozás területén. Részt vettek

⁴ Müller: Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban, 10–12.

⁵ Palasik Mária: A politikai rendőrség háború utáni megszervezése. In.: Gyarmati György (Szerk.): Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Történeti Hivatal. 2000. 34–35.

⁶ Orgoványi István: A karhatalom működése 1948 és 1955 között. In.: Slachta Krisztina – Bánkuti Gábor – Vonyó József: Sed intelligere. Tanulmányok a 65 éves Gyarmati György tiszteletére. Pécs, 2016. 281.

⁷ Parádi József (Szerk.): A magyar rendvédelem története. Budapest, 1996. 138–139.

⁸ Pető Andrea: Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből (1945-1951) Budapest. Seneca. 1998. 141.

az operatív munkában, a levéllenőrzésekben, rejtjelezésben, a külföldiek és a kiutazások ellenőrzésében, az egészségügyben, voltak statisztikusok, de a Dzerzsinszkij Iskolában is megfordultak, mint oktatók, vagy az internálótáborokban, mint őrök vagy adminisztrátorok. Végeztek nyomozati munkákat, mint például Bánhalmi Károlyné, Antonovics Erzsébet, aki egyik példája volt annak, mennyi területet „járt be” egy személy az államvédelemben, vagy akár Dési Pálné, aki a Vizsgálati osztályon dolgozott nyomozóként.

Adminisztratív feladatok

Az egyik, talán leggyakoribban előforduló tevékenység, amelyet nők végeztek a belügyminisztériumban, az az adminisztratív feladatok köré épül. A gyors- és gépírás az egyik legalapvetőbb és leggyakoribb munka volt, hiszen mindent dokumentálni kellett, akár egy jelentésről volt szó, akár a kihallgatások jegyzőkönyveiről, környezettanulmányokról, de például a börtönből írt leveleknek⁹ is volt legépelte változata. Illetve aligha létezett olyan részlege a hatóságnak, ahol nem volt szükség bármiféle adminisztrációra. Ugyanakkor alacsony azoknak az eseteknek a száma, amikor valaki egész „pályafutása” során gépírói tevékenységet végzett. Lényeges kérdés, hogyan függött össze az iskolázottság és a munka minősége, hiszen voltak, akik végeztek ehhez szükséges iskolát, de sokan teljesen képzetlenül álltak oda. Találhatunk példát arra is, hogy a munkájában valaki meglehetősen alul teljesít, folyamatosan ellenőrizni kell a kezéből kiadott munkát – nem véletlenül küldték őket tanfolyamra a hatóságon belül.¹⁰ Ugyanakkor ennek az ellentéte sem volt kizárt, Balogh Irénről minősítésében például azt írják: „Munkájára igényes szereti a szép és hibamentes munkát nagyon ad a helyesírásra, valamint a jelentések helyes formájára. [...] fiatalabb és kevesebb tudással rendelkező elvtársnőket oktatja ebből a célból több esetben az esti órák alatt...”¹¹

Olyannal is találkozhatunk, aki már a kezdetektől részt vett a politikai rendőrség munkájában, állítása szerint a német háborús bűnösök kihallgatásánál is jelen volt, mint gépíró, de 1949-ben a Rajk-per során elbocsájtották, s csak 1956-ban térhetett vissza.¹² Berényi Istvánné pedig önéletrajza szerint egy évig az Andrássy út 60-ban Décsi Gyula gépíróője volt.¹³ Többek között ezek is arra engednek következtetni, hogy az adminisztratív feladatok fontos szerepet tölthettek be a hatóság életében, hiszen sok esetben a legbizalmasabb dolgokról is értesültek, tudtak az adott személyek. Betekintést nyerhettek az osztályokon, csoportokon folyó munkába.

⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 2.1. I/94

¹⁰ Egy 1951. június 5-én kelt parancsban Péter Gábor elrendelte a gyors-és gépírói, valamint helyesírás tanfolyamot az irodai alkalmazottak számára. ÁBTL 4.2. II. s. 041/1951 ÁVH T. Biz. 42/1951. 06. 05. ÁVH vez. Pcs.

¹¹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 234 Balogh Irén

¹² ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 0055 Antal Miklósné

¹³ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 480 Berényi Istvánné

Csillag Magdolna Szűcs Ernő titkárnöje volt 1948 és 1950 között, ezen túl pedig a bizalmasa is, Szűcs elmondása szerint bizalmas jellegű feljegyzéseket gépelt és kezelte – „Előtte is beszéltem a párt egyes vezető tagjainak általam nacionalistának tartott beállítottságáról.” –, valamint a befolyt pénzügyekkel is foglalkozott. Soós Vera szintén adminisztrátorként dolgozott Szűcs mellett, ő gépelte a – sokszor a párt felső vezetését is rágalmazó, s ezáltal tehát magára nézve is veszélyes – jelentéseit, valamint tartotta a kapcsolatot Szűcs informátoraival.¹⁴ Letartóztatása során azzal is megvádolták, hogy részt vett a „Szűcs által irányított útlevelüzérkedésben”.¹⁵ Szebenyi Endrét szintén a Rajk-per során tartóztatták le és végezték ki, s 1954-ben a perének újbóli vizsgálata során Háy Mihályné azt vallotta, 1945-ben rakta őt Szebenyi az internálásokkal foglalkozó alosztályra, adminisztrátorként. Valójában azonban az volt a feladata, hogy figyelje az ottani dolgozók magatartását.¹⁶ Ebből látható, hogy sok esetben a hivatalosan végzett munka nem mindig fedte a tényleges feladatot, s a belső embereket ugyanúgy megfigyelték, mint az országban bárki mást. Szerepüket az is bizonyítja, hogy a nagyobb koncepciók pereknek ők is áldozatai lettek, Soós Verát Péter Gábor pere kapcsán tartóztatták le¹⁷, Sally Juditot – aki szintén titkárnö volt az internálási osztályon – pedig a Rajk-ügy során ítélték el és zárták börtönbe 1949-ben.¹⁸

A különféle iratok, ügyek nyilvántartása is lényeges volt a hatóság keretein belül, ha figyelembe vesszük a tényt, hogy az ötvenes évek elejére nagyjából 1 millió fő szerepelt a nyilvántartott személyek között. Már 1945-ben létrehozták Budapesten a Politikai Nyilvántartó Irodát, először az ellenséges, politikai szempontból megbízhatatlan személyek adatai kerültek ide. Az évek előrehaladtával és a politikai rendőrség feladatköreinek kibővülésével a nyilvántartott anyagok egyre nőttek, egységesedtek – városokra, községekre, intézményekre, üzemekre nyitottak dossziét. Itt gyűltek a politikai szempontból felelősségre vont személyek ügyeinek iratai, daktiloszkópiái és fényképnylvántartásai. Feldolgozták az átvett népbírószági iratokat, tárolták az őrizetbe vett személyek házkutatási anyagait, a lezárt dossziékat – az időszakban totális nyilvántartásról beszélhetünk, azonban gyakorta tartalmaztak valótlan, ellenőrizhetetlen adatokat.¹⁹

Az operatív nyilvántartás területén szintén nagyobb arányban dolgoztak nők. Egy részüknél annyi van feltüntetve, hogy az operatív nyilvántartásban dolgozik, viszont vannak, akiknél a végzett munka is adott. A nyilvántartási feladatok nem

¹⁴ ÁBTL 2.1.- 2.1. – IX/61

¹⁵ ÁBTL 2. 1. – IV/25 (V-150115/1)

¹⁶ ÁBTI 2. 1.- I/9-a (V-142703/1)

¹⁷ ÁBTL 2.1.- 2.1. – IX/61

¹⁸ ÁBTI 2. 1.- I/9-a (V-142703/1)

¹⁹ Petrikné Vámos Ida: Iratok a Történelmi Hivatalban. Vázlat a volt állambiztonsági szervek iratanyagának irattani feltárásához. In: Gyarmati György (Szerk.): A Történelmi Hivatal évkönyve, 1999. Történelmi Hivatal, Budapest, 1999. (Trezor 1.) 29–60, 29–32.

feltétlenül jelenthették a legkomplikáltabb kihívást egy minősítés szerint: Adler Lászlóné ugyanis e minősítés szerint csupán elvégzi feladatait, de nem szereti, mert itt egyáltalán nem kell gondolkodni. Azt írják, nem is megy neki különösebben jól, rossz a technikai érzéke, és a munkaidejét sem tudja jól beosztani.²⁰ Ugyanakkor mégis lehetett súlya a munkájuknak, Tóth Ferencné kapcsán megjegyzik, hogy nagyon pontosan végzi munkáját, tisztában van a felelősséggel, mert szerinte „név- és adatelírással esetleg becsületes embereket korlátoznak állampolgári jogaik gyakorlásában”²¹, tehát azokat az embereket, akik a rendszer szempontjából feddhetetlenek – már ha létezett számukra ilyen.

Az egyik gyakori tevékenység volt körükben a priorálás, amely tulajdonképpen adott személyre, annak előéletére vonatkozó adatok lekérdezése, ellenőrzése a bűnügyi nyilvántartásban. Ez szükséges lehetett például akkor, ha valaki útlevelet szeretett volna kapni – hiszen az útleveleket szintén nyilvántartották. Tóth Béláné egyik minősítésében megjegyzik, szívesen dolgozik az irattárban vagy a priorálóban, pedig általában ezt senki nem csinálja szívesen.²² Feladataik közé tartozik ezentúl a különféle, például bűnügyi kérdőjegyek kitöltése, ki kell vizsgálniuk személyeket, ha azokról érdeklődtek egyes szervek, arra is volt példa, hogy valaki gépirói feladatokat látott el a nyilvántartóban, esetleg tárgykörözőként dolgozott. Hálózati nyilvántartók is lehettek nők, ez a féle nyilvántartás azon emberek adatait tartalmazta, akik segítettek az állambiztonsági szervek munkáját. Szilágyi Jánosné a daktíloszkópiával, tehát az ujjlenyomatokkal²³, Jenei Erzsébet pedig fotómásolatok készítésével²⁴ is foglalkozott. Oroszi Istvánné minősítése azt bizonyítja, hogy a nyilvántartás alkalmas lehetett a politikai szempontú rostálásra is, ugyanis azt a csoportot vezette – ezt ugyan 1957-től – ami azzal foglalkozik, hogy a bizalmas és fontos munkakörökből eltávolítsák az általuk ellenségesnek bélyegzett személyeket²⁵, és az operatív nyilvántartásban rendezték a rehabilitált személyek adatait is. Jamrich Józsefnének többek között ez is a feladata volt, de a későbbi években például az ügyvédi kamarából kizártak visszavételét is véleményezte.²⁶

Információk

Az operatív technika feladataiban a nők viszonylag nagy százaléka vett részt valamilyen formában. Feltehetően bizalmas munkakörnek számított, megkövetelhetők a rendszerhez való teljes lojalitást, ezt Tóth Istvánné esete is bizonyítja.

²⁰ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 0100 Adler Lászlóné

²¹ ÁBTL 2.8.1. Győr-Sopron megyei fogyték – 1633 Tóth Ferencné

²² ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 13363 Tóth Béláné

²³ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 13028 Szilágyi Jánosné

²⁴ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 2355 Jenei Erzsébet

²⁵ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 6902 Oroszi Istvánné

²⁶ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 2305 Jamrich Józsefné

1957-ben munkájára ugyan nem panaszkodtak, de megjegyezték, hogy az októberi események előtt szószólója volt az Irodalmi Újságban megjelent cikkeknek, egyetértett azokkal, ez pedig nem teszi lehetővé, hogy az operatív technika területén dolgozzon.²⁷

Az ötvenes évek elejére nagyjából 35 ezer fő besúgó „segítette” a politikai rendőrség munkáját, s ezekben nők is ugyanúgy közreműködtek. Ezeknek az iratokban hálózati személynek nevezetteknek az volt a feladatuk, hogy elfedve valódi kilétüket, bizonyos emberekről időközönként jelentést nyújtsanak a hatóságnak. Szűcs Ernő hálózati személyei között is bőven találhatunk nőket, Földes Ilona például „Miklós” fedőnéven adott jelentéseket, Máriássy Félixné pedig „Valentik” fedőnéven dolgozott.²⁸

A lehallgatás, megfigyelés átfűzte az egész Rákosi-korszakot, az ötvenes évek elejére több, mint egymillióan álltak a hatóság megfigyelése alatt. A megfigyelés ugyanakkor nem csupán az esetleges veszélyes személyekre terjedt ki, belső embereiket is célba vették – nem véletlen, hogy valaki azzal a céllal kerül be egy helyre, hogy jelentéseket adjon, ahogyan az sem, hogy a nőkhöz kötődő iratoknál szinte kivétel nélkül mindegyik tartalmazott róluk készült jelentéseket, környezettanulmányokat. Ezek a környezettanulmányok érintették a közeli családtagjaikat is. Az operatív technikán belül pedig a nőkre is bíztak ilyen jellegű feladatokat, több nő iratainál találkoztam azzal, hogy végzett környezettanulmányokat, amely azt jelentette, hogy adott személyről – többek között családi életéről, politikai magatartásáról, múltjáról – kérdezték a körülötte élőket, az adatközlőket, akikre „utcameg bizottként” is hivatkoztak. Ezeknek az iratoknak az volt a fő célja, hogy megbizonyosodjanak róla, valóban rendszerhű-e az adott személy, ehhez pedig elvárták a dolgozótól is a „politikai képzettséget”. Ezt néhol kifogásolták is, és megjegyezték, hogy a környezettanulmányok minimális szintű politikai értékelést adnak, mert politikailag nem képzett, aki végzi a feladatot, ezért pártiskolába is küldték. Azt azonban kiemelték vele kapcsolatban – bár ettől munkája nem lett minőségibb –, hogy a Párthoz és a Szovjetunióhoz jó a viszonya, „munkáját és életét az ellenség elleni kérlelhetetlen gyűlölet jellemzi”.²⁹ Itt az látható, nem a hozzáértés volt meghatározó, más esetben viszont kiemelték, hogy a „környezetelő” munkájában az adott nő körültekintően dolgozik, megfelelő ürügyeket alkalmaz, hogy információkhoz jusson, ezen túl jól is fogalmaz. 1956 után még felül is vizsgálta informátorait, hogy ki megbízható közülük.³⁰ Bédi Ferencnével kapcsolatban pedig azt is fontosnak vélték, a külső megjelenése, beszédmodora előnyös ahhoz, hogy megnyerje az adatszolgáltatók

²⁷ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék – 5781 Tóth Istvánné

²⁸ ÁBTL 2.1.- 2.1. – IX/61

²⁹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék – 427 Bencsik Mária

³⁰ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék – 13039 Dr. Tőkés Lászlóné

bizalmát, tudja, kivel milyen témáról kezdeményezzen beszélgetés.³¹ Tehát nem csupán a hálózatokban való részvétellel, de azok kiépítésével, vezetésével is foglalkoztak nők. Beszervezték az informátorokat, látogatták őket, tartották velük a kapcsolatot. A környezettanulmányok mellett pedig a megfigyelés is fontos volt, ezért voltak nők is, akiket figyelő munkával bíztak meg, ami nem véletlen, hiszen a rendszer mindenkit „látni” szeretett volna.

A városban különféle lakásokat is használtak hálózati célra, ezek voltak az úgynevezett „K” vagy „T” – konspirált vagy találkozási lakások, ahol az operatív tiszt az ügynökök egy részét fogadta.³² Lemmer Klára titkárnőként dolgozott Csont Ferenc mellett, kasszát kezelte, s Csont 1950-es letartóztatása őt is érintette, három évre internálták. Elmondása szerint kapott egy lakást, de ezt bizonyos esetekben át kellett adnia „más célokra”, olykor azt az utasítást kapta, hogy nem mehet haza, de azt állította, nem tudta, milyen célokra használták a lakást, csupán annyit, hogy ő fedőeszköz volt.³³

Ellenőrzés

Az operatív technikán belüli másik gyakori feladat a levéllenőrzéshez kapcsolódott – Tamáska Mária, aki ekkor Kádár János élettársa, később felesége, szintén a levéllenőrzésben dolgozott, kiértékelő munkát végzett. Erre a célra különféle postahivatalok cenzúra részlege szolgált, ahol felbontották a figyelt személyek leveleit, ellenőrizték a távirati és a telexanyagokat is – ezekhez például idegennyelveken beszélőket is kerestek.³⁴ A levelek ellenőrzése fontos volt, különösen, ha az külföldről érkezett vagy oda szánták, ugyanis nem keringhettek „veszélyesnek” ítélt információk. Kilenc olyan nőt találtam, akinek a levelek ellenőrzésével kapcsolatos, kiértékelő munkája volt. Földes Ilona Szűcs Ernő hálózatához tartozott, jelentéseket nyújtott át számára, de gyakorlatban a postán dolgozott, ahol a külföldi táviratok ellenőrzésével foglalkozott³⁵, hiszen a táviratok ellenőrzése is az állambiztonsághoz tartozott. Berényi Istvánné hasonlóan kiértékelő munkát végzett a levelekkel, és angol-német fordítói feladatokat is ellátott.³⁶ A levelekkel együtt a különféle csomagokat is átvizsgálták, esetleg elkobozták, ezt együttesen „K” ellenőrzésnek nevezték, ebben dolgozott például Kállai Róbertné és Balázs Józsefné is.

³¹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék – 0507 Bédi Ferencné

³² Orgoványi István: A politikai rendőrség hálózati munkájának szabályozása 1954 és 1989 között. Betekintő, (2010/3) 3–4. szám https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2010_3_orgovanyi.pdf (letöltve: 2022. augusztus 25.)

³³ ÁBTL 2.1. – V/5 (V-150237)

³⁴ Borvendég Zsuzsanna: „Ez nem spiclikedés, hanem felderítés”. A levéllenőrzés módszertana és szervezeti felépítése 1945-1962 között. Betekintő (2011/2) 1–2. szám (letöltve: 2022. augusztus 25.) https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_2_borvendeg_0.pdf

³⁵ 2.1.- 2.1. – IX/61

³⁶ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék – 480 Berényi Istvánné

A levelek és távirati anyagok ellenőrzésén túl ide tartozott a rejtjelezés, a rádiófelderítés és -elhárítás – például a Szabad Európa Rádió adásainak zavarása –, a telefonok, helyiségek lehallgatása, fényképek készítése.³⁷ A különféle technikai vizsgálatokhoz tartozott az írás vizsgálata is, Varga Györgyné 1952-től segédooperatív beosztásban egy írásszakértő mellett dolgozik, de ahogyan írják, ennek egy részét önállóan is meg tudja csinálni.³⁸

A rejtjelezés – más néven sifrírozás – során titkosították az üzeneteket, vagy éppen megpróbálták felfedni a mások által írt üzenetek valódi jelentését, ezzel kapcsolatban kilenc nőnél találtam információt. Pintér Lászlóné a rádióelhárításnál dolgozott rejtjelezői beosztásban³⁹, Tóth Istvánné szintén foglalkozott rejtjelezéssel, de őt a korábban említett Irodalmi Újsággal kapcsolatos fellépése miatt nem vették oda vissza. Technikai beosztottként Szalay Ilona is ott dolgozott, és Antonovics Erzsébet is, aki a hatvanas évek elején már a rejtjelező csoportot is vezette.⁴⁰

Berta Gusztávné iratai szerint beosztott távirász, a morse vételeket is megtanulta, s hogy fejlessze magát, távirász tanfolyamra is járt. 1958-as minősítése szerint még távirászversenyen is jó eredményt ért el. Feladatai közé tartozott a rendőri állomások figyelése és felderítése.⁴¹ Erdélyi Sándorné önéletrajzában azt írja, először az ÁVH egyik vidéki, kecskeméti épületébe takarítani járt, majd jelentkezett az ottani rádiós tanosztályra, amikor embereket toboroztak. Később minősítése azt tartalmazza, ő az egyik legjobb lehallgató távirász, ismeri a morse jeleket, a telexvonalakat is tudja ellenőrizni, illetve rejtjelezői feladatokat is ellátott.⁴² Bális Óvári Pálné szintén a táviratok ellenőrzésével foglalkozott.⁴³

A KEOKH – Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság – és az Útlevelesztály külön osztályként működött, itt ellenőrizték az országban tartózkodó külföldiek és ez felelt az útlevelek kiadásáért. Dr. Gálszécsy Ferencné 1961-től ugyan, de azon személyek ügyeit intézte, akik turistaként, vagy rokonlátogatás céljából érkeztek Budapestre kapitalista államokból.⁴⁴ Papp László Istvánné az útlevelnyilvántartóban dolgozott, Tóth Ferencné útleveľfelvevőként. Nagy Mihályné a ki- és beutazásokat intézte, a külföldi utakkal kapcsolatos kiadások elszámolását.⁴⁵ Az iratok szerint az útlevelekkel is lehetett csalni, Koós Bélánét is megvádolták azzal, hogy részt vett a Szűcs Ernő által irányított útleveľüzérkedésben, amelyben

³⁷ Müller Rolf: Az operatív technikai osztály, 1956–1962. Betekintő (2011/3) 1–4. szám (letöltve: 2022. augusztus 25.) https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2011_3_muller.pdf

³⁸ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 6013 Varga Györgyné

³⁹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 4497 Pintér Lászlóné

⁴⁰ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 0058 Antonovics Erzsébet

⁴¹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 13494 Berta Gusztávné

⁴² ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 8425 Erdélyi Sándorné

⁴³ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 364 Bális Óvári Pálné

⁴⁴ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 7528 Dr. Gálszécsy Ferencné

⁴⁵ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyték – 13745 Nagy Mihályné

különböző tőkések számára útlevelek kiadását kérték.⁴⁶ Radnai Pálnét – aki később elmeógyógyintézetben kötött ki – szintén útlevelügyek miatt helyezték vád alá, mely szerint Csapó Andor titkárnőjeként tudott arról, hogy Csapó pénzért szerzett útleveleket tőkés elemeknek, ő pedig részt vett ennek a technikai lebonyolításában, vezette a kimutatásokat az összegekről, amelyekkel nagy összegeket csaltak ki. A vád szerint Radnainé ebből kapott pénzt, biztosítottak neki lakást és különféle használat tárgyakat.⁴⁷

Nyelvtudás

Az idegennyelvek bizonyos fokú ismerete szükségeltetett az államvédelmi munkában, hiszen folyamatos – baráti vagy ellenséges – viszonyban volt Magyarország más államokkal. Alkalmaztak nőket fordítóként és tolmácsként, az egyik gyakorta előforduló érintett nyelv az orosz. Bakos Pálné önéletrajzában azt írja, 1922-ben családjával Moszkvába költöztek, s csak 1948-ban tértek haza, így számára volt idő és lehetőség, hogy megtanuljon oroszul. Az évek alatt dolgozott gyári munkásként, de fordítóként is, így került például a Gorlovka városában lévő hadifogolytáborba, 1951-ben pedig az államvédelmi szervekhez, ahol a kémelhárításnál, a rejtjelközpontban, majd az operatív technikai osztályon fordított, utóbbin csoportvezetői beosztásban.⁴⁸ Baracs Györgyné több idegennyelvet is beszélt, többek között németül, angolul, oroszul is, először az operatív technikánál végzett fordító munkát, majd pedig a hírszerzésnél. Minősítésében munkáját, fordításait pontosnak, világosnak írják le, csupán a hozzáállását kifogásolják, mert szerinte kellemetlen, hogy lehallgatják nap mint nap a magánlakásokban történő eseményeket, és különben is polgári beállítottságú.⁴⁹ Bene Sándorné hasonlóan az operatív technikánál és a rejtjelközpontban dolgozott idegennyelvi levelezőként – ő eredetileg egyébként magyar-francia tanári végzettséggel rendelkezik. A vele szemben megfogalmazott kritika szintén nem a munkájára vonatkozik, hanem saját magára, mert minősítése szerint nem szerzett politikai műveltséget, nem látja az általa végzett feladatokban a politikát: „Hivatalnokként, és nem államvédelmi harcosként dolgozott.”⁵⁰ A kémelhárítás ugyancsak alkalmazott fordítókat, és Agócs Istvánné iratai azt is tartalmazzák, hogy szovjet tanácsadók mellett dolgozott tolmácsként⁵¹, ahogyan Mayer Józsefné, ő még az 1956-os októberi események idején is fordított a szovjeteknek.⁵² A fordító-tolmács munkakörben nem találtam arra vonatkozó megjegyzést, hogy ne tudtak volna megfelelően az adott nyelven – főként oroszul, itt

⁴⁶ ÁBTL 2. 1. – IV/25 (V-150115/1)

⁴⁷ ÁBTL 2.1. – VI/52

⁴⁸ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogymaték – 182 Bakos Pálné

⁴⁹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogymaték – 279 Baracs Györgyné

⁵⁰ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogymaték – 435 Bene Sándorné

⁵¹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogymaték – 10858 Agócs Istvánné

⁵² ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogymaték – 3509 Mayer Józsefné

azonban fontos megjegyezni, hogy az érintett személyek esetében többen vagy éltek a Szovjetunió területén, vagy már ott születtek és később tértek vissza Magyarországra. Pintér Lászlóné azt írja önéletrajzában, hogy Nyugat-Szibériában született, s 1954-ben költöztek férjével Magyarországra. Vele kapcsolatban nem az orosz, hanem a magyar nyelv tudása hiányos, ezért nehéz számára magyarra fordítani az orosz, általános műveltségét viszont az osztályon átlagon felülnek tartják.⁵³

Az idegennyelv tudásának felhasználása ugyanakkor nem csupán a fordító-tolmács szintjén működött, fontos volt a meglévő tudás átadása is, így nyelvtanárokként is dolgoztak nők az államvédelem berkein belül. Antonovics Erzsébet szabótanonc volt, majd gyári munkás, utána került az államvédelemhez. Szolgálati adatlapján szerepel, hogy 1952 és 1953 között oroszot oktatott a Dzerzsinszkij Iskolában, bár nyelvtudásánál szerepel, hogy gyengén beszél a nyelvet.⁵⁴ Benedikt Ilona – ő viszont nyelvtanári végzettséggel – szintén tanárként dolgozott, valamint operatív anyagok fordításával is foglalkozott.⁵⁵

Börtönök

Az sem volt egyedi eset, hogy nőket foglalkoztatott az államvédelem a fogdáknak, börtönökben, internálótáborokban, bár ezek száma meglehetősen alacsony. Az egyik elhíresült eset, ami Almási Tamás 1991-ben készült *Ítéletlenül* című dokumentumfilmje miatt szélesebb körben ismert, a kistarcsai internálótábor női részlegéhez kapcsolódik, és az ebben szereplő Piroskához, aki őr volt az internálótáborban. A négy elemi osztályt végzett Piroska 1945-ben jelentkezett a rendőrséghez, amikor elkezdték toborozni a nőket, ott a gyermekvédelemhez került. Innen küldték ki Kistarcsára, ahol őrszemként dolgozott. Saját elmondása szerint munkájához tartozott, hogy amikor újabb fogvatartottak érkeztek, át kellett vizsgálni őket, le kellett adni a ruháikat, az ékszereket. Ők felügyelték a nőket, amikor kiengedték őket az udvarra sétálni, az épületekben a létszámokat ellenőrizték.⁵⁶ Hajnal Piroskán kívül egy másik nőt, Gönczi Piroskát is több helyen említik a jelentések, vele kapcsolatban azt említik, hogy hanyagul végzi a munkáját, másik őrszemmel beszélget, alva találták szolgálat közben⁵⁷, fenytették körletfogsággal.⁵⁸ Ezek alátámasztják az államvédelem embe-reivel szembeni sokszor felemlegetett fegyelmezetlenséget, valamint az arra való törekvést, hogy próbálják nem csupán a fogvatartottakat, de a saját dolgozóikat is kordában tartani. Emiatt büntetik az egyszerű késéseket is többnapos körletfogsággal.

⁵³ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogvaték – 4497 Pintér Lászlóné

⁵⁴ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogvaték – 0058 Antonovics Erzsébet

⁵⁵ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogvaték – 442 Benedikt Ilona

⁵⁶ Almási Tamás: *Ítéletlenül*. Dokumentumfilm, 1991. https://www.youtube.com/watch?v=Sc8XPXE_pXc (letöltve: 2022. augusztus 25.)

⁵⁷ ÁBTL 2.1. 74-3540/1952.12.18. Napi jelentés

⁵⁸ ÁBTL 2.1. 74-2564/1952.09.03. Napi jelentés

A kistarcsai példán túl két nő esetében találtam hasonló vonatkozású adatokat, Angyal Ferencné a Vizsgálati osztályon teljesített szolgálatot, a házifogdában mint körzetőr⁵⁹. Abrusán Jánosné pedig motozónőként dolgozott – szintén a házifogdában –, a későbbi években pedig más beosztásokat is kapott, 1959-től fogdanilyántartóként, letétkezelőként is alkalmazták.⁶⁰ A Vizsgálati osztályon ezeken túl végeztek nők adminisztratív jellegű feladatokat is. Női kihallgatótiszt nevével eddig nem találok az iratokban, a nők koncepciósi pererei – többek között Salyly Judit, Baxant Olga – során egytől-egyig férfiak jelen, mint kihallgatók. A kérdés megválaszolása, hogy a nők végeztek-e ilyen jellegű feladatokat, további kutatásokat igényel.

Van út felfelé?

Ha az államvédelem „nagy neveire” gondolunk, elsőre aligha jutnak eszünkbe nők, sokkal inkább Péter Gábor, Szűcs Ernő, Tömpe András, Rajk László van a szemünk előtt. Mégis látható, hogy a nők is tevékenyen kivették a részüket az állambiztonság munkájából. A téma kutatásának kezdetekor elsőként az a kérdés merült fel bennem, vajon nőként mennyire ívelhetett felfelé valakinek a karrierje a politikai rendőrségnél, ezeket a neveket miért nem ismerjük, miért nem hallunk róluk szélesebb körben?

Alapvető esetben „felfelé” menetelést figyelhetünk meg – vagy végleges kirúgást –, csupán egy esetet találtam, amikor lefokozás történt, ez Antonovics Erzsébetet érintette. Ő a Korvin Ottó Kórház parancsnoka volt 1948-ban, majd a BM Kultúrtonban csoportvezető, 1955-től pedig már „csak” rejtjelezőként dolgozott. Későbbi minősítésében meg is jegyezték, hogy régebben magasabb beosztásban volt, mint most, több fizetést is kapott, és emiatt folyamatos sértettséget érez.⁶¹

A nőkre jellemzőbben különféle csoportok vezetését bízták. Operatív tisztként többen tartottak hálózatot, figyelték, irányították annak működését, az emberek beszerzése is a feladatuk volt. Több esetben jelezték személyeknél, hogy titkárságot vezetnek. A nők bizonyos részénél megfigyelhető, hogy a kádári rendszerben ugyanúgy állambiztonsági alkalmazott volt, és sokaknak addigra jutott lehetőség magasabb tisztséget elérni. Szalay Ilona például 1964-től lehetett csoportvezető, Nagy Mihályné 1959-től. Kertész Endréné már 1952-től csoportvezető volt, később, 1964 után pedig alosztályvezető helyettes, majd alosztályvezető.⁶² Kállai Róbertné pedig 1957-től szemináriumokat vezetett, amelyet az egyik legjobbnak tartottak

⁵⁹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék – 0039 Angyal Ferencné

⁶⁰ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék – 0014 Abrusán Jánosné

⁶¹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék – 0058 Antonovics Erzsébet

⁶² ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatéék – 2667 Kertész Endréné

az alosztályon belül.⁶³ Ennek ellenére nem volt lehetetlen az állambiztonság korai éveiben magasabbnak számító pozíciót elérni, Antal Miklósné önéletrajzában azt írja, 1949-ben kizárták állásából, mert vezető szerepet töltött be a Rajkhoz kapcsolódó gazdasági rendészetben, s csak 1956-ban kerülhetett vissza.⁶⁴ Wágner Anna pedig már 1955-ben alezredesi ranggal rendelkezett, 1953-tól alosztályvezető volt.⁶⁵ Az előrelépés lehetőségét az előléptetések is bizonyítják, például 1956 márciusában nőnap alkalmából több személyt is kormánykitüntetésben részesítettek, s ennek kapcsán történtek előléptetések⁶⁶, 1951-ben pedig egy parancsban hatvanegy nőt javasoltak előléptetésre.⁶⁷

Figyeltek arra, kinek vannak vezető képességei, Hungár Ödönnével kapcsolatban meg is jegyezték, hogy vezető és irányító képességeiben szükséges fejlődnie⁶⁸, Bális Óvári Pálné esetében pedig konkrétan ki is mondják, hogy nincsenek vezető készségei⁶⁹. Bencsik Mária 1954-es minősítése pedig tartalmazza, hogy alacsony műveltségéből adódóan – ebben az évben, 1954-ben végezte az általános iskola hetedik osztályát – nem tud kielégítő mértékben foglalkozni saját hálózatával.⁷⁰ Tőkés Lászlóné ezzel szemben kézben tartja beosztottjait, beszámoltatja őket, megköveteli a fegyelmet, tanácsokat ad, vele csupán azt találják problémásnak, hogy a hálózata nem üti meg a megfelelő szintet, magasabb elvárásokkal kellene megválnia beszervezett embereit.⁷¹ Ez egyrészt alátámasztja, hogy próbáltak arra alkalmas személyt keresni a feladat elvégzésére, ugyanakkor arra is bizonyítékot ad, hogy ez nem sikerült minden esetben.

„Ávós” nők

Az Államvédelmi Hatóság női alkalmazottainak társadalmi háttéréről összességében elmondható, hogy az addig alsóbb rétegekhez tartozó, tehát szerényebb, szegényebb körülmények között élő személyek tudták elsősorban képviselni magukat. A rendszerhűség elengedhetetlen volt a beosztottak – akár csak a társadalom egésze – számára, ezt megkövetelték, s próbálták is ellenőrzés alatt tartani. Tették mindezt jelentések alapján, s a különféle szolgálati adatlapok is erről árulkodnak: a származás, a családi háttér, a politikai beállítottság, a tevékenységek – akár az 1956-os forradalom és szabadságharcban való esetleges részvétel – mind-mind állandó kérdések, szempontok voltak. Ugyanakkor valamiféle stabilitást is adhatott

⁶³ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatékos – 9676 Kállai Róbertné

⁶⁴ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatékos – 0055 Antal Miklósné

⁶⁵ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatékos – 6657 Wágner Anna

⁶⁶ ÁBTL 4.2. II. S. 2-10/18/1956 BM pcs.

⁶⁷ ÁBTL 2.1 XI/5 (V-150342/a)

⁶⁸ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatékos – 2238 Hungár Ödönné

⁶⁹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatékos – 364 Bális Óvári Pálné

⁷⁰ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatékos – 427 Bencsik Mária

⁷¹ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogyatékos – 13039 Dr. Tőkés Lászlóné

az államvédelem ezeknek a nőknek, hiszen sokak számára a nyomor volt az addigi mindennapok meghatározója. A rendszeres fizetés mennyisége viszont kérdéses, Hajnal Piroska úgy emlékezett vissza, a rendőrségnél kevés fizetést kaptak, az államvédelemnél jóval többet – elmondása szerint azért, hogy ne legyenek megvesztegethetőek.⁷² Sokan betanított segédmunkásként, napszámosként dolgoztak, ez pedig felemelkedési lehetőséget biztosított nekik, tekintettel arra, hogy nem követelt meg a hatóság szakképzettséget, így, ha származásuk, előéletük megfelelő volt, csatlakozhattak a kialakuló államvédelemhez. Másik részük pedig a munkásmozgalomhoz, a Párthoz való elköteleződés, személyes meggyőződés alapján csatlakozott, mint Harangozó Szilveszterné, aki azért kérte felvételét a hatósághoz, hogy fejlődni tudjon: „Úgy érzem, hogy a mai nemzetközi helyzetben ott a helyen ahol még több munkát tudok kifejtetni és ha kell fegyverrel a kezembe védhetem meg Pártunkat, és épülő szocialista hazánkat.”⁷³ Sokaknak ugyanakkor lett volna más lehetősége, hiszen egészségügyi végzettsége volt⁷⁴, vagy éppen tanársegédként dolgozott⁷⁵.

A hatóságnál szerepet vállalt nők iskolázottsága meglehetősen sokszínű volt, aki az iskolai osztályok legalsó szintjeit végezte el, és volt, aki a felsőoktatásig vitte. A bekerüléskor nem volt lényeges ezek mértéke, de az esetleges problémákat a rendszer igyekezett – több-kevesebb sikerrel – továbbképzésekkel, tanfolyamokkal megoldani. Sokuk esetében pont a társadalmi állásuk, származásuk határozta meg, milyen mértékig tanulhattak, az ötvenes években azonban lehetőség nyílt a továbbtanulásra, amellyel nagymértékben éltek is az emberek – az iskoláskorú fiatalok mellett tömegével jelentek meg a fiatalok és középkorú felnőttek, akik különféle esti és levelező, valamint gyorsított tanfolyamok hallgatóiként igyekeztek végzettséget szerezni.⁷⁶ Így fordulhatott elő az is, hogy sok államvédelmis dolgozó az ötvenes évek folyamán már felnőtt emberként fejezte be általános iskolai tanulmányait. A felvételkor ugyanakkor nem mindig volt meghatározó, hogy összhangban vannak-e egymással az adott személy végzettsége és a szervezetben végzett munkája.

Az állambiztonság területén dolgozó nők tevékenysége is sokszínűnek mondható, az adminisztrációs munkától a börtönőrig mindenféle területen alkalmazták őket, ezeknek egymáshoz viszonyított arányai mutatnak eltéréseket. A nők nagy része adminisztrációs feladatokat végzett, vagy az operatív nyilvántartás, operatív technika területén dolgozott valamilyen beosztásban. Az is megfigyelhető, hogy – részben a gyakori átszervezések miatt – a nők (is) sokat vándoroltak az egyes osztályok között, valamint többféle munkakört láttak el ott töltött éveik során, bár található példa az ellenkezőjére is.

⁷² Vö. 56. jegyzet.

⁷³ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogvaték – 13198 Harangozó Szilveszterné

⁷⁴ ÁBTL 2.8.1. BM Központi Fogvaték – 228 Balogh Gyuláné

⁷⁵ ÁBTL 2.1.- 2.1. – IX/61

⁷⁶ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris, 2001. 76.

Alkalmazásukban a politikai megbízhatóság elsődleges volt, sok esetben nem is az volt a meghatározó, hogy munkáját milyen minőség jellemzi, hanem az, hogyan viszonyul a Szovjetunióhoz, hogyan viszonyul a párthoz, jár-e templomba, milyen a családja – ők mennyire hűségesek a párthoz, mit csináltak az előző rendszerben, disszidáltak-e külföldre? Bár be kell vallani, a teljes mértékig hozzá nem értő és hanyag munkavégzést szóvá tették és próbáltak javítani rajta, esetleg már munkakörbe helyezték át az érintettet, vagy elbocsájtották.

Az iratok azt mutatják, volt lehetőség nőként is „befutni” államvédelmi alkalmazottként, fontos feladatokat ellátni, ezt akár Balogh Mária vagy Wágner Anna példáján is láthatjuk, akik gyakorlatilag egész életükben a kommunizmust pártolták, hosszú éveket töltöttek az államvédelemben, s nyugdíjazásuk után is megbecsült személyeknek tartotta őket egykori munkahelyük. Ugyanakkor elbukni is lehetőség volt, s ugyanúgy a nők is találhatták magukat a „másik” oldalon, amely a börtön-cellákat, a vallatást, a koncepciók pereket, az ítéletet jelentette – amelyet láthatunk Soós Vera példáján keresztül. Az 1956-os forradalom és szabadságharc pedig csak kevés személy életében hozott munkahelyi változást, a legtöbben a Kádár János nevével fémjelzett időszakban is az államvédelemben dolgoztak tovább.

A történelemtankönyvek nőképe

Bevezetés

A tanulmány témája a nők megjelenése a történelemtankönyvekben. A kutatás fókuszában a 11. és 12. osztályos történelemtankönyvek elemzése áll a nőkép, nők jelenléte szempontok alapján. A dolgozat második felében egy országos kérdőív eredményeinek bemutatására történik, melynek célja a nőtörténet-tanítás helyzetének felmérése a magyar középiskolákban.

Az elemzés csak nyomtatott tankönyvekkel foglalkozik, tehát egyéb taneszközökkel és az okostankönyvekkel nem. A tankönyvi tananyag felépítésének és elrendezésének vannak bizonyos sajátosságai egy történelemtankönyv esetében. Ez a négy sajátosság a teljesség igénye, a történelmi korszakok elkülönülése, a korszakok fejlődési periódusként értelmezése, ok-okozati viszonyok és összefüggések feltárása. A sajátosságok hatással vannak a tankönyvírók munkájára is: a történelmi eseményeket leegyszerűsítve, tömören megfogalmazva, kijelentéseket alkalmazva, a történelmi tények, személyek között válogatva kell a tankönyveket megírni.¹ Ezek a jellemzők határozzák meg a nőtörténethez kapcsolódó témák, adatok, illusztrációk, források számát és megjelenését is.

Az elemzés során három tankönyvcsalád két-két könyvét, a 11. és a 12. évfolyamon használt köteteket vizsgáltam. A legkorábbiak ezek közül *A befejezetlen múlt* c. sorozathoz tartozó tankönyvek. Az ötödik kötet (*Európa fölénye és katasztrófája*²) az 1867–1930 közötti történelmet mutatja be, egyetemes részről a viktoriánus kori Angliától az európai országok, a Szovjetunió és az Európán kívüli világ helyzetéig. A magyar történelem a *Sokenemzetiségű Osztrák-Magyar Monarchia*³ c. leckével kezdődik és a konszolidáció időszakával fejeződik be. A hatodik tankönyv⁴ értelemszerűen 1930-tól ismerteti a történelmet, a nagy gazdasági világválságtól 1998–1999-ig. A magyar történelem a *Válság és jobbratolódás*⁵ leckével kezdődik és az évezredfordulós történésekkel fejeződik be, a kezdő és a záró évszám 1929 és 1999.

¹ Dévényi Anna – Gózszy Zoltán: Szempontok a történelemtankönyvek dekódolásához. In: Csóka-Jaksa Helga – Schmelcz-Pohánka Éva – Szeberényi Gábor (Szerk.): Pedagógia-oktatás-könyvtár. Ünnepi tanulmányok F. Dárdai Ágnes tiszteletére. Pécs, 2014. 151–152.

² Bihari Péter – Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó: *A befejezetlen múlt* 5. *Európa fölénye és katasztrófája* (1867–1930). Budapest, 2004.

³ Uo. 282.

⁴ Dupcsik Csaba – Repárszky Ildikó – Újvári Csaba: *A befejezetlen múlt* 6. - A globális világ felé (1930–). Budapest, 2003.

⁵ Uo. 51.

A *Forrásközpontú történelem* tankönyvcsalád 11. osztályos példánya, a *Történelem III.*⁶ az egyetemes történelmet a felvilágosodás korától a nemzetállamok és birodalmak koráig taglalja, 1714 és 1914 között, nagyobb időszakot ölel fel, mint *A befejezetlen múlt* sorozat. A magyar történelmet, hasonlóan az egyetemeshez, a 18. századtól (*Az újjáépítés kora Magyarországon*) a boldog békeidőig (1914-ig) tárgyalja. A negyedik kötet⁷ az első világháborúval, az azt lezáró békékkel kezdődik, az utolsó lecke a globális világ előnyei és gondjai.

A legfiatalabb tankönyvcsalád az *Újgenerációs tankönyvek*, melynek *Történelem 11.*⁸ című kötetében a nemzetállamok korától kezdődik az egyetemes történelem tárgyalása, de a második világháborúval fejeződik be. A magyar történelem első leckéje a kiegyezéshez vezető út, az utolsó a második világháború, amelyben nem választották szét az egyetemes és a magyar történelmet. A *Történelem 12.*⁹ című tankönyv a hidegháborús konfliktusok tárgyalásával kezdődik, majd a 21. századi kihívásokkal fejeződik be. Az utolsó lecke a társadalomismeret.

Az elemzett tankönyvek felépítése eltér egymástól, noha a tankönyvszerzők középiskolai használatra szánták a könyveket. Ennek okát a szerzők egyéni döntésében és a kiadás idején hatályban lévő Nemzeti Alaptantervben kell keresni. Az első négy tankönyvet a 2003-ban kiadott NAT szerint kell értelmezni, az Újgenerációs tankönyveket pedig a 2012-es alapján, ezek, és a gimnáziumok 9-12. évfolyama számára készített kerettanterv történelemből, társadalmi és állampolgári ismeretekből jelentik a kutatás tantervi hátterét is,

A 2003-as Nemzeti Alaptantervhez (továbbiakban: NAT 2003) kapcsolódó kerettanterv a 11. osztályban tanítandó történelmet a felvilágosodástól indítja, az utolsó leckék *A polgárosodás kibontakozása Magyarországon* és *A nemzetállamok és az imperializmus kora.*¹⁰ Ezen az évfolyamon *A felvilágosodás kora* témakörben a személyeknél található Nagy Katalin cárnő neve. *A Magyarország újjászerveződése a Habsburg Birodalom keretei között* témakörben is a személyeknél található nő, a szintén uralkodó Mária Terézia. Ugyanez mondható el *A nemzetállamok és az imperializmus kora* fejezetről, ahol Viktória királynő a megtanulandó személy.¹¹ Tizenkettedik évfolyamon az első világháborútól ajánlja a történelem tanítását napjainkig, a rendszerváltozás az utolsó lecke. Nőtörténethez kapcsolódó téma egyszer szerepel *Az első világháborútól a nagy gazdasági válságig (1914–1929)* témakörben, amelyben a női emancipáció jelenik meg.¹²

⁶ Száray Miklós: *Történelem III.* 11. évfolyam. Budapest, 2013.

⁷ Száray Miklós – Kaposi József: *Történelem IV.* 12. évfolyam, Budapest, 2011.

⁸ Borhegyi Péter – Paksa Rudolf – Boronkai Szabolcs: *Történelem 11.* 2018.

⁹ Borhegyi Péter – Bódy Zsombor – Kojanitz László (et.al.): *Történelem 12.* 2017.

¹⁰ Az oktatási miniszter 10/2003. (IV.28.) OM rendelete a kerettantervek kiadásáról, bevezetéséről és alkalmazásáról szóló 28/2000. (IX. 21.) OM rendelet módosításáról. 1. sz. melléklet. Kerettanterv a gimnázium 9-12. évfolyamára. *Történelem*. In: Magyar Közlöny, 2003. 43. II. szám, 238. Online: <http://www.nefmi.gov.hu/kozoktatas/tantervek/oktatasi-miniszter-10> (letöltve: 2021.05.24.)

¹¹ Kerettanterv a gimnázium 9–12. évfolyamára. 238–241.

¹² Uo. 242–244.

A Nemzeti Alaptanterv 2012-es verziójához kapcsolódó történelem kerettanterv 11. évfolyam számára *A nemzetállamok és a birodalmi politika kora* tematikai egységgel kezdődik, itt a fejlesztési követelményekben a kommunikáció fejlesztésénél lehetséges témaként szerepel a *női emancipáció*, amely a tartalmi kulcsfogalmaknál is megjelenik, a személyeknél pedig egyetlen nőként Viktória királynő neve olvasható. *Európa és a világ a két világháború között* c. tematikus egységben az *Életmód és mindennapok a két világháború között* téma kiter a nők és férfiak életmódjára és társadalmi helyzetére. A fejlesztési követelményekben is megjelenik a hagyományos női szerep megváltozása fél évszázad alatt témaötlet példaként a történelmi időszakok összehasonlítására. Legközelebb csak a *Magyarország 1945–1956 között* c. tematikai egységben Kéthly Anna neve szerepel a fontos személyek között. *A demokratikus viszonyok megteremtése és kiépítése Magyarországon* c. tematikai egységben az ismeretekben jelenik meg a *Nők, férfiak életmódja és társadalmi helyzete, életformák, szegények és gazdagok világa* téma.¹³

A két kerettanterv összehasonlítása során figyelembe kell venni, hogy a 2003-as a történelem tananyagot 11. évfolyamon a felvilágosodás korától javasolja. Közös a két kerettantervben Viktória királynő, Mária Terézia személyének és a női emancipáció témájának megjelenése. A 2012-es kerettantervben többször jelenik meg a nők történetéhez kapcsolódó téma és több konkrét női személy is szerepel, viszont a nevesített nők nem az egyéni női élettörténethez kapcsolódnak, hanem az állam- és politikatörténethez, amely hangsúlyos a történelemórákon. A tankönyvelemzés során az egyik elemzési kérdésem, hogy a tankönyvek adnak-e többlettudást, új információkat a nőtörténet tanításával kapcsolatosan vagy a minimum elvárást teljesítik, amelyet a kerettantervek megfogalmaznak.

A kutatásnak nem tárgya a legújabb alaptantervhez kapcsolódó könyvek vizsgálata, mert csak az általános iskola és a gimnázium első két évfolyamára szánt tankönyvek készültek el, ettől függetlenül érdemes összevetni a 2020-as és a 2012-es tantervet abból a szempontból, hogy megmarad-e az a tendencia, mely szerint a nőtörténet egyre nagyobb teret kap. A legújabb alaptantervben *A nemzetállamok születése és a szocialista eszmék megjelenése* című témakör *A polgári nemzetállam megteremtése* (Németország, Amerikai Egyesült Államok, Japán) témájában altémaként megjelenik az alkotmányosság és választójog, jogegyenlőség és emancipációs törekvések, ami vonatkozhat a női emancipációra és választójog kivívására is, az emancipáció fogalomként is megjelenik. *A nagy háború* témakörében *Az első világháború jellemzői és hatása* című témában a nők helyzetének megváltozása altéma köthető a nők történetéhez. *A második világháború* c. témakörben van szó Salkaházi Sáráról és Slachta Margitról a *Háborútól forradalomig* c. témakörben. *Az ország pusztulása, deportálások a GULAG-ra* c. témában a nők elleni tömeges erőszak az altéma.

¹³ 51/2012. (XII. 21.) számú EMMI rendelet 3. melléklete. Kerettanterv a gimnáziumok 9-12. évfolyama számára. Történelem, társadalmi és állampolgári ismeretek. Online: https://kerettanterv.oh.gov.hu/03_melleklet_9-12/index_4_gimn.html (letöltve: 2021.05.03.)

Egyértelműen válaszolni nem lehet a feltett kérdésre, ugyanis a 2020-as kerettantervben szerepel a nők elleni szovjet erőszak, amire eddig nem volt példa, ahogy Slachta Margit és Salkaházi Sára nevére sem. Viszont nem került bele Viktória királynő és Kéthly Anna neve, az előbbi meglepő, hiszen egy korszakformáló nőről van szó és Nagy-Britannia története is értelemszerűen helyet kapott a kerettantervben. Mind a két verzióban olvasható az emancipáció fogalma és az első világháború hatása a nők életére, azonban a 2012-es dokumentumban ez további altémára van bontva, így többször is tárgyalja a nők helyzetét. Válaszolva a feltett kérdésre: a 2020-as kerettanterv új témákat és személyeket jelenít meg, viszont nem tartotta meg az eddigi dokumentumokban beépült összes nevet és témát, ezért a nőtörténet nem kapott nagyobb teret, mint az eddigi kerettantervekben.

2. A vizsgálat kutatómódszertani koncepciója

A vizsgálat előzetes kérdései a tartalmi kategória mentén csoportosulnak. A kérdések megfogalmazásánál Szabó Piroska Hajnalka pontos és a gimnáziumi tankönyvelemzéskor is alkalmazható kérdéseit vettem alapul. A tartalmi kategóriába tartozó előzetes kérdés: mit tanulnak a magyar 11. és 12. évfolyamos diákok a nők történetéről a gimnáziumi történelemórán? A kategória további alkérdésekre különül:

1. Kik a konkrét, megnevezett nők a tankönyvekben?
2. Milyen státuszúak a megjelent női történelmi személyek?
3. Egyénileg vagy csoportban jelennek meg a nők?
4. Milyen cselekedetek köthetők hozzájuk?
5. Megjelennek-e a tankönyvi illusztrációkban, forrásokban a nők?¹⁴

A tankönyv alapszövegének vizsgálata klasszikus tartalomelemzéssel valósult meg az említett tankönyvekben. A kérdések mentén kvalitatív elemzést is végeztem. Az adatok számszerűsítésére a kvantitatív vizsgálatban, a terjedelem- és gyakoriságelemzéssel valósult meg a *Történelem 11.* és a *Történelem 12.* kötetekben. Mivel ezek a legújabb és jelenleg használt tankönyvek, ezért tartottam fontosnak a részletes mennyiségi elemzéseket is elvégezni a két könyvben. A terjedelemelemzés a két könyv egészében történt, a gyakoriságelemzés pedig a struktúraelemekben. Ennek a két könyvnek az esetében a tartalomelemzés során kitértem a névvel megnevezett konkrét nők és férfiak egymáshoz viszonyított arányának bemutatására is.¹⁵

¹⁴ Szabó Hajnalka Piroska: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése. Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat. (L.) Új folyam VI. (2015) 1–2. szám. Online: <https://bit.ly/3RXOc0a> (letöltve: 2021.08.09.) és Uó.: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése II. Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat. (L.I.) Új folyam VII. (2016) 1–2. sz. Online: <https://bit.ly/3RV5kDG> (letöltve: 2021.08.09.)

¹⁵ Az elemzési szempontot dr. Byrappa Ramachandra javasolta a 2021.május 7-én megtartott Tudományos Diákköri Konferenciát követő vita során.

3. Tartalomelemzés összegzése a kérdések mentén

A tankönyvekben megjelenő konkrét női személyek (többször vagy több tankönyvben jelentek meg): Viktória királyné, Wittelsbach Erzsébet királyné, Emmeline Pankhursts, Emily Davison, Kéthly Anna, Schlachta Margit, Zita királyné, Marie Curie. A státuszuk: uralkodók, uralkodók hitvesei, politikusok, aktivisták, közéleti szereplők vagy tudós. A többször megjelent konkrét személyek és státuszok is az állam- és politikatörténethez kapcsolódnak, ami jelzi, hogy a tankönyvekben ez a téma van túlsúlyban.

Nagyobb arányban jelennek meg a nők általánosságban. A csoportban megjelenő nőkhöz köthető témák: nők ellen elkövetett erőszak, szavazás, nőket célzó propaganda, női munka, falusi életmód, divat, feminista mozgalom, nőegyletek, háborúk hatása a nők életére, szüfrazsettek, nők a felsőoktatásban, a hátszágban, népességszám, életmód. Ezekben a témákban a nők gyakran nem cselekvő, hanem áldozatként szerepelnek. Aktív cselekvőként a konkrét nők közül az uralkodók, politikusok és a szüfrazsettek láthatóak.

Gyakori az is, hogy a nők státuszát a „családban betöltött helyzetük, illetve a férfiakhoz fűződő viszonyuk határozza meg.”¹⁶ Ez látható a feleségeknél (többek között): Rajk László, Nikolai Ceaușescu, Ferenc Ferdinánd, Magyar László feleségét nem nevezik néven, noha többször is említik a tankönyvszerzők. Ez különösen szembetűnő Ferenc Ferdinánd és Chotek Zsófia esetében a *Történelem 11.* tankönyvben, ugyanis a trónörökös morganatikus házasságáról és feleségéről több mondat szól, mégsem nevezik nevén.¹⁷ Ugyanennek a tankönyvcsaládnak a 12-es kötetében olvasható az alábbi mondat: „a buszbojkottot az az esemény váltotta ki, hogy egy középkorú afroamerikai varrónő nem adta át a helyét egy felszálló fehér utasnak, és ezért letartóztatták.”¹⁸ A pedagógus valószínűleg tudja, hogy az említett varrónő Rosa Parks polgárjogi aktivista, jobb esetben ki is egészíti ezzel az információval a tankönyvet a tanórán. Érdeemes elgondolkozni azon, hogy Rosa Parks esetében miért volt fontosabb információ a kora és a foglalkozása a nevével.

A megnevezettek az uralkodó hitvesei (Wittelsbach Erzsébet, Mária Lujza, Marie Antoinette), de őket sem aktív cselekvőként ábrázolják. A feleség státuszhoz tartoznak a munkás feleségek, hadiözvegyek. Ezek a nők csoportban is megjelennek, idetartoznak még a cselédként, parasztasszonyként, munkáslányként megjelenített nők, akiknek társadalmi hovatartozását is jelzi a megnevezésük. A csoportban megjelenő nőkkel kapcsolatban nincs egy kiemelt egyén, aki képviselné ezt a csoportot. A forrásokban találhatóak még női szerzők. Ezeknek a forrásoknak

¹⁶ Szabó Piroska Hajnalka vizsgálatában ugyanerre a következtetésre jutott. Szabó: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése.

¹⁷ Borhegyi – Paksa – Boronkai: *Történelem 11.*, 87.

¹⁸ Borhegyi – Bódy – Kojanitz: *Történelem 12.*, 110.

a többsége az áldozati szerepet mutatja be (Polcz Alaine: *Asszony a fronton*¹⁹, Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni naplója²⁰), a szerzők élete viszont legtöbbször nem kerül bemutatásra, így a női tapasztalatot is csak az áldozati szempontból mutatják meg a tankönyvek.

A tankönyvek alkalmaznak olyan illusztrációt, amely a nőkhöz kapcsolódik, a legismertebb példa a *traktorista lány*. Viszont a nők legtöbbször férfiakkal együtt szerepelnek a képeken (katona búcsúzik családjától, irodai alkalmazottak, uralkodók családja), viszont az is gyakori, hogy a képhez nem tartozik kifejtés sem a főszövegben, sem a forrásokban.

4. A Történelem 11. és Történelem 12. c. tankönyvek kvantitatív vizsgálata és tartalmi elemzése a konkrét nők és férfiak személye mentén

4.1. Terjedelemelemzés

A terjedelelemzés alapegysége a mondat. A terjedelelemzés lépései röviden: a tankönyvek minden tizedik oldalán a mondatok megszámlálása.²¹ Majd a tankönyv egy oldalán található átlagos mondatszám és a becsült összes mondatszám kiszámolása. Végül azon mondatokat összeszámolása, amelyben vannak nőkkel kapcsolatos tartalmak. Ennek eredménye, hogy a női témák terjedelme milyen arányban van a tankönyvek egészéhez képest.²²

A 12. osztályos tankönyvben a női témákkal foglalkozó részek 1,32%-ban vannak jelen. Hasonló az arány a 11. osztályos tankönyv esetében is: 1,4%. A két kötet esetében újra elvégeztem ezt az elemzést az egyes témakörökben. Az eredményeket az *Összeítő táblázat I. A* mutatja be. A *Történelem 11.* tankönyvben legnagyobb arányban az egyetemes történelemmel foglalkozó témakörökben vannak jelen a nők, kiemelkedik az első témakör (*A nemzetállamok és birodalmi politikai kora*²³). Ennek az oka, hogy ebben a témakörben nagy hangsúlyt kap Viktória királynő. A második témakörben (*A kiegyezéshez vezető út és a dualizmus kora Magyarországon*²⁴) találhatóak meg a női témák második leggyakrabban. Itt is egy államtörténethez köthető személyt kell kiemelni: Wittelsbach Erzsébet királyné. Feltűnő eredmény, hogy a világháborúkkal foglalkozó témakörök-nél a legkisebb a női témák aránya: 0 és 0,52%. Ezt tompítja, hogy a világháborúk következményeivel és a társadalomra való hatásaival foglalkozó leckékben már 1,6% (egyetemes történelem) és 1,11% (magyar történelem). Az értékek alapján a 11. osztályos történelemtankönyvben átlagosan is kevés százalékban jelennek meg női témák.

¹⁹ Polcz Alaine: *Asszony a fronton*. Budapest, 2021.

²⁰ Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946. I-II*. Budapest, 2018.

²¹ Beleértve a képaláírásokat, címeteket, kérdéseket is.

²² Szabó: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése.

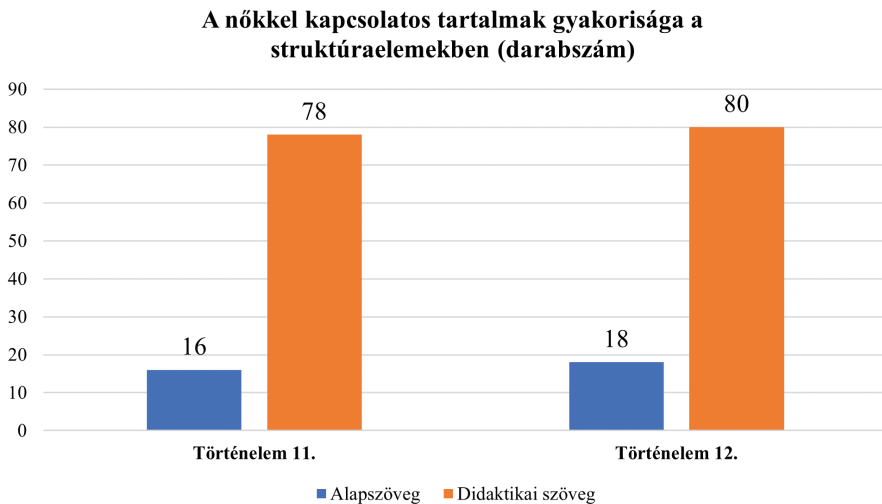
²³ Borhegyi – Paksa – Boronkai: *Történelem 11.* 5–44.

²⁴ Uo. 4–90.

A *Történelem 12. c.* tankönyvben a magyar történelemmel foglalkozó leckékben sokkal többször olvasható nőtörténelmi vonatkozás, míg az egyetemes történelmet feldolgozó részekben sehol nem éri el ez a téma az 1%-ot. Ezeket az értékeket annak a tudatában kell értékelni, hogy a 20. században a nőemancipáció történetéről is tanultak a diákok, továbbá tananyag a nők életmódja és társadalmi helyzete,²⁵ tehát az előző évfolyamokhoz képest több lehetősége van egy tankönyvírónak nőikkel kapcsolatos témákat bevonni a tankönyvekbe.

4.2. Gyakoriságelemzés

A női témák gyakoriságelemzése a struktúraelemekben történt. A struktúraelemek meghatározása megegyezik F. Dárdai Ágnes által kidolgozott hierarchiával. Az alapszöveghez tartozik a bevezető, a magyarázó és az összefoglaló szöveg. A didaktikai apparátus a didaktikai szövegeket, képi és grafikus illusztrációt jelenti, vagyis a forrásokat, kérdéseket, feladatokat, kronológiát, táblázatot, grafikont, ábrát. Az „üres helyek” a címetek, a kép- és ábraalírásokat jelenti.²⁶ Az eredményeket pedig az *Összesítő táblázat I. B.* A tartalmi egységet egy konkrét név vagy tárgykör jelenti. Ennek az elemzésnek az eredménye a tankönyvek nőikkel kapcsolatos elemeinek mennyisége.²⁷

²⁵ Kerettanterv a gimnázium 9–12. évfolyamára. 2012.

²⁶ F. Dárdai Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*. Budapest–Pécs, 2002. 92.

²⁷ Szabó: *Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése*.

Az eredmények megmutatják, hogy a nőikkel foglalkozó témák főképp a didaktikai elemekben vannak jelen mind a két tankönyv esetében. A felhasználó diákok és tanárok figyelmét azokra a témákra irányítja a tankönyv, ami az alapszövegben található, vagyis a nőitörténeti vonatkozások így a feldolgozásban is kisebb hangsúlyt kapnak. A didaktikai elemek, a főszöveggel ellentétben, mindig az oldalak szélén jelennek meg, a figyelem is kevésbé irányul ide. Az összefoglaló szövegben (megtanulandó fogalmak, személyek) két alkalommal szerepelt nő: Kéthly Anna és Viktória királyné. Ez maradéktalanul megfelel a kerettanterv előírásainak, amelyben nevesítve ez a két személy van,²⁸ viszont felmerül a kérdés, hogy a további névvel szereplő nők vagy a női témák, amelyek nem találhatóak meg a fogalmak és személyek között, nem fontosak, nem kell megtanulni ezeket? Ez a kérdés még hangsúlyosabb abban az esetben, amikor egy diák használja a könyvet, aki alapvetően szelektál. Meglepő az összefüggés a magyarázó szöveg és kép, fotó, plakát között. A vizuális elemeknek összefüggésben kellene lenniük a főszöveggel, ezzel szemben az előbbieké aránya sokkal nagyobb mint két könyv esetében. Ennek az oka egyrészt, hogy a megjelenő képekre nem mindig reflektál a szöveg, nincs megmagyarázva, másrészt pedig, hogy a képek pótolják azokat a témákat, amelyek a szövegben nem jelentek meg.²⁹ Összefoglalva elmondható, hogy a női témák a struktúraelemekben is kevésbé vannak jelen.

4.3. Tartalomelemzés a konkrét nők és férfiak aránya mentén

A névvel megjelölt nők és férfiak arányának vizsgálata a témakörökben történt a hipotézis, hogy a férfiak többször jelennek meg mindegyik témakörben, mind a két tankönyvben, és a nők aránya kevesebb lesz az egyetemes történelemmel foglalkozó részekben.

Ez részben beigazolódott, mert a témakörökben átlagosan 3 nő jelenik meg, míg 51 férfi, de van olyan témakör (*Az első világháború és következményei*³⁰), ahol nem nevesítenek egy nőt sem, viszont az átlaghoz viszonyítva férfi is kevesebb szerepel. Ebben a fejezetben a háború hadtörténete van a középpontban, ezért a hadi cselekményekhez köthető férfiak jelennek meg. Egy konkrét nő van, Ferenc Ferdinánd trónörökös felesége, Chotek Zsófia, azonban őt nem nevezték meg.³¹ A hipotézis másik fele nem állta meg a helyét, mert az egyetemes és magyar történelemmel foglalkozó leckékben közel ugyanannyi a nők aránya: (11 és 12 fő).

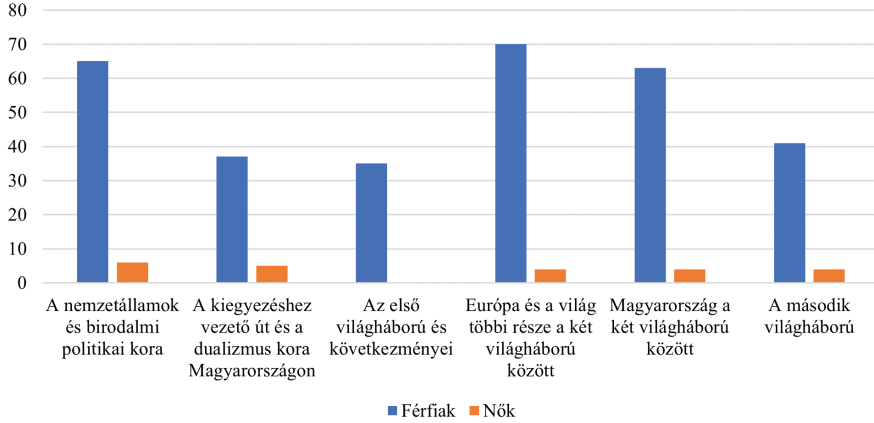
²⁸ Kerettanterv a gimnázium 9–12. évfolyamára. 2012.

²⁹ Szabó: Általános iskolai történelemtankönyvek női témáinak összehasonlító elemzése.

³⁰ Borhegyi – Paksa – Boronkai: Történelem 11. 91–126.

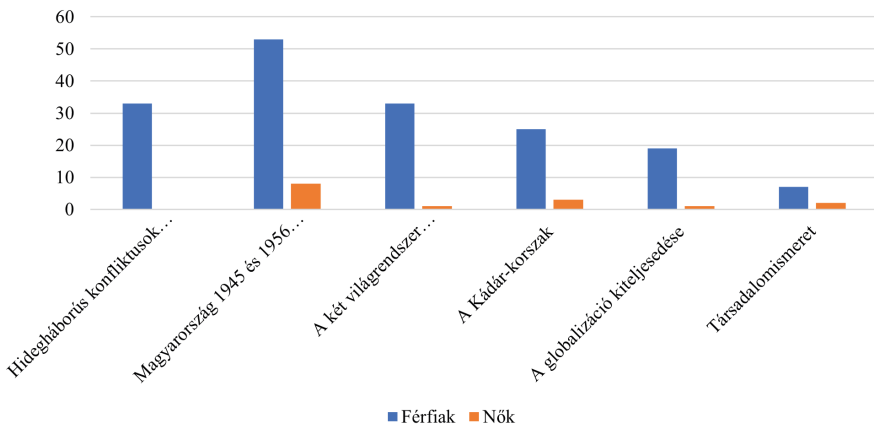
³¹ Uo. 13.

Konkrét nők és férfiak aránya a 11. osztályos tankönyv témaköreiben

A feltevés a 12-es könyv esetében beigazolódtott. Van olyan témakör, ahol névvel nem volt megemlítve nő, és a férfiak is többségben voltak: átlagosan 28 férfi és 2 nő található egy fejezetben. *A hidegháborús konfliktusok és a kétpólusú világ kiépülése*³² c. fejezetben névvel nem volt megemlítve nő, viszont mint John F. Kennedy amerikai elnök felesége (*elnöki pár*), kétszer is. A feltevés másik része is megállta a helyét: 13 magyar női történelmi személy van a tankönyvben és 2 külföldi nő. Összességében mind a két tankönyvben kevesebbszer szerepelnek névvel megne-

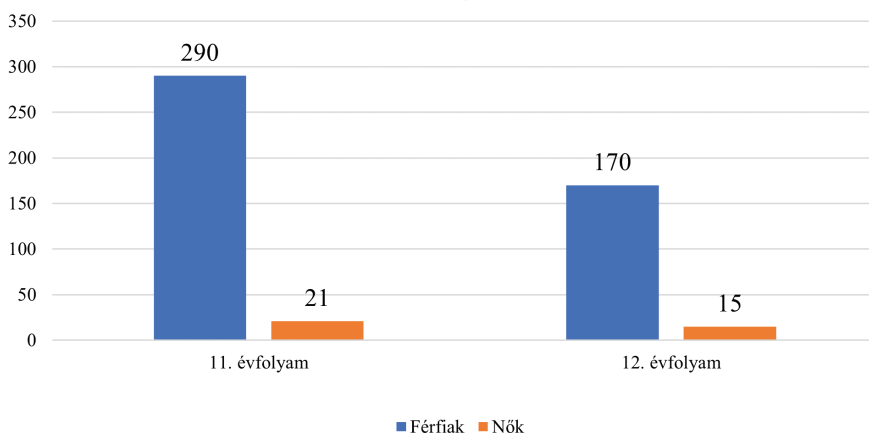
Konkrét nők és férfiak aránya a 12. osztályos tankönyv témaköreiben

³² Borhegyi – Paksa – Boronkai: Történelem 11. 5–38.

vezett nők, a férfiak száma pedig önmagában is magas: a 11. osztályos tankönyvben összesen 290 férfi szerepel név szerint, míg 21 nő, tehát az összes megnevezett személyeknek a nők csak 6,75%-át jelentik. A 12-es tankönyvben ezek az arányok így alakulnak: 170 férfi és 15 nő, a férfiak tízszer több alkalommal jelennek meg, míg a nők az összes történelmi személynek csak a 8,1%-a. A tankönyvekben kevesebb nő szerepel az egyetemes részeknél, a nevesítettek között is főként az angolszász történelemhez kapcsolódó nők kaptak helyet (Viktória királyné, Margaret Thatcher, Josephine Garis Cochran), találunk még európai nőket (Coco Chanel, Leni Riefenstahl, Sophie Scholl), de az Európán kívüli országokkal kapcsolatban ugyan megjelennek a férfiak, de egy nő sem. Ennek oka az lehet, hogy a tananyagban is kevesebb helyet kapnak ezek az országok.

A megnevezett személyek aránya a 11. és 12. évfolyamos tankönyvben

5. A tankönyvelemzés eredményeinek összegzése

A hipotézis megállta a helyét: a tankönyvekben kevesebbszer szerepelnek nők, mint férfiak, akár nevesítve, akár csoportban és az egyetemes történelemmel foglalkozó részeknél kevesebb nő jelenik meg, mint a magyar történelmet feldolgozó leckékben. Knausz Imre, a X. Tantárgy-pedagógiai Nemzetközi Tudományos Konferencián elhangzott előadásában hasonló témával foglalkozott és így fogalmazta meg: „a történelemóra a férfiak cselekedeteiről szól”,³³ és arra kereste a választ, hogy ez miért van így. Előadásában három érvet fogalmazott meg: 1. a politikatörténet elsődlegessége, 2. a mindent lefedő lineáris elbeszélés, 3. a koncentrikus tananyag.

³³ Knausz Imre: Férfiak cselekedetei. Előadásként elhangzott a X. Tantárgy-pedagógiai Nemzetközi Tudományos Konferencián Baján, az Eötvös József Főiskolán 2019. április 11-én. Online: <https://bit.ly/3qTPz3L> (letöltve: 2022.09.18.)

Knausz szerint szükséges újragondolni és -tervezni, hogy mit tanulnak a diákok a történelemórákon és elhagyni a politikatörténet elsődlegességét, ugyanis az életmódtörténet nélkülözhetetlen a politikatörténet tanításához, amellet, hogy érdekes is, hiszen a diákoktól nem idegen a mindennapok története.³⁴ Az életmódtörténet tanítása során a nők is helyet kapnának a történelemórákon. A mindent lefedő lineáris elbeszélés helyett Knausz Imre azt javasolja, hogy kevesebb témát tanítsanak az órákon, de azokat alaposan. Így a történelemórát a diákok érdeklődése és kérdései mentén lehetne felépíteni és „igazi tér nyílhat a nők története számára is.”³⁵

A nők és férfiak számának összevetése kimutatta, hogy a nők ugyan megjelennek, de sokkal kevesebbszer a tankönyvekben. A férfiak felülreprezentáltsága pedig inkább felhívja a figyelmet a nők hiányára. Ez nem azt jelenti, hogy a diákok nem kapnak információt a nők történetéről, életmódjáról, élethelyzetéről a különböző korokban, hanem azt, hogy nem áll rendelkezésükre egy kerek egész tudásanyag. Erre a következtetésre jutott Ventilla Andrea is, aki rendszerváltás utáni 4. osztályos gimnáziumi történelemtankönyvekben vizsgálta a nők megjelenését. Ventilla az olvasmánylisták hiányát is negatívumnak tartja, hiszen így a diákok nem tudják, hol kezdjék az elmélyülést egy adott témában.³⁶ Ez a hiány a jelen tanulmányban elemzett tankönyvekben is fennáll. Ugyanerre a következtetésre jutottak C. Czachesz Erzsébet és munkatársai a magyar olvasókönyveket vizsgálva a munkán és tanuláson kívüli tevékenységek szempontjának elemzésekor. A fiúkhöz színesebb, alkotó tevékenységek kapcsolhatók, míg a lányok bevasárolnak, főznek, a háztartásban jelennek meg.³⁷

Az illusztrációkon, képeken megjelenő nőket, női munkát illetően Molnár-Kovács Zsófia végzett egy felmérést az Apáczai Kiadó 1999–2009 között megjelent 8. osztályos történelemtankönyvei alapján. A kutatás eredményei szerint az újabb tankönyvekben növekszik a női munkát ábrázoló képek száma, ez elmondható a nők szellemi munkavégzéséről is, de még mindig mellékszerepben vannak a nők a képek összességét tekintve. Ez az eredmény hasonlóságot mutat a dolgozatban bemutatott eredménnyel: a struktúraelemnek számító képi illusztrációban találhatóak nők, de igen kis számban vagy férfakkal együtt.³⁸

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

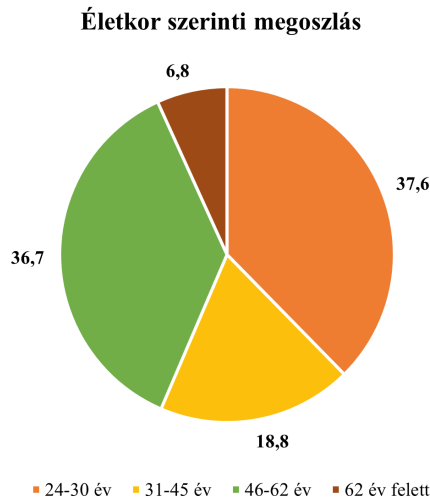
³⁶ Ventilla Andrea: Terítéken a nőtörténelem, avagy mit árulnak el a nők történelméről a rendszerváltás utáni 4. osztályos gimnáziumi történelem-tankönyvek. Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat 2. évf. (2012) 74–92. szám. Online: <https://bit.ly/3f02Q8u> (letöltve: 2021.08.08.)

³⁷ Cs. Czachesz Erzsébet – Lesznyák Márta – Molnár Edit Katalin: Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben. Kísérlet egy probléma megnevezésére. Education (1996) 3. szám 417–430. Online: https://epa.oszk.hu/01500/01551/00078/pdf/EPA01551_educatio_1996_3_417-430.pdf (letöltve: 2021.08.09.)

³⁸ Molnár-Kovács Zsófia: A női munka képi megjelenítése az Apáczai Kiadó 8. osztályos történelemtankönyveiben (1999-2009). Kéri Katalin (Szerk.): Társadalmi nem és oktatás, Pécs,

6. A nőtörténet tanítása a középiskolában című kérdőív válaszainak bemutatása

A kérdőív célja a nőtörténet-tanítás helyzetének felmérése a magyar középiskolák körében: megismerni a történelemtanárok véleményét, gondolatait és javaslatait a témáról. A terjesztési kör: minden megyéből minimum húsz iskola felkeresése. Az adatgyűjtés időszaka 2021. január és március volt.

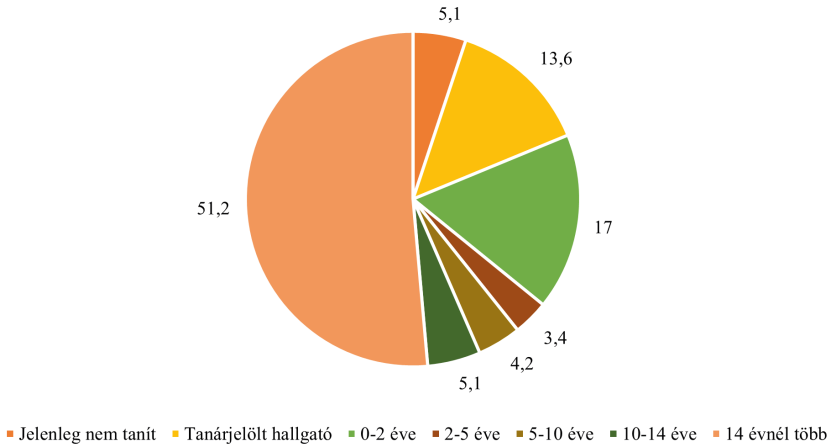

A kérdőívet összesen 117-en töltötték ki. Életkor alapján négy kategóriát különböztettem meg: 24-30 év, 31-45 év, 46-62 év, 62 év felett. A tanárjelölt hallgatók átlagosan 24 éves korukban kezdik el a szaktárgyi tanítási gyakorlatukat, ezért ez a legfiatalabb jelölhető életkor. A válaszadók 37,6%-a (44 fő) az első, 18,8%-a (22 fő) a második, 36,7%-a (43 fő) a harmadik és 6,8%-a (8 fő) a negyedik kategóriába tartozott.

Tanítási tapasztalat alapján hét kategóriába sorolhatóak a válaszok: jelenleg nem tanít, tanárjelölt hallgató, 0-2 éve, 2-5 éve, 5-10 éve, 10-14 éve, 14-nél több éve tanít. A kitöltők több mint a fele, 51,2 % (60 fő) az utolsó kategóriába tartozik. Nagyszámúan töltötték ki pályakezdő pedagógusok: 17% (20 fő), akik a 0-2 éve tanítanak és tanárjelölt hallgatók: 13,6% (16 fő). A 2-5 éve tanító kategóriába 3,4%-a (4 fő) tartozik a válaszadóknak. A kitöltők 4,2 %-a (5 fő) 5-10 éve tanít közoktatásban, 5,1%-a (6 fő) pedig 10-14 éve. Ugyanilyen arányban vannak azok is, akik jelenleg nem tanítanak.

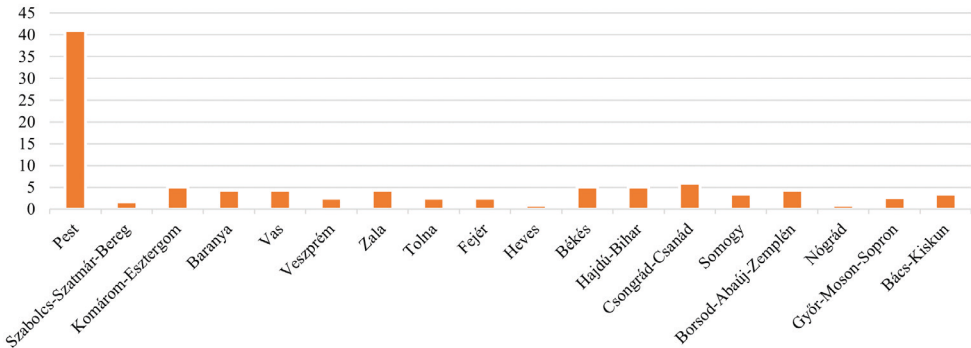
2011. Online: <http://mek.oszk.hu/09600/09689/html/molnarkovacssofia.htm> (letöltve 2021. augusztus 9.)

Tanítási tapasztalat alapján

Országos eloszlás szerint Pest megyéből érkezett a legtöbb válasz (41%, 48 fő). Második legtöbb válasz Csongrád-Csanád megyéből, ez a kitöltők 5,9%-a (7 fő). Hat válasz (5,1%) van Békés, Hajdú-Bihar és Komárom-Esztergom megyéből.

Országos eloszlás

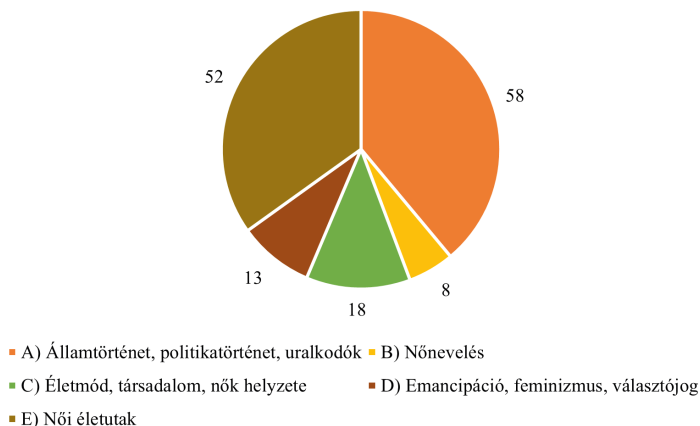

Az egyes megyék közötti eltérés 1-1 fő. A megye szerint eloszlás ugyan nem egyenletes, mert Pest megyei a kitöltők majdnem fele, azonban minden megyéből van válasz.

A nőtörtét tanítására vonatkozó kérdések összesítését a melléklet tartalmazza. A kérdések egy része arra kérdezett rá, hogy a pedagógus beépíti-e a nőtörténetet

a tanóráiba, miért, mely nőket említ meg, mely korszakban, és kik nem hiányozhatnak szerinte a történelemóráról és miért? Ezekre a kérdésekre adott válaszok bemutatása összesítve történik, mert tartalmukban is összefüggenek. Az első kérdésre (beépíti-e a nő történetet a tanóráiba) 108-an válaszoltak igennel, ennyi pedagógus tanít nő történetet a tanóráin.³⁹ A 108 válasz alapján képzett kategóriák a következők: A) Államtörténet, politikátörténet, uralkodók, B) Nőnevelés, C) Életmód, társadalom, nők helyzete, D) Emancipáció, feminizmus, választójog, E) Női életutak. A kategóriákba sorolódtak be a *mit vagy kit, kiket* kérdésre adott válaszok, amelyek konkrét nevek és témák voltak. Ezek alapján a legnagyobb kategória az A), amely 58 elemet tartalmazott, ezt követte az E), 52, majd a C), amely 18 elemmel. A D) kategória volt a negyedik legtöbb elemmel rendelkező (13), a legkevésbé tanított kategória pedig a B), ahol 8 elem szerepel.

Tanított kategóriák

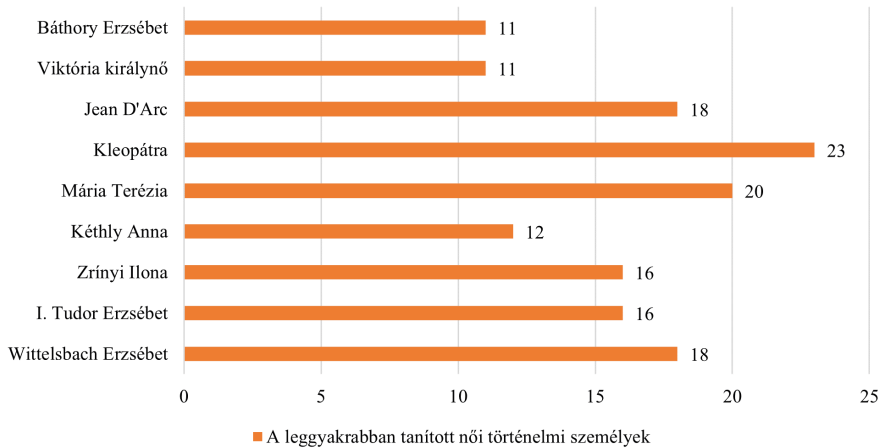

Az első kategória fölénye érthető: a tankönyvek a politikátörténetet követik, az államok történetével ismerkednek meg a tanulók, ide kapcsolódnak az egyes uralkodók is, továbbá szinte csak neveket említettek a válaszadók. Ezzel ellentétben, hogy a válaszoló pedagógusok a női életutakat, történeteket tanítják második legnagyobb számban. Ezeknek a nőknek a többsége nem szerepel a tankönyvben, ezért alapos kutatómunkát is igényel az órára való felkészülés során. Az életmód, társadalom és nők helyzete általában a fejezet címe az egyes témakörök végén, az emancipáció, feminizmus, választójog is a tananyag részét képezi, ezért kerültek ezek a kategóriák a középmezőnybe. A nőneveléshez kapcsolódó személyeket és témákat tanítják a legkevésbé a történelemtanárok, pedig ez már témájában is illeszkedik az oktatáshoz.

³⁹ Kilenc pedagógus válaszolt nemmel. Az okok bemutatása a dolgozat későbbi részében történik.

A konkrét névvel megnevezett nők gyakorisági sorrendje látható a grafikonon. Azok a történelmi női személyek szerepelnek a gyakorisági vizsgálatban, akiket minimum 10 ember megemlített. A *miért*-re (miért tanítja az adott személyt) adott válaszokat négy kategóriába lehet besorolni: 1. Jelentős hatással voltak korukra. 2. Fontosabb női uralkodók. 3. Történelemformáló személyiségek. 4. Történelmi folyamatok megértését segítő munkásságuk.

A leggyakrabban tanított női történelmi személyek

Legnagyobb számban Kleopátrát említették a pedagógusok (23 fő), azt a választ adva, hogy történelemformáló személyiség, jelentős hatással volt korára és fontos női uralkodó. 18 fő mondta Wittelsbach Erzsébet királynét, akit a császári udvarban lezajló folyamatok láttatása miatt tartanak fontosnak, így ő a negyedik kategóriába tartozik. Zrínyi Ilonát (16 fő) a politikai perspektíva miatt tanítják a pedagógusok, ez a harmadik kategóriát jelenti. I. Tudor Erzsébetet is 16 fő említette meg, a válaszok a negyedik kategória kivételével mindegyik kategóriába besorolták. Az ő kapcsán az egyik válaszadó ezt írta: „rajta keresztül be lehet mutatni, hogy nők is lehettek kiváló uralkodók.” Kéthly Annát 12 fő írta, főleg a politikai munkássága miatt, a negyedik kategóriába tartozik. Viktória királynő (11 fő) az 1-3. kategóriába tartozik. 11 fő említette Báthory Erzsébetet is, akik szerint jelentős hatással volt korára (1. kategória).

A kategóriák megoszlását tekintve a legnagyobb a 3. Történelemformáló személyiségek (6 elem). Sorrendben a következők: 1. Jelentős hatással voltak korukra (5 elem), 2. Fontosabb női uralkodók és 4. Történelmi folyamatok megértését segítő munkásságuk (4-4 elem). Ez a sorrend nincs arányosságban azzal, hogy a történelemkönyvekben főként a női uralkodók kapnak nagy hangsúlyt. Összességében azt lehet mondani, hogy a pedagógusok azokat a nőket tanítják, akiket személy szerint is fontosnak tartanak.

Miért tanítják a pedagógusok a női történelmi személyeket?

A kérdőív egy fontos kérdése, hogy a pedagógusok fontosnak tartják-e a nőtörténet tanítását a középiskolában. A válaszadók többsége fontosnak és nélkülözhetetlennek gondolja. Többen kiemelték, hogy nemcsak konkrét női személyeket kell tanítani, hanem a nőkhöz kapcsolódó témákat is: nők jogainak fejlődése, szerepeinek változása. Az indokok változatosak: a nőtörténet tanítása a társadalmi nemek közötti egyenlőtlenségeket is enyhíteni tudja, hozzájárul a Magyarországon jelenleg is erős patriarchális szemlélet és családmodell lebontásához, továbbá a diákoknak szükségük van arra, hogy azonosulni tudjanak a saját nemükkel, mindkét nem megjelenése és tanítása fontos, kellenek emberi példák a női helytállásról, erősíteni kell a lányokban az öntudatot, a fiúkban az elfogadást.

Ehhez kapcsolódik a kérdés, mit gondolnak a tanárok, a nők tankönyvi megjelenése elősegíti-e a nőtörténet tanítását, továbbá mit gondolnak a női történelmi személyek megjelenéséről a tankönyvekben. A válaszokat az alábbi grafikon mutatja be.

**Mit gondol a nők megjelenéséről a történelemtankönyvekben?
Több válasz is jelölhető!**

Az eredményekből látható, hogy a válaszadók nagy része, 96%-a úgy gondolja, hogy kevesebbszer van szó a nőkről, mint a férfiakról. A pedagógusoknak volt lehetősége a véleményük kifejtésére is. A többséghez tartozók szerint ennek az oka, hogy a történelemtanítás, így a tankönyvek is a politikátörténetre koncentrálnak, kevesebbszer szerepelnek az társadalomtörténeti, életmódhoz, művelődéstörténethez kapcsolódó témák. Megfogalmazódott az a javaslat is, hogy az „eseménytörténet” súlyát kellene csökkenteni, az „átlag emberét” pedig növelni. Ezek azok a javaslatok, amelyek segítenék a pedagógust is a nőtörténet tanításában, ugyanis azok a témák és személyek, amelyek a tankönyvben is megtalálhatóak, biztosan előfordulnak a tanórákon is.⁴⁰

Az első kérdésre (Beleépíti/beépítette-e a nőtörténetet a tanóráiba?) vonatkozóan 9 ember válaszolta azt, hogy egyáltalán nem tanít nőtörténetet. Ezek a válaszadók voltak azok, akik nem tartják fontosnak a nőtörténet tanítását. A kilenc ember azért nem tanít nőtörténetet, a válaszok alapján, mert nincs rá idő, mert sok a tananyag és kevés az óraszám, túl sok munka felkészülni, nem tartja fontosnak, a nőtörténet nem hangsúlyos az érettségi követelményekben, tantervben és a tankönyvekben, nem tanulta az egyetemen, nem tudja, hogyan kezdjen hozzá.

Az utolsó érv felhívja a figyelmet arra, hogy az egyetemi tanárképzésnek is van felelőssége abban, hogy a későbbi tanár mit és hogyan tanít. Többek között a család-, életmód- és gendertörténetnek a tanárképzésben való megjelenésével foglalkozik egy az Európai Tanács által szervezésében megvalósuló projekt, melynek keretében kérdőívvel mérték fel a 2003/2004-es tanévben a történelemoktatás tartalmát és szervezeti kérdéseit a felsőoktatásban, 22 tagországban. A kérdőív eredményeiből kiderül, hogy a magyar egyetemeken a gendertörténelem nem képezi szerves részét a tananyagnak, szabadon választható vagy speciális kollégiumként érhető el. A gendertörténelem oktatása az egyes oktatókon múlik, nincs az intézmény által meghatározott stratégia. Ez azt jelenti, hogy egy leendő történelemtanár a képzése során, ha nem érdeklődik az ilyen kurzusok iránt, akkor nem tanul sem nőtörténetet, sem a gyermek- vagy kisebbségi történelmet.⁴¹ Ennek a következménye később érezhető, a diploma megszerzése után, a tanítás során, mert ekkor a pedagógus nem tudja, mi a releváns szakirodalom, hogyan készüljön fel az ilyen témájú óráira, ahogyan az az elemzett kérdőívből is kiderül.

⁴⁰ Ennek az állításnak a részletezése a tankönyvelemzés és a kérdőív eredményeinek összevetésekor történik.

⁴¹ Kereszty Orsolya: Egy európai összehasonlító felmérés tanulságai a történelemdidaktika hazai értelmezéséhez. Új Pedagógiai Szemle. 55. évf. (2005) 11. szám. Online: <https://bit.ly/3SaGG1B> (letöltve: 2021.05.27.)

7. A kutatás egészének összegzése a *kerettanterv- tankönyv- pedagógus tényezők egymásra hatásának mentén*

A tankönyvekben szerepel mindaz, ami a kerettantervekben kötelező tananyagként van előírva, de a tankönyvelemzés rávilágított arra, hogy a könyvek ezen bőven túl is mutatnak, többlettudást nyújtanak, nemcsak az elvárt minimumot teljesítik. Ebből kiindulva olyan kerettantervekre van szükség, amelyek támogatják a nő történet tanítását, mert így a tankönyvekben is több nő történeti téma jelenik meg. Kereszty Orsolya innovatív javaslata egy olyan tankönyv kialakítása, amelyben egyenlően jelennek meg a társadalmi nemek.⁴²

Ez azért fontos, mert kiindulva a kérdőívre érkezett válaszokból, az a pedagógus, aki nem ismeri a nő történet szakirodalmát, csak azokat a nőket, női témákat tanítja meg, akik a tankönyvekben is szerepelnek. Felmerül a kérdés, hogy mi lehet a megoldás azoknak a pedagógusoknak, akik szeretnének elmélyedni a nők történetében, de nem tudják, hogyan kezdjenek hozzá. Pető Andrea *A Nők és férfiak története Magyarországon a hosszú 20. században*⁴³ című könyve követendő példa. A kötet célja, hogy a 11-12. osztályban a társadalmi nemek történetének feldolgozását segítse színes módszertani eszközökkel (források, oral history, projektmunka), és részletes irodalomjegyzéket is közöl. Ez az irodalomjegyzék a tankönyvekből hiányzik, pedig más témák esetében is hasznos lehet mind a diákok, mind a tanárok számára. Ebben a témában a legjobban a történelemtanári továbbképzések alkalmával lehetne elmélyülni.

Egy másik javaslat, Borovác Tünde és Szekeres Nikoletta *Nők a XVIII-XIX. századi Magyarországon* című modulterve. A modulterv tartalmi célja, hogy olyan témák jelenjenek meg az órákon, amelyeket a tankönyvek kevésbé érintettek. Ilyen a női hivatások, Mágnás Elza élete, a bába mestersége. Eredetileg a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán a történelemtanár-képzésben az újkori magyar történelem kurzuson előadott mikrotanítás terve volt. Egy ilyen kurzus kiváló alkalom arra, hogy a leendő történelemtanárok megismerkedjenek a nő történet tanításának lehetőségével. A szerzők pedig arra is felhívják a figyelmet, hogy a nők XVIII-XIX. századi történetét mikrotanítás keretében feldolgozó kurzus során a résztvevők a félév végén az egymás munkáiból származó forrás- és feladatgyűjteményt készíthetnek, amelyet a későbbiekben, a tanítás során is fel tudnak majd használni.⁴⁴ Ez pedig hatalmas segítség egy kezdő pedagógus számára még akkor is, ha a későbbiekben használt tankönyvekben nem találja meg ezeket a témákat.

⁴² Kereszty: Egy európai összehasonlító felmérés tanulságai a történelemdidaktika hazai értelmezéséhez.

⁴³ Pető Andrea: *A nők és a férfiak története Magyarországon a hosszú 20. században*. Kiegészítő tananyag a középiskolák számára. Budapest, 2008.

⁴⁴ Borovác Tünde–Szekeres Nikoletta: *Nők a XVIII-XIX. századi Magyarországon*. Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat. (XLVIII.) Új folyam IV. (2013) 2. szám. Online: <https://bit.ly/3xxQlly> (letöltve: 2021.08.08.)

Mellékletek

*Összesítő táblázat I. A.*⁴⁵

A nőtörténettel kapcsolatos tartalmak terjedelme témakörre lebontva (százalékos arány).

Témakörök	Történelem 11.	Történelem 12.
A nemzetállamok és birodalmi politikai kora	3,14	
A kiegyezéshez vezető út és a dualizmus kora Magyarországon	1,71	
Az első világháború és következményei	0	
Európa és a világ többi része a két világháború között	1,6	
Magyarország a két világháború között	1,11	
A második világháború	0,52	
Hidegháborús konfliktusok és a kétpólusú világ kiépülése		0,41
Magyarország 1945 és 1956 között		3,22
A két világrendszer versengése és a szovjet tömb felbomlása		0,47
A Kádár-korszak		1,4
A globalizáció kiteljesedése. Európa és Mo a 20. sz. végén és a 21. sz. elején		0,43
Társadalomismeret		1,63

⁴⁵ Szabó, 2015. alapján

Összesítő táblázat I. B.

A nőikkel kapcsolatos tartalmak gyakorisága a struktúraelemekben (darabszám).⁴⁶

A tankönyv címe		Történelem 11.	Történelem 12.
Alapszöveg	Bevezető	0	0
	Magyarázó	15	17
	Összefoglaló	1	1
	Összesen:	16	18
Didaktikai apparátus	Forrás	16	17
	Olvasmány	10	5
	Kérdések, feladatok	20	12
	Kép, fotó, plakát	30	41
	Karikatúra, rajz	0	1
	Táblázat, grafikon	1	3
	Ábra, séma	0	1
	Kronológiai táblázat	1	0
	Összesen:	78	80
„Üres helyek”	Fejezetek- és alfejezetek, feliratok, képalírások	15	7
Összesen:		93	105

⁴⁶ F. Dárdai, 2002. 136. alapján

Tartalomlemezés a konkrét nők és férfiak személye mentén (saját szerkesztés)

Történelem 11.	
I. A nemzetállamok és birodalmi politikai kora	Viktória királynő, Florence Nightingale, Harriet Beecher Stowe, Wittelsbach Erzsébet királyné, Emily Davison, Emmeline Pankhursts
II. A kiegyezéshez vezető út és a dualizmus kora Magyarországon	Wittelsbach Erzsébet királyné, Cassandra trójai királyné, Viktória királynő, Solymosi Eszter, Andrássy Katinka
III. Az első világháború és következményei	-
IV. Európa és a világ többi része a két világháború között	Leni Riefenstahl, Josephine Garis Cochran, Coco Chanel, Csák Ibolya
V. Magyarország a két világháború között	Habsburg Zita királyné, Tormay Cécile, Török Sophie, Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna
VI. A második világháború	Sophie Scholl, Yagoda Judith, Edelsheim-Gyulai Ilona, Salkaházi Sára
Történelem 12.	
I. Hidegháborús konfliktusok és a kétpólusú világ kiépülése	-
II. Magyarország 1945 és 1956 között	Gyarmati Fanni, Polcz Alaine, Kéthly Anna, Salkaházi Sára, dr. Cikvanova, Slachta Margit, Ságvári Ágnes, Ratkó Anna
III. A két világrendszer versengése és a szovjet tömb felbomlása	Margaret Thatcher
IV. A Kádár-korszak	Koncz Zsuzsa, László Mária, Solt Ottilia
V. A globalizáció kiteljesedése. Európa és Mo a 20. sz. végén és a 21. sz. elején	Rachel Carson
VI. Társadalomismeret	Antigoné, Tamás Ilona

A Nőtörténet tanítása a középiskolában című kérdőív kérdései

- Mióta tanít a közoktatásban?
- Beleépíti/beépítette-e a nő történetet a tanóráiba? Akár csak megemlítés szintjén személyeket, szorgalmi feladatként kiadva, egész tanórát rászánva? Ha igen, mit vagy kit, kiket?
- Melyik korszak, témakör tanításakor foglalkozik/foglalkozott nő történettel?
- Mit gondol, kik azok a nők, akik nem hiányozhatnak a történelemóráról? Miért?
- Ha nem tanít/tanított nő történetet, miért nem? Mi ennek az oka?
- A nő történet tanítása a középiskolákban fontos, mert a diákok így nemcsak férfiakra, hanem nőkre is tanulhatnak. Mit gondol erről az állításról?
- Ön szerint fontos a nő történet tanítása a középiskolában? Indokolja meg választását!
- Mit gondol a nők megjelenéséről a történelem tankönyvekben? Több válasz is jelölhető!
- Mit gondol a nők történelem tankönyvekben való megjelenésének arányáról? Kevészer jelennek meg? Sokszor? Pont elég? Kérjük fejtse ki választát!
- Hány éves Ön?
- Melyik megyében tanít/tanított?
- Van-e kedvenc női történelmi személyisége? Ha igen, ki az?
- Milyen szakos tanár?

HÉJJAS FLÓRA

Karinthy Ferenc zsidóképe műveiben

Munkásságáról általában

Karinthy Ferenc (1921–1992) nemcsak nyelvész, regény- és drámaíró volt, de dramaturgként is dolgozott több színházban. Hatalmas munkabírású íróként rengeteget alkotott, korának nagyon foglalkoztatott írója volt, ez talán mára meglepő lehet, amikor a Karinthy név alatt legtöbbször édesapját – Karinthy Frigyeset – értik.

Írói és egyben szemléletbeli stílusához a realizmus állt a legközelebb, a mindennapi valóság megragadását, bemutatását tartotta a legfontosabbnak.¹ Karinthy szinte mindig a saját világát elemezte, igyekezett azt minél valóságghűbben bemutatni és ehhez sokszor saját élethelyzeteiből merített témát, ötletet. Éppen ezért művei alkalmasak a kor hangulatának bemutatására, történelmi események szépirodalmi megjelenítésére.

Karinthy a második világháború befejezését követően nyíltan szerepet vállalt a kommunista ideológia népszerűsítésében.² Ezt azonban gyors kiábrándulás követte és az 1950-es évektől kezdve láthatóan egyre jobban igyekezett elszakadni a politikától. Néhány rendszertámogató sematikus műve után talált rá „írói hangjára”. Bár 1956 után is a rendszer kedvencei közé tartozott, már nem volt „udvari ember”, semmiféle politikai szerepet nem vállalt a Kádár-korban. Kívülállásának nyomai leginkább a naplójában fedezhetők fel, de művei között is találkozhattunk olyan témákkal, kérdésekkel, amelyek a létező rendszernek kényesek voltak, Karinthy mégis érintette őket. Ilyen volt a jelen tanulmányom témájául szolgáló „zsidókérdés” is.

Karinthy és a zsidóság

Karinthy gyerekkorában, az 1920–30-as évek elején a zsidókérdés családjukban nem volt beszédtema, amelynek nézete szerint az volt a legfőbb oka, hogy annyira vegyes társaságban éltek, mozogtak, hogy életükben mindenkinek helye volt származástól függetlenül.³ Továbbá édesapjának, Karinthy Frigyesnek nem nagyon volt tudása saját gyökereiről, így ezt nem is öröközhette tovább.⁴ Azonban a legújabb

¹ György Péter: *Faustus Afrikában. Szerződés a valósággal*. Budapest, 2018. 135–137.

² Ekkor írt művei: *Szép élet, Kőművesek, Útközben*.

³ Karinthy Ferenc: *Rekontra és szubkontra. Beszélgetés Dr. Kende Péterrel*. In: Karinthy Ferenc: *Vége a világnak*. Budapest, 1988. 129.

⁴ Lugosi András: *Cipőcsokor – avagy az asszimiláció rejtélyes szálai*. Budapesti Negyed, 17. évf. (2009) 2. szám. 42–110. 48.

kutatásoknak köszönhetően ma már sokkal többet tudunk a Karinthy család származásával kapcsolatban.⁵ Tanulmányomnak ez szorosan nem a témája, ezért mindössze egy rövid összefoglalásra szorítkoznék. A család asszimilálódását Karinthy Frigyes édesapja indította el, amikor 1874-ben a nevét Kohn-ról Karinthy-ra magyarosította. A radikális felejtési stratégiát alkalmazó Kohn-Karinthy József annyira biztos volt magyarságtudatában, hogy zsidóságról soha nem beszélt, így gyerekei sem voltak tisztában zsidó származásukkal. Ezt a családi (nem)emlékezetet Karinthy Frigyes örökölte tovább, ezért lehetett az, hogy Karinthy Ferenc mindössze édesanyjáról tudta, hogy zsidó.⁶ Azt lehet mondani, hogy a Karinthy családban az ősök származásának elfelejtése tudatos stratégia volt, melyet Karinthy Ferenc koronázott meg, akinek magyarsága az egyik legfontosabb identitása volt. Áruklódó lehet, hogy édesapja származásának megismerését soha nem forszírozta, pedig egy visszaemlékezés szerint 1941-ben megtudta nagyapja névmagyarosítását. De mintha ezt is elhárította volna, megelégedett bizonytalan legendáriumokkal.⁷ További érdekes adalék, hogy a naplójában kétszer kerül említésre a Karinthy(i) család eredete, zsidó származása, de egyik esetben sem jár a végére. Ez azért is feltűnő, mert egyébként minden műve készületekor sokat kutatott az éppen feldolgozásra kerülő témái után.

Mivel a család számára a zsidóság nem volt fontos kérdés, így Karinthy Ferenc az ezzel kapcsolatos meghatározó élményei a második világháborúból valók, ahol kénytelen volt bujkálni, menteni az életét. Édesanyját – Böhm Arankát – Auschwitzban elgázosították. A teljes kiszolgáltatottság megtapasztalása, a kirekesztés érzése, hogy ő „más”, mint a magyarok, örök életére feldolgozatlan maradt számára. Hárításának, traumáinak mélysége abban is visszaköszön, hogy a zsidósággal kapcsolatos műveiben tudatosan próbálja kerülni a zsidó szót, és csak, ahol feltétlen szükséges, ott írja le. Legtöbbször azt a megoldást választja, hogy egyszerűen körülírja, hogy zsidó származású szereplőről van szó. A zsidó szó feltűnő kerülésének másik lehetséges oka, a tudatosan választott távolságtartás a zsidóktól, annak kifejeződése, hogy ő nem tartozik közéjük, ahogy Fischer Eszter írta „a saját démonai elleni küzdelmében elvesztette sorstársai iránti minden megértését”⁸. A harmadik ok pedig a művek keletkezésének idején meglévő politikai helyzet, a tovább élő antiszemitizmus ignorálása, a holokauszt társadalmilag fel nem dolgozásából eredő nehezített beszédmód volt.

Karinthy Ferenc saját zsidóságát egész életében tehernek érezte. Az üldöztetés traumája soha be nem gyógyuló sebeket okozott neki, még ha ezt nem is tudatosította magában.⁹ Ennek a traumának az egyik lehetséges (de nem biztos, hogy tudatos)

⁵ Erről lásd bővebben Lugosi: Cipőcsokor, 42-111.

⁶ Uo. 55.

⁷ Uo. 64.

⁸ Fischer Eszter: Kinn a bárány, bent a farkas. Karinthy Ferenc viszonya a zsidósághoz. Beszélő. 9. évf. (2004) 11. szám 116.

⁹ Erről hosszan ír Fischer Eszter a már előbb említett tanulmányában.

feldolgozása az írás volt, ebből a szempontból is értelmezhetők a zsidósággal kapcsolatos írásai. A vészkorszak alatt átélt események hatottak leginkább Karinthynek a zsidókérdéssel foglalkozó műveire. Életét a szovjet „felszabadításnak” köszönhette, onnantól kezdve abban a hitben élt, hogy a biztonságát a sokszor általa is megvetett „kommunista” rendszer garantálja. Nem volt egyedül ezzel a gondolatával: sokan gondolták, hogy a kommunista mozgalomban nem lehet faji megkülönböztetés, zsidókérdés.¹⁰

A következőkben négy művét fogom részletesebben bemutatni. A műveket jóval hosszabban és több szempontból is lehetne vizsgálni, de itt mindössze a zsidóságra vonatkozó tényezőkre fókuszálok. A választott négy mű: a *Budapesti tavasz*, az *Aranyidő*, a *Gellérthegy álmok* és a *Régi nyár* című novella.¹¹

Budapesti tavasz

A *Budapesti tavasz* című regény 1953-ban jelent meg. A háború bemutatása mellett olvashatunk benne a zsidók bujkálásáról, szenvedéseiről, a gettóról, a csillagos házakról, valamint a kivégzésekről a Duna-parton. A *Budapesti tavaszt* Karinthy 1951 augusztusa és 1953 szeptembere között írta, az ötlet egy öt hónapos pártiskolai előadás alatt jutott eszébe, amikor egy régi illegális kommunista tartott szenvedélyes előadást az 1945 tavaszán átéltekről, ami előhívta saját élményeit. Már ott helyben elkezdte magában írni a történetet.¹² Végül ez lett az egyik legrészletesebben kidolgozott, legismertebb műve. Karinthy többször is hangsúlyozta, hogy nagyon sok személyes élményét „beledolgozta” a Budapesti tavaszba.¹³

A történet 1944–1945 telén játszódik, a középpontjában egy nem zsidó származású fiatal katonával, Pintér Zoltánnal, aki a civil életben harmadéves egyetemista és nyelvésznek készül. Érdekes, hogy Pintér alakjában (foglalkozásában, magatartásában, világlátásában) felfedezhető Karinthy alakja, de a legfontosabb különbség, hogy Pintér nem zsidó származású, így Karinthyval ellentétben nincs kitéve állandó veszélynek. A történet onnan kezdődik, hogy a főhős, barátjával együtt dezertál, hazaszöknek Győről Budapestre. A regény a két fiatalember kalandjait meséli el, velük közösen éljük át az ostromlott Budapest pillanatait. A regény fontos része, hogy Karinthy igyekezett széleskörű képet nyújtani az 1944–1945 közötti időszak cselekvő társadalmi rétegeiről. Bemutatta az úri-keresztény középosztályt, a keresz-

¹⁰ Standeisky Éva: Antiszemitizmusok. Budapest, 2007. 16.

¹¹ „Munkáimban sosem kerültem meg a zsidókérdést, sőt elég sokat szoltam róla, a Budapesti tavasztól a Régi nyár című novellán keresztül az Aranyidőig, a Gellérthegy álmokig. Nem hallgattam erről szemérmesen, mint annyian.” Karinthy Ferenc: Rekontra és szubkontra. Beszélgetés Dr. Kende Péterrel. In: Karinthy Ferenc: Vége a világnak. Budapest, 1988. 132.

¹² Karinthy Ferenc: Műhely. Csillag, 12. évf. (1953) 1863–1865.

¹³ Karinthy Ferenc: Sorsfordító pillanatok. Beszélgetés Kabdebó Lóránttal. In: Karinthy Ferenc: Vége a világnak. Budapest, 1988. 125.

tény liberális-polgári középosztályt, a fővárosi zsidóságot, a munkásosztályt, a városi lumpenproletárokat.¹⁴ A főszereplő a liberális-polgári osztályt képviseli. Pintér Zoltán nem az események alakítója, csupán csak átéli az eseményeket, így az ő „kivülálló” szemén keresztül éljük át mi is az ostrom nehéz napjait.

A regény egészével kapcsolatban kiemelendő, hogy az első regények egyike, amelyik Budapest ostromának megjelenítésére vállalkozott, de tanulmányom szempontjából még fontosabb, hogy érzékletesen jelenik meg benne a zsidóüldözés is. A vizsgált időszak közbeszédében a „holokauszt” vagy a „soá” fogalmak ismeretlenek voltak, a ma ismert holokausztfogalmat még csak más, helyettesítő vagy körülíró szavakkal sem illették.¹⁵ Ennek megfelelően Karinthy Ferenc itt sem, de a későbbi, '70-es években írt munkáiban sem használja ezeket a fogalmakat.

A regénybeli két zsidó alak a Turnovszky házaspár női tagja, valamint az albérlőjük Jutka. A házaspár, Turnovszky asszony zsidó származása miatt kényszerült korábbi életvitelének feladására, kénytelenek voltak egy elhagyatott lakásba költözni és meghúzni magukat. A történet során hamar kiderül, hogy albérlőjük Jutka valójában Turnovszkyé rokona és szintén zsidó származású. „A regény mindkét zsidó alakja – Jutka, illetve nagynénje, Turnovszkyné is – az üldözés és a kirekesztés alanyaiként mutatkoznak meg zsidóként.”¹⁶ Karinthy a zsidók helyzetét önmagától eltávolodva mutatja meg, a zsidó szót nagyon kevésszer használja, Turnovszkynéről leánykori neve alapján (Goldmann), valamint egy családi vita után (ahol a hölgy antiszemita-nak nevezte a Pintér családot) tudjuk meg, hogy zsidó. A történet alakulása szerint egy véletlen folytán hozzájuk költözik Pintér és Gázsó is. Pintér és Jutka között hamar szerelem szövődik, Zoltánnak a szerelem hatására kezd megváltozni apolitikus, kívülálló szemlélete, egyre élesebben kezdi felismerni az igazságtalanságokat. Egy rosszul sikerült házkutatás után Turnovszky úr el akarja küldeni Jutkát a lakásból, mert úgy érzi felesége mellett még egy zsidó származású ember nagy kockázat. De fontos felismerni, hogy ezt nem rosszindulatból teszi, valójában egy csapdahelyzetbe kerül, úgy érzi, választani kell felesége és Jutka között, és ebben a felállásban a felesége érdekeit nézi. Karinthy ezzel bemutatta, hogy milyen nehézségekkel kellett szembesülnie annak is, aki zsidókat bújtatott. Jutkát távozása után a nyilasok rövidesen elkapják, és a Dunánál kivégzik. Ez a történet egyik legdrámaibb pontja, melynek hatására Zoltán csatlakozik az ellenállókhoz. Érdekes része a regénynek, hogy Zoltán Jutka elvesztésében nem ismeri fel a zsidósorsot.

¹⁴ Z. Varga Zoltán: *Önéletírás és fikció között. 20. századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi.* Budapest, 2019. 59.

¹⁵ Szécsényi András: *Holokauszt-reprezentáció a Kádár-korban. A hatvanas évek közéleti és tudományos diskurzusának emlékezetpolitikai vetületei.* In: Braham, Randolph L. (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról. Múlt és Jövő.* Budapest, 291–329. 301.

¹⁶ Z. Varga: *Önéletírás és fikció között,* 62.

A könyvben fontos még a csillagos házak, valamint a gettóba tartó menetek megjelenítése, a borzalmas állapotok bemutatása. Mindenképpen bátor vállalkás volt ez abban az időben, amikor szinte senki nem akart szembenézni a budapesti gettóba tereltek embertelen körülményeivel, szenvedéseivel. Mikor Zoltán felkeresi Jutka családját az egyik csillagos házban, rajtakapja magát, hogy önkéntelenül is keresi Erdősné (Jutka édesanyja) arcán „a fajtára való vonásokat”¹⁷. Később kiderül, hogy Jutka édesanyja nem zsidó származású, hanem önként vállalta családja sorsát. Én is egyetértek Z. Varga Zoltán megállapításával miszerint Karinthy igyekezett megmutatni a „reflektálatlan társadalmi sztereotípiák hatalmát és az előítéletes gondolkodásmód önképtelenségét”¹⁸. Az előítéletek nagyon mélyen gyökereztek a magyar társadalom antiszemita diskurzusaiban, erre erősít rá egy rendőr alakja is, aki a külföldi védlevelekkel bujkáló zsidókat felszínes magyarságtudattal vádolja.¹⁹

A zsidóképhez fontos adalék a Turnovszky házaspár jellemzése. Turnovszkyék nagyon sokáig alig vesznek tudomást az eseményekről, a körülöttük történelekről, Turnovszkyné zsidó származásának veszélyeiről. A világháborút csak egy múló kellemetlenségnek tekintik, ami épp megszakította szokásos életvitelüket, de amint ennek vége lesz, minden visszaáll a normális kerékvágásba. Véleményem szerint ebben megfigyelhető az a helyzetértelmezés, világattitűd, amely a regény íróját jellemezte. „... Engem is behívtak (katonának), de én nagyon hamar kiírtattam magam kórházba, így kerültem a helyőrségi kórházba (Budai 11-es Helyőrségi Kórház), ahol kivették az egészséges mandulámat, majd kitanítottak, hogy hogyan kell a vakbélgyulladászt szimulálni, mire azt is kivettetem, de összességében elég jól éltünk. Egy-két műtét árán, de azért elég jól éltem”.²⁰

Turnovszkyék és Pintér Gászó barátjával együtt túlélik a háborút, de Pintér már nehezen tudja elképzelni, hogy ugyanúgy folytassa az életét, mint előtte. A történet végén nincs kellőképpen hangsúlyozva, hogy a második világháború alatt mi történt a zsidókkal, hanem olyan értelmezésben jelenik meg, mintha a zsidók halála „természetesen” következett volna a háborús eseményekből.

Aranyidő

1963-ban a *Kortárs* hasábjain jelent meg²¹ Karinthy pályafutásának talán legmerészebb, legkirívóbb elbeszélése. Az *Aranyidő* elnevezésű elbeszélés közepontjában egy zsidó férfi, a nőbolond Beregi Józsi áll, aki egy pesti bérházban

¹⁷ Karinthy Ferenc: Budapesti tavasz. Budapest, 1953. 81.

¹⁸ Z. Varga: Önéletírás és fikció között, 62.

¹⁹ Uo.

²⁰ Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára (PIM): CD3775. 3775#1 és 3775#2

²¹ Kortárs, 7. évf. (1963) 2. szám. 203–231.

tölti az ostrom idejét. Az *Aranyidő* az előző műhöz hasonlóan 1944–45 telén játszódik. A története is hasonló a *Budapesti tavasz*hoz, csak egyszerre tragikusabb, őszintébb, fanyarabb, szinte már groteszk.²²

Már a mű címe is meglepő, szinte felháborító. Vajon ki az akinek – ráadásul zsidóként – a háborúról, Budapest ostromáról, az „aranyidő” kifejezés ugrik be? Beregi azonban ezt az időszakot így látja, ilyennek éli meg. Az ostrom időszakában a körülötte lévő nőket kihasználja, élvezi, hogy ellátják, kiszolgálják, etetik-itatják, de mélyebb érzelmet senki iránt nem mutat, egész nap lébecol és folyton más nővel fekszik össze. A nőit különböző társadalmi osztályból válogatja, bár nem tudatosan, mert Józsi láthatóan a társadalmi helyzet nem foglalkoztatja. Ő mindössze a számára éppen aktuálisan megfelelő nőt látja. Egyaránt kedveli és tetszik neki a középkorú utcalány, a férjétől elhidegült tisztfeleség, annak kamaszlánya, vagy – a történet szempontjából talán a legbizarrabb – az a nyilas nő, aki ki akarja végezni. Néhány vélemény szerint Karinthy nem a borzalommal szemben volt tiszteletlen, sokkal inkább az volt a célja, hogy megmutassa, hogy ebben a felfoghatatlan helyzetben is szükség van könnyedségre, életösztönre, soha el nem múló életörömről.²³

Ebben a műben sem írja le egyértelműen, hogy a főszereplő zsidó származású. Helyette ilyen és ehhez hasonló mondatokkal találkozhatunk: „Hát én úgy elbújtatok, szívecském, maga a jóisten sem talál meg, ha már ilyen szerencsétlen felekezetbe teremtett ...”²⁴

Józsi testi ábrázolásában Karinthy zsidókról alkotott képe köszön vissza. Józsi nem délceg, nem Karinthyhoz hasonlóan kidolgozott, izmos vízilabdázó termetű, hanem teljesen hétköznapi, vézna testalkatú, első látásra kevésbé vonzó.²⁵ Egy általános képet fest Józsiról és élvhajhászként mutatja be, mint akinek semmi sem számít. De emellett Józsi kedves és nagyon ért a nők „nyelvén”, őszintén érdeklődik irántuk, ami a háború napjaimban különösen jól esik és fontossá válik a nők számára.

A történet fordulópontján egy nyilas házellenőrzés során rájönnek, hogy Bereginak hamis papírjai vannak. „Tizenharmadikán délután dörömböltek az óvóhely vasajtáján. Nyilas őrző volt, [...] végig igazoltatták a pincét.”²⁶ Ebből képet kaphatunk arról is, hogy hogyan zajlottak a nyilas házellenőrzések, ami kiegészítheti a történeti tanulmányokat. A nyilas nő (Mikucz né) estefelé jön Beregiért és viszi

²² László Ferenc: Tavasztól őszig – Karinthy Ferenc (1921–1992). Online: <https://magyarnarancs.hu/konyv/tavasztol-oszig-97447> (elérés: 2022. október 2.)

²³ Karinthy Színház kritikák <http://www.karinthyszinhaz.hu/rolunk-irtak> (elérés: 2022. október 2.)

²⁴ Karinthy Ferenc: Aranyidő. In: Karinthy Ferenc: Magyar Történet. Debrecen, 2003. 97.

²⁵ Karinthy a naplójában egy-két helyen tesz megjegyzést az általa elképzelt zsidó testre, ha nem is közvetlenül: „Katona András, volt válogatott BVSC-játékos, ma szakosztályvezető és főfejes a vasútnál, hatalmas, szép szál zsidó fiú, a fajta büszkesége és cáfolata.” Karinthy Ferenc: Napló. Budapest, 1993. 206.

²⁶ Karinthy: Aranyidő, 140.

el terveit szerint lelövetni a Dunához. De Beregi ekkor sem ijed meg, találékonyan kikezd a nővel, akiről kiderül, hogy egy elhagyott, sértett feleség, aki mélyen belül szeretetre és megértésre vágyik. Józsi ezt felismeri és megértő, kedves szavai utat találnak szívéhez. A nő megmenti az életét, elbújtatja a saját, jó meleg lakásán, ahol „all inclusive” ellátásban részesül. Így válik a zsidó férfi viszonya a nyilas nővel a történet legabszurdabb részévé. A csúcspontja az az este mikor a részeg nyilas nő (tetteit csak egyre több alkohollal tudja elviselni) alkohol mámorosan ránéz Beregire, majd megkérdezi tőle, hogy „Maga még nincs kivégezve?”²⁷.

Beregi Józsi karaktere egészen más, mint a *Budapesti tavaszban* Pintéré. Beregi helyzetét természetesnek veszi, nem ellenkezik semmiféle politikai rendszerrel, nem elemzi és nem vitatja meg senkivel az eseményeket. Abból igyekszik a legtöbbet kihozni, ami megadatik neki, kihasználja a kínálkozó lehetőséget, vagyis a szeretetre vágyó nőket.

A történet vége az, hogy a szovjetek felszabadítják Pestet, a léha Beregi megmenekül, sőt úgy könyveli el az eseményeket, mintha a háború vége veszteség lenne a számára, hiszen így el kell kezdenie munkát és lakást keresni, azaz itt ért véget számára az „aranyidő.”

Gellérthegyi álmok:

Az 1970-ben írt kétszereplős színmű egésze egy fiú és egy lány párbeszédéből áll. A helyszín az előző két műhöz hasonlóan az ostromlott Budapest, 1944–45 tele, egy elhagyott villa a Gellérthegyen. Itt talál menedéket egy szökött katona és egy zsidó származása miatt üldözött lány. A villát nem hagyhatják el, hiszen az mindkettőjük számára egyenlő a halállal. Marad tehát a ház, ahol a két fiatal játékkal üti el az időt. A játék során a két fiatal a bezártság, a folyamatos veszély ellenére mégis szabaddá válik. Karinthy Ferencnek a játék, az ugratás életének fontos része volt, sok gondról tudott egy-egy önfeledt játék idején megfeledkezni.²⁸ A fiatalok játékát csak az egyre erősödő ostrom tudja megszakítani, amely emlékezteti őket a valódi életre, kiszolgáltatott, életveszélyes helyzetükre. A játék közben fokozatosan derül fény a két fiatal élettörténetére. A lány családját Auschwitzba hurcolták, neki egyedül sikerült megmenekülnie úgy, hogy egy katona kiválasztotta magának. A felfoghatatlan trauma, a tehetetlenség, hogy folyamatosan mentenie kell az életét, már szinte az összes energiáját felemésztette. Ebben az állapotban került az elhagyott villába. Karinthy itt sem használja a lányra a zsidó szót, csupán a párbeszédéből tudjuk meg, hogy zsidó eredetű. „[Édesapámnak] azok a rendeletek neki mind törvénytelenek, tehát el nem ismerhetők, tehát nincsenek...

²⁷ Uo. 153.

²⁸ Az epepe – nem azonos az ugyanezt a nevet viselő regénnyel – című saját fejlesztésű játékát még 50 évesen is játszották.

nem költözött el, ugyanott laktunk, ahol addig, nem varrt föl semmit, nem adta le a rádióját, nem törődött semmi tilalommal, jött-ment [...]”.²⁹ Meséli tovább, míg a fiú rákérdez: „És? Elvitték?” Lány: „Mindannyiukat.”³⁰ A fiú katonaszökevény, neki inkább a dezertálás miatt van aggódni valója. A történet végén nem derül ki, mi lesz velük, vajon tartják-e majd a kapcsolatot, merre sodorja őket az élet. Annyit tudunk meg, hogy egyre közelebb vannak a szovjetek, de ők csak játszanak tovább. Karinthy műve készültekor így vélekedett róla: „Két egészséges, normális emberről szól, [...] ahogy a történelem hullámai között hánykódnak”³¹.

A három mű egymás mellett való bemutatása és elemzése leginkább azt mutatja meg, hogy Karinthynek valóban mennyire fontos, meghatározó élmény volt az orosz idősza. Emellett a zsidó szó feltűnő kerülése az, ami a három művet összeköti.

Régi nyár:

Az utolsó bemutatásra kerülő novella különbözik az eddig ismertetett háromtól. 1960-ban az *Élet és Irodalom* hasábjain jelent meg³² a *Régi nyár* elnevezésű írás, amelynek főszereplője Bártfai Dénes katonatiszt, aki szolgálatot teljesít 1942-ben a Délvidéken.

A történet 1942-ben játszódik, amikor a délvidéken etnikai alapú tömeggyilkosságot követtek el, amelynek körülbelül 3 300–3 800, főként szerb és zsidó nemzetiségű polgári személy esett áldozatul, de voltak közöttük magyar nemzetiségűek is.³³ Az események legismertebb szépirodalmi feldolgozása a *Hideg napok*³⁴ című szépirodalmi mű.³⁵

A történetben az eseményeket elkövető nézőpontjából ismerhetjük meg. A háromrészes novella címe egy budapesti kiskocsmára utal, ahol esténként összegyűlik a környék értelmisége, amelynek fontos tagja Bártfai, aki polgári foglalkozását tekintve művészettörténész. A történet kezdetén elköszönni jön a kocsmába, mert másnap utazik szolgálatot teljesíteni a Délvidékre. A vendéglő békés hely, a politika, a háború, mintha nem is létezne, az ott lévő emberek csak azzal törődnek, hogy minél kellemesebben töltsék az idejüket.

²⁹ Karinthy Ferenc: Gellérthegyi álmok. In: Kossuth-díjas írók VII. Budapest, [é.n.] 133-134.

³⁰ Uo. 134.

³¹ Karinthy: Napló, 438.

³² Élet és irodalom, 4. évf. (1960) 51–52. sz. 14–18.

³³ Ótezer magyar áldozata lehetett a délvidéki vérengzéseknek. Múlt-kor. Online: https://multkor.hu/20100128_otezer_magyar_aldozata_lehetett_a_delvideki_verengzeseknek (elérés: 2022. október 2.)

³⁴ 1964-ben jelent meg először Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye, amelyből nagy sikerű film és dráma is készült.

³⁵ Erről fontos tanulmány Kisantal Tamás: „Urak! Erről aztán egy szót se!” – A műtfeldolgozás esélye és lehetőségei Cseres Tibor *Hideg napok* című regényében. *Literatura*. 44. évf. (2018) 3. szám 279–293. Online: https://epa.oszk.hu/03600/03613/00003/pdf/EPA03613_literatura_2018_3_279-293.pdf (elérés: 2022. október 2.)

A történet második részében már Bácskán járunk a főszereplőnkkel, ahol egyre élesebb a helyzet, jelentős partizántevékenységtől tartanak, ezért rendelték ide erősítést. Ahogy Kisantal is írja, „a Délvidék világa éppen a korábbi otthonos kiskocsmá ellentéte: tombol a tél, hideg van, kaotikus, kiismerhetetlen és fenyegető a helyzet. A főszereplő először nem találja a helyét e közegben, aztán viszonylag gyorsan magába szippantja a szituáció: nemsokára már úgy viselkedik, mint társai, illetve ahogy egy ilyen helyzetben a katonának viselkednie kell”³⁶.

Az egyik este egy razzia során Bártfai felfigyel a tömegben egy fiatal nőre. Nem bírja nézni, ahogy fagyoskodik, kiemeli a tömegből és magával viszi. Elsőnek nincs vele különösebb terve, látszólag azt szeretné, hogy a nő megmeneküljön, aki erre képtelen. Beszélgetni kezdenek és közben tudatosodik Bártfaiban, hogy a nő zsidó. „Bizonyára zsidó, jutott eszembe: zavart alázata, hanglejtése is erre vallott.”³⁷ Ebből a részből látható, hogy Karinthy, mit gondolt, hogyan néz, viselkedik, beszél egy zsidó. Minden ilyen leírása mögött az a kérdése is felsejlik, hogy vajon őt zsidónak lehet-e nézni. Végül Bártfai a nővel bemegy egy elhagyatott házba, (vagyis egy olyan házba, ahonnan előzőleg kizavarták a lakókat), ahol szexuális kapcsolatot létesítenek, ami után hosszan beszélgetni kezdenek és megnyílnak egymás számára. Kiderül, hogy a nő férje munkaszolgálatos. Bártfai a nő szenvedéseit hallva, úgy érzi magyarázkodnia kell és meggyőzni a nőt, de leginkább saját magát arról, hogy valódi jelleme nem ilyen. „Én nem vagyok ilyen, de látja, ezek itt mind állatok, és lassan én is állat leszek közöttük [...]. Én el akarok innen menni, érti nem csinálom ezt tovább. És maga olyan jó, nem tudok magáról semmit, de érzem, hogy annyi jószág sugárzik magából...”³⁸

Az idillnek gyorsan véget vet, amikor a szobájukban egymás mellett fekvé mindketten meghallják a Tisza felől elhangzó lövéseket. Bártfaiban felmerül, hogy mit gondolhat a lány a helyzetről és egyben róla. Úgy érzi, gyűlöli őt, majd eszébe jutnak a történetek arról, hogy a partizán nők, hogyan öltek meg magyar katonákat. A sötétben megkeresi a pisztolyát és az ágyban közvetlen közélről lelövi a lányt.

Másnap éjjel szintén részt vesz a partizánok elleni akcióban, ahol teljesen közömbösen figyeli, ahogy a Tiszához vezetik „partizángyanús” elemeket: gyerekeket, fiatalokat, nőket, öregeket, hogy aztán egyenként agyonlőjék őket.³⁹

A történet harmadik részében Bártfai hazaszökik és újra a Régi nyár elnevezésű kocsmában van, ahol különösen semmi nem változott, amíg távol volt. A főszereplő cselekedetének súlyát nem firtatja, szokásosan folytatódik az élete. A társaság továbbra is viccelődik, mesélik a Hitler-vicceket, sőt Bártfai minden gond nélkül leül zsidó barátja mellé, és bort rendel neki.

³⁶ Kisantal: „Urak! Erről aztán egy szót se!”, 285.

³⁷ Karinthy Ferenc: Régi nyár. In: Karinthy Ferenc: Magyar Történet. Debrecen, 2003. 34.

³⁸ Uo. 36.

³⁹ Kisantal: „Urak! Erről aztán egy szót se!”, 286.

Kisantal úgy látja, hogy Bártfai stílusa végig szenvtelen, nem ismerjük meg motivációit, sem azt, hogy békés polgárból hogyan válik katonává és gyilkossá. Karinthy igyekezett megmutatni, hogy bárki lehet potenciális gyilkos vagy áldozat. A kocsmá közönsége nem ébredt rá erre és azt sem voltak hajlandók tudomásul venni, hogy néhány száz kilométerre tőlük háború zajlik.⁴⁰ Amíg őket közvetlenül nem érinti, addig ez szinte egy nem létező probléma. A történet már több, mint 60 éve íródott, de ez a fajta attitűd akár napjainkban is megfigyelhető.

Összegzés:

Összességében azt lehet elmondani, hogy Karinthy zsidóképe műveiben az karakterein keresztül nyilvánul meg. Folyton visszatérő kérdés számára, hogy hogyan ábrázolja, hogyan jelenítse meg úgy a zsidót, hogy arról lehessen tudni, hogy zsidó, de a szót magát ne kelljen leírnia. Ezzel sajnos az utókornak is megnehezíti a dolgát, hiszen ma már sokan nem biztos, hogy felismernek egy-egy szó mögötti jelentéstartalmat. Ez egyben a művek megértését is nehezíti.

Karinthy a túlélés kulcsát látta a teljes asszimilációban, ez a szemlélet tükröződik írásaiban is, műveinek szereplői is legtöbbször ezt a megoldást választják. Az is látható, hogy a vészkorszak alatt átélt események hatottak leginkább a zsidókérdéssel foglalkozó műveire. Bár a „zsidókérdés”, a holokauszt feldolgozása a Rákosi és a Kádár-korban is kellemetlen téma volt, de Karinthy úgy látta, hogy ő nem hallgatott róla „szemérmesen”, mint mások.⁴¹ Műveit ma már kevesen olvassák, aki azonban szeretné szépirodalmi szempontból bővíteni történeti tudását annak ezek a művek segítséget jelenthetnek.

---

⁴⁰ Uo.

⁴¹ „Munkáimban sosem kerültem meg a zsidókérdést, sőt elég sokat is szóltam róla. [...] Nem hallgattam erről szemérmesen, mint annyian [...]” Karinthy: *Rekontra és szubkontra*, 132.

NAGY ISTVÁN

A napos oldal és az árnyékos oldal.

Forráshiány és fejlesztések a helyi turizmuspolitika napirendjén Hajdúszoboszlón az 1960-as években

Bevezetés

Hajdúszoboszló nevét országszerte ismertté tette az 1925-ben feltárt gyógyhatású jódos, brómos, konyhasós 73 °C hőmérsékletű termálvíz. A városvezetés számára már ekkor kulcskérdéssé vált, hogy hogyan tud élni ezzel az akkoriban egyedülálló lehetőséggel. Mára Hajdúszoboszló egyértelműen hazánk egyik leglátogatottabb, nemzetközi viszonylatban is jelentős turisztikai célterületévé vált, ez azonban hosszú, több évtizeden át tartó folyamat eredménye. Az országnak a második világháborút követő bezárkózása és válsága után az első jelentősebb nyitása az 1960-as években következett be. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy ebben az időszakban a városvezetés milyen kihívásokkal nézett szembe, hogyan tudott alkalmazkodni az új helyzethez, és hogyan tudta fejleszteni Hajdúszoboszló turisztikai vonzerejét. Ahogy a cím is utal arra, számos nehézséggel kellett megküzdeni, a gyógyvíz vitathatatlan vonzerejét sokszor beárnyékolták a hiányos szolgáltatások, a zsúfolt szolgáltatóhelyek, amelyeket a forráshiánnyal küzdő városvezetés évről évre igyekezett kijavítani.

Változások a hazai és a hajdúszoboszlói turizmuspolitikában az 1950-es évek végén

Az 1940-es évek végén kiépülő szocialista rendszer megbélyegezte az öncélúnak tartott idegenforgalmat, csupán a dolgozók szociális üdültetését tartotta ideológiailag elfogadhatónak. Ennek megfelelően a turisztikai fejlesztések kérdése nem tűnt fontosnak az állam számára. Ez a hajdúszoboszlói városvezetést is arra készítette, hogy alapjaiban újragondolja korábbi nagyszabású fejlesztési terveit. A második világháború befejezését követően a város új vezetése világfürdő létrehozását vizionálta, és nagy lendülettel fogott a tervek kidolgozásához és támogatók felkutatásához, mivel a város önerőből képtelen lett volna kivitelezni azokat. Az 1950-es évek gazdasági és politikai viszonyai még kevésbé tették lehetővé a nagyívű és ennek megfelelően költséges elképzelések megvalósítását. Az államosított létesítmények és a szociális üdültetés alapfeltételeinek biztosítása mellett a stagnálás volt az évtizedre jellemző. Így a szegényes szálláshely-kapacitás még a hazai igényeket is egyre kevésbé tudta kielégíteni, emellett a város turisztikai infrastruktúrájának legfontosabb elemét jelentő fürdőt sem sikerült fejleszteni. Sőt az 1950-es években sok esetben a legszükségesebb

javítások, karbantartások elvégzésére is éveket kellett várni, mert nem sikerült rá forrást találni.¹ Ebből szükségszerűen következett, hogy a Hajdúszoboszlóra látogató turisták meghatározó élménye a zsúfoltság és a szolgáltatások alacsony színvonala volt.

Komolyabb változás a hazai turizmuspolitikában az 1956-os forradalom leverését követően, a restauráció időszakában következett be. Ennek külpolitikai oka a hidegháború enyhülése volt, amellyel egy időben a Szovjetunió meghirdette a békés egymás mellett élés politikáját. Ez a magyar pártvezetés számára is kapóra jött, mivel az idegenforgalom kitörési pontot jelenthetett a nemzetközi elszigeteltségből, valamint az innen származó bevételek az ország devizabevételeit is növelték.² Emellett a propaganda ereje sem volt elhanyagolható. Horváth Sándor megfogalmazása szerint: „Az idegenforgalom propagálása a nyilvánosság előtt azt is jelentette, hogy a hatalom nem fél az országot megmutatni a külföldieknek, az ország nyitott.”³

Ahhoz azonban, hogy az idegenforgalom bevételt generáljon, az kellett, hogy az üdülőhelyek vonzónak tűnjenek a turisták szemében. Nemcsak a vendégek tömeges fogadásához szükséges turisztikai infrastruktúra elemei hiányoztak, hanem sok esetben az egyes települések alap-infrastruktúrája is hiányos volt. Fejlesztésekre volt tehát szükség, de nem létezett hivatalos turizmusfejlesztési koncepció, ami „kellően át nem gondolt állami beruházásokat” eredményezett.⁴ Ugyanakkor fontos szemléletváltásra utalt, hogy – tekintettel devizatermelő jellegére – az idegenforgalmat a vezetés új és önálló gazdasági ágazatnak ismerte el. Azt szerették volna elérni, hogy elsősorban külföldi, azon belül is döntő többségükben a kapitalista országok állampolgárai keressék fel az idegenforgalmi létesítményeket. Ez ugyan nem valósult meg ebben a formában, bár jelentősen nőtt a külföldi beutazások száma, az 1957. évi 76 ezer-ről 1968-ban 2,5 millióra.⁵ A belföldi turisták száma szintén emelkedett, és bővült az üdülési lehetőségekhez hozzáférők köre is. Bár a nyugati nyaralókhoz képest a hazaiak csak alacsonyabb színvonalú szolgáltatásokhoz juthattak hozzá, más szempontból a lakosság egy része számára az idegenforgalom mellékjövedelmet termelt.⁶

Hajdúszoboszlón is 1956 után fordult a városi tanács vb figyelme egyre inkább az idegenforgalom felé, és a felsőbb szervek, elsősorban a megyei tanács vb és a

¹ Ilyen volt például a hullámverő-dugattyú vagy az elavulttá vált hűtőtorony esete. Nagy István: „...sokkal több pénz kellene, hogy gyorsabban haladjunk előre...” A turizmusfejlesztés feladatai az 1950-es években Hajdúszoboszlón a tanács végrehajtó bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei tükrében. Új Nézőpont, 7. évf. (2020) 1. szám. 10–12.

² Slachta Krisztina: A „magyar vircsaft” – A Kádár-kori idegenforgalom sajátosságai. Metszetek – Társadalomtudományi folyóirat, 3. évf. (2014) 2. szám. 95.

³ Horváth Sándor: Csudapest és a friziderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. Múltunk, 53. évf. (2008) 3. szám. 74.

⁴ Rehák Géza: Magyarország idegenforgalmi politikája 1956–1965 (Különös tekintettel a szállodafejlesztésekre). Századok, 143. évf. (2009) 1. szám. 214.

⁵ Horváth: Csudapest, 68.

⁶ Slachta: A “magyar vircsaft”, 96.

párt irányításával és segítségével egyre céltudatosabban végezte az ezzel kapcsolatos feladatokat. 1957-ben fürdőfejlesztési terv készült, amely alapját képezte az 1960-as években végzett felújításoknak és bővítésnek. Az éppen csak megindult korszerűsítésekből azonban az 1960-as évek első éveiben még nem sok pozitív hatást érzékelhettek a fürdőlátogatók. Ezt fejezte ki a *Ludas Matyi* publicistája is, aki az alföldi fürdőváros napos és árnyékos oldalát állította szembe a lap hasábjain. Az árnyékos oldalon szerepelt a gyógyfürdő jellemzése. A szerző számára egyértelmű volt az összefüggés a fürdő korszerűtlensége és az elégtelen fejlesztési források között:

„Évente nem kevesebb, mint kilencszázezer alkalommal fürödnek meg a gyógyvizekben, jórészt reumások. Sajnos azonban a korszerűtlen fürdő is reumatikus bántalmakban szenved, talán ezért nem tud lépést tartani az igényekkel. A szoboszlói gyógyfürdő vezetői a fejlesztésre fordított csekély összeggel, hogy úgy mondjam, kinn vannak az összes vizekből.”⁷

A hatvanas évek elején tehát a fürdőzők meghatározó élménye a szolgáltatások alacsony színvonala volt, amely nem csak a sajtó hasábjain jelent meg, hanem egyre hangsúlyosabban a városvezetés dokumentumaiban is. A városvezetés tehát maga is beismerte a gyógyfürdő és a hozzá kapcsolódó szolgáltatások elmaradottságát. Erről tanúskodik például Kun Lászlónak, a vb elnökének 1961-es jelentése, mely tényszerűen elismerte: „A fentiek bemutatása után gyógyfürdünk még nem vált korszerű fürdővé, hisz csak a legfontosabb állagmegóvási feladatokat tudtuk évről évre biztosítani, és csak kisebb részben volt erőnk megyei segítséggel a fürdőt és környékét ilyen szinten tartani. Mindezek ellenére a fürdőt látogatók száma évről évre jelentős mértékben emelkedik, 1939-ben pld. 507 000 volt a fürdőzők száma, 1956-ban 754 000-re emelkedett, 1960 évben pedig elérte a 825 000 főt.” A jelentésben tehát a városvezetés egyértelműen kimondta, hogy a hajdúszoboszlói fürdő korszerűtlen. Nagyobb arányú fejlesztéseket a szűkre szabott városi költségvetés nem tett lehetővé, csupán a megyei tanács vb tudott viszonylag nagyobb összegeket biztosítani felújítási és beruházási célokra. A gyógyfürdő korszerűtlenségének kimondása, úgy tűnik, előfeltétele volt annak, hogy a városvezetés a korábbiaknál jelentősebb mértékű fejlesztési források megszerzése érdekében lobbizzon. Ugyanakkor a korszerűtlenség beismerésével az 1950–1960-as évek fordulóján szakított a városvezetés az 1940-es években folytatott stratégiával. Akkoriban ugyanis Hajdúszoboszlóról, mint „világszerte ismert fürdővárosról” vagy egyenesen „világfürdőről” nyilatkoztak az esetek többségében a város vezetői, és ezáltal akartak fejlesztési lehetőségekhez jutni az országos döntéshozóknál, míg 1961-ben ennek az ellenkezője történt.

⁷ Fülöp György: Szoboszlói gyógy-vicek. *Ludas Matyi* 18. évf. (1962) 20. szám. 6. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/LudasMatyi_1962/?pg=309&layout=s (elérés: 2022. január 9.)

A gyógyfürdő kérdése a hajdúszoboszlói tanács vb napirendjén az 1960-as évek elején

Láthatjuk tehát, hogy az 1960-as évek elején a turizmuspolitika szerepének hazai felértékelődése változást hozott a hajdúszoboszlói városvezetés gyógyfürdővel kapcsolatos kommunikációjában. Fejlesztési céljainak megvalósítása érdekében készek voltak rámutatni a fürdő és a kapcsolódó szolgáltatások hiányosságaira, korszerűtlenségére. Ezért ebben az évtizedben kulcsfontosságúak voltak a helyi tanács vb – amely az idegenforgalommal kapcsolatban szervező, irányító, ellenőrző munkát végzett – fürdőidényre való felkészülésről szóló jelentései, amelyek évről évre részletesen feltérképezték a fejlesztendő területeket. Tanulmányomban ezért elsősorban ezen források fényében vizsgálom meg, hogyan értékelte a városvezetés a gyógyfürdő és a helyi turizmus helyzetét az 1960-as évek elején, milyen fejlesztési irányokat jelöltek ki, és milyen mértékben valósultak meg a kitűzött célok az évtized végére. A városi tanács végrehajtó bizottsága az idegenforgalommal kapcsolatos ügyeket az 1960-as években is az 1950-es években kialakult rendnek megfelelően tárgyalta az ülésein, a fürdőidényre való felkészültségről szóló jelentések megvitatására általában április hónapban került sor.

A szolgáltató vállalatok közül legfontosabb a Gyógyfürdő Vállalat volt, hiszen ez kezelte és szolgálta ki a vendégeknek a Hajdúszoboszló turisztikai vonzerejét jelentő gyógyvizet. Ennek megfelelően az üdülővendégek is ennek a vállalatnak a szolgáltatásaival találkoztak elsődlegesen, ez jelentette a turisztikai infrastruktúra legfontosabb elemét. A fürdő mellett az éttermeket, szállodákat üzemeltető Vendéglátó Vállalat, a közterületek fenntartását, takarítását, parképítést és karbantartást végző Városgazdálkodási Vállalat, továbbá a szakszervezeti beutaltak üdültetését végző SZOT üdülők vezetősége jelent meg beszámolójával a vb előtt. Az 1960-as években tovább bővült a helyi vezetés előtt jelentést tevő szolgáltatók köre, az évtized közepén a kereskedelmi előadó mellett számos más, a vendégek ellátásával foglalkozó vállalat tevékenysége jelent meg a beszámolókból, ami az üdülők igényeinek növekedéséről, a szolgáltatók körének bővüléséről tanúskodik.

A beszámoló tárgyalásával a vb koordinátori feladatot látott el. Segítségükkel feltérképezte, mennyire sikerült a vállalatoknak fogadóképes állapotba hozni üzemegységeiket, ennek elérése érdekében milyen további feladatokat kell ellátniuk, és ahhoz van-e szükségük segítségre. Az egyes vállalatok ugyanis sok esetben eltérő céllal rendelkeztek, így több ízben szükség volt a tanács vb közvetítésére a közös nevező kialakítása érdekében. Ráadásul a fürdő jelentős területe – korszerűsítési és bővítési munkák végzése miatt – felvonulási és építési terület volt végig az 1960-as években, ami nyilvánvalóan hatással volt az ott üdülőkre, azaz zavarta a fürdővendégeket. Ezért a városvezetés több esetben közbenjárt a megyei tanács vb-nél, hasson oda egy-egy építkezés határidőre történő befejezése, vagy az ahhoz szük-

séges hitelkeret biztosítása érdekében. A városvezetés ugyanis jó kapcsolatot ápolt a megyei tanács vb-vel. A turizmussal összefüggő feladatok végzésében – amint azt az iratok alapján látható – a városi tanács vb fontos, sőt nélkülözhetetlen segítőtőre talált a megyei tanács vb közlekedési és vízügyi osztályának vezetőiben, különösen Dr. Angyal László személyében, aki fontos szerepet játszott a turizmus kereteinek biztosítása, a vendégek tömeges fogadásához szükséges feltételek kiépítése érdekében. Az adott korszakban érvényes korlátok között a városi és a megyei tanács vb egyaránt arra törekedett, hogy az idegenforgalmi fejlesztések irányait érdekeinek megfelelően befolyásolja és megvalósításukat koordinálja.

A turizmus helyzete, a fejlesztés irányai a vb 1961. évi jelentésében

A fürdőidényre való felkészülést bemutató jelentések közül különös fontossággal bír az 1961. évi jelentés, mivel azt a felettes szerv, a megyei tanács vb is napirendre tűzte 1961. május 2-i ülésén. A dokumentum éppen ezért nagyon részletes, a helyi turizmus szinte valamennyi részterületére bepillantást nyújtó összegzést adott, az aktuális problémák bemutatásával. A jelentés kiemelte, hogy bár Hajdúszoboszló egy részét 1958-ban az Egészségügyi Minisztérium gyógyhellyé nyilvánította, de ennek véglegesítését közművesítési, karbantartási és bővítési, valamint adminisztratív feltételek teljesítésétől tette függővé.⁸ Ezek közül a városi tanács, az üdülőhelyi díjakat is felhasználva, a település rendezését valósította meg. A közművesítés ugyanakkor vontatottan haladt, de 1961-ben megkezdődött a szennyvízcsatorna- és ivóvízhálózat kiépítése. A korábbi három évben pedig a megyei tanács jelentős összeget biztosított beruházási és felújítási célokra az üdülőhelyi feltételek teljesítése érdekében a fürdővállalatnak és a Vendéglátó Vállalatnak – olvasható a dokumentumban. A fürdő vezetése 1961-ben új technikai eszközök beszerzésével, a terápiás lehetőségek bővítésével kívánta emelni a fürdő színvonalát, ezért új elektro- és fizioterápiás gépek, skót zuhany, víz alatti zuhany, orvosi masszázs, inhalálás bevezetését határozták el. A terápiás lehetőségek közül a szakorvos választotta ki a megfelelőt a beutaltak számára.⁹

A városi tanács még 1958-ban megalkotta a gyógy- és üdülőhelyi tanácsrendeletet, aminek végrehajtásában fontos szerepet játszott a gyógy- és üdülőhelyi,

⁸ Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának jelentése a fürdőidényre való felkészülésről, a megyei tanács végrehajtó bizottsága május 2-án tartandó ülésére. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1961. április 25-i ülése. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL HBML) XXIII. 552. 18. kötet

⁹ A jelentésben olvasható, hogy a beutaltak és az üdülővendégek orvosi ellátása különbözött: „A beutalt betegek orvosi ellátását szakorvos végzi, akik(!) valamennyi beteget átvizsgál(!) a megérkezés utáni(!) első napokban. A vizsgálat során előírják részükre a szükséges fürdőtényezőket, s kioktatják a betegeket a hajdúszoboszlói gyógyfürdő eredményes használatához szükséges legfontosabb tudnivalókra. A saját költségükön üdülő vendégek orvosi ellátottságát(!) a 6 körzeti orvos biztosítja.”

valamint az egészségügyi állandó bizottság. Ezek ellenőrizték ugyanis az üdülõnegyed tisztaságát, a közegészségügyi elõírások betartását, továbbá felvilágosították a lakosságot a higiéniai elõírások betartásáról. Az 1961. évi jelentés önkritikusan állapította meg, hogy ennek ellenére a tanácsrendelet betartatása nem volt következetes. Így például az üdülõnegyedben továbbra is voltak olyan ingatlanok, ahol a tulajdonosok állatot tartottak, ami a bûz és a zaj folytán zavarta az üdülõket. Ugyancsak fontos a dokumentum azon észrevétele, hogy – a nem megfelelõ körülmények ellenére – a gyógyfürdõ és ezáltal a város látogatottsága folyamatosan és nagymértékben nõtt az eltelt két évtizedben. Ez a tendencia nem az igénybe vehetõ turisztikai szolgáltatások bõvülésével magyarázható. Sokkal inkább országosan nõtt meg az igény és a lehetõség a szabadidõ üdüléssel való eltöltése iránt. Ezt a jelentés is alátámasztja: „a beutalt vendégek számánál sokkal nagyobb mértékben emelkedik a saját költségen fürdõzõk száma, mely bizonyítja népünk [élet]szívnáljának állandó emelkedését.” Azt is elismerték azonban, hogy a látogatottság emelkedése túlsúlyfolttságot eredményezett már hétköznapokon is, vasárnaponként pedig többször is elõfordult, hogy 18-20 ezer ember vette igénybe a fürdõ szolgáltatásait.

A jelentés egyik része a fürdõvárossá fejlesztésre vonatkozó tervek ismertetésével és a „nagy terv” megvalósításáig halaszthatatlan feladatok bemutatásával foglalkozik. A városvezetés – számos más terv mellett – elkészíttette a fürdõ teljes átépítési tervét. Ez igyekezett figyelembe venni a folyamatosan növekvõ látogatottságot, így a gyógyfürdõ befogadóképességét 600-ról 2 000 före, a strandfürdõt 2 000-ról 6 000 före növelték benne, de a zsúfoltságot ez nem szüntette meg. Az átépítést négy szakaszra tagolták. A második öt éves tervben, a munkák elsõ szakaszára 20 millió Ft szerepelt, a városi tanács a kiviteli tervek elkészíttetését vállalta saját erõbõl 1 millió Ft értékben. A helyi tanács vb úgy ítélte meg, olyan kevés szálláshellyel és vendéglátó-kapacitással rendelkezik Hajdúszoboszló, hogy a fejlesztés negyedik, utolsó szakaszában tervezett 200 férõhelyes szálloda és 1 000 személyes étterem felépítését a második öt éves tervben kell megvalósítani. Az is jelenõs fejlesztés volt a város számára, hogy 1960-ban megkezdõdött a 300 férõhelyes SZOT üdülõ építése. A 100 millió Ft költségvetésû beruházás az ország akkori legmodernebb, hat emeletes gyógyüdülõjét hozta létre Hajdúszoboszlón, emellett a közművesítést is beindította – írta a jelentésben Kun László. A kormány ugyanis a szennyvíz- és ivóvízhálózat kiépítésére 35 millió Ft beruházási összeget biztosított 1963-ig. A SZOT beruházás érdekében a városi tanács 1959-ben vállalta, hogy 8 katasztrális hold területet biztosít az építkezésre kisajátítások révén, továbbá kiépíti a gyógyüdülõ körül az utat és a közvilágítást 5 millió Ft értékben. A városi tanács álláspontja az volt, hogy minden szervezetnek biztosít üdülõépítés céljára telket, mert ezáltal hozzájárul a város fejlõdéséhez.

A vb úgy értékelte, hogy az elõzõ években jelentõs mértékben támogatta a város- és fürdõfejlesztés céljait. A várospropaganda is javult, a vb ebben az idõ-

szakban 4-5 prospektust adott ki, kiadás előtt állt egy útikalauz, de más termékekre is lett volna igény.¹⁰ A jelentésből tehát kitűnik, hogy a helyi tanács vb, bár komoly forráshiányokkal küzdött az 1960-as években, nemcsak a gyógyfürdő szolgáltatásainak további fejlesztését tűzte ki célul, hanem fontosnak tartotta a helyi turizmus egészének fejlesztését, ami elengedhetetlen feltétele volt a gyógyhely cím végleges elnyerésének. De meg kellett felelni a látogatók egyre növekvő igényeinek, ki kellett alakítani a külföldi vendégek fogadásának feltételeit. A továbbiakban azt vizsgálom meg, hogy az évtized során milyen mértékben sikerült megvalósítani az 1961-ben kijelölt területek fejlesztését.

A gyógyfürdő infrastruktúrájának fejlesztése, a szolgáltatások körének bővítése

A gyógyfürdő helyzetét az 1960-as évek elején alapvetően meghatározta, hogy a nagyszabású fejlesztésekre – amelyek szükségességét akkor már 10 éve hangoztatták – nem került sor. Ezek megvalósulására várva azonban a kisebb fejlesztések is rendre elmaradtak, amelyek hiánya ekkor már komoly problémákat okozott. „Ilyen körülmények között az időnyre való felkészülés nemcsak azt jelenti, hogy egyre nagyobb számú látogató kiszolgálására kell berendezkedni, hanem azzal a teherrel is jár, hogy az évek múltával egyre jobban elavuló létesítmények használható állapotba helyezése mindig nagyobb és nagyobb anyagi és munkaerőt igényel. Ez a lehetőség azonban általában nincs biztosítva a vállalat részére” – írta 1962. évi jelentésében Pinczés János fürdőigazgató.¹¹ Különösen kritikusan tartotta, hogy 890 ezer fürdőzőt kellett ellátni azzal a kabin- és öltözőmennyiséggel, amivel a háború előtt 400-500 ezer főt láttak el. A fürdőzők ezen kívül az évtized során sokat panaszkodtak a kabinosok borralválászedése miatt, az egyes attrakcióelemek (pezsgőmedence, sporteszközök, csónakok) hiánya vagy rendszertelen üzemeltetése, a sok sorban állás, a kevés parkolóhely, a medencék koszos és a parkok szemetes állapota miatt.¹²

A vállalat 1964-ben 6,3 millió Ft-ot kapott felújításra, az összegből a kivitelező a nyáron megkezdte a gyógybejárat, csatorna, melegvíz-vezeték, csónakház, iszappakoló, kádfürdő felújítását.¹³ Az összeg biztosításában és a munkák kivitele-

¹⁰ Hiányoztak a kínálatból a bőrönd- és botplakettek, az autómaticák, gomblyukjelvények. A vb tervei között szerepelt a gyógyfürdő végleges emblémájának kialakítása, és további reklámhordozók (gyufacímke, papírszalvéta, játékkártya-hátlap, postai bélyegsorozat) megvalósítása.

¹¹ Beszámoló a Gyógyfürdő, Városgazdálkodási és Utfenntartó Vállalat, kereskedelem és Vendéglátó Vállalat fürdőidényre való felkészüléséről. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1962. május 4-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 20. kötet

¹² Jelentés a Gyógyfürdő Vállalat 1963. I. félévi munkájáról. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1963. október 4-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 23. kötet.

¹³ A Gyógyfürdő és a Városgazdálkodási Vállalatok fürdőidényre való felkészülésének helyzete. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1964. április

zésben a fürdőigazgató nagy szerepet tulajdonított a megyei tanács vezetőinek és különösen dr. Angyal Lászlónak. A munkálatok veszélyeztették a fürdő zavartalan üzemeltetését, a kádfürdő esetében a kezeléseket a kádak felében kellett elvégezni, az iszappakoló esetében is felére csökkent a terület. A fürdő területén 1964-ben egész nyáron át tartott a pavilon, a térvilágítás és a kerítés építése, és a fürdőigazgató elismerte, hogy „ez bizonyos mértékben zavarta a kulturált üzemeltetést és a vendégek nyugalmaát”.¹⁴ A fürdő új szolgáltatást is bevezetett, az esti nyitvatartást, ami sikeresnek bizonyult és népszerű új szolgáltatássá vált, és a szokatlanul hűvös éjszakák ellenére 27 ezer Ft bevételt termelt.¹⁵

1968-ban a városfejlesztés eredményeiről és feladatairól készült vb jelentés¹⁶, amiben az idegenforgalommal szorosabban összefüggő feladatok közül a gyógyfürdő fejlesztése sorolták első helyre. 1961-ben kezdődtek meg a felújítási és korszerűsítési munkálatok, amelynek során 1968-ig 32 millió Ft ráfordítással a korszerűtlen, régi épületeket szanálták, helyükre korszerűbbeket építettek – olvasható a dokumentumban. A gyógyfürdő 1965-ben készítette el a 15 éves fejlesztési tervét és a három ütemben tervezett beruházási programot, ami 150–200 millió Ft-os beruházást tett lehetővé a fürdőben. Az összeg nagysága miatt központi beruházásnak számított, amit a Minisztertanács jóváhagyása után célirányos beruházásként lehetett volna megvalósítani. Az egyes ütemekre ezért inkább külön-külön készítettek beruházási programot. Ennek első ütemében szerepelt a csónakázó mellett egy 1 000 adagos, hagyományos és önkiszolgáló étteremmel rendelkező konyha, és az ehhez csatlakozó 200 ágyas szálloda építése. A konyha az étteremmel 1966-ban elkészült, a szálloda kivitelezését, az eredetnél jóval kevesebb, 132 férőhellyel, 1968-ban kezdték meg. A II. ütemben került volna megépítésre az 1 600 fő befogadóképességű gyógyfürdő és orvosi rendelő. 1967-ben elkészült ugyan a beruházási program, de a 40 millió Ft-os költséget nem sikerült a vb-nek jóváhagyni. 1968 márciusában készítette el a megyei beruházási iroda a termál gyógyfürdő és orvosi rendelő beruházási programját, aminek előirányzata 20 millió Ft volt a járulékos beruházások nélkül.

17-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 24. kötet

¹⁴ Jelentés a Gyógyfürdő Vállalat 1964. évi munkájáról, a fürdőidény értékeléséről és a vállalat előtt álló további feladatokról. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1964. november 27-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 25. kötet

¹⁵ Az éjszakai fürdőzés, mint újítás a sajtó érdeklődését is felkeltette. Az egyik lap így írt erről: „Június közepétől kezdve este is lehet fürödni Hajdúszoboszló híres fürdőjében: az ötágú csillag alakú higanygőzös kandeláberek fényében. Este 11-ig újabb ezrek fordulhatnak meg naponta a nevezetes fürdőben, amelynek látogatottsága – nyilván ennek hatására is – az idén felül fogja múlni a háború előtti évek forgalmának kétszeresét. A számítások szerint egymillió jegyet fognak eladni.” Kétezer óra napfény. Magyarország I. évf. (1964) 21. szám 18. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarországUj_1964_1/?pg=495&layout=s (elérés 2022. január 9.)

¹⁶ Hajdúszoboszló járási jogú városi tanács végrehajtó bizottságának beszámolója a városfejlesztés eredményeiről és feladatairól. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1968. szeptember 6-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 33. kötet

Ennek jóváhagyásáig a vb programjában első helyen állt a szállodai férőhelyek és az öltözőhelyek számának kérdése. A III. ütemből 1968-ban elkészült a strandfürdő bejárata 3 millió Ft költséggel. Azonban nem rendelkezett a vb beruházási programmal a 10 ezer férőhelyes vállfás és szekrényes öltöző megvalósítására. Ez viszont sürgősen megoldásra várt, mert forgalmas napokon 10–12 személyt helyeztek el egy kabinban, emiatt a bevételkiesést egy szezon alatt 50–60 ezer Ft-ra becsülte a vb.

A szálláshelyek bővítése és a turizmus szuprastruktúrájának és a város infrastruktúrájának fejlesztése

1963-ban a fürdőigazgató az idegenforgalmi szolgáltatások „kulturáltabbá” válása érdekében ajánlotta a kereskedelmi hálózat bővítését, valamint a vendégek szórakoztatásának „szervezettebbé” tételét kultúrpark, sportpálya, szabadterei színpad, vidámpark létesítésével.¹⁷ Szorgalmazta egy kemping 1964. évi kiépítését, és tömeges turistaszállások építését, mivel a 2-3 éjszakára érkező vendégeket sem a szállodákban, sem a fizetővendég-szolgálat egységeiben nem fogadták. Pinczés a felsorolt feladatok megoldásában látta az idegenforgalom növekedésének és az üdülés kényelmesebbé tételének, azaz a turizmus mennyiségi és minőségi fejlesztésének zálogát.

Az 1960-as évek második felében, a gyógyfürdő-korszerűsítési munkák megindulásával párhuzamosan, a városvezetés egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a turisztikai szuprastruktúra fejlesztésére, a fürdőigazgató elgondolást követve. 1965-ben a vb először vett fel a napirendjébe az idegenforgalommal kapcsolatos gazdaságpolitikai és kulturális munka értékeléséről és feladatairól szóló jelentést.¹⁸ Ez a jelentés a turizmus kiszolgálásában részt vevő vállalatok korábbinál erősebb összefogásának igényét és követelményét jelezte azzal, hogy együtt tárgyalta az egyes részterületek, így a fürdő, mint turisztikai attrakció, a vendéglátás, a kereskedelem és a városüzemeltetés időszerű kérdéseit. Emögött nyilvánvalóan a vállalatok korábbiaknál eredményesebb irányításának, ezáltal hatékonyságuk növelésének igénye húzódott meg. Pinczés országos adatokkal bizonyította az idegenforgalom szerepének növekedését, és nem a dolgozók üdültetését hangsúlyozta, mint az korábban szokás volt, hanem a külföldi turisták számának emelkedését.

A dokumentum a tanács és a pártbizottság idegenforgalommal kapcsolatos irányító és támogató munkájának eredményeként értékelte, hogy 4-5 év alatt Haj-

¹⁷ Jelentés a Gyógyfürdő Vállalat 1963. I. félévi munkájáról. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1963. október 4-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 23. kötet

¹⁸ Jelentés. A város idegenforgalmával kapcsolatos gazdaságpolitikai és kulturális munka értékeléséről s az e területen jelentkező közvetlen és távlati feladatokról. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1965. június 11-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 26. kötet

dúszoboszló kikerült a másfél évtizedes stagnálásból, és az elvégzett beruházások és felújítások révén egyaránt „korszerűsödött” a fürdő, a fürdőnegyed, a városközpont. A közművesítés és a város alpinfrastruktúrájának bővítése éppúgy az idegenforgalom érdekeit szolgálta, mint a fürdő fejlesztése vagy a kereskedelmi, egészségügyi, kulturális intézményeké – állapította meg a dokumentum. Legnagyobb problémaként a vendégek elhelyezését értékelte, a szálláshelyek száma ugyanis a turisták összlétszámához képest meglehetősen korlátozottnak bizonyult. Adatai szerint a korábbi években Hajdúszoboszló idegenforgalma egyenletesen emelkedett, és az évi 2-3%-os növekedés révén 1964-ben 1,2 millió fő kereste fel a várost, így átlagosan napi 25 ezer főt kellett ellátni. Ezzel szemben 37 szakszervezeti üdülőben 1 700, a szállodákban 152, a fizetővendég-szolgálatnál 2 200, a kempingben 300 főt, tehát összesen 4352 vendéget lehetett szervezeten elhelyezni.¹⁹ A szállásigények kielégítését a szezonális jelleg is gátolta, mert főszezonban (június 20.–augusztus 20.) állandóan teltház volt. A kérdésben megoldást nyilvánvalóan az ágyas férőhelyek számának növelése és színvonaluk emelése jelentette volna. A vendégek ellátása terén az eredmények között sorolta fel a jelentés a Délibáb Presszó megnyitását, a cukrászműhely kibővítését, a fürdő területén lévő pavilon felépítését, a Gambirinus, a Napfény felújítását, korszerűsítését. De a túlszűfolttság miatt, hosszú távú megoldásnak egy új, nagy kapacitású üzemegység – 200 személyes étterem 1 000 adagos konyhával – megépítését szorgalmazta.

Külön kitért a dokumentum az 1960-as évek első felében megvalósított fejlesztések felsorolására. Öt év alatt a fürdőre és a fürdőnegyedre 33 millió 750 ezer Ft-ot költöttek állami beruházások révén, illetve a városfejlesztési alap, az üdülőhelyi díjak és társadalmi munka felhasználásával. Ebből a gyógyfürdő fejlesztése mellett jelentős összegeket fordítottak kommunális célokra, a vendéglátóhelyek korszerűsítésére, autóbusz-pályaudvar építésére. A fürdőben és környékén megvalósított fejlesztések értéke azonban a 200 millió Ft-ot is elérte a SZOT Béke Gyógyüdülő, valamint a vízmű- és közműépítési költségek beszámításával. Ez hatalmas összeg volt, főként azt figyelembe véve, hogy az 1950-es években fejlesztésre szinte egyáltalán nem jutott forrás.

Pinczés a távlati tervekkel kapcsolatban kiemelte, hogy elkészült a város 15 éves egyszerűsített általános rendezési terve, benne a Dúl Dezső építész által készített fürdőfejlesztési tanulmányterv. A tervek 3-4 szakaszban, ugyancsak 15 évre határozta meg a fürdőfejlesztés irányát, 120 millió Ft-os költségvetéssel. 1965 őszén a terveknek megfelelően kezdtek meg a szabadtéri színpad mellett a már említett,

¹⁹ A szállodai férőhelyek hiányát – akárcsak országosan – a fizetővendég-szolgálatba bevont magánzállásokkal igyekeztek pótolni, ezek közül azonban több nem felelt meg a követelményeknek az alacsony színvonal vagy a fürdőtől való távolság miatt. Rövid távon a szálláshelyeket csak úgy lehetett növelni, ha az addig „feketén” kiadott magánzállásokat is a fizetővendég-szolgálat keretében üzemeltették tovább.

200 személyes, 1 000 adagos étterem építését. Az építkezés első ütemében 20-25 millió Ft-os költségvetéssel, a kereskedelmi egység mellett szálloda és strandöltöző megvalósítását tervezték. A szocialista gazdaságirányítási rendszerben a fürdő beruházással történő továbbfejlesztése beruházási program hiányában nem valósulhatott meg. A nagyobb beruházásig tovább folyt a felújítás, amelyre 1966-ban 5 millió Ft-ot igényeltek. Azzal számoltak, hogy ezzel az összeggel 1966–67-re el is készült volna „a felújított és viszonylag korszerűsített” fürdő, amely „a nagyobb beruházásig alkalmassá válna a követelmények kielégítésére”.²⁰ Az újabb feladatot a fürdőigazgató abban látta, hogy még jobban alkalmassá tegyék a várost és a fürdőt a vendégek számának és igényeinek növekedésére, külön kiemelve a külföldi turisták elhelyezésének kérdését.²¹ A jövő feladataira vonatkozóan Pinczés szinte jelmondatzerűen fogalmazta meg: „Városunk idegenforgalmának további növelése, és a már meglévő forgalom kulturált ellátásának biztosítása érdekében a reális lehetőségek figyelembevételével keresni kell a lehetőséget fürdőnk, vendéglátó iparunk, kereskedelmünk és az egész fürdőnegyed korszerűsítésére, felújítására.”

1967. február 24-én lejárt az 1963-ban megválasztott tanácsstagok megbízatása. Ebből az alkalomból a vb összefoglaló jelentést készített a tanácsciklusban elvégzett munkáról, az elért eredményekről, és meghatározták az új ciklusban a tanács előtt álló feladatokat. A tanácsok nem helyi önkormányzatok voltak, hanem elsősorban az államhatalom helyi szervei.²² Így a tanács és a testületi szervek munkájának középpontjába az MSZMP VIII. kongresszusának célkitűzései és a II. ötéves tervben megszabott feladatok megvalósítását állította a dokumentum, de a vb fontos feladatának nevezte az idegenforgalom növelését is.²³ A 39 oldalas jelentés mindössze másfél oldal terjedelemben foglalta össze az 1963–1967 közötti időszak turisztikai fejlesztéseit. Az eredmények, különösen az előző évtizedek stagnálásához viszonyítva, jelentősnek mondhatók. Ezek közül a jelentés az alábbiakat emelte ki. A tanácsciklus alatt 20,9 millió Ft-ot fordítottak a gyógyfürdő elavult

²⁰ A gyógyfürdőben 1965-ig felújított részlegek, megvalósított beszerzések: a termálfürdő, a téli kabinok, vállfás öltözők, pihenőhelyiség felújítása; a 2. sz. téli bejárat, az orvosi rendelő, a fiziko- és elektroterápiás kezelőtermek; a bejáratokhoz kapcsolódó pihenő-várócsarnok, büfé; férfi-női masszírozók, nyugágyas pihenőhely; strandmedencék; 4 db WC; hullámgépház, pezsgőmedence gépi berendezése; fürdő térvilágítása; hideg-meleg vizes csatornahálózat; park-korszerűsítés; járművek számára útépités; csónakház; elektro- és fizioterápiás gépek beszerzése; férfi-női vállfás öltözők, izsappakolók, kádfürdők (tervezett befejezés: 1966).

²¹ Ekkoriban már folytak a tárgyalások az Országos Idegenforgalmi Hivatallal egy új, 400 ágyas gyógyüdülő építéséről, 85-90 millió Ft-os költségvetéssel, amely kizárólag külföldi vendégeket fogadott volna. Ennek tanulmánytervét az OIH már a jelentés megírásakor megrendelte az EM Általános Tervező Vállalatánál, és napirenden volt az építés helyszínének kijelölése is.

²² Míró Zsuzsanna: Államszervezet és közigazgatás Magyarországon 1945-től napjainkig. Budapest, 2017. 30.

²³ A végrehajtó bizottság jelentése a tanácsciklusban végzett munkáról és az elért eredményekről. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1967. január 26-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 30. kötet

létesítményeinek és berendezéseinek felújítására. Az 1963-ban 75 millió Ft-os beruházásból felépült a SZOT Béke Gyógyüdülőt a város büszkeségének nevezték. 1964-ben 300 ezer Ft értékű beruházással megvalósult a kemping, amit hamarosan korszerűsítettek (700 ezer Ft), majd bővítettek (800 ezer Ft), és gyarapodott az üdülőépületek száma is. A szállodái férőhelyek száma azonban nem változott, ezért a vendégek többsége „az eléggé kulturálatlan házi vendégszolgálatot”, azaz alacsony higiéniai és komfortfokozatú magánszállásokat vett igénybe.

A jelentés adatai szerint a tanácsciklus alatt összesen 178 621 vendég üdült Hajdúszoboszlón, akik 1,9 millió vendégnapot töltöttek itt. A számokból a tanács vezetői arra következtettek, hogy érdemes volt a város fejlesztését „fokozni”, kommunális ellátottságát javítani. Négy év alatt az üdülővendégek csaknem 3,9 millió Ft-ot fizettek be, amit a tanács az üdülőnegyed fejlesztésére fordított. A vb által a lakosság városfejlesztés iránti elkötelezettsége fokmérőjének tartott társadalmi munka értéke évről évre nőtt, a négy év alatt elérte a 8,9 millió Ft-ot. A jelentés tehát a turizmus fejlődésének számszerűsíthető és pénzügyi vonatkozásait ragadta meg.

Az 1968. évi, a városfejlesztés eredményeiről és feladatairól készített jelentés büszkén fogalmazta meg, hogy Hajdúszoboszló nemcsak az ország idegenforgalmában, földgáztermelésében játszott fontos szerepet, de egyre jelentősebbé vált helyi ipari-szolgáltató és mezőgazdasági termelése is. Mégis egyértelmű volt, hogy a város arculatát a turizmus határozza meg: „A város jellegét azonban kétségtelen a gyógyfürdő és az ezzel összefüggő üdültetés, idegenforgalom határozza meg, s a város fejlesztését is döntően ez a tényező befolyásolja.”²⁴ A tanács saját megítélése szerint a városfejlesztés munkáját céltudatosan végezte. Ennek részeként szükségesnek látták azon lehetőségek kihasználását, amiket az új gazdasági mechanizmus nyújtott. Ide sorolták a hajdúszoboszlói üzemek, téveszek anyagi hozzájárulásának (kommunális adó, területhasználati díj, közös beruházás vállalása) összefogását városfejlesztési céllal. Mivel a település turisztikai vonzerejét a gyógyfürdő jelentette, annak fejlesztését állandóan napirenden tartandó kérdésnek tekintették. Ugyanilyen fontosnak ítélték a gyengének és korszerűtlennek tartott szálláshelyek kérdését.

A városfejlesztés feladatai között a vb első helyre a lakásépítést tette. Hajdúszoboszló lakossága a bevándorlás miatt – amiben nyilvánvalóan szerepet játszott turisztikai vonzereje – folyamatosan nőtt.²⁵ A lakóingatlanok mellett hétvégi házak építésére is nagy volt az igény, erre a célra 1968-ban 188, 1969-ben 200 db telket biztosított a tanács. Emellett a vb – balatoni mintára – emeletes víkendházak építését határozta el, erre a célra a József Attila utcán biztosítottak területet

²⁴ Hajdúszoboszló járási jogú városi tanács végrehajtó bizottságának beszámolója a városfejlesztés eredményeiről és feladatairól. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1968. szeptember 6-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 33. kötet

²⁵ A lakosságszám 1960-ban 19 671 fő volt, míg 1968-ban 23 500 fő. A jelentés várakozásai szerint a 80-as években 30 ezer főre emelkedhet a lakosok száma.

kisajátítás révén. A viszonylag kis méretű, 100 férőhelyesre tervezett üdülőberuházásokat össze akarták fogni 4-500 férőhelyes beruházással, mert ezt gazdaságosabbnak ítélték mind a telekkihaználtás, mind a beruházó szempontjából. A vb tagjai 1967-ben személyes tárgyalásokat folytattak az Egészségügyi Minisztérium és az Országos Gyógyfürdő Igazgatóság képviselőivel egy reumakórház létesítéséről, eredménytelenül. A szálláshelyeket illetően országosan sem volt jobb a helyzet, Budapesten vagy a Balatonon sem. A pártszervek is elismerték, hogy Magyarország idegenforgalmi felkészültsége még a szocialista országok mögött is elmaradt, és különösen a szállodahálózatra volt korszerűtlen és kevés szobaszámmal rendelkezett.²⁶ Az idegenforgalom fejlesztését pedig eleve akadályozta, hogy országosan hiányzott az egységes fejlesztési koncepció, a megvalósításhoz szükséges anyagi forrás és egységes irányítás.²⁷

Összegzés

A tanács végrehajtó bizottsága az 1960-as évek végén összességében sikeresnek értékelte az előző csaknem egy évtized város- és turizmusfejlesztési munkáját: „Megfelelőnek tartjuk a városi fürdő fejlesztésében, korszerűsítésében az utóbbi években elért eredményeket. Úgy látjuk, hogy a rekonstrukciós munkának ez az üteme – addig, míg nagyobb központi támogatást nem kapunk – évről évre javítja fürdőnk fogadóképességének a színvonalát, elismerést és általában meglepedést vált ki mindazokban, akik városunkat üdülés és gyógyulás céljából megkeresik.”²⁸ A városvezetésnek a tanácsrendszer sajátosságaiból fakadóan anyagi eszközökkel nem, vagy csak korlátozottan rendelkezett, ami rendkívül szűk teret engedett turizmuspolitika folytatására. (Az önkormányzatiság hiánya ugyancsak gátolta ezt.) Ez leginkább tervek kidolgozásában, a megyei tanács vb-vel folytatott állandó egyeztetésekben, a döntéshozók körében támogatók keresésében, valamint az idegenforgalom területén működő helyi vállalatok koordinálásában nyilvánult meg. A tervezett fejlesztések, a mennyiségi szemlélet jegyében, elsősorban a turizmus és az abból származó bevételek számszerű növekedését szolgálták, de – amint azt láthattuk – történtek kísérletek a szolgáltatások színvonalának emelésére is. Ezek viszont az akkori körülmények között (szakképzett munkaerő hiánya, a fürdő területének nagy része építési terület volt, szálláshelyek alacsony száma) eleve nem számíthattak túl nagy sikerre. A városvezetés ugyanakkor elkötelezett volt a turizmusfejlesztés, ezen belül pedig a legfőbb turisztikai kiszolgáló létesítmény

²⁶ Rehák: Magyarország, 208.

²⁷ Uo. 216.

²⁸ Hajdúszoboszló járási jogú városi tanács végrehajtó bizottságának beszámolója a városfejlesztés eredményeiről és feladatairól. Jegyzőkönyv, Hajdúszoboszló Járási Jogú Város Tanácsának Végrehajtó Bizottsága 1968. szeptember 6-i ülése. MNL HBML XXIII. 552. 33. kötet

folyamatos fejlesztése mellett. Ezzel kapcsolatban nem volt ideológiai alapú vita a vb-n belül, az üléseken senki sem ellenezte az idegenforgalom növelése érdekében hozott politikai döntéseket. Sőt a fürdőfejlesztést tekintették ezután is a városfejlesztés központi kérdésének. Továbbra is bíztak abban, hogy a hajdúszoboszlói gyógyfürdő jelentős központi beruházásban részesül majd az idegenforgalom fejlődése érdekében. A megyei tanácstól éppen ezért azt kérték, járjon közben annak érdekében, hogy a kormányprogramban szerepeljen a fürdő fejlesztése. Ennek megvalósulásáig azonban a helyi turizmuspolitika pragmatikus maradt, a tanácsvezetők „*a reális lehetőségeket*” elfogadva a felettes szervtől azt kérték, hogy segítse továbbra is, az addigi program alapján, a fürdőüzem korszerűsítését.

A kötet szerzői

Balaton Balázs (SZTE BTK)

Bauman Fruzsina Katalin (ELTE BTK)

Bobay István Zoltán (KRE BTK)

Buzgó Gábor (DE BTK)

Dezső Kinga Julianna (DE BTK)

Gáva Szabina (ELTE BTK)

Héjjas Flóra (EKKE BMK)

Ivánzó Ádám (DE BTK)

Kalló Olga Borbála (DE BTK)

Kovács Gyula (DE BTK)

Lakatos Dorina (ELTE BTK)

Lengyel Ákos (EKKE BMK)

Lőrincz Andrea (ELTE BTK)

Nagy Ádám (EKKE BMK)

Nagy István (DE BTK)

Németh Csaba (DE BTK)

Schvéd Brigitta Kinga (PTE BTK)

Sipos Nikoletta (DE BTK)

Tarnai Eszter (ELTE BTK)

Taschek Zoltán (ELTE BTK)

Tóth Nikolett (ELTE BTK)

Turnár Erik (PTE BTK)

